OLOS

Видання здійснене за сприяння
Благодійного фонду
«Меценатська фундація
«OLOS»

9 789663 729992

ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ І ПОЛТАВСЬКИЙ МУЗЕЙ

ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ І ПОЛТАВСЬКИЙ МУЗЕЙ

1. Жирівська плащаниця.
XV ст. НМ у Львові ім. А. Шептицького.
2. Жупан В. Л. Кочубея. *Поч. XVIII ст. ПКМВК.*
3. Наносник і бляшка від вузди з кургану № 21 у с. Великий Круполь. *V – поч. IV ст. до н. е. ПКМВК.*
4. Миска лукашівського типу трипільської культури із поселення біля с. Лукаші. *1-ша чв. III тис. до н. е. ПКМВК.*
5. Чаша зрубної культури з кургану № 26 у с. Великий Круполь. *3-тя чв. II тис. до н. е. ПКМВК.*
6. Кубок середньодніпровської культури з кургану на хут. Гречаники. *2-га чв. II тис. до н. е. ПКМВК.*
7. Уламок меча-акінака з курганів біля с. Пилипчичі. *V–IV ст. до н. е. ПКМВК.*
8. Карта Полтавської губ. із позначенням місць розкопок В. Щербаківського. *1912 – 1918 рр.*
9. Робочий кабінет В. Щербаківського у музеї. *Полтава. Після 1913 р.*
10–11. Бойко Оксана. Прага. Карловий університет, філософський факультет. *1921. Акварель, перо. 2026.* Український вільний університет. *1970-ті рр. Акварель, перо. 2026. УВУ у Мюнхені.*

ПОЛТАВСЬКИЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
імені Василя Кричевського

UKRAINISCHE
FREIE UNIVERSITÄT

ХАРКІВСЬКА
ДЕРЖАВНА
АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

150-річчю з дня народження
В. М. Щербаківського
присвячується

The Departament of Culture and Tourism
of Poltava Regional Military Administration
Ukrainian Free University in Munich
Kharkiv Srate Academy of Culture
The Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum

VADYM SHCHERBAKIVSKYI and the POLTAVA MUSEUM

Collection of Scientific Articles

Kharkiv – Poltava
«Maidan LLS»
2026

Департамент культури і туризму
Полтавської обласної військової адміністрації
Український Вільний Університет у Мюнхені
Харківська державна академія культури
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського

ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ і ПОЛТАВСЬКИЙ МУЗЕЙ

Збірник наукових праць

Харків – Полтава
ТОВ «Майдан»
2026

УДК 069:908(477)]-051(092 Щербаківський)(06)
В 12

Друкується за рішенням Вченої ради Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
Протокол № 4 від 7 травня 2026 р.

Редколегія: **Бабенко Л. Л.**, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України; **Дідковська Л. І.**, кандидат психологічних наук, професор; **Калініна Є. А.**; **Кондратенко Н. Г.**; **Литвиненко Р. О.**, доктор історичних наук, професор, **Мокляк В. О.**, заслужений працівник культури України; **Нестуля О. О.**, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України; **Пістоленко І. О.**, доктор історичних наук, старший науковий співробітник; **Скорий С. А.**, доктор історичних наук, професор; **Супруненко О. Б.**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України; **Щербань А. Л.**, доктор культурології, кандидат історичних наук, професор.

Рецензенти: **Вадімов В. М.**, доктор архітектури, професор, заслужений архітектор України, Національний університет «Полтавська політехніка» імені Юрія Кондратюка; **Гирич І. Б.,** доктор історичних наук, професор, Інститут української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського; **Маслак В. І.**, доктор історичних наук, професор, Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського.

При передруку чи іншому використанні матеріалів збірника, посилання на джерело обов'язкове.
Відповідальність за достовірність матеріалів, наведених фактів,
правильність цитувань та посилань несуть автори статей.

Вадим Щербаківський і Полтавський музей: збірник наукових праць / [редкол.: Бабенко Л. Л., Дідковська Л. І., Калініна Є. А. та ін.; Супруненко О. Б. (відп. ред.); ДКіТ ПОВА; УВУ у Мюнхені; ХДАК; ПКМВК. Харків; Полтава: ТОВ «Майдан», 2026. 400 с.: іл.

В 12

Vadym Shcherbakivskyi and the Poltava Museum: Collection of Scientific Articles / edited by L. L. Babenko, L. I. Didkovska, Ye. A. Kalinina et al.; O. B. Suprunenko (Editor-in-Chief); Department of Culture and Tourism of the Poltava Regional Military Administration; Ukrainian Free University in Munich; Kharkiv Srate Academy of Culture; the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. Kharkiv; Poltava: Maidan LLC, 2026. 400 p.: ill.

V 12

ISBN 978-966-372-999-2

Збірник наукових праць є підсумком роботи Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 150-річчю з дня народження В. М. Щербаківського (1876–1957) та 135-річчю від часу заснування музею. У статтях і публікаціях вміщені матеріали про життєвий шлях, наукову, музейну, педагогічну, пам'яткоохоронну та громадську діяльність завідувача відділу археології Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства – Народного музею Полтавщини, професора, декана і ректора Українських університетів у Полтаві, Празі і Мюнхені, наукового радника Союзу Українців у Великій Британії В. М. Щербаківського, його українознавчі праці, внесок у вивчення археології, етнографії, народного мистецтва та архітектури, презентування ним культури України в світі.

Для науковців, студентів, широкого кола шанувальників української історії.

This issue presents the proceedings of the All-Ukrainian Scientific Conference commemorating the 150th anniversary of the birth of V. M. Shcherbakivskyi (1876–1957) and the 135th anniversary of the founding of the museum. The articles and source publications examine the life and multifaceted activities of Vadym Shcherbakivskyi, who served as Head of the Department of Archaeology at the Natural History Museum of the Poltava Huberniia Zemstvo (later the Poltava Folk Museum), and later as professor, dean, and rector of the Ukrainian universities in Poltava, Prague, and Munich, as well as Academic Adviser to the Association of Ukrainians in Great Britain. The volume highlights his scholarly, museum, educational, heritage protection, and public work, his contributions to Ukrainian studies, and his research into archaeology, ethnography, folk art, and architecture.

The publication is intended for researchers, university students, and all readers interested in the history and cultural heritage of Ukraine.

ISBN 978-966-372-999-2 УДК 069:908(477)]-051(092 Щербаківський)(06)

© Оригінал-макет: Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, 2026.
© Автори статей, 2026.
© ТОВ «Майдан», 2026.
© Фото і рисунки авторів, Землякової Д. О., Менчинської Т. В., 2026.

Ювілею Вадима Щербаківського присвячена

Про нещодавно проведену наукову конференцію й виставку у Полтаві з нагоди 150-річного ювілею видатного українського археолога, історика, мистецтвознавця, музейника і педагога Вадима Щербаківського (1876–1957) – дослідника пам'яток Гуцульщини, Київщини, Полтавщини і Черкащини, першого завідувача відділу археології Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, професора, першого ректора Українського вільного університету у Мюнхені.

Ключові слова: *Щербаківський Вадим (1876–1957), конференція, Полтавщина, Український вільний університет у Мюнхені, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.*

17 квітня 2026 р., напередодні Міжнародного Дня пам'яток і визначних місць, у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського відбулася Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю, присвячена 150-річчю з дня народження В. М. Щербаківського (1876–1957) та 135-річчю від часу заснування музею. Вона проводилася за ініціативою музею, Інституту археології НАН України, Українського Вільного Університету у Мюнхені, Харківської державної академії культури й за участю Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради. До роботи конференції у форматах офлайн та онлайн долучилися більше 40 учених Німеччини, Румунії й України, фахівці різних галузей знань – викладачі й науковці українських вишів, історико-культурних заповідників, музеїв, пам'яткоохоронних закладів.

Цей непідробний інтерес наукового загалу зумовлений небуденною постаттю Вадима Михайловича Щербаківського, котрий є прикладом ученого європейського рівня і значення, який присвятив своє життя дослідженню української археологічної спадщини, історії та культури. Його науковий шлях – від участі в археологічних та етнографічних експедиціях, роботи в наукових товариствах і реставратором в музеях до культурологічних студій у провідних університетах Європи – засвідчує глибину інтелектуального пошуку й відданість справі.

Особливе значення у житті і творчості вченого мав саме полтавський період. Уродженець історичної Київщини, громадівець, учасник українських революційних гуртків, учень Володимира Антоновича, Михайла Грушевського і Миколи Біляшівського, соратник і друг Вікентія Хвойки, Івана Франка, В'ячеслава Липинського, Андрія Шептицького, Василя Городцова та ряду відомих учених, опинився в Полтаві не просто так. До конкурсу на посаду завідувача відділу археології земського музею його рекомендували Дмитро Яворницький і Микола Біляшівський, і цю кандидатуру щиро підтримав Василь Кричевський, який пізніше породичався із Щербаківськими.

У Полтаві Вадим Щербаківський став першим завідувачем археологічного відділу Музею Полтавського губернського земства (1912 р.), започаткувавши системну наукову роботу в галузі археології. 10 років у Полтаві – це суцільні наукові дослідження [11; 12]. І проводилися вони не скільки на кошти Губернського земства, скільки переважно за сприяння благодійників і меценатів – Олексія Бутовського, Євгена Чикаленка, Федора Лизогуба, братів Горвіців, Василя Устимовича. Загальний результат цих без перебільшення масштабних робіт, виконаних одним дослідником, – близько 50 курганів доби бронзи і скіфського часу, понад 250 давньоруських насипів і поховань, ділянки нашарувань трипільських і давньоруських поселень [14]. Визначним здобутком Щербаківського-археолога стало відкриття решток жител із кісток мамонта на Гінцівській пізньопалеолітичній стоянці, а також фахово виконана консервація цих залишків для майбутніх дослідників. І така науково-реставраційна акція була проведена в Україні вперше коштом Полтавського земства ще у роки Першої світової війни [3].

Учений і музейник не лише формував археологічну й етнографічну колекції, а й створив оновлену музейну експозицію Полтавського народного музею (таку назву музей отримав у 1918 р.), розгорнувши її в будинку земства, заклав підвалини сучасних уявлень про найдавнішу історію краю [11].

Окрім того, у надскладні для Полтавщини роки Української революції Вадим Щербаківський очолив Губернський комітет з охорони пам'яток, що призвело до збереження значної кількості

унікальних предметів, яким у вирі бурхливих подій і змін влади загрожувала безповоротна втрата [9]. Як пам'яткоохоронець він чи не першим в Україні став ініціатором створення при музеї пам'яткоохоронного товариства, комісаром Гетьманського уряду з охорони пам'яток у губернії [7; 15]. Отже, музей завдячує йому надходженням до колекції величезної кількості полишених культурних цінностей із маєтків на історичній Полтавщині – з Абазівки, Яготина, Яновщини та ін., колекцій Єпархіального давньосховища тощо. Він також був представником музею в губернських органах із перевірки сейфів банків, відбирав предмети із судового конфіскату [15]. Згадаємо хоча б реліквії кочубеївського роду – знамениту сорочку, жупан, портрети Василя Кочубея і родини [13]. А ще – чималу кількість історичної зброї, вилучену в експропріаторів у 1919 р. У 1918 р. Вадим Щербаківський долучився до дипломатичної місії В'ячеслава Липинського у Відні, ставши на певний час культурним аташе українського посольства [7].

Водночас не варто забувати, що ще до революції Вадим Михайлович був одним із провідників у губернії національної освіти: у своїй діяльності підтримував ідеї Михайла Грушевського, працював у сфері становлення національного шкільництва [1], а згодом став одним із перших, обраних у Полтаві, професорів-очільників Історико-філологічного факультету Українського університету [16], чим пишався все життя.

Від 1922 р. вчений був змушений виїхати на еміграцію – працював у Празі професором і деканом Українського вільного університету (1922–1945), згодом відбув до Мюнхена (1945–1951), де створив й очолив відроджений університет, обіймаючи посаду першого ректора [6]. Проте можна стверджувати, що саме полтавський період, тривалістю у десять років і останній для нього в Україні, надав досліднику минулого, мистецтва та народної архітектури той імпульс, завдяки якому ця постать набула європейського масштабу [8; 10].

У час, коли Україна відстоює свою ідентичність, звернення до таких визначних особистостей набуває особливого значення. Адже саме завдяки їхній праці формувалися засади нашої державності, утверджувалася українська культура у світовому контексті.

Тому початку роботи конференції передувало відкриття експрес-виставки «Вадим Щербаківський і Полтавський музей» (зала № 5 музею), в ході якої відбулася презентація ескізу портрета Вадима Щербаківського роботи заслуженого працівника культури України, реставратора музею Валерія Побокова, а також показ відозвіту про відвідання полтавською делегацією могили вченого на лондонському історичному кладовищі XIX ст. Ганнерсбері (кол. Кенсінгтонському кладовищі) напередодні Великодня.

У виставкових вітринах було представлено 87 натуральних експонатів із музейної колекції, що безпосередньо пов'язані із дослідженнями та діяльністю Вадима Михайловича. Більшу частину (71) становили археологічні знахідки. Зауважимо, що аналіз каталогів археологічного відділу за 1906–1941 рр. засвідчує поповнення музейної збірки зусиллями вченого на понад 2 тисячі предметів основного фонду [11]. На жаль, воєнне лихоліття призвело до втрати і депаспортизації значної частини колекції, а пожежа 1943 р. знищила чи пошкодила чимало унікальних предметів. Завдяки роботі музейників на сьогодні фонд особистих археологічних знахідок В. Щербаківського нараховує близько 500 одиниць. Кілька із представлених на виставці були атрибутовані нещодавно з-поміж невеликого масиву депаспортизованої частини колекції.

Експозиція відображала хронологію польових робіт ученого протягом 1912–1921 рр. Зокрема, було представлено вироби з *кістки*: проколки (ПКМВК 5, А 5, 388, 389, 10239, 10240), застібка (ПКМВК 10196, А 345), молот із рогу оленя (ПКМВК 10253, А 402), з *кременю*: ножі, різці, скребачки й заготовки (ПКМВК 10230, 10309, 10312, 10315, 10328, 10339, 10340, 10344, 10349, 10350-10353, А 429, 458, 461, 464, 475, 477, 488, 489, 495, 498/1-3, 499/1-4, 502), *решітки вогнища* із пізньопалеолітичної Гінцівської стоянки (1914–1916 рр.) (ПКМВК 7, А 7); *миску та посудину* із двома горловинами (ПКМВК 10623, 10631, А 772, 780) з розкопок відкритого ним епонімного поселення лукашівського типу трипільської культури біля с. Лукаші (1913, 1915 рр.) , *зразки полив'яних кахлів, архітектурного декору, плиток на кашині*, *цегли* (ПКМВК 224, А 224/2, 33-37) із золотоординських мавзолеїв в ур. Мечеть біля с. Кишеньки на Кобеляччині (1912 р.).

Переважну частину виставки склала добірка матеріалів із досліджень курганів на території історичної Полтавщини від доби бронзи до давньоруського часу. Із розкопок курганів між сс. Лукаші – В. Круполь на Переяславщині (1913 р.) були репрезентовані старожитності середньодніпровської культури бронзового віку – орнаментований *посуд* (ПКМВК 25/2, 110/1, 110/2, 110/91, А 25/2, 110/1, 110/2, 110/91), *долото з* кременю (ПКМВК 8/7, А 8/7), із багатих курганів скіфського часу – 2 бронзові фігурні *прикраси* (наносник) у вигляді голівки «орла» (ПКМВК 98, А 98) та «ведмежої лапи» (ПКМВК 101, А 101) і круглі *бляшки* з рубчатим краєм та петлею на звороті (ПКМВК 215/1-3, А 215/1-3) [5]; знахідки з кургану на хут. Гречаники (1913–1914 рр.) – *кам'яна сокира-молот* (ПКМВК 26/3, А 26/3) й унікальна *мідна сокири* (ПКМВК 10248, А 397) ямної культури та *горщики* (ПКМВК 10613, ПКМВК 10626, А 762, А 775) середньодніпровської культури. Дослідження околиць с. Ліплява (1913–1914 рр.) представлені матеріалами із давньоруського могильника X–XIII ст.: бронзовими *підвісками* (ПКМВК 204/1-6, А 204), ремінними *пряжками* (ПКМВК 205/3, А 205/5, 7, 8, 12) і *підвіскою-гребінцем* (ПКМВК 209, А 209). Їх доповнювали знахідки із околиць та самого Переяслава (1914 р.), серед яких *перстень* із рельєфною розеткою (ПКМВК 213, А 213), бронзове незлютоване *кільце* (ПКМВК 212, А 212), а також єдина на сьогодні на Лівобережжі *керамічна іконка* XII ст. із сюжетом «Запевнення апостола Фоми» (знахідка Ф. Камінського 1870-х рр.), вперше представлена в експозиції музею В. Щербаківським (ПКМВК 11457, Кс 1930). Серед інших збережених у фондах музею предметів до експозиції ввійшли відреставроване руків'я із перехрестям багато декорованого *залізного меча* пізньоскіфського часу з кургану у с. Пилипчичі (1915 р.) (ПКМВК 94, А 94) й *горщик* скіфської доби з курганного некрополя поблизу с. Городище (1917 р.) (ПКМВК 10833, А 982).

Поряд із відомим археологічним доробком, виставка розкривала Вадима Щербаківського як тонкого знавця мистецтва та культури, невтомного збирача українських старожитностей. На ній були представлені матеріали Яреськівської експедиції 1921 р., очолюваної М. Я. Рудинським – товаришем і колегою по музею, невдовзі наступником на посаді очільника археологічно-

го відділу. Це – жіноча сорочка (ПКМВК 6769, Тк 1919), хрещаті покрівці (ПКМВК 5904, 5950, 5917, Тк 1084, 1129, 1097), хусточка (ПКМВК 7123, Тк 2256), поруч шовковий), датовані XIX – початком XX ст.(ПКМВК 6032, Тк 1211), рушники (ПКМВК 6321 і 6481, Тк 1497 і 1646). Вадим Михайлович брав безпосередню участь у згаданих етнозборах, будучи добре обізнаним в етнографії, як і його молодший брат Данило, та збирав подібні предмети для музею ще зі студентських років.

Був представлений і цікавий документальний артефакт – поштівка, написана у 1940-х рр. Вадимом Щербаківським до онуки Василя Кричевського Катерини Кричевської-Росандіч (ПКМВК 77421, Д 9822). Окрему вітрину займали праці вченого полтавського періоду, а також його книги і брошури, перевидані в Полтаві: «Вступна лекція по археології» (ПКМВК 86727, Кб 4309) (2012 р.) [19], «Архітектура на Україні» [17] і «Українське мистецтво» (2006 р.) (ПКМВК 81025–81026, Кб 3771-3772) [18], спогади про «Український університет у Полтаві» (1995 р.) [2; 16; 20], його переклад українською «Страшної помсти» Миколи Гоголя (1919 р.) з фондів музею (ПКМВК 75339, Кб 2815) [4], а також 4-те число «Полтавського археологічного збірника» (1995 р.), виданого до 125-річного ювілею археолога [10]. Органічно доповнювали виставку світлини різних моментів життя та різних років із архівних і музейної збірок, а також родинного альбому Біляшівських, люб'язно надані *Миколою Біляшівським*, завідувачем Музею природи Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ), і мапа Полтавської губернії із нанесеними на ній місцями археологічних досліджень ученого у 1912–1921 рр. З матеріалами виставки і музейних колекцій присутніх познайомили завідувачка відділу археології музею *Ірина Мельникова* та завідувач сектору відділу фондів *Олександр Ткаченко* (м. Полтава).

Відкриття роботи конференції розпочалося привітаннями до учасників, із якими звернулися: *Олександр Лемешко*, кандидат юридичних наук, перший заступник голови Полтавської обласної ради; *Ірина Удовиченко*, директорка Департаменту культури і туризму Полтавської обласної військової адміністрації (м. Полтава); *Оксана Бойко*, директорка Інституту українських культур-

них відносин імені Миколи Степаненка, професор Українського вільного університету у Мюнхені (м. Мюнхен); *Сергій Теліженко*, кандидат історичних наук, вчений секретар Інституту археології НАН України (м. Київ) та *Володимир Мокляк*, заступник директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Перше пленарне засідання конференції відкрилося доповіддю кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника, заслуженого працівника культури України, провідного наукового співробітника відділу археології музею *Олександра Супруненка* (м. Полтава) «Вадим Щербаківський і Полтавський краєзнавчий музей», в якій він не тільки позначив багатогранні зв'язки видатного вченого із полтавськими музеями, а й розкрив основні віхи дослідницької діяльності на Полтавщині та деталізував етапи його біографії. Директорка Інституту українських культурних відносин імені Миколи Степаненка, гістьова професорка Українського вільного університету *Оксана Бойко* (м. Мюнхен, Німеччина) у детально проілюстрованій доповіді «Ректор УВУ професор Вадим Щербаківський: Прага – Мюнхен. Особисті документи, листування, праці в архівах Українського вільного університету» охарактеризувала особливості роботи вченого як очільника вільних українських університетів у Празі і Мюнхені, створення ним українського осередку науки та освіти в столиці Баварії у повоєнний час, а також познайомила із документами, що стосувалися відзначення 70-ти та 80-тирічних ювілеїв Вадима Михайловича у Мюнхені й Лондоні, врученими йому європейськими і міжнародними нагородами, отриманими привітаннями. Відомий мистецтвознавець, доцент, заслужений працівник культури України *Віталій Ханко* (м. Полтава) акцентував увагу присутніх на діяльності Вадима Щербаківського як мистецтвознавця, визначивши за ним пальму першості з-поміж представників цієї галузі гуманітарного знання в Полтаві й автора виданих в Україні і поза її межами мистецько-етнографічних праць, досліджень про пам'ятки національної архітектури. Більш детально на вивченні Вадимом Щербаківським української хати зупинився кандидат історичних наук, доктор культурології, професор, завідувач кафедри культурології та музеєзнавства Харківської державної академії культури

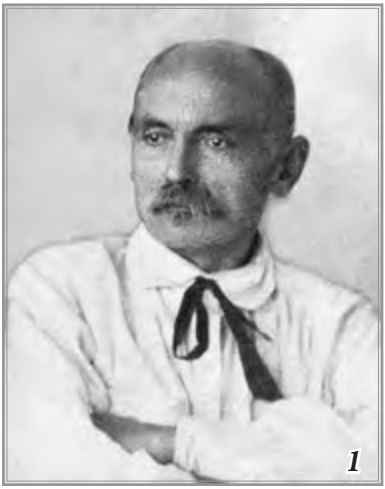

Рис. 1. Вадим Щербаківський. *Полтава, 1913 р.*
З Наукового архіву ІА НАН України.

Рис. 2–5, 13–14. Окремі вітрини експрес-виставки «Вадим Щербаківський і Полтавський музей».

Рис. 6. Виступ доктора історичних наук Іонна Пислару.

Рис. 7. Виступ доктора культурології Анатолія Щербаня.

Рис. 8. Під час доповіді директора ІКЗ «Більськ» Ігоря Короста.

Рис. 9–12. Робочі моменти конференції, програма.

Рис. 15. Могила професора В. Щербаківського на кладовищі Ганнерсбері у Лондоні. *11 квітня 2026 р.*

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

Анатолій Щербань (м. Харків). Різнобічні таланти вченого в етнографічних дослідженнях та його співпраця Миколою Лисенком (1842–1912) і Олександром Кошицем (1842–1912) знайшли відображення у доповіді доктора мистецтвознавства, професорки кафедри методики музичного виховання та диригування Карпатського національного університету імені Василя Стефаника *Ганни Карась* (м. Івано-Франківськ) «Музична персоналістика в наукових візіях Вадима Щербаківського». Професорка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, доктор історичних наук, заслужений працівник освіти України *Людмила Бабенко* (м. Полтава) у своєму повідомленні окреслила інтелектуальну ауру й оточення Вадима Щербаківського у Полтаві.

Археологічний блок доповідей і повідомлень цього засідання відкривався повідомленнями провідного архівіста Інституту археології НАН України *Галини Станіциної* (м. Київ) «Археологічні дослідження Вадима Щербаківського на Полтавщині за архівними документами», кандидата історичних наук, професора, завідувача відділу археології Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» *Олександра Колибенка* (м. Переяслав) «Некрополі Переяслава Руського (слідами Вадима Щербаківського)», а також старшого наукового співробітника цього ж заповідника, заслуженого працівника культури України *Ганни Бузян* (м. Переяслав) «Лукашівське пізньотрипільське поселення». Вони були присвячені пам'яткам і комплексам, де саме й проводив розкопки напередодні й на початку Першої світової війни очільник археологічного відділу Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. Їх доповнили повідомленням «Кургани бронзового віку Переяславщини за дослідженнями Вадима Щербаківського» багаторічна завідувачка відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського *Любов Лугова*, завідувач сектору відділу фондів музею *Олександр Ткаченко* і кандидат історичних наук, доцентка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка *Оксана Коваленко* (м. Полтава).

У доповіді «Вадим Щербаківський – автор першої аргументованої гіпотези щодо ідентифікації Більського городища з містом

Гелоном» директор Історико-культурного заповідника «Більськ» Полтавської обласної ради, аспірант Сумського педагогічного університету *Ігор Корост* (с-ще Котельва) позначив внесок ученого із європейським ім'ям у становлення на сьогодні вже повсюдно вживаної точки зору про Більський археологічний комплекс скіфського часу. Значення розкопок полтавського археолога початку XX ст. на Мечетському некрополі й виявлення окремих золотоординських поховань у курганах Полтавщини як ранній етап вивчення археологічних пам'яток постмонгольського часу в Україні розкрив у своєму виступі кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державної установи «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, провідний науковий співробітник Історико-культурного заповідника «Більськ» Полтавської обласної ради *Юрій Пуголовок* (м. Полтава). Завершили перший етап роботи конференції повідомлення відомого архівіста, заступника директора Державного архіву Полтавської області, заслуженого працівника культури України *Тараса Пустовіта* (м. Полтава) про документальну спадщину Вадима Щербаківського в архівних збірках Полтави та знаного археографа, бібліографа й історика, заступника директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, заслуженого працівника культури України *Володимира Мокляка* (м. Полтава) про документальну спадщину вченого в архівах Світу.

Друге пленарне засідання конференції відкрила багатоілюстрована доповідь доктора історичних наук, археолога-експерта Музею археології «Каллатіс» *Іонна (Афанасіє) Пислару* (м. Бухарест, Румунія) «Княжа Гора: історія досліджень» та повідомлення завідувачки Науковим архівом Інституту археології НАН України *Олександри Бузько* (м. Київ) про згадки Василя Кричевського у листах Вадима Щербаківського до брата Данила. До речі, молодша сестра Вадима Михайловича Євгенія (1882–1964) стала другою дружиною архітектора Полтавського земського будинку і відомого мистця, пов'язавши долі цих двох талановитих особистостей на все життя.

У виступі старшої наукової співробітниці відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Галини Галян (м. Полтава) «О, як я люблю рідний край і в щастя мить і у негоду» йшлося про музейну та збиральницьку етнографічну діяльність Вадима Щербаківського на Полтавщині, розпочату ще зі студентських років, про формування збірок Природничо-історичного музею в Полтаві. З цікавістю присутні заслухали виступ кандидата фізико-математичних наук, старшого наукового співробітника Інституту кібернетики імені В. М. Глушкова НАН України, доцента Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського *Віктора Распопова* (м. Київ) «Синтез інформаційно-алгоритмічного методу Вадима Щербаківського із сучасними технологіями штучного інтелекту в прикладній етнографії та археології».

Про Вадима Щербаківського як перекладача творів Миколи Гоголя на українську мову йшлося у виступі завідувачки відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського *Оксани Сулими* (м. Полтава), яка продемонструвала наявні в музеї полтавські видання часу Української революції. Кандидат архітектури, доцент кафедри образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва Луганського національного університету ім. Т. Шевченка *Артур Ароян* (м. Полтава) розповів про будинок кін. XIX ст. у Полтаві по вул. Юліана Матвійчука, 40 як пам'ятку архітектури місцевого значення, де на другому поверсі у 1916–1922 рр. мешкав Вадим Щербаківський. Повідомлення про полтавську вулицю імені вченого зробив кандидат географічних наук, доцент, Почесний краєзнавець України *Леонід Булава* (м. Полтава). Про товариські, робочі і суто наукові стосунки Вадима Щербаківського й відомого історика та політичного діяча В'ячеслава Липинського, розпочаті ще з гімназичної лави, а пізніше у Полтаві, Відні та Німеччині, їх листування йшлося у повідомленні здобувача першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 032 Історія та археологія Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка *Руслана Супруненка* (м. Полтава).

Якістю підготовки відзначалися доповіді та повідомлення на археологічну тематику. Зокрема, кандидат історичних наук, доцентка кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» іме-

ні Т. Г. Шевченка *Людмила Ясновська* (м. Чернігів) розповіла про історію вивчення Липівського курганного могильника, де проводив дослідження В. М. Щербаківський. Кургани скіфського часу із розкопок ученого стали темою виступу провідної наукової співробітниці Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради *Ірини Кулатової* (м. Полтава). Різночасове скупчення пам'яток біля с. Городище на р. Многа на Лубенщині та проблеми хронології й інтерпритації досліджених комплексів, в тому числі вивчених Вадимом Михайловичем, охарактеризував провідний науковий співробітник Історико-культурного заповідника «Більськ» Полтавської обласної ради *Віктор Приймак* (м. Суми). Збережені у музейному зібранні унікальні речові знахідки із кургану № 79/1913 р. давньоруського Ліплявського могильника з розкопок В. Щербаківського стали темою виступу молодшого наукового співробітника відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського *Івана Писаренка* (м. Полтава). У повідомленні «З історії колекції половецької скульптури в музеї (за фотознімком В. М. Щербаківського)» науковий співробітник відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського *Нікіта Москвін* (м. Полтава) проаналізував один із фотознімків ученого, виконаний під час візиту його сестри Зінаїди до Полтави в 1913 році. Про нещодавно виявлені рештки золотоординського мавзолею поблизу с. Василівки на Кременчуччині повідомив із демонстрацією знахідок директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради, офіцер Збройних Сил України *В'ячеслав Шерстюк* (м. Полтава). А співробітник Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України, військовослужбовець тероборони *Олександр Сидоренко* (м. Лубни) доповів про нові пам'ятки й випадкові знахідки на Нижньому Удаї, в місцях, де проводив свої дослідження В. М. Щербаківський.

По завершенні роботи конференції, обговорення доповідей і повідомлень, її учасники в Полтаві ознайомилися із пам'ятками монументальної скульптури у скансені музею, частиною відре-

монтованих залів, висловили побажання щодо публікації матеріалів конференції, котра планується окремим ювілейним збірником упродовж 2026 року.

Проведення вже традиційних наукових меморіальних заходів такого плану у Полтавському краєзнавчому музеї, сподіваємося, буде продовжене, принаймні, в ювілейному році 135-річчя закладу.

Саме підготовлені авторами на травень 2026 р. матеріали конференції у вигляді статей і публікацій склали цей випуск ювілейної збірки, присвяченої пам'яті Вадима Щербаківського.

Література

1. **Бирюков В. П.** В. М. Щербаковский и его лекции по археологии на курсах украиноведения в городе Хороле, Полтавской губ. (Июль, 1917 г.). Публікація Супруненка О. Б. *Полтавський археологічний збірник. Пам'яті В. М. Щербаківського (1876–1957)*. Полтава: ВЦ «Археологія», 1995. Число четверте. С. 14–36.

2. Видатний мистецтвознавець: [передмова до публікації в Україні]. Щербаківський Вадим. Український університет у Полтаві. Публікація Супруненка О. Б., коментарі Коротенка В. В. та Супруненка О. Б. *Київська старовина*. Київ, 1994. № 4. С. 8–14.

3. **Гавриленко І. В.** Щербаківський і житла Гінцівської стоянки: відкриття, яке не могло відбутися. *Титульний етнос: здобутки, втрати*: збірник наукових статей. ПКМ та ін. Полтава; Опішне: Дивосвіт, 2002. С. 29–39.

4. **Гоголь М.** *Страшна помста*. Переклад В. Щербаківського. Полтава: [Накладом Полтавської Спілки Споживчих Товариств. Друкарня Т-ва «Печатн. Діло»], 1919 (обкл. 1920). 67 с.: іл.

5. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** Кургани скіфського часу на Переяславщині (за розкопками В. Щербаківського 1913 р.). *Полтавський археологічний збірник. Пам'яті В. М. Щербаківського (1876–1957)*. Полтава: ВЦ «Археологія», 1995. Число четверте. С. 154–166.

6. **Курінний Петро**, проф., д-р. *Вадим Щербаківський (з нагоди 70 років життя)*. Підготовка до друку, доповнення, післяслово Супруненка О. Б. Видання 2-е, доповнене. Полтава: ВЦ «Археологія», 1995. 24 с.

7. **Мокляк В., Пустовіт Т., Супруненко О.** *Український клуб у Полтаві: пам'ятка історії національного відродження та Української революції*. ЦОДПА. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2016. 48 с.: іл.; друге видання: 2016 [2026]. 48 с.: іл.

8. **Моця О. П., Супруненко О. Б.** Читання пам'яті проф. Вадима Щербаківського. *Археологія*. Київ, 1996. № 3. С. 149–151.

9. **Нестуля О.** *Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії)*. Київ; Полтава: Ін-т історії України АН України; ПКМ, 1994. 240 с.

10. *Полтавський археологічний збірник. Пам'яті В. М. Щербаківського (1876–1957)*. ЦОДПА; Супруненко О., відп. ред. Полтава: ВЦ «Археологія», 1995. Число четверте. – 208, 2 с.: іл.

11. **Супруненко А. Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания). *Археологические исследования на Полтавщине*: сборник научных статей. Полтава: ПКМ, 1990. С. 5–42: ил.

12. **Супруненко О. Б.** Археологічні дослідження В. М. Щербаківського на Полтавщині. *Тези доповідей і повідомлень другої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства*. Полтава: Вид-во «Полтава», 1991. С. 66–67.

13. **Супруненко А. Б.** Воспоминания В. Ф. Николаева о Полтавском краеведческом музее первой четверти XX века.: предисловие. *Николаев В. Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: воспоминания*. Полтава: ПКМ; РИО Облстатуправления, 1991. С. 3–4.

14. **Супруненко О. Б.** Вадим Щербаківський як дослідник археології Дніпровського Лівобережжя. *История и археология Слободской Украины*: тезисы докладов и сообщений Всеукраинской конференции, посвященной 90-летию XII Археологического съезда. Харьков: Харьков. гос. ун-т, 1992. С. 198–199.

15. **Супруненко О. Б.** Вадим Щербаківський: сторінки біографії. *Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської Вченої Архівної Комісії*: збірник наукових праць. Полтава: Вид-во «Полтава», 1993. С. 86–100: портр. на С. 122.

16. **Щербаківський Вадим**, проф. д-р. *Український університет у Полтаві: спогади*. Упорядник, відп. ред. Супруненко О. Б.; автори приміток та коментарів Коротенко В. В., Супруненко О. Б. Полтава: РВВ Облстатуправління, 1994. 40 с.: портр.

17. **Щербаківський Вадим.** *Архітектура на Україні*. Підготовка до друку та коментарі: Мокляк В. О., Супрун Т. Ю., Фесик К. Б.; ПКМ. Полтава: Дивосвіт, 2006. 60 с.: іл. (Серія: «Наукова спадщина Полтавщини», вип. 1).

18. **Щербаківський Вадим.** *Українське мистецтво*. Підготовка до друку, примітки та коментарі: Мокляк В. О., Супрун Т. Ю., Фесик К. Б.; ПКМ. Полтава: Дивосвіт, 2006. 146 с.: іл. (Серія: «Наукова спадщина Полтавщини», вип. 2).

19. **Щербаківський Вадим.** *Вступна лекція по археольогії*. Підготовка до друку, примітки та коментарі: Мокляк В. О. та ін.; ПКМ. Полтава: Дивосвіт, 2012. 70 с., кол. іл.: С. 34–65. (Серія: «Наукова спадщина Полтавщини, вип. 3).

20. **Щербаківський Вадим**. Український університет у Полтаві. Примітки та коментарі В. В. Коротенка, О. Б. Супруненка. *Українська революція. 1917–1921. Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи*: у 3-х кн. Кн. 2: Документи. Матеріали. 1917–1918. Упорядники Т. В. Воскобойнік, В. В. Гудим, В. В. Коротенко та ін. Полтава: Полтавський літератор, 2017. С. 501–508.

Олександр Супруненко, Ірина Мельникова, Нікіта Москвін

To the 150th Anniversary of Vadym Shcherbakivskyi Birth

by O. SUPRUNENKO, I. MELNYKOVA, N. MOSKVIN

About scientific conference and exhibition in Poltava dedicated to the 150th anniversary of prominent Ukrainian archaeologist, historian, art criticist and pedagogue Vadym Shcherbakivskyi (1876–1957) who researched monuments from Hutstulshchyna, Kyiv Region, Poltava Region and Cherkasy Region, the first head of the archaeological department of the Natural Historic Museum of Poltava Huberniia Zemstvo, professor, the first rector of Ukrainian Free University in Munich, that was held in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum on April 17, 2006.

Keywords: *Shcherbakivskyi Vadym (1876–1957), conference, Poltava Region, Ukrainian Free University in Munich, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.*

Розділ І

ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ: ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 069:908(477.53)]-051(092 Щербаківський)

Олександр СУПРУНЕНКО

ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ (з Полтавського музею до вершин світової науки)

Про життєвий шлях, наукову, музейну, педагогічну, пам'яткоохоронну і громадську діяльність завідувача відділу археології Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, професора і декана Українських університетів у Полтаві, Празі та Мюнхені, наукового радника Союзу Українців у Великій Британії Вадима Михайловича Щербаківського (1876–1957) і його українознавчі праці.

Ключові слова: *Щербаківський Вадим Михайлович, життєвий шлях, наукова, музейна, педагогічна, пам'яткоохоронна і громадська діяльність, Природничо-історичний музей Полтавського губернського земства, професор, Українські університети у Полтаві, Празі і Мюнхені, українознавство, археологія, етнографія, мистецтвознавство, Полтавщина, Київщина, Україна.*

Вступні зауваження, огляд літератури. Нещодавно виповнилося 150 років з дня народження визначного вченого з європейським ім'ям, археолога, етнолога, мистецтвознавця, музейника і педагога професора Вадима Михайловича Щербаківського (1876–1957) [94, с. 192]. Довгий час його прізвище майже не згадувалося на сторінках наукових і популярних видань України та росії, і лише найбільш сміливі дослідники, прагнучи відновити історичну справедливість, ховали серед посилань та наукового апарату праць буцімто заборонене ім'я [36, с. 22; 50, с. 374; 75, с. 32–34, 38, 40, 45, 56; 133, с. 411]. Та обійти творчі здобутки В. М. Щербаківського і розмаїте багатство охоплених ним проблем було надзвичайно важко, тому більшість чесних учених присвятили досліднику рядки своїх робіт [77, с. 79–80; 78, с. 4; 134, с. 336], розуміючи небезпеку використання у працях прізвища колеги-емігранта. Що це могло значити для дослідника ще в 1970-х рр., можемо бачити на прикладі нашого земляка-полтавця, доктора історичних наук І. Г. Шовкопляса [92, с. 9–10], який повною мірою відчув силу помсти репресивного апарату захисників устоїв імперського режиму [132, с. 283–288]. Проте в столичних умовах колишнього СРСР згадки про роботи вченого не викликали особливого занепокоєння, а для перестороги й обходу вимог цензури фахівці обмежувалися зміною єдиної літери у прізвищі дослідника [64, с. 42–49].

З 1980-х рр. посилання на праці В. М. Щербаківського частішають як у столичній [76, с. 92–98; 135, с. 173], так і в місцевій науковій літературі [2, с. 7; 79, с. 10; 81, с. 40–41], а з кінця 1980-х рр. це ім'я повертається до нас багатогранністю таланту і величезним доробком із вивчення української археології, етнографії, мистецтвознавства і музейництва. На поч. 1990-х рр. все ж кількісно та якісно переважали розвідки про В. М. Щербаківського, що з'явилися в середовищі європейської української діаспори [напр.: 44; 61; 69, с. 7–8], хоча існували менш відомі праці і сучасних українських дослідників [40, с. 10; 57, с. 51; 58, с. 59–63; 63, с. 417; 82, с. 10–16; 84, с. 19–20; 85, с. 66–67; 89, с. 64–65; 105, с. 91–92; 109, с. 55–58].

Поступово до 120-річчя з дня народження В. М. Щербаківського зростала кількість оприлюднених друком в Україні публікацій про визначного вченого. 1994 р. перевидано його спогади про Український університет у Полтаві та женевську брошуру П. П. Курінного до 70-річного ювілею дослідника українських старожитностей та її культури [45]. 1995 р. Центром охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації проведені наукові читання, присвячені пам'яті В. М. Щербаківського. На них археологи, археографи, літературознавці, мистецтвознавці і музейники вперше в Україні доволі масштабно розглянули творчий доробок ученого в галузі україністики, археології та музейництва, «поцінувавши його європейське і світове значення» [56, с. 149–150; 62, с. 222]. Серед учасників цього наукового зібрання були відомі дослідники – Світлана Абросимова, Олександр Моця, Михайло Селівачов, Олексій Нестуля, Олександр Супруненко, Віталій Ханко, Борис Шрамко, Оксана Франко та ін. Матеріали читань склали представницьку збірку наукових праць, видану в Полтаві [66], доповнену реєстром робіт ученого, виявлених станом на 1994 р. [31]. В академічному журналі «Археологія» також з'явилася коротенька стаття до ювілею видатного вченого [54], а самі читання та полтавський збірник наукових праць дали поштовх у вивченні і популяризації його творчої спадщини.

Естафету ознайомлення українців із життям і творчими надбаннями В. М. Щербаківського перехопив київський дослідник, доктор історичних наук В. І. Ульяновський. Він підготував дово-

лі ґрунтовну статтю до упорядкованої ним книги «Вадим Щербаківський. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці» (1995) [103, с. 5–101]. Книга побудована на матеріалах захованого в запасниках і засекреченого фонду Українського Вільного Університету у Празі, котрий зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Київ. Дослідник детально прослідкував життєвий шлях і наукову діяльність ученого до 1945 р., тобто часу його переїзду до Мюнхена, та вмістив у виданні кілька мистецтвознавчих праць, вступну лекцію з археології і доповнену бібліографію основних публікацій професора. 2007 р. у спецвипуску журналу «Пам'ятки України: історія та культура» він подав ще одне дослідження, в якому розглядалося ставлення сучасників до видатного вченого [104, с. 2–21].

Наприкінці 1990-х рр. наукову діяльність В. М. Щербаківського в галузі археології в еміграції розглядала відома львівська дослідниця Л. І. Крушельницька (1928–2017) [41].

Звісно не всі матеріали Празького архіву Українського Вільного Університету були вивезені чекістами до Києва. Те, що залишилося в Чехії, зберігається у Центральному державному архіві в Празі, в якому створено фонд «Український музей в Празі». На 1996 р. його опис було видано в Україні. Фонд включає особисті документи, починаючи від 1922 р., листування з науковими і видавничими інституціями, окремими особами, матеріали, програми, доповіді на конгресах 1924–1939 рр., рукописи наукових праць, лекцій, статей і публікацій, мемуари 1918–1921 рр., з-поміж яких спогади про Володимира Антоновича, збірку фотознімків і негативів 1873–1943 рр., зокрема, світлини археологічних розкопок, пам'яток архітектури і мистецтва, українських типів [102, с. 110–112]. Всі ці матеріали згодом вивчали Андрій та Оксана Франко, підотувавши низку наукових статей і публікацій [110, с. 43–52; 111, с. 69–78; 112; 113; 115; 116; 117, с. 98–171; 118].

Серед ювілейних публікацій 2001 р. – розвідка про родовід Щербаківських, підготовлена Людмилою Атлантовою [1, с. 55]. До 130-річчя вченого дослідження В. М. Щербаківського в галузі історії архітектури та його генезичний метод і внесок у методологію історико-мистецтвознавчих досліджень вивчав архітектор Максим Гончаренко [25, с. 295–305].

Мистецтвознавча та етнографічна діяльність В. М. Щербаківського були на вістрі уваги відомого полтавського мистецтвознавця В. М. Ханка. У ряді робіт дослідник позначив внесок ученого у вивчення народного мистецтва Полтавщини, формування колекцій музеїв і видавничу справу [120; 124; 125, с. 44–59]. У монографічному дослідженні «Мистецтвознавча думка на Полтавщині» В. М. Ханко розглядав діяльність на той час полтавського археолога як одного із перших мистецтвознавців і популяризаторів знань про мистецтво у Полтаві, додавши до роботи докладну бібліографію вченого й перелік літератури про нього [126]. Перу Віталія Миколайовича належать і біографічні та чимало енциклопедичних статей про В. М. Щербаківського [123, с. 46–47; 127; 128, с. 396–398].

Помітний внесок у вивчення і популяризацію спадщини В. М. Щербаківського на поч. XXI ст. належить і колективу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Серед робіт його співробітників – низка статей із публікацією матеріалів колекцій, зібраних ученим за час роботи в музеї [9; 10; 18; 49], публікації з атрибуцією його знахідок [15; 42, с. 22–23; 43, с. 126, 127;] та матеріалів розкопок [48], дослідження про участь завідувача археологічного відділу музею у 1913–1920 рр. в діяльності Українського клубу й Українського університету в Полтаві [55]. Науковцем музею І. М. Гавриленком на поч. 2000-х рр. здійснена повторна публікація праці вченого, присвяченої палеолітичним місцезнаходженням Полтавщини, із перекладом українською мовою та відповідними коментарями [13], а також видано низку робіт за матеріалами вивчення пам'яток кам'яного віку В. М. Щербаківським [11; 12; 14; 16; 17; 19]. Музеєм, за ініціативи заслуженого працівника культури України В. О. Мокляка і підтримки тодішнього директора закладу К. Б. Фесик, в серії «Наукова спадщина Полтавщини» здійснене перевидання за авторськими рукописами, котрі зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління в м. Києві, монографій «Архітектура на Україні» (2006) [207], «Українське мистецтво» (2006) [206] і «Вступна лекція по археольогії» (2012) [210]. Публікацію праць ученого планується продовжити.

На 2015 р. у Харкові з ініціативи філософа і видавця Олександра Савчука було перевидано фундаментальне дослідження бра-

тів Щербаківських «Українське мистецтво», у додатках до якого подано їх основні праці з історії української архітектури [213]. У передмові до видання Ірина Ходак, використавши матеріали київських архівів і фонду Данила Щербаківського в Науковому архіві Інституту археології НАН України, публікації кін. XIX – XX ст., більш детально висвітлила життєвий шлях, діяльність і творчий доробок обох братів – яскравих представників української мистецтвознавчої думки [131, с. 7–40].

Чи не першими серед енциклопедичних видань України матеріали про В. М. Щербаківського потрапили на сторінки енциклопедичного довідника «Полтавщина» (1992) [67]. Вони містилися у статтях про Полтавський краєзнавчий музей, Гінцівську пізньопалеолітичну стоянку й некрополь в урочищі Мечеть на Кобеляччині [3; 88; 90]. На поч. XXI ст. статті про визначного вченого з'явилися на сторінках «Енциклопедії історії України» та біобібліографічного довідника «Українські історики XX ст.», що були видані Інститутом історії України НАН України [106; 215]. Детальна стаття про В. М. Щербаківського, укладена мистецтвознавцем Віталієм Ханком, вміщена й у 9-му «мистецькому» томі регіональної енциклопедії «Полтавіка» [129, с. 686–688].

До 140-річчя з дня народження В. М. Щербаківського в журналі «Краєзнавство» побачила світ досить об'ємна стаття очільниці Бібліотеки й архіву ім. Т. Шевченка Союзу Українців у Великій Британії Людмили Пекарської та київської дослідниці Лариси Федорової про лондонський період життя вченого-емігранта, його публікації в газетах та журналах, наукову і культурно-громадську діяльність у Лондоні в 1951–1957 рр. В оприлюднених друком уперше матеріалах наведені й деякі характеристики особистого фонду вченого, що зберігається в лондонському архіві [62, с. 220–240].

Частина не охарактеризованих у цьому огляді публікацій вузько фахового археологічного чи музеєзнавчого змісту, що з'явилися в світ у XXI ст., використані безпосередньо у тексті статті нижче. Там же наявні і відповідні посилання. Проте, з року в рік кількість публікацій на «щербаківськознавчу» тематику зростає. І це є симптоматичною ознакою нашого часу та появи зрілого інтересу до творчої спадщини вченого світового рівня, який віддав 10 років Полтавському музею [21; 95].

То ж наведений і вочевидь далеко не повний історіографічний огляд джерел і публікацій засвідчує зростання в Україні та світі інтересу до непересічної особистості вченого, чий життєвий і творчий шлях проліг із Полтави, Полтавського музею, до вищих шкіл та академій Європи, залишившись у своїх починаннях та звершеннях істотно обмеженим вимушеною еміграцією, війною і протидією імперської тоталітарної системи.

Першовитоки біографії. Вадим Щербаківський народився 17 березня 1876 р. в с. Шпичинці Сквірського повіту Київської губ. в сім'ї священика о. Михаїла Пилиповича Щербаківського (1850–1920), дійсного члена Наукового Товариства імені Т. Шевченка (НТШ) у Львові й Української Вільної Академії Наук, автора наукових праць з краєзнавства та етнографії [86, с. 88]. Середню освіту отримав у 3-й київській та Ніжинській гімназіях. 1895 р. склав іспити до математичного факультету Петербурзького університету [109, с. 55], згодом через участь у студентському виступі, змушений був перевестися на математично-природничий факультет Московського університету. Під впливом молодшого брата, згодом відомого мистецтвознавця, археолога й етнографа Данила Щербаківського (1877–1927) почав брати участь в археологічних дослідженнях та етнографічних експедиціях. Університетські студії продовжив уже на історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира, де слухав лекції з історії славнозвісного професора В. Б. Антоновича (1834–1908), з археології – відомого дослідника старожитностей Подніпров'я В. В. Хвойки (1850–1914) [141]. Студентом звернув на себе увагу старших фахівців і за їх дорученнями в кін. XIX – на поч. XX ст. вже самостійно проводив археологічні розвідки і розкопки на Київщині, був учасником досліджень давньоруського Білгорода, Княжої Гори, неодноразово здійснював етнографічні обстеження [86, с. 89].

Політичні симпатії молодого Вадима Щербаківського були на боці поборників кращої долі українського народу, тому його культурна, наукова діяльність і контакти стали не до вподоби царським правоохоронним органам, що призвело до встановлення таємного поліцейського нагляду за науковцем. Заняття у нелегальних гуртках, соціал-демократичні та націоналістичні

вподобання, а потім і участь у страйковому русі зовсім погіршили його відносини із жандармерією, що через деякий час призвело до арештів, у тому числі й найбільш тривалого в 1906 р. (до 7 місяців) [103, с. 26–27].

До 1903 р. В. М. Щербаківський закінчив Київський університет, опанував курс історії мистецтва у професора Г. Г. Павлуцького (1861–1924) [69, с. 8]. Починаючи від студентських часів, Вадим Щербаківський цікавився народним мистецтвом, їздив по селах Київщини, Поділля і Херсонщини та фотографував дерев'яні церкви, іконостаси, збирав старі килими, рідкісні рукописи та археологічні знахідки [103, с. 23]. Добре опанувавши фотосправу, вже в Києві вважався вправним фотографом. За наслідками цих робіт з'явилася й низка перших фахових публікацій молодого вченого [136; 137; 138; 139; 140, с. 175–179].

Серед учнівських та студентських захоплень В. М. Щербаківського варто відзначити любов до хорового співу. Як володар чудового голосу він потрапив до хору М. В. Лисенка (1842–1912), а в 1903 р. разом із цим хором приїздив до Полтави на відкриття пам'ятника І. П. Котляревському [86, с. 89]. Тоді ж він познайомився із В. Г. Кричевським (1873–1952), який споруджував у Полтаві Будинок губернського земства. Ця дружба та співробітництво тривали довгі роки [186, с. 12; 187]. Ученого пов'язували не лише тісні і тривалі зв'язки з М. В. Лисенком, а й із такими видатними українськими діячами, як К. Г. Стеценко (1882–1922), О. А. Кошиць (1875–1944), М. Д. Леонтович (1887–1921). Отже, національна настроєність та участь в українському культурному житті й стала приводом спостережень за молодим ученим імперськими жандармськими структурами [62, с. 223].

Львівський період. Після арешту В. М. Щербаківський був змушений виїхати за кордон, де з певними перервами жив аж до самої смерті [68, арк. 3]. Спочатку він зупинився у Львові; 1907 р. звідти виїхав до Відня і Німеччини; пізніше подорожував по Італії. У Львові В. М. Щербаківський став членом Наукового Товариства імені Т. Шевченка (НТШ), провівши за його завданнями чимало обстежень археологічних пам'яток Поділля та Галичини [63, с. 416–417]. У працях НТШ з'явилися й наукові розвідки вченого, одна з яких про язичницьку кам'яну статую із с. Лопушни

біля Рогатина [143, с. 147–148], котра і зараз є актуальною для дослідників слов'янського стародавнього монументального мистецтва [63, с. 417].

У НТШ В. М. Щербаківський співпрацював з археологами та шанувальниками старожитностей, зокрема, істориками М. К. Залізняком (1888–1950), І. П. Крип'якевичем (1886–1967), Й. Г. Пеленським (1879–1957), І. Я. Франком (1856–1916), налагодив товариські контакти з М. С. Грушевським (1866–1934) і Ф. К. Вовком (1847–1918). Разом із М. Л. Бойчуком (1882–1937), пізніше широко відомим художником-монументалістом, навчався у Львівській реставраційній школі, де опанував професію реставратора, що ніколи не була на заваді археологу [122, с. 2], а пізніше в Полтаві стала конче необхідною завідувачу музейного відділу [121, с. 5]. Після повернення з Відня, де знайомився зі збірками музеїв, митрополит А. Я. Шептицький (1865–1944) запросив його до роботи хранителем у Львівському Національному музеї [69, с. 8]. За дорученням відомого мистецтвознавця І. С. Свєнціцького (1876–1956), директора музею, Вадим Щербаківський об'їздив Галичину, Закарпаття і Буковину, обстежував і фотографував старовинні дерев'яні церкви, зразки народного будівництва, а також типи селян. Він перший у Львові став уживати нововинайдені тоді кольорові фотоматеріали, виготовляти слайди [113, с. 62–70] і фотографувати народні типи в їх барвистих вбраннях [205, с. 8–45, табл.]. Для Львівського музею він зібрав чимало вартісних предметів, найціннішими з яких були гаптована плащаниця XV ст. із с. Жиравки біля Львова, ілюміноване євангеліє XVI ст. з с. Вовкова та гаптована коралами корона Борогодиці XVIII ст. [35, с. 117, 121], а також чимало лампад, хрестів, окремі стародруки й рукописи [60].

Під час поїздок В. М. Щербаківський вивчав народний побут, звичаї, колядки, щедрівки, весільні обряди, що їх пізніше опрацьовував науково [114, с. 214–223]. Так, перша велика наукова праця вченого з'явилася вже у Львові – «Архітектура у ріжних народів і на Україні» [142]. Наслідком діяльності в Музеї була й друга робота «Українське мистецтво», чудово виконаний альбом [148], де використані художні світлини як Вадима, так і його брата Данила Щербаківських. Трирічну працю в Львівському музеї

В. М. Щербаківський зачисляв до найкращих років свого життя, називаючи її «працею у радості і радістю в праці» [69, с. 9].

Полтавський період. Під кінець 1910 р. В. М. Щербаківський повернувся до Києва, де перебивався тимчасовими заробітками, читав лекції, реставрував археологічні артефакти у Київському художньо-промисловому і науковому музеї, очолюваному М. Ф. Біляшівським (1867–1926). Кілька разів приїздив до Полтави і Костянтинограду, зокрема, з метою залучення до мистецької виставки в Києві П. Д. Мартиновича (1856–1933). 1912 р., за рекомендацією Д. І. Яворницького (1855–1940), був запрошений на посаду помічника завідуючого Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства – завідуючого археологічним відділом із фінансовими правами майже самостійного музею [59, с. 10–23]. І головним завданням для завідувача стало створення повноцінного відділу музею у приміщенні губернського земства та наповнення його колекцій.

Саме на Полтавщині В. М. Щербаківський розгорнув чи не наймасштабніші для поч. ХХ ст. на Лівобережжі польові археологічні дослідження [82, с. 10–16], ставши одним із провідних музейних фахівців з археології, етнографії, мистецтвознавства і музейництва [85, с. 66]. За 1914–1916 рр. він створив систематичну експозицію відділів археології, народознавства, нумізматики і класичних старожитностей на мансардному третьому поверсі будинку Полтавського губернського земства [91, с. 90], підготував путівник до цієї експозиції [153]. Високий рівень експонування матеріалів забезпечили не тільки всебічні знання В. М. Щербаківського, але й консультації друзів і старших колег – М. Ф. Біляшівського, Ф. К. Вовка, В. О. Городцова (1860–1945), К. В. Мощенка (1876–1963) [22], В. І. Вернадського (1863–1945), їх неодноразові відвідини музею та участь у нарадах із майбутнього його розвиту. У плані розбудови народознавчого підвідділу завідувач спирався на тісну співпрацю із меценатом-полтавцем П. П. Бобровським (1860–1945), який щорічно передавав до музею набутки своєї колекції, надавши останньому свободу у виготовленні обладнання, вітрин і шаф за його ж кошти, тактовно направляючи прагнення благодійника покращити умови експонування і зберігання рідкісного зібрання [93, с. 69, 70].

П. П. Бобровський привозив зі столиці фахову літературу, консультувався зі спеціалістами, інколи виконував доручення В. М. Щербаківського щодо контактів із археологами та музейниками.

Не полишав В. М. Щербаківський і зв'язків з НТШ. Так, 4 березня 1913 р. на засіданні Товариства у Києві він виступив із доповіддю «Архітектура українських церков». До речі, другим доповідачем на цьому засіданні був М. С. Грушевський [101, с. 14]. Крім НТШ, В. М. Щербаківський 1912 р. став дійсним членом Полтавської вченої архівної комісії [38, с. 22], де разом із М. О. Макаренком (1877–1938), Л. В. Падалкою (1859–1927), І. Ф. Павловським (1851–1922) та С. Т. Сиротенком займався вивченням старожитностей Полтавщини [96, с. 5, 6]. 1913 р. В. М. Щербаківський був уведений до складу Полтавського церковного історико-археологічного комітету, разом із майбутнім професором В. О. Пархоменком (1880–1942) [26] здійснював обстеження церков Полтавської єпархії та збір експонатів для Полтавського Єпархіального Давньосховища [74, с. 235], в якому також вивчав і фотографував колекції. Добре розуміючи цінність збірки Давньосховища [65] та організаційні і фінансові можливості єпархії, сприяв не тільки поповненню колекцій із церков губернії, а й появі у перспективі ідеї передачі цього неперсічного зібрання земському музею.

Лютневу революцію 1917 р. В. М. Щербаківський сприйняв із задоволенням. Активно поринув у пам'яткоохоронну, збиральницьку музейну та організаційну діяльність. Улітку 1917 р., разом із К. В. Мощенком, Л. В. Падалкою та В. О. Щепотьєвим взяв активну участь у формуванні Комітету Охорони пам'яток Полтавщини, був призначений комісаром по охороні пам'яток губернії [58, с. 59].

«Коли наш народ згодом, як ущухнуть усі ті вихри, що вихрять-ся, почне відживати, загоювати всі свої рани, почне добувати всі ті речі, які йому потрібні, то на се треба буде витратити стільки енергії й засобів, – писав у одній із відозв В. М. Щербаківський, – що не скоро він звернеться до краси, не буде у нього ні часу, ні засобів, щоб здобути речі гарні... І тепер, коли гине стільки прекрасних речей без вороття, треба врятувати для народа, для за-

гального користування, хоч те, що можна...» [151, с. 23, 25]. І щоб зберегти історико-культурну спадщину краю, обходив і об'їздив битими шляхами Полтавщину, читаючи лекції перед слухачами вчительських курсів [4, с. 14, 15], повітовими просвітніми гуртками, збираючи цінні колекції у полишених напризволяще маєтках [214, с. 106–109]. Жовтневі події у Петрограді, боротьба між більшовиками і Центральною Радою лише активізували музейну й пам'яткоохоронну діяльність В. М. Щербаківського [150, с. 99; 152, с. 102–104]. Тому не випадково його було обрано представником Полтавського комітету охорони пам'яток на з'їзді діячів українського пластичного мистецтва в Києві у червні 1918 р. [212, с. VIII]. Після повернення зі з'їзду він створює при археологічному відділі музею Українське наукове Товариство дослідування й охорони пам'яток старовини і мистецтва, залучаючи до нього не лише фахівців, а й студентську молодь, аматорів старовини [151, с. 22]. У листопаді 1918 р. його обирають головою Товариства, редактором друкованого органу «Записок» [212, с. IX].

З ім'ям В. М. Щербаківського пов'язане становлення й державного пам'яткоохоронного органу Полтавщини – Губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (губкопмису) [58, с. 61]. В лютому 1919 р. саме він став ініціатором створення губкопмису, поряд з М. Я. Рудинським, найбільш активним представником цієї установи. Серед доручень губкопмису, які виконував В. М. Щербаківський, робота у складі сейфкомісії в банках Полтави, перегляд складів губчека та судів, створених із конфіскованого майна, вилучення і постановка на облік полишених у садибах мистецьких і історичних цінностей [152, с. 104–105]. Музеї Полтави завдячують В. М. Щербаківському надходженням чималої кількості тогочасних експонатів, серед яких збірка живопису Полтавського художнього музею (колишньої Картинної галереї), зброї, меблів і порцеляни з маєтків Рєпніних та Кочубеїв, особистих речей М. В. Гоголя, В. Л. Кочубея, епістолярії М. П. Драгоманова (1841 – 1895) та Олени Пчілки (1849 – 1930), античного художнього посуду з маєтку Д. І. Іловайського в Абазівці тощо [152, с. 104–105].

«... Меня только удивляет, почему Вы не спасли того, что у Вас под руками, – пише він в одному з листів брату Данилові до

Києва, – напр. Яготинский архив. Туда мы послали своих уже после пасхи и оттуда вывезли вагон книжек...» [159, арк. 1]. Таким чином формувалися не тільки колекції музеїв, але й майбутній окружний архів [23, с. 3–4], наукова бібліотека в Полтаві, фундатором яких по праву слід уважати й В. М. Щербаківського.

Улітку 1918 р. вчений провів два місяці у Відні як аташе з культури при посольстві В. К. Липинського (1882–1931), відомого політичного діяча й історика, товариша гімназичних років, а по дорозі назад закупив за особисті кошти у Відні і Львові українські книжки, зокрема, повний комплект «Записок НТШ» для новоствореного (теж не без участі В. М. Щербаківського) Українського університету в Полтаві [122, с. 2]. Заснований 1918 р. Український університет – починання кращих представників творчої інтелігенції міста – проіснував недовго; в 1920 р. був реформований більшовиками у рядовий ІНО (Інститут народної освіти). В. М. Щербаківський був обраний його професором [55, с. 34–36; 61; 206].

У Полтаві В. М. Щербаківський розгорнув цілеспрямовану пам'яткоохоронну та видавничу діяльність, спромігшись у страшенному напруженні при змінах влади і за тотального дефіциту паперу видати вже згаданий путівник [151, с. 1–25], випустити перший і розпочати друкування другого випуску «Записок Українського наукового Товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині» [33; видрукований лише перший зошит: 34, с. 1–16], до якого ввійшли матеріали з археологічних розкопок музею останніх років [156; 157], планував публікацію інших видань, в тому числі, власного виправленого перекладу «Страшної помсти» Миколи Гоголя [24, 67 с.]. «Плохо, потому, что в музее мороз и еле писать можно. Не топят и не будет топиться... Хочется выдавать, – писав В. М. Щербаківський у вже згаданому листі, – но сил нет» [159, арк. 1].

У літні місяці В. М. Щербаківський повертається до польових досліджень, беручи участь у археолого-етнографічній експедиції до Яресьок на Шишаччині на чолі з М. Я. Рудинським [28; 39, с. 2]. Восени 1920 р. разом із К. В. Мощенком. В. Ф. Ніколаєвим, М. Я. Рудинським починає перебудовувати експозицію, повністю займаючи для музею площі будинку Полтавського земства, система-

тизує археологічні колекції. Але репресії нової влади щодо колег (М. Я. Рудинський і його сестри, К. В. Мощенко та ін.) [27], тяжке матеріальне становище, загострення хвороби, конфлікти з новими більшовицькими керівниками народної освіти, яким підпорядковувався музей, посилюють бажання вченого виїхати за кордон [109, с. 57]. Ось як він пише про це брату: «… На следующей неделе еду в Харьков, чтобы попробовать взять командировку за границу, но сомневаюсь, удастся ли (держи это в секрете). Все-таки, наверное, через месяц, а то и раньше попробую быть у тебя, приготовь твою статью и все другое, достань побольше красивых фотографий с иконостасов. Потому, что я хочу издать свои, но у меня много погибло» [158, арк. 1]. В іншому листі: «... все труднее жить и прошлую зиму я еле пережил... как будет с продуктами не знаю. Пессимизм мой растет» [159, арк. 1].

Після короткотривалого перебування у Харкові В. М. Щербаківський отримав візу до Чехо-Словаччини, і в березні 1922 р. виїхав до Праги [109, с. 57]. А в Полтавському музеї залишилася ціла кімната рукописів, записок, негативів, карток та археологічних знахідок, які зберігали колеги вченого, і лише зі зміною керівництва [27] нові службовці, перебравши на швидку руку, частину з них викинули чи залишили в негатеці [20, арк. 1–1 зв.]. Більшість із цих матеріалів загинула у пожежі 1943 р.

За кордон В. М. Щербаківський захопив лише вибрані світлини, негативи, слайди, щоденники й начерки робіт. Разом із тим, на прохання С. К. Кульжинського (1867–1943), етнографа-мистецтвознавця, колишнього хранителя музею К. М. Скаржинської, а тоді хранителя Лубенського музею, взяв деякі матеріали й малюнки до другого тому «Каталога писанок музею К. М. Скаржинської» [47], які згодом лягли в основу виданої в Празі статтею й окремою брошурою роботи про писанкарство [162].

Варто відзначити доробок В. М. Щербаківського на теренах полтавського музейництва. Вчений був організатором наукових експедицій та експозиціонером окремого відділу археології Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, залишивши після себе не тільки чудово обладнану експозицію, відремонтовані вітрини, етикетаж, але й кілька тисяч нових, здобутих своїми дослідженнями експонатів. Етнографічна збір-

ка музею стараннями В. М. Щербаківського збагатилася більше ніж на 200 рушників, не однією сотнею зразків вибійок та вишивок, рядом килимів, кращими витворами гаптування XVII – XVIII ст., чималою добіркою історичних реліквій. Вкладом вченого були не тільки придбання й доставка до музею цих речей, але й їх наукове опрацювання, внесення до музейного експозиційного простору. Крім того, вчений регулярно залучав до своєї наукової діяльності (розкопок і розвідок) певні фінансові ресурси благодійників, адже половину своїх досліджень він здійснював за кошти небайдужих до старовини власників полтавських маєтностей. Він же був одним із авторів концепції розбудови музею, яку не дозволила втілити в життя Перша світова війна. Проте, ці напрацювання виявилися використаними ним, В. Ф. Ніколаєвим і М. Я. Рудинським задля отримання в користування у 1920 р. всієї будівлі земства і розгортання в ній повноцінної експозиції музею. Відомо, що саме В. М. Щербаківський разом із К. В. Мощенком доклали чимало зусиль для отримання до музею колекції й архіву Полтавського Єпархіального Давньосховища, спочатку частини у 1915 р., а пізніше й основної маси рядових речей, покинутих влітку 1917 р. напризволяще в будинку Єпархіального правління та приміщенні Покровської церкви [108, с. 2].

За час роботи в музеї дослідник опублікував більше 10 ґрунтовних наукових праць на археологічну та пам'яткоохоронну тематику стосовно території Полтавщини, став автором низки публіцистичних статей у тогочасній українській періодиці [напр.: 144, с. 3; 145, с. 3]. Він розпочав музейну видавничу діяльність на історико-археологічну та пам'яткоохоронну тематику, виступаючи як редактор, укладач і видавець, долучився до перекладів на українську мову творів М. В. Гоголя, Г. Бічер-Стоу та ін. Окрім того, як поборник українізації шкільної освіти на Полтавщині, виступав упродовж 1916–1918 рр. на більше сотні курсів і зібрань у сільських школах із циклами чи окремими лекціями про найдавніший етап української історії. І результати цієї діяльності далися взнаки в роки Української революції 1917–1921 рр. та пізніше. Ще однією іпостассю освітянських уподобань В. М. Щербаківського був Український університет у Полтаві, в якому він викладав курси передісторії (археології) та окремі теми з історії

Середньовіччя, Руси, етнографії, мистецтвознавства, охорони пам'яток. Пізніше ця проблематика читалася ним в лекційних курсах у Полтавському інституті народної освіти. Згодом усі ці напрацювання виявилися творчо і вдало перенесеними на діяльність Вільних українських університетів у Празі та Мюнхені.

Насамкінець необхідно відзначити роль В. М. Щербаківського у становленні пам'яткоохоронництва на Полтавщині і взагалі в Україні: створення першого Товариства з охорони пам'яток при музеї, керівництво першою державною установою – Полтавським губкопмисом та налагоджування справи охорони культурної спадщини при Гетьманаті, вдалі спроби співпраці із владними органами на суто професійному рівні без будь-яких загравань. А ще – діяльну участь у громадському житті Полтави – Полтавській громаді, Просвіті, роботі Українського клубу, товариства «Боян» та ін., участь у виступах полтавських хорів… Згадаємо й діяльність В. М. Щербаківського як земського та загалом видавничого фотографа у Полтаві і Києві. Отже, його завжди згадували як визнаного фахівця, інтелігента й фахового музейника.

Празький період. Приїхавши до Праги, В. М. Щербаківський не тільки швидко поліпшив стан свого здоров'я, але й очолив кафедру праісторії та археології філософічного факультету Українського вільного університету (УВУ). Вже восени 1922–1923 рр. професор розпочав свою діяльність як викладач курсу передісторичної археології. Пізніше археологічна тематика лекцій В. М. Щербаківського збагатилася курсами «Залізна доба на Україні», «Сарматське панування і заміна його іншими кочовиками», «Культура мальованої кераміки», «Бронзова доба на Україні» та ін. [44]. З 1928 р. професор Щербаківський виконував обов'язки продекана, а з 1929 р. декана філософічного факультету УВУ [69, с. 8].

Одразу ж після приїзду до Праги В. М. Щербаківський налагодив зв'язки зі своїми колегами у Чехо-Словаччині – відомим європейським археологом Любомиром Нідерле, Степаном Смаль-Стоцьким та ін. Згодом професора обирають дійсним членом Чеської Академії Наук, Словацького Наукового Товариства «Про-лімес Романус», Української Вільної академії наук, титулярним членом Міжнародного інституту археології [61; 62, с. 223]. Більшість праць, виданих за час перебування у Празі

(1922–1945), присвячена публікації й інтерпретації надбань польових археологічних і етнографічних досліджень на Полтавщині, Гуцульщині та Поділлі [160; 161, с. 339–348; 217; 219, S. 209–213]. В. М. Щербаківський був одним із засовників і обраний головою Історико-філософічного товариства у Празі [62, с. 224].

Цікаво, що в 1920-х рр. побачили світ і роботи В. М. Щербаківського в Україні [163, с. 119–138; 164, с. 179–188], але після трагічної смерті брата Д. М. Щербаківського і повального наступу на наукові кадри України нової влади цей зв'язок остаточно обірвався [46, с. 412–414]. У 1930-х рр. коло наукових інтересів ученого значно розширилося й охопило низку питань від найдавнішої історії України [166; 216; 218] до історіографії української історії [165]; не залишалися забутими й проблеми етнології та мистецтвознавства [31; 45].

На вісімнадцяти довоєнних міжнародних конгресах другої чверті XX ст. з археології, історії та етнографії В. М. Щербаківський гідно представляв українську науку як провідний учений з європейським ім'ям. Наведемо перелік лише найголовніших міжнародних форумів за участю відомого професора:

1924 р. – Конгрес антропології та археології в Празі (Чехо-Словаччина).

1929 р. – Конгрес історії та філософії релігії в Лунді (Швеція).

1930 р. – 3-й з'їзд слов'янських географів та етнографів у Белграді (Югославія).

1931 р. – 19-й конгрес передісторичних та протоісторичних наук у Лондоні (Великобританія).

1934 р. – 2-й славіністичний конгрес у Варшаві (Польща).

1935 р. – 16-й конгрес філософії та історії релігії в Брюсселі (Бельгія).

1936 р. – 20-й конгрес передісторичних та протоісторичних наук в Осло (Норвегія).

1938 р. – 17-й конгрес антропології та передісторичної археології в Бухаресті (Румунія) [44].

Враховуючи доробок ученого у вивчення етнографії та історії слов'янських народів, його було нагороджено болгарським орденом св. Сави [45], а Міжнародний Антропологічний Інститут у Франції обрав професора В. М. Щербаківського своїм дійсним

У центрі Праги. *Поч. XX ст.*

В. Щербаківський на засіданні у Празі з нагоди 10-ї річниці заснування Українського університету. *1935.*

членом; Українське історико-філологічне Товариство у Празі – почесним членом [127, с. 687].

Як професор, продекан і декан філософічного факультету вчений, маючи певні статки за викладання в інших українських, німецьких і чеських вузах, підтримував власним коштом окремих студентів Вільного українського університету в Празі, долучався до пошуку місць для їх проживання. Особливо щиро і безкорисливо підтримував студентів, які обрали шлях опанування вищих щабелів науки – докторантів. Учнями В. М. Щербаківського себе вважали Я. І. Пастернак (1892–1969), О. О. Кандиба (1907–1944), І. І. Борковський (1897–1976) та ін. Частина з них готувала власні дисертаційні дослідження під керівництвом чи за опонування відомого професора [51].

Мюнхенський період. Окупація Чехії нацистами припинила міжнародні контакти дослідника, а коли червона армія захопила Прагу і прокотилася перша хвиля арештів, В. М. Щербаківський улітку 1945 р. виїхав до Мюнхена разом з іншими професорами УВУ, зокрема, Н. Д. Полонською-Василенко (1884–1973) та сестрою Лесі Українки О. П. Косач-Кривенюк (1877–1945). З поневіряннями і під бомбардуваннями союзників вони дісталися до німецького кордону, де їх застала капітуляція ІІІ Рейху [103, с. 91]. Мюнхен приваблював науковців найбільшим осередком української еміграції по інший бік від «залізної завіси» та радянської зони окупації Німеччини. І тут баварський уряд до осені 1945 р. запланував відродити діяльність УВУ. Маючи поважний вік, професор «з молодечим запалом» взявся за відновлення діяльності Українського вільного університету в Мюнхені [52, с. 329]. Для цього на товарних потягах на той час декан філософічного факультету В. М. Щербаківський об'їздив захід і південь Німеччини, окремі міста Швейцарії, збираючи до Мюнхена викладачів, співробітників і студентів. Пробивав в окупаційній адміністрації численні дозволи, вишукував приміщення, квартири для колег, взявши на себе обов'язки ректора. І його зусилля увінчалися успіхом. Робота Українського Вільного Університету у Мюнхені була відроджена [53, с. 11; 204, с. 2102–2103].

1945–1951 рр. – час фактичного керівництва УВУ В. М. Щербаківським, якого двічі в 1945–1947 рр. обирали ректором уста-

нови. Як відзначав професор В. Попадинець, університет під керівництвом В. М. Щербаківського «вийшов на нормальний шлях і став такою поважною установою, що викликала загальний подив у чужинецьких наукових колах» [68]. За ці титанічні зусилля 10 жовтня 1946 р. докторатом університету вченому було присвоєно науковий ступінь «Доктора Honoris Causa» – «Почесного професора». У відозві колег із цього приводу йшлося: «Завдяки його великій енергії й відданості ми маємо знов Український Вільний Університет з … двома факультетами, десятками професорів, понад сотнею студентів. Знов поновлено значний осередок української культури, і яка б не була його дальша доля – він назавжди залишається сторінкою історії української культури: ця сторінка вписана діяльністю професора Щербаківського, й це його велика заслуга» [70].

Між іншим, умови життя і роботи у Мюнхені та зруйнованій війною Німеччині були надзвичайно складними. Скрутне матеріальне становище, відсутність медичного обслуговування, хвороби, відірваність від рідні, переїзд чималої кількості колишніх знайомих і колег до Америки, призвели до пошуку варіантів свого подальшого існування.

Наприкінці 1947 р. В. М. Щербаківський передає керівництво університетом молодшим колегам, залишаючись деканом філософічного факультету, членом його Сенату, «порадою і досвідом служачи загальній справі. Маючи вільні руки від адміністраційних турбот, він знову присвячує більше уваги науковій роботі в межах УВАН, НТШ, відновлює Історично-філологічне товариство, підготовляє свої праці і готується поволі до виїзду в Лондон 1951 року» [53]. Наприкінці ректорської каденції у Мюнхені побачило світ і доволі об'ємне дослідження вченого «Кам'яна доба в Україні» – курс лекцій, читаний студентам УВУ, виданий тогочасними засобами оперативного друку [167]. До речі, до Мюнхена вченому пощастило вивезти лише останню коректуру його праці «Українська хата», віддрукований наклад якої згорів у Лейпцігу в 1944 р., а також машинопис курсу лекцій «Кам'яна доба в Україні» [62, с. 224].

Лондонський період. Та в 1951 р. В. М. Щербаківський полишив педагогічну діяльність і переїхав до Великобританії. Туди він

прибув на запрошення голови Союзу українців у Британії доктора Йосипа Фундака та почесного голови СУБу – гетьманича Д. П. Скоропадського (1904–1957) з метою створення українського наукового центру у Лондоні. Прада, створити такий центр не вдалося, і вчений став єдиною науковою силою цієї поважної громадської організації у Великобританії [119, с. 2]. Там він планував «… працювати… в бібліотеці Британського Музею над закінченням ... книжок, які являються результатом праці цілого … життя. Коли Бог дозволить на це, то може я і закінчу їх» [130, с. 4].

Професору надали невелику кімнату на першому поверсі будівлі поряд із будинком СУБу (37 Linden Gardens, London W2), забезпечили лікування, і з перших днів повернення з лікарні він почав вивчати колекції Британського музею, працювати із книгами з його бібліотеки для відновлення втрачених під час війни та написання нових наукових досліджень [62, с. 226, 227]. Його метою стала праця із вивчення української історії та культури, «на те, щоб довести повну окремішність української культури від московської і цим торувати шлях до всебічної сепарації від москви і визволення з під її «старшобратньої опіки» [80, с. 2].

У Лондоні вчений багато працював із українською молоддю, читав публічні лекції, брав участь у чималій кількості заходів та ювілейних засідань СУБу, виступав на них із промовами, які пізніше лягали в основу праць і спогадів, співпрацював із редакціями газети «Українська Думка» та журналу «Визвольний шлях». Його починання завжди підтримував Д. П. Скоропадський [62, с. 226].

Так, 23 вересня 1951 р. вчений взяв участь у засіданні, присвяченому пам'яті померлого у Мюнхені проф. Д. І. Дорошенка [29, с. 1]. 29 червня 1952 р. в будинку СУБу він провів бесіду з українськими студентами на теми праісторії України і розповів про свої розкопки на Полтавщині [98, с. 2], а 12 липня того ж року влаштував із ними екскурсію до Британського музею, ілюструючи експонатами свою розповідь [99, с. 4]. 19 жовтня 1952 р. у дискусійній групі при студентській громаді розпочав цикл лекцій з теми «Формування української нації» [72, с. 4].

З-поміж заходів СУБу ватро згадати вечір пам'яті Миколи Лисенка, де прозвучала доповідь В. М. Щербаківського про ви-

датного українського композитора і диригента, з яким він особисто був знайомий і виступав на сцені учасником його хору. Багатогодинна доповідь стала основою виданих пізніше у Лондоні спогадів про М. В. Лисенка [32]. У травні 1952 р. українська громада у Лондоні схвально сприйняла доповідь професора «Головні різниці поміж українською і російською мовами», що згодом стала основою статті у журналі «Визвольний шлях» [97, с. 3]. У лютому 1953 р. в штаб-квартирі СУБу відбувся вечір, присвячений пам'яті В. Г. Кричевського, де головним доповідачем знову був В. М. Щербаківський, якого пов'язувала багаторічна дружба із митцем і родинні стосунки [6]. Цю доповідь у наступному вчений допрацьовував до окремого дослідження, що було видане пізніше в Лондоні. 15 листопада 1953 р. В. М. Щербаківський поділився спогадами про митрополита Андрея Шептицького на вечорі його пам'яті в залі засідань СУБу [7, с. 2]. 26 вересня 1954 р. в тому ж місці відбувся захід із нагоди 10-ліття смерті Олександра Кошиця, на якому вчений прочитав поминальну доповідь, що також невдовзі була доопрацьована до окремого дослідження [100, с. 2].

В. М. Щербаківський користувався дуже високим авторитетом в українській громаді Лондона, тому інформація про його життя і діяльність досить часто з'являлася на шпальтах газети «Українська думка», в окремих журналах [107, с. 8.]. 80-річний ювілей вченого був позначений публікаціями не лише в українських газетах Британії, а й в американській «Свободі» [71; 80, с. 2]. 1955 р. у Лондоні почав працювати ініціативний гурток із відзначення 80-річного ювілею з дня народження й 55-ти років наукової діяльності професора В. М. Щербаківського. Він об'єднав відомих діячів СУБу, вчених, представників інтелігенції. Планувалося також видати ювілейний збірник про життя і творчість ученого та його працю «Українська хата» [30, с. 4]. Правда, не все заплановане вдалося здійснити громадськості. 17 березня 1956 р. українська громада відзначила 80-річний ювілей професора в одному з престижних лондонських ресторанів. На ньому, крім ювіляра, були присутні представники двох українських церков, суспільно-громадських і молодіжних організацій, близькі та знайомі ювіляра. Прозвучала вітальна промова багаторічно-

го ректора Вільного Українського Університету Івана Мірчука, зачитувалися тексти листів і численних вітальних телеграм. Виступали професори Дмитро Левицький, Володимир Шиян, Володимир Василенко, Іван Марченко, граф Денис Галка-Ледоховський, Іван Крушельницький [8, с. 4]. Завершуючи урочистості В. М. Щербаківський зі вдячністю відзачив: «... намагався працювати в тому напрямі, щоб запанувала згода між нами – як передумова величі і сили» [30, с. 4].

Активна й напружена співпраця В. М. Щербаківського із лондонськими виданнями вилилася за п'ять з половиною років життя у підготовку до публікації у «Визвольному шляху» 13 великих наукових статей, спогадів і рецензій, а в газеті «Українська Думка» – 12 авторських більш-менш значних матеріалів. Частина спогадів мали газетний (скорочений) і журнальний варіанти, деякі – видані окремими брошурами. 9 праць було завершено друком вже після смерті вченого [62, с. 231, 235–238].

Серед наукових робіт В. М. Щербаківського – стаття «Головні різниці між українською та московською мовами» (1952). За історичними матеріалами і лінгвістичними дослідженнями, розглядаючи особливості двох мов, автор робить висновок, що «московини ніколи нічого спільного з українцями не мали і не відділялися від якогось спільного з українцями пня» [169]. У невеликому дослідженні «Московські теорії і український нарід» (1952), критикуючи теорії прорадянських учених зі США, професор висуває тезу про спільність українців із західним світом, адже «початкові періоди формування одного й другого народу не мали між собою нічого спільного, тобто не могли вийти з одного коріння» [173]. У розвідці «Матеріали до висвітлення південного походження слова «Русь», як нашого народного імені» (1953), полемізуючи з норманістами й антинорманістами, вчений із наведенням археологічних паралелей надає власні версії походження термінів «Русь», «русин», «русский» [181, с. 29–34].

Спеціально для «Визвольного шляху» В. М. Щербаківський підготував огляд археологічних досліджень останніх 40 років в Малій Азії, Єгипті, у Середземномор'ї та на Балканах, спричинений його знайомством із колекціями Британського музею та новою літературою (1955–1956) [188; 191]. Питання походження

скіфів та їхнього мистецтва стало темою ще однієї роботи вченого (1956) [192, с. 1057–1064].

Рецензуючи книгу митрополита Іларіона (Огієнка), видану у Вінніпезі 1951 р. і присвяченну трираменному хресту із підніжком як національному хресту України, В. М. Щербаківський піддав гострій критиці позицію автора, який «видає московський хрест за український» (1952), навів докази і приклади помилковості цього твердження [177, с. 33–34]. У журналі також побачили світ і відгуки на деякі праці, видані у США (1955) [189; 190, с. 112–113, 133–114].

Лондонський журнал опублікував значні за обсягом фундаментальні статті В. М. Щербаківського про художника й архітектора В. Г. Кричевського (1954) [187], композитора і диригента О. А. Кошиця (1954–1955) [184], а також до 40-річчя смерті композитора М. В. Лисенка (1952) [171], які пізніше побачили світ окремими виданнями.

Уже після смерті вченого «Визвольний шлях» вмістив на своїх сторінках низку спогадів В. М. Щербаківського (1961, 1962, 1964) про: М. В. Лисенка [196; 199], родину Терещенків [202, с. 1127–1130], Український університет у Полтаві [198, с. 1319–1324], опублікував мемуари професора (1962–1963) [200], що майже через три з половиною десятиліття були перевидані в Україні [209, с. 22–288]. Також були оприлюднені друком кілька публікацій [194; 195], стаття з аналізом зв'язків земель України із Середземномор'ям [201, с. 623–631], завершальна частина праці «Український етнічний тип» [197] та остання, так остаточно й не завершена монографічна праця вченого «Формація української нації» [203]. Ця робота, крім «Визвольного шляху», у першому варіанті побачила світ ще в Празі за Другої світової війни [166], була перевидана у Нью-Йорку після смерті автора [193], а нещодавно оприлюднена друком в Україні [211, 148 с.].

Окрім «Визвольного шляху», наукові доробки В. М. Щербаківського час від часу публікувала лондонська газета «Українська Думка». Безперечно, важко перелічити численні невеликі матеріали й інформації, до підготовки яких доклав руку вчений і під якими не містилося підписів щодо авторства. Проте деякі публікації, з цікавими фактами, в тому числі перші варіан-

ти його наукових праць, мали і мають значення для вивчення життєпису і творчої лабораторії дослідника. Так, у часописі оприлюднені фрагменти виступів ученого на заходах СУБу зі власними спогадами про видатних особистостей: О. А. Кошиця [168; 185], П. Д. Демуцького [174], М. В. Лисенка [172, с 3], добірка матеріалів з історії Українського Вільного Університету [176], частина виступу щодо головних відмінностей між українською та московською мовами [170]. На шпальтах газети з'являлися і рецензії на в цілому вдалі [175] і невдалі [182] видання, випущені в діаспорі. В одній із них В. М. Щербаківський доволі гостро і справедливо припинив полеміку про авторство проєкту Будинку Полтавського земства, остаточно поставивши крапку щодо імені творця будівлі й українського модерного стилю – В. Г. Кричевського [178]. Були в часописі й публікації «для душі», такі, як опис його власної подорожі по Італії [179], нариси про Леонардо да Вінчі [180; 183] та ін.

Отже, у 1951–1956 рр. В. М. Щербаківський продовжував працювати над своїми історичними та етнографічними працями, підтримував контакти із рядом діячів української діаспори. В його архіві, що наразі відклався в Бібліотеці й архіві ім. Т. Шевченка Союзу українців у Великій Британії, збереглося листування із понад 60 особами, серед яких поштівки й листи від брата Данила поч. 1920-х рр., сестри Євгенії, Миколи Кричевського з Парижа, української археологині Валерії Козловської з Києва. У 1950-х рр. він продовжував листуватися із очільниками і професорами УВУ у Мюнхені: літературознавцем Юрієм Бойком, педагогом Григорієм Ващенком, географом і демографом Володимиром Кубійовичем, археологом Михайлом Міллєром, істориком літератури Іваном Мірчуком, істориком Симоном Наріжним, істориком-архівістом Олександром Оглобліним, археологами Ярославом Пастернаком і Петром Курінним та ін., підтримував контакти із представником папського престолу, графом Римським Іваном Бучком, дружиною Олександра Кошиця Тетяною Кошиць, архітектором і мистецтвознавцем Олексою Повстенком, етнографами Олексою Воропаєм і Василем Попадинцем, політичним діячем і археологом Євгеном Чикаленком та ін. [5, с. 440, 442; 87, с. 198–199; 62, с. 234].

Професор В. М. Щербаківський, скромно проживаючи останні роки життя на утриманні Союзу українців у Великій Британії, мешкав за вище зазначеною адресою в Лондоні. Чи не щоденно прямував до бібліотеки Британського музею, де плідно працював. А ввечері допізна засиджувався за рукописами своїх праць. Бажав за життя побачити видрукуваною «багатостраждальну» працю «Українська хата», котра, на жаль, була видана за сприяння СУБу лише 1980 р. в Римі під назвою «Орнаментація української хати» з обкладинкою роботи палкого прихильника наукової діяльності В. М. Щербаківського і друга вченого В. Г. Кричевського [205, с. 1]. Із погіршенням стану здоров'я восени 1956 р. вченого перевезли до санаторію в Брайтоні у Південній Англії, де він і помер 18 січня 1957 р.

Визначний учений похований у Лондоні, на кладовищі Ганнерсбері (Gunnersbury) 26 січня 1957 р. [37, с. 2] поряд зі своїм добрим другом, а на той час очільником об'єднання українців на Британській землі Дмитром Левицьким (1894–1959). У листі до Управи СУБу рідна сестра вченого Євгенія висловлювала щиру вдячність «за ту увагу, пошану та за ту моральну й матеріальну допомогу, якими … оточили його в останні роки життя». Тут він знайшов «ту родину, ту сім'ю, якої за національними й громадськими обов'язками та за невпинною науковою працею, не зміг собі утворити» [73, с. 3].

Висновки. «Прикладом вченого, овіяного національним духом, і організатором української наукової роботи» називають В. М. Щербаківського колеги з діаспори [68]. Для Лівобережної України ім'я професора стоїть в ряду найбільш визнаних дослідників найдавнішого минулого, археології Полтавщини і Київщини початку XX ст., автора яскравих археологічних відкриттів – лукашівського типу трипільської культури [85, с. 67], ретельного дослідника Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки [154, с. 61–78], курганів доби бронзи та раннього залізного віку Лівобережного Лісостепу [83, с. 4, 13; 149, с. 96–97], величезної кількості давньоруських насипів над похованнями у Гельмязові, Городищі, Ліплявому, Липовому, Олександрівці, Переяславі та Софіївці [82, с. 11–16], чи не єдиного золотоординського могильника із центричними купольними гробницями у Середньо-

дніпровському Лівобережжі біля с. Кишеньки на Полтавщині [147, с. 1–8]. Він проявив себе також добре підготовленим музейником, збирачем колекцій, який працював у музейних закладах Львова, Києва і Полтави, а в Полтавському музеї створив першу постійнодіючу експозицію відділу археології [82, с. 16], долучився до введення в експозиційний простір Будинку Полтавського земства.

Від початку своєї наукової діяльності В. М. Щербаківський фахово зацікавився питаннями вивчення народної архітектури і мистецтва, присвятивши цій проблематиці не тільки статті та публікації, а й монографічні дослідження та альбоми. Не дивно, що із часом етнографічна і мистецтвознавча складова його інтересів, поряд з археологією та давньою історією, домінувала, вивівши вченого в ряд провідних фахівців діаспори з цих гуманітарних проблем.

Учений також стояв біля витоків вітчизняного пам'яткоохоронництва, брав участь у збереженні об'єктів культурної спадщини на Полтавщині та Київщині в роки Української революції. Він був учасником всеукраїнських і регіональних зібрань громадськості та фахівців із цих питань, фундатором перших пам'яткоохоронних товариств, виступав очільником кількох установ зі збереження пам'яток культурної спадщини України.

Проте справді головним уподобанням В. М. Щербаківського була вища національна освіта. У щойно створеному 1918 р. Українському університеті в Полтаві – Історико-філософічному факультеті обраний професором учений розпочав викладати лекції із давньої історії та археології України, проводити перші семінарські заняття і колоквіуми. У цьому молодому виші були напрацьовані й засади демократичного керівництва навчальним закладом, певні методи й особливості роботи, які В. М. Щербаківський як викладач, пізніше продекан і декан впровадив і в Українському Вільному Університеті в Празі, а пізніше вже ректором у відродженому Університеті в Мюнхені. Залучення студентів, налагоджування навчального процесу, пошуки засобів для діяльності української вищої школи на чужині, допомога талановитому студентству, презентація досягнень закладу й української науки європейським колегам склали майже на 30

років весь сенс життя професора-одинака разом і передусім зі служінням Україні, її народові. Вже на останку життя, в Лондоні, вчений продовжував цю працю, ставши науковим консультантом Союзу українців у Великій Британії, проводив лекції, виступи, публіцистичну, наукову і видавничу діяльність.

Усе життя В. М. Щербаківського, що мало суто національне спрямування, пройшло зі щирою повагою до всього українського. Особливо із повагою він ставився до громадської діяльності, безкорисливо відгукувався на всі починання на користь громади. Він не цурався громадських організацій, був членом Українського клубу в Полтаві, Полтавської громади, просвітніх і мистецьких товариств, читав лекції і проводив бесіди, заняття і практики зі шкільними освітянами. Маючи чудовий голос, багато років був учасником хорів, до речі, найкращих в Україні, контактував і дружив із провідними діячами мистецтва, композиторами, диригентами, художниками. Все це разом і склало своєрідний феномен життя і таланту Вадима Щербаківського.

Пам'ять про В. М. Щербаківського вшанована не тільки в Українському Вільному Університеті у Мюнхені. Вона збережена у численних наукових виданнях ученого, що побачили світ у різних країнах світу. Не є винятком і Полтава та Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського. Недалеко від музею розташована нещодавно поіменована заходами з декомунізації вулиця Вадима Щербаківського. Пам'яті вченого, педагога і музейника був присвячений окремий розділ експозиції з історії Полтавського музею, демонтованої на час російсько-української війни, котра, сподіваємося, буде поновлена. В експозиції існували та плануються бути залишеними анотовані інформації про наукову діяльність вченого у відділах археології, етнографії й скарбниці обласного музею. Настав час вирішити й питання увічнення пам'яті В. М. Щербаківського в Полтаві, адже адреси його постійних помешкань відомі за матеріалами наукових архівів Інституту археології НАН України та Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Перша у 1912–1916 рр. – будинок лікаря Б. О. Гуревича на Європейській вул. (кол. Кобеляцькій), 33 [146, арк. 1 зв.], друга у 1916–1922 рр. – вул. Юліана Матвійчука (кол. Пушкіна), будинок присяжного повіреного

П. А. Перцовича, за № 40 [86, с. 90], квартира на другому поверсі. Меморіальна дошка з відповідним написом лише прикрасить фасади одного із цих чудових будинків в історичному центрі міста, де наймав помешкання В. М. Щербаківський (*див. публікацію А. С. Арояна в цьому виданні*).

Джерела та література

1. **Атлантова Л.** Родовід Щербаківських. *100 років колекції Державного музею народного декоративного мистецтва*: збірник наукових праць. Відп. редактор М. Селівачов. Київ: Арт ЕК, 2001. С. 55–56.

2. **Белоус А. П.** Археология в Полтавском краеведческом музее. *Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй областной научно-практический семинар*: тезисы докладов и сообщений. Полтава: Изд-во «Полтава», 1988. С. 5–6.

3. [**Білоус Г. П., Супруненко О. Б.**]. Полтавський краєзнавчий музей. *Полтавщина: енциклопедичний довідник*. За ред. Кудрицького А. В. Київ: «Українська енциклопедія» імені М. Бажана, 1992. С. 761.

4. **Бирюков В. П.** В. М. Щербаковский и его лекции по археологии на курсах украиноведения в городе Хороле, Полтавской губ. (Июль, 1917 г.). Публікація Супруненка О. Б. *Полтавський археологічний збірник. Пам'яті В. М. Щербаківського (1876–1957)*. Полтава: Археологія, 1995. Число четверте. С. 14–36.

5. **Білокінь С.** Календар передколгоспної України. *Воропай Олекса. Звичаї українського народу. Етнографічний нарис*. Київ: Оберіг, 1991. Т. ІІ. С. 282–289.

6. Вечір на пошану бл. п. проф. В. Кричевського. *Українська думка*. 1953. 5 березня. С. 1.

7. Вечір пам'яті митрополита Андрея Шептицького. *Українська думка. 1953*. 26 листопада. С. 2.

8. Відзначили ювілей 80-ліття Проф. В. Щербаківського. *Українська Думка*. 1956. 22 березня. С. 4.

9. **Власенко І., Пісцова М.** Колекція літургійного шитва в збірці Полтавського краєзнавчого музею (збори Костя Мощенка, Вадима і Данила Щербаківських). *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: збірник наукових статей. Полтава: Дивосвіт, 2012. Вип. VII. С. 550–556.

10. **Власенко І., Пісцова М.** Колекція рушників у збірці Полтавського краєзнавчого музею (фонд Костя Мощенка, Вадима і Данила Щербаківських). *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: збірник наукових статей. Полтава: Дивосвіт, 2013. Вип. VIII. С. 382–388.

11. **Гавриленко И. Н., Кигим С. Л.** Участие В. И. Вернадского в исследованиях поселения палеолитического человека в Гонцах. *Биосфера*. 2011. Т. 3. № 2. С. 276–293.

12. **Гавриленко І. М.** В. Щербаківський і житла Гінцівської стоянки: відкриття, яке не могло відбутися. *Титульний етнос: здобутки, втрати* збірник наукових статей конференції. Полтава; Опішне, 2002. С. 29–39.

13. **Гавриленко І. М.** Стаття В. Щербаківського про деякі палеолітичні та палеонтологічні місцезнаходження України (Scerbakiwskyj V. Bemerkungen über neue und wenig bekannte paläolithische Stationen in der Ukraine // Die Eiszeit. – Leipzig, 1927. – Band IV. – S. 27–30, mit 2 Abb.). *Кам'яна доба України*. Київ: Ін-т археол. НАН України, 2002. Вип. 3. С. 106–111.

14. **Гавриленко І. М.** Вадим Щербаківський та дослідження Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки. *Кам'яна доба України*. Київ: Ін-т археол. НАН України, 2003. Вип. 4. С. 53–81.

15. **Гавриленко І. М.** Кам'яні та кістяні вироби Гінцівського пізньопалеолітичного поселення (за матеріалами Полтавського краєзнавчого музею). *Археологический альманах*. 2003. № 13. С. 232–249.

16. **Гавриленко І. М.** Дослідження Вадимом Щербаківським решток палеолітичного житла в Гінцях: нездійснене відкриття. *Кам'яна доба України*. Київ: Ін-т археол. НАН України, 2011. Вип. 14. С. 133–140.

17. **Гавриленко І. М.** З історії вивчення палеолітичної стоянки Гінці: дослідники, дослідження, результати. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2017*: збірник наукових праць. Пам'яті М. Я. Рудинського (1887–1958). Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. С. 66–84.

18. **Гавриленко І. М., Лугова Л. М., Мельникова І. С.** Матеріали Гінцівської палеолітичної стоянки у Полтавському краєзнавчому музеї (з історії формування колекції). *Археологічний літопис Лівобережної України*. № 1 (11). 2002. С. 51–64.

19. **Гавриленко І., Кигим С.** Участь Володимира Вернадського в дослідженнях Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки. *В. І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія*. Полтава: Полтавський літератор, 2008. С. 125–143.

20. **Гавриленко М. І.** До історії археологічного відділу Полтавського Республіканського історико-краєзнавчого музею. Рукопис. *Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського*. Спр. 03-19. 8 арк.

21. **Гавриленко Т., Демида Є**. Педагогічна діяльність Вадима Щербаківського в еміграції (1922–1957). *Соціальна робота та соціальна освіта. 2026*. № 2 (17). С. 295–303.

22. **Галян Г.** *Кость Мощенко: музеолог, учений, архітектор*. Полтава: ТОВ «Майдан», 2025. 88 с.: XII кол. вкл. (Серія «Визначні полтавці», вип. 2).

23. **Герасименко Х.** *До історії архівної справи на Полтавщині*. Харків: Вид. Центрального архівного управління УСРР, 1928. 20 с.

24. **Гоголь М.** *Страшна помста*. Переклад В. Щербаківського. Полтава: [Накладом Полтав. Спілки Спожив. Т-в. Друк. Т-ва «Печат. Діло»], 1919 (обкл. 1920). 67 с.

25. **Гончаренко М. Е.** В. М. Щербаківський як дослідник історії архітектури: особливості наукового методу. *Українська біографістика:* збірник наукових праць. Київ, 2010. Вип. 7. С. 295–305.

26. **Граб В. І.** Тривожний вересень Володимира Пархоменка. *Полтавський археологічний збірник*: збірник наукових праць. Полтава: Дивосвіт, 1994. Число друге. С. 177–191.

27. **Граб В. І., Супруненко О. Б.** Доля М. Я. Рудинського. *Археологія*. 1992. № 3. С. 91–100.

28. **Дзюба О.** *Яреськівська експедиція 1921*. Київ: ФОП Гуляєва В. М., 2023. 308 с.: іл.

29. Дмитро Іванович Дорошенко. *Українська Думка*. 1951. 27 вересня. С. 1.

30. До 80-літнього ювілею проф. В. Щербаківського. *Українська Думка*. 1956. 19 січня. С. 4.

31. До бібліографії праць В. Щербаківського. Укладачі О. Супруненко, В. Ханко. *Полтавський археологічний збірник. Пам'яті В. М. Щербаківського (1876–1957)*. Полтава: Археологія, 1995. Число четверте. С. 191–203.

32. Доповідь проф. Щербаківського про М. Лисенка. *Українська думка*. 1952. 4 грудня. С. 2.

33. *Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині*. Полтава: Друкарня М. Г. Амчиславського по вул. Пушкіна, 45, 1919. Вип. 1. XVI, 1, 111 с.

34. *Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині*. Полтава: Друкарня М. Г. Амчиславського, 1920. Вип. 2. 20 с. Випуск не був зверстаний. Побачили світ лише кілька відбитків праць В. М. Щербаківського.

35. **Звіринська-Гелитович М.** Давні церковні тканини, придбані В. Щербаківським для Національного музею у Львові. *Полтавський археологічний збірник. Пам'яті В. М. Щербаківського (1876 – 1957)*. Полтава: Археологія, 1995. Число четверте. С. 116–125.

36. **Ильинская В. А.** *Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (Курганы Посулья)*. Киев: Наукова думка, 1968. 203, LXI, 2 с.

37. **І. К.** Похорон проф. Щербаківського. *Українська Думка*. 1957. Ч. 4. 31 січня. С. 2.

38. *К десятилетию Полтавской Ученой Архивной Комиссии: Отчет со дня открытия, с 26 октября 1903 г. по 26 октября 1913 г.* Составитель Павловский И. Ф. Полтава: Полтавская учёная архивная комиссия, Типогр. Товва Печатного дела, 1913. 22 с.

39. **Карышев В.** Научная экспедиция в м. Яреськи. *Вісті (Известия) Полтав. Губ. Виконк. Рад роб., селянськ. та червоноарм. деп. і Полт. губ. Кому КП(б)У*. Полтава. 1922. № 4 (463). 5 січня. С. 4.

40. **Коринный Н. Н.** *Переяславская земля X – первой половины XIII века*. Киев: Наукова думка, 1992. 312 с.

41. **Крушельницька Л.** Праця українських археологів в еміграції (В. Щербаківський, Л. Чикаленко І. Борковський). *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Праці Археологічної комісії*. 1998. Т. CCCXXXV. С. 638–642.

42. **Кулатова И. Н**. Материалы по археологии Сумщины в собрании Полтавского краеведческого музея. *Проблемы археологии Сумщины*: тезисы докладов научно-практической конференции. Сумы, 1989. С. 22–23.

43. **Кулатова І. М.** Уламок меча [з Пилипчичів]. *Полтавський археологічний збірник*. Полтава: Археологія, 1994. Число друге. Наш каталог. С. 126, 127.

44. **Курінний Петро.** Заслужений професор і ректор Українського Вільного Університету Вадим Щербаківський. З нагоди 70 років життя. *Збірка праць Українського Морського Інституту*. Женева, 1947. 16 с.

45. **Курінний Петро**, проф., д-р. *Вадим Щербаківський (з нагоди 70 років життя)*. Видання 2-ге, доповнене. Підготовка до друку, доповнення, післяслово Супруненка О. Б. Полтава: Археологія, 1995. 56 с.: іл.

46. Лист до редакції київської газети «Пролетарская правда» групи вчених Києва з приводу самогубства Д. М. Щербаківського. *Репресоване краєзнавство (20–30-і роки)*. Київ: Рідний край, 1991. С. 412–414.

47. *Лубенский музей Е. Н. Скаржинской. Описание коллекции народных писанок*. Вып. первый. С альбомом из 33 хромолитографированых и 12 черновых табл. Составитель Кульжинский С. К. М.: Типография Скоропечати А. А. Левенсона, 1899. 176 с., 45 табл.: 2219 рис.

48. **Лугова Л. М., Луговий Р. С., Ткаченко О. М.** До історії вивчення археологічної спадщини В. М. Щербаківського (за матеріалами розкопок на Переяславщині). *Переяславіка: Наукові записки НІЕЗ «Переяслав»*: збірник наукових статей. Вип. 5 (7). Переяслав-Хмельницький, 2011. С. 163–171.

49. **Лугова Л. М., Мельникова І. С.** Матеріали з розкопок В. Щербаківського у збірці Полтавського краєзнавчого музею. *Полтавський краєзнавчий музей. 2001–2003 рр. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: збірник наукових статей. Полтава: Дивосвіт, 2004. С. 290–299.

50. **Ляпушкин И. И.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа. *Материалы и исследования по археологии*. М.: Изд-во АН СССР, 1961. № 104. 383 с.

51. **Мірчук Іван**, проф. д-р. Діяльність Визначного Науковця на Українському Вільному Університеті (Спомини товариша праці). *Архів Українського Вільного Університету у Мюнхені*. Фонд В. Щербаківського. 10 арк.

52. **Мірчук І.** Проф. д-р В. Щербаківський (1876–1957). *Визвольний шлях*. Лондон, 1957. Кн. 3. С. 328–330.

53. **Мірчук І.** Проф. д-р В. Щербаківський (1876–1957). *Полтавський археологічний збірник. Пам'яті В. М. Щербаківського (1876–1957)*. Полтава: Археологія, 1995. Число четверте. С. 9–13.

54. **Мовша Т. Г., Шарафутдінова І. М**. Вадим Щербаківський (до 120-річчя від дня народження). *Археологія*. 1996. № 3. С. 132–133.

55. **Мокляк В., Пустовіт Т., Супруненко О.** *Український клуб у Полтаві: пам'ятка історії національного відродження та Української революції*. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2016. 48 с.

56. **Моця О. П., Супруненко О. Б**. Читання пам'яті проф. Вадима Щербаківського. *Археологія*. 1996. № 3. С. 149–151.

57. **Нестуля О. О.** Перші кроки в діяльності пам'яткоохоронних органів. 1917–1920 рр. *Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР*. Київ: Ін-т історії АН УРСР, 1989. Частина перша. С. 46–186.

58. **Нестуля О. О.** В. М. Щербаківський і охорона пам'яток Полтавщини. *Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею*. Полтава: РВВ Облстатуправління, 1992. Вип. 2. С. 59–63

59. **Николаев В. Ф.** *Из истории Полтавского краеведческого музея: воспоминания*. К 100-летию Полтавского краеведческого музея. Авт. предисловия Супруненко А. Б.; примечания Кигим С. Л., Супруненко А. Б.; приложение подгот. Власенко И. А. Полтава: РИО Облстатуправления, 1991. 46 с.

60. **Павличко Я.** Внесок Вадима Щербаківського в розбудову колекції Національного музею у Львові. *Полтавський археологічний збірник. Пам'яті В. М. Щербаківського (1876 – 1957).* Полтава: Археологія, 1995. Число четверте. С. 105–115.

61. **Павловський В.** Щербаківський Вадим. *Енциклопедія українознавства*. Париж, Лондон, Нью-Йорк, 1958. Т. 10. С. 3913–3914.

62. **Пекарська Л., Федорова Л.** «Хто ми? Чиї ми діти? Хто були наші предки?» (до 140-річчя від дня народження і 60-річчя від дня смерті Вадима Щербаківського). *Краєзнавство*. 2016. № 3/4. С. 220–240.

63. **Петегирич В., Павлів Д.** Археологія у дослідженнях членів НТШ. *Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка*. Львів, 1991. Т. CCXXII. С. 412–426.

64. **Петренко В. Г.** Курган у местечка Круполь. *Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы*: сборник научных статей. М.: Наука, 1978. С. 42–49.

65. *Полтавское Епархиальное Древнехранилище. Указатель с описанием письменных и вещественных памятников церковной старины Полтавской Епархии*. Составил св. В. Трипольский. Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, бульвар Котляревского, 1909. III, 141, 1 с., 14 ненум. фототабл.

66. *Полтавський археологічний збірник. Пам'яті В. М. Щербаківського (1876–1957)*. Полтава: Археологія, 1995. Число четверте. 208, 2 с.: іл.

67. *Полтавщина: енциклопедичний довідник*. За ред. Кудрицького А. В. Київ: «Українська енциклопедія» імені М. Бажана, 1992. 1024 с.

68. **Попадинець В.** Професор В. Щербаківський. 1876–1957. *Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського*. Рукопис. 7 арк.

69. Про автора. *Щербаківський Вадим. Орнаментація української хати*. Рим: Богословія, 1980. («Українське народне мистецтво». Т. III). С. 5–10.

70. Промова «До Філософського факультету УВУ» і надання наукового ступеня Доктора Honoris Causa – «Почесний професор» Вадиму Щербаківському. 10.10.1946 р. *Архів Українського Вільного Університету у Мюнхені*. Фонд В. Щербаківського.

71. Проф. Вадим Щербаківський (з нагоди його 80-ліття). *Свобода.* 1956. Ч. 52. 20 березня.

72. Проф. Щербаківський для українських студентів. *Українська думка.* 1952. 30 жовтня. С. 4.

73. Професор Вадим Щербаківський і СУБ. *Українська Думка.* 1957. Ч. 7. 21 лютого. С. 3.

74. **Ричка В. М.** За сфабрикованим звинуваченням (В. О. Пархоменко). *Репресоване краєзнавство*. Київ, 1991. С. 233–237.

75. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею. *Збірник присвячений 35-річчю Музею*. Полтавський державний музей. Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава-поліграф», 1928. Т. 1. С. 29–62.

76. **Семенов А. И.** К реконструкции состава комплексов перещепинского круга. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*. Л.: Аврора, 1986. Вып. 27. С. 92 –97.

77. **Семенов-Зусер С. А.** *Скифская проблема в отечественной науке*. Харьков: Изд-во Харьковского гос. ун-та, 1947. 191 с.

78. **Сергин В. Я.** *Палеолитические жилища Европейской части СССР*. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. М.: Ин-т археол. АН СССР, 1974. 27 с.

79. **Сергин В. Я.** Гонцовское позднепалеолитическое поселение. *Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй областной научно-практический семинар*: тезисы докладов и сообщений. Полтава: Изд-во «Полтава», 1988. С. 10–12.

80. 79 років плідного життя (В 79-ліття проф. В. Щербаківського). *Українська Думка*. 1955. 3 березня. Ч. 9 (414). С. 2.

81. **Супруненко А. Б.** 75 лет археологических исследований Полтавского краеведческого музея. *Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины*: [Первый) *Областной научно-практический семинар*: тезисы докладов и сообщений. Полтава: Изд-во «Полтава», 1988. С. 39–41.

82. **Супруненко А. Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания). *Археологические исследования на Полтавщине*: сборник научных статей. Полтава: Полтавський краєзнавчий музей, 1990. С. 5–40.

83. **Супруненко А. Б.** *Археологические памятники Карловского района Полтавской области*: каталог. Полтава: Полтавский краеведческий музей, 1990. 82 с.: ил.

84. **Супруненко О. Б.** Матеріали по археології Полтавщини у фонді Роменського музею Державного архіву Сумської області. *Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи*. Суми, Ромни, 1990. С. 19–21.

85. **Супруненко О. Б.** Археологічні дослідження В. М. Щербаківського на Полтавщині. *Тези доповідей і повідомлень другої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства*. Полтава: Вид-во «Полтава», 1991. С. 66–67.

86. **Супруненко О. Б.** Зібрання П. П. Бобровського. *Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції*: збірник наукових праць. Полтава: РВВ Облстатуправління, 1991. С. 38–48.

87. **Супруненко О. Б.** Вадим Щербаківський як дослідник археології Дніпровського Лівобережжя. *История и археология Слободской Украины*: тезисы докладов и сообщений Всеукраинской конференции, посвященной 90-летию XII Археологического съезда. Харьков, 1992. С. 198–199.

88. [**Супруненко О. Б.**] Гінцівська стоянка. *Полтавщина: енциклопедичний довідник*. За ред. Кудрицького А. В. Київ: «Українська енциклопедія» імені М. Бажана, 1992. С. 174.

89. **Супруненко О. Б.** З історії відкриття палеолітичного місцезнаходження у Сергіївці (Краснознам'янці). *Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею*. Полтава: РВВ Облстатуправління, 1992. Вип. 2. С. 64–65.

90. [**Супруненко О. Б.**]. «Мечеть». *Полтавщина: енциклопедичний довідник*. За ред. Кудрицького А. В. Київ: «Українська енциклопедія» імені М. Бажана, 1992. С. 529.

91. **Супруненко О. Б.** Вадим Щербаківський: сторінки біографії. *Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської Вченої Архівної Комісії*: збірник наукових праць. Полтава: Вид-во «Полтава», 1993. С. 86–100, портрет на С. 122.

92. **Супруненко О. Б.** Іван Шовкопляс – уродженець Полтавщини, археолог, історик, бібліограф (до 100-річчя з дня народження). *Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2021. Пам'яті І. Г. Шовкопляса (1921–1997)*: збірник наукових праць. Харків; Полтава: ТОВ «Майдан», 2022. С. 4–39.

93. **Супруненко О. Б.** *Павло Бобровський: колекціонер, меценат, фундатор народознавчого зібрання у Полтаві*. Видання друге, виправлене. Додатки: Надходження колекції П. П. Бобровського до Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства за 1899–1915 рр. Укладач Супруненко О. Б.; Альбом родини Бобровських: каталог. Укладачі Кондратенко Н. Г., Сулима О. С. Харків; Полтава: ТОВ «Майдан», 2024. 152 с.: кол. іл.

94. **Супруненко О., Мельникова І., Москвін Н.** 150-річчю з дня народження Вадима Щербаківського присвячена. *Археологія і давня історія України*. 2026. № 2 (59). С.192–194.

95. **Тарас Я.** Візуальна спадщина Вадима Щербаківського – першоджерело вивчення генези українського сакрального будівництва, народного мистецтва та етнографії (за архівними матеріалами ІН НАН України). *Фортифікації*. 2023. Вип. 18. С. 93–107.

96. *«Труды Полтавской ученой архивной комиссии» (1905–1917)*: библиографический указатель. Составитель Супруненко А. Б. Полтава, 1991. 52 с.

97. *Українська думка.* 1952. 22 травня. С. 3.

98. *Українська думка.* 1952. 3 липня. С. 2.

99. *Українська думка.* 1952. 17 липня. С. 4.

100. *Українська думка.* 1954. 30 вересня. С. 2.

101. Українська наука. *Маяк*. Київ, 1913. № 10. 7 марта. С. 4.

102. *Український музей у Празі 1925–1948: опис фонду.* Упорядник Р. Махаткова. Київ, Прага, 1996. С. 110–112.

103. **Ульяновський В.** Вадим Щербаківський: життя, наукова діяльність, доля творчої спадщини. *Вадим Щербаківський. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці*. Упорядкування, вступна стаття В. Ульяновського; додатки П. Герчанівської, В. Ульяновського. Київ: Либідь, 1995. С. 5–101.

104. **Ульяновський В.** «Твій інтелект дуже великий і універсальний, а душа … багато міцніша». Вадим Щербаківський у оцінках і сприйнятті сучасників. *Пам'ятки України: історія та культура*: спецвипуск. 2007. № 4. С. 2–21.

105. *Федір Камінський (1845–1891): наукова та епістолярна спадщина*. Укладачі Пустовіт Т. П., Супруненко О. Б. Полтава: РВВ Облстатуправління, 1992. 180 с.

106. **Федорова Л. Д.** Щербаківський Вадим Михайлович. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 682.

107. **Федчиняк І.** Проф. Д-р В. Щербаківський. *Сурмач*. 1956. Березень – травень. Ч. 1–2 (6–7). С. 8.

108. **Фетисов І.** Вандалізм. *Нова Рада*. Київ, 1917. 3 грудня. С. 2.

109. **Франко О. О.** В. М. Щербаковский – исследователь Полтавщины (по архивным материалам). *Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею*. Полтава: РВВ Облстатуправління, 1992. Вип. 2. С. 55–58.

110. **Франко О.** Архів Вадима Щербаківського у Празі. *100 років колекції Державного музею народного декоративного мистецтва*: збірник наукових праць. Відп. редактор М. Селівачов. Київ: Арт ЕК, 2001. С. 43–52.

111. **Франко О.** Вадим Щербаківський у Празі. *На крутосхилах історії*. 2005. Кн. 2. С. 69–81.

112. **Франко А. Д., Франко О. О.** Аналіз документів та матеріалів особистого наукового архіву Вадима Щербаківського. *Вісник інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка*. 2012. Вип. 7. С. 62–74.

113. **Франко А. Д., Франко О. О.** Аналіз документів і матеріалів особистого наукового архіву Вадима Щербаківського. *Науковий збірник Українського Вільного Університету* [УВУ]. Мюнхен, 2015. Т. 20: Повідомлення і доповіді Міжнародної наукової конференції: «SAPERE AUDE!» Український Вільний Університет: 1945–2015 (До 70-річчя діяльности УВУ в Німеччині). С. 89–99.

114. **Франко А., Франко О.** Етнографічні дослідження Вадима Щербаківського в Галичині в 1907–1910 роках (до 140-річчя від дня народження). *Історичні пам'ятки Галичини*: матеріали VI-ї краєзнавчої конференції (ЛНУ ім. Івана Франка, 4 березня 2016 р.): збірник наукових праць. Львів, 2016. С. 214–225.

115. **Франко А., Франко О.** Археолог, історик, мистецтвознавець, етнолог, музеєзнавець, педагог Вадим Щербаківський: емігрантська віха творчого життєпису українського академічного вченого, професора (1922–1957). *Вісник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка*. Львів: Вид-во Львівського національного університету імені Івана Франка, 2017. Вип. 12. С. 86–167.

116. **Франко А. Д., Франко О. О.** Наукова діяльність Вадима Щербаківського в Українському вільному університеті (до 140-річчя від дня народження). *Науковий збірник Українського Вільного Університету*. Мюнхен, 2017. Т. 21. С. 245–263

117. **Франко А., Франко О.** Науково-творча, організаційна та педагогічна діяльність Вадима Щербаківського упродовж емігрантського періоду життя (березень 1922 – січень 1957 років) (До 140-річчя від дня народження). *Рід Щербаківських – звитяжці української культури*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Ружин Житомир. обл., 22 вересня 2017 р.). Упорядник Віктор Олександрович Митюк. Вишгород: ПП М. І. Сергійчук, 2017. С. 98–171.

118. **Франко А. Д., Кокош А., Франко О. О.** Вадим Щербаківський (1877–1957): етнолог, археолог, музеєзнавець, мистецтвознавець, ректор УВУ в Мюнхені. *Науковий збірник Українського Вільного Університету* (ювілейний науковий збірник праць до 100-річчя УВУ). Мюнхен, 2025. Т. 22: у 2-х кн. Кн. 1. С. 35–70.

119. **Фундак Й.** Шість років. *Українська Думка*. 1956. 17 січня. С. 2.

120. **Ханко В. М.** Культурне і мистецьке життя Полтавщини доби Української Народної Республіки. *Полтавська Петлюріана*: матеріали ІІ Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 15 серпня 1993 р. Полтава ОДГВ «Полтавський літератор», 1993. С. 67–79.

121. **Ханко В.** Професор, якого знає вся Європа. *Полтавський вісник*. Полтава, 1993. № 12 (122). 19–25 березня. С. 5.

122. **Ханко В.** Повернення Вадима Щербаківського. *Українська Думка*. Лондон, 1993. 13, 27 травня, 3 червня. №№ 20 (2399) – 22 (2401). С. 2. № 20. С. 2.

123. **Ханко В.** Повернення Вадима Щербаківського. *Образотворче мистецтво*. 1993. Числа 3–4. С. 46–47.

124. **Ханко В.** Мистецтвознавчий доробок Вадима Щербаківського у полтавський період. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: збірник наукових статей 2001–2003 рр. Полтава: Дивосвіт, 2004. [Вип. І]. С. 258–263.

125. **Ханко В. М.** Мистецтвознавча спадщина великого українiста В. Щербаківського. *Полтавський археологічний збірник. Пам'яті В. М. Щербаківського (1876–1957)*. Полтава: Археологія, 1995. Число четверте. С. 44–59.

126. **Ханко В.** *Мистецтвознавча думка на Полтавщині*. Полтава: Вид-во «Полтава», 2007. 134 с.

127. **Ханко В.** Щербаківський Вадим Михайлович (17.03.1876, с. Шпичинці Сквирського пов. Київської губ., тепер Ружинського р-ну Житомирської обл. – 18.11.1957, м. Брайтон, похов. у Лондоні, Великобританія). *Полтавіка. Полтавська енциклопедія*. Головний редактор О. А. Білоусько. Полтава: Полтавський літератор, 2009. Т. 12: Релігія і церква. С. 729–730.

128. **Ханко В. М.** *Енциклопедія мистецтва Полтавщини*: у 2-х т. Полтава: ТОВ «АСМІ»; Видавець О. Ханко, 2015. Т. 2: М – Я. С. 396–398.

129. **Ханко В. М.** Щербаківський Вадим Михайлович (17.03.1876, с. Шпичинці Сквирського пов. Київської губ., тепер Ружинського р-ну Житомирської обл. – 18.11.1957, м. Брайтон, похов. у Лондоні, Великобританія). *Полтавіка: Полтавська енциклопедія*. Т. 9: Образотворче і декоративне мистецтво. Кн. 2: М – Я. Головний редактор О. А. Білоусько. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2015. С. 686–688.

130. Хвороба Вадима Щербаківського. *Українська Думка*. Лондон, 1951. 25 квітня. С. 4.

131. **Ходак І.** Брати Щербаківські: на шляху осягнення феномену української храмової архітектури. *Щербаківський В. М., Щербаківський Д. М. Українське мистецтво*: в двох томах з додатками. Упорядник О. О. Савчук. Харків: Видавець Савчук О. О., 2015. С. 7–40.

132. **Шлеев В. В.** *Рецензия*: Ценный библиографический указатель. *Рос. археология*. 1992. № 2. С. 282–289.

133. **Шовкопляс І. Г.** *Археологічні дослідження на Україні. (1917–1957): Огляд вивчення археологічних пам'яток*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. 422 с.

134. **Шовкопляс І. Г.** *Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966): бібліографія*. Київ: Наукова думка, 1969. XXXV, 343 с.

135. **Шрамко Б. А.** *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка, 1987. 184 с.

136. **Щербаковский В.** К вопросу о типах старинных малорусских церквей: (Из наблюдений экспедиции 1904 г.). *Археологическая летопись Южной России*. Киев, 1904. Вып. 6. С. 232–235.

137. **Щ**[ербаковский]**. В.** Памятники церковной старины: (Охрана памятников старины). *Археологическая летопись Южной России*. Киев, 1904. Вып. 3. С. 98–99.

138. **Щербаковский В.** Результаты археологической экскурсии в Сквирский и Радомысльский уезды летом 1904 года. *Чтения в Историческом обществе Нестора летописца*. Киев, 1904. Кн. 18. Вып. 1. Отд. I. С. 27–35.

139. **Щербаківский В.** Деревляні церкви на Україні і їх типи. *Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка*. Львів, 1906. Т. LXXIV. Кн. VI. С. 10–32: 26 світл. і кресл.; окремий відбиток: Полтава, 1906. 22 с.

140. **Щербаковский В.** К вопросу о деревянной архитектуре малорусских церквей Киевской губернии XVIII века. *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе*. М., 1907. Т. 1. С. 175–179.

141. [**Щербаківський**] **В.** Спомин про В. Б. Антоновича. *Рада*. Киев, 1908. № 105. 7 мая (20 травня). С. 2. Підпис: В. К.

142. **Щербаківський В.** *Архітектура у ріжних народів і на Україні*. В тексті більш ніж 200 іл. Львів, Київ, 1910. 254 с.

143. **Щербаківський В.** Лопушанський «Святовид». *Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка*. Львів, 1910. Т. XCVIII. С. 147–148.

144. [**Щербаківський В.**]. На українській артистичній виставці. *Рада*. Київ, 1911. № 285. 18 декабря (31 грудня). С. 3. Підпис: В. Копирь.

145. [**Щербаківський В.**]. Перещепинський скарб: (Од власного кореспондента). *Рада*. Київ, 1912. № 147. 28-го июня (11 липня). С. 3. Підпис: В. Копирь.

146. **Щербаківський В.** Поштова картка до Вікентія Хвойки. 10 серпня 1912 р. *Науковий архів Ін-ту археології НАН України*. Ф. 2, оп. 3, справа № 617. Арк. 1–1 зв.

147. **Щербаківський В.** Раскопки в урочище «Мечеть» возле м. Кишеньки, Кобелякского уезда, Полтавской губ. *Ежегодник Естественно-Исторического Музея Полтавского губернского земства*. Полтава, 1913. № I. С. 1–8, 3 фототабл.

148. **Щербаківський В.** *Українське мистецтво. Вип. I: Деревляне будівництво і різьба на дереві. L'art d'Ukraine*. Львів, Київ, 1913. XX с., 127 світл., 2 кол. репр.

149. [**Щербаківський В.**]. Діяльність музеїв. *Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині*. Полтава: Друкарня М. Г. Амчиславського по вул. Пушкіна, 45, 1919. Вип. 1. С. 95–96.

150. [**Щербаківський В.**]. Охорона пам'яток старовини та мистецтва. *Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині*. Полтава: Друкарня М. Г. Амчиславського по вул. Пушкіна, 45, 1919. Вип. 1. С. 97–99.

151. **Щербаківський В.** Охорона пам'яток старовини і мистецтва. *Щербаківський В. Провідник по археологічному відділу Полтавського Народного Музею з коротким описом передісторичного життя на Полтавщині*. Полтава, 1919. С. 27–29.

152. [**Щербаківський В.**]. Праця Губкомиса у м. Полтаві. Праця Губкомиса при Сейфкомісії. *Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині*. Полтава: Друкарня М. Г. Амчиславського по вул. Пушкіна, 45, 1919. Вип. 1. С. 102–105.

153. **Щербаківський В.** *Провідник по археологічному відділу Полтавського Народного Музею з коротким описом передісторичного життя на Полтавщині*. Полтава, 1919. 29 с.

154. **Щербаківський В.** Розкопки палеолітичного селища в с. Гінцях Лубенського повіту в 1914 і 1915 рр. *Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині*. Полтава: Друкарня М. Г. Амчиславського по вул. Пушкіна, 45, 1919. Вип. 1. С. 61–78.

155. **Щербаківський В.** Українське Наукове Товариство дослідування і охорони пам'яток старовини та мистецтва. *Щербаківський В. Провідник по археологічному відділу Полтавського Народного Музею з коротким описом передісторичного життя на Полтавщині*. Полтава, 1919. С. 26.

156. **Щербаківський В.** Розкопки в м. Городищі Лохв. пов. року 1918. *Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині*. Полтава: Друкарня М. Г. Амчиславського, 1920. Вип. 2. С. 1–15.

157. **Щербаківський В.** Розкопки в с. Липовому Ром. пов. 1916 р. *Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині*. Полтава: Друкарня М. Г. Амчиславського, 1920. Вип. 2. С. 16–20.

158. **Щербаківський В. М.** Лист до Д. М. Щербаківського від 26 серпня 1921 р. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. 9. Спр. 162. 1 арк.

159. **Щербаківський В. М.** Лист до Д. М. Щербаківського від 30 грудня 1921 р. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. 9. Спр. 162. Арк. 1–1 зв.

160. **Щербаківський В.** Мальована неолітична кераміка на Полтавщині: (З додатком щоденника розкопів). *Науковий збірник Українського університету в Празі*. Прага, 1923. Т. І. С. 210–233.

161. **Щербаківський В.** Ліплявський могильник: (попереднє звідомлення). *Niederluv sbornik*. Praha, 1925. S. 339–348.

162. **Щербаківський В.** Основні елементи орнаментації українських писанок та їхнє походження. *Праці Українського Історико-Філологічного Товариства в Празі*. Прага, 1925. Т. 1. Видано також окремою брошурою. 34 с.: іл.

163. **Щербаківський В.** Тілопальні точки і мальована кераміка. *Трипільська культура на Україні*. Київ: Всеукраїнський археологічний комітет, 1926. Т. І. С. 119–138.

164. **Щербаківський В.** Магнітна інклінація і датування кераміки. *Записки Всеукраїнського археологічного комітету*. Київ: ВУАК, 1930. Т. І. С. 179–188.

165. **Щербаківський В.** Концепція М. Грушевського про походження українського народу в світлі палеоетнології. *Праці Українського Історико-філологічного Товариства в Празі*. Прага, 1940. Т. ІІІ. С. 27–40.

166. **Щербаківський В.** *Формація української нації: Нарис праісторії України*. Прага: Вид-во Юрія Тищенка, 1941. 147 с. (Наукова бібліотека ЮТ, ч. 9-10).

167. **Щербаківський В.** *Кам'яна доба в Україні*. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1947. Скрипти: ч. 6. 90 с.

168. **Щербаківський В.** Олександр Кошиць (уривки з праці В. Щербаківського, прочитані в його рефераті для громади українців в Лондоні 9 грудня 1951 року). *Українська Думка*. 1951. Ч. 51 (250). 20 грудня. С. 3.

169. **Щербаківський В.** Головні різниці між українською та московською мовами. *Визвольний шлях*. 1952. Кн. 6 (57). Червень. С. 29–34.

170. **Щербаківський В.** Головні різниці між українською та московською мовами. *Українська Думка*. 1952. Ч. 50 (300). 11 грудня. С. 3.

171. **Щербаківський В.** До сорокових роковин смерті М. В. Лисенка. *Визвольний шлях*. 1952. Кн. 12 (63). Грудень. С. 25–31.

172. **Щербаківський В.** М. В. Лисенко (З приводу 40-ліття його смерті). *Українська Думка*. 1952. Ч. 6 (256). 7 лютого. С. 3.

173. **Щербаківський В.** Московські теорії і український нарід. *Визвольний шлях*. 1952. Кн. 9 (60). Вересень. С. 22–27.

174. **Щербаківський В.** Про Порфирія Даниловича Демуцького (спогади). *Українська Думка*. 1952. Ч. 46 (296). 13 листопада. С. 3–4.

175. **Щербаківський В.** *Рецензія*: Українські народні приповідки. Впорядкував О. Воропай. Вид. СУБ, Лондон, 1952. *Українська Думка*. 1952. Ч. 22 (272). 29 травня. С. 3.

176. **Щербаківський В.** Тридцятиліття Українського Вільного Університету. *Українська Думка*. 1952. Ч. 22 (273). 5 червня. С. 3; Ч. 24 (274). 12 червня. С. 3; Ч. 25 (275). 19 червня. С. 3; Ч. 26 (276). 27 червня. С. 3; Ч. 27 (277). 3 липня. С. 3; Ч. 28 (278). 10 липня. С. 3; Ч. 29 (279). 17 липня. С. 3; Ч. 30 (280). 24 липня. С. 3–4.

177. **Щербаківський В.** Чи тримаменний хрест із скісним підніжком – національний хрест України? *Визвольний шлях*. 1952. Кн. 11 (62). Листопад. С. 33–34.

178. **Щербаківський В.** Великі люди і пігмеї. *Українська Думка*. 1953. Ч. 8 (309). 26 лютого. С. 3.

179. **Щербаківський В.** З подорожі до Італії. *Українська Думка*. 1953. Ч. 28–52 (329–353). 9 липня – 21 грудня. С. 3–4.

180. **Щербаківський В.** Леонардо да Вінчі. *Українська Думка*. 1953. Ч. 46 (347). 12 листопада. С. 3.

181. **Щербаківський В.** Матеріали до висвітлення південного походження слова «Русь», як нашого народного імені. *Визвольний шлях*. 1953. Кн. 5 (68). Травень. С. 29–34.

182. **Щербаківський В.** *Рецензія*: «Українське мистецтво». *Українська Думка*. 1953. Ч. 6 (307). 5 лютого. С. 3; Ч. 7 (308). 12 лютого. С. 3; Ч. 8 (309). 19 лютого. С. 3.

183. **Щербаківський В.** Трагедія Леонардо да Вінчі. *Українська Думка*. 1953. Ч. 49 (350). 3 грудня. С. 2.

184. **Щербаківський В.** Життя і діяльність Олександра Антоновича Кошиця. *Визвольний шлях*. 1954. Кн. 11 (86). Листопад. С. 61–69; Кн. 12 (87). Грудень. С. 61–67; 1955. Кн. 1 (Ч. 1–88). Січень. С. 54–63; Кн. 2 (Ч. 2–88). Лютий. С. 40–46; Кн. 3 (89). Березень. С. 77–84.

185. **Щербаківський В.** Олександер Антонович Кошиць (З приводу десятиріччя його смерті). *Українська Думка*. 1954. Ч. 41 (394). 7 жовтня. С. 2; Ч. 42 (395). 14 жовтня. С. 2–3.

186. **Щербаківський В.** *Пам'яті Василя Григоровича Кричевського*. Лондон, 1954. Окремий відбиток-брошура. 46 с.

187. **Щербаківський В.** Пам'яті Василя Григоровича Кричевського. *Визвольний шлях*. 1954. Рік VII. Кн. 1 (Ч. 1–76). Січень. С. 44–52; Кн. 2 (Ч. 2–77). Лютий. С. 79–85; Кн. 4 (Ч. 4–79). Квітень. С. 74–84; Кн. 7 (Ч. 7–82). Липень. С. 73–82; Кн. 8 (Ч. 8–83). Серпень. С. 63–72.

188. **Щербаківський В.** Археологічні відкриття на Близькому Сході. *Визвольний шлях*. 1955. Кн. 7 (93). Липень. С. 61–66; Кн. 8 (94). Серпень. С. 68–81.

189. **Щербаківський В.** *Відгук*: Катедра Святої Софії в Києві. Замість рецензії. *Визвольний шлях*. 1955. Кн. 8 (94). Серпень. С. 109–111.

190. **Щербаківський В.** *Відгуки*: Повстенко О. І. Золотоверхий Київ. Зошит II; Фотоальбом «Любіть Україну». *Визвольний шлях*. 1955. Кн. 4 (90). Квітень. С. 112–113; 133–114.

191. **Щербаківський В.** Цікаві археологічні відкриття. *Визвольний шлях*. 1955. Кн. 12 (98). Грудень. С. 86–94; 1956. Кн. 1 (99). Січень. С. 66–76; Кн. 2/26 (100). Лютий. С. 185–192; Кн. 3/27 (101). Березень. С. 337–344; Кн. 4/28 (102). Квітень. С. 445–452.

192. **Щербаківський В.** Про скитів та їхнє мистецтво. *Визвольний шлях*. 1956. Кн. 9/33 (107). Вересень. С. 1057–1064.

193. **Щербаківський В**. *Формація української нації: Нарис праісторії України*. Нью-Йорк: Вид-во «Говерля», 1958. 147 с. (Серія «Студійно-наукові матеріяли», ч. 1).

194. **Щербаківський В.** З життя архієпископа Парфенія Левицького. *Визвольний шлях*. 1961. Кн. 7/91 (165). Липень. С. 708–711.

195. **Щербаківський В.** Про українські церкви Київщини. *Визвольний шлях*. 1961. Кн. 5/89 (163). Травень. С. 439–448.

196. **Щербаківський В.** Спомини про М. В. Лисенка. *Визвольний шлях*. 1961. Кн. 10/94 (168). Жовтень. С. 1072–1081; Кн. 11/95 (169). Листопад. С. 1187–1191.

197. **Щербаківський В.** Український етнічний тип (Продовження). *Визвольний шлях*. 1961. Кн. 6/90 (164). Червень. С. 551–563; Кн. 7/91 (165). Липень. С. 673–683; Кн. 8/92 (166). Серпень. С. 781–788; Кн. 9/93 (167). Вересень. С. 895–891; Кн. 10/94 (168). Жовтень. С. 1029–1036; Кн. 11/95 (169). Листопад. С. 1140–1148; Кн. 12/96 (170). Грудень. С. 1267–1279; 1962. Кн. 1/97 (171). Січень. С. 19–29; Кн. 2/98 (172). Лютий. С. 136–150.

198. **Щербаківський В.** Український університет у Полтаві. *Визвольний шлях*. 1961. Кн. 12/96 (170). Грудень. С. 1319–1324.

199. **Щербаківський В.** Із спогадів про М. В. Лисенка. *Визвольний шлях*. 1962. Кн. 6/101 (185). Червень. С. 626–628.

200. **Щербаківський В.** Мемуари. *Визвольний шлях*. 1962. Кн. 3/99 (173). Березень. С. 301–310; Кн. 4-5/100 (174). Квітень – травень. С. 442–453; Кн. 6/101 (175). Червень. С. 633–642; Кн. 7–8 (176). Липень – серпень. С. 765–774; Кн. 9/103 (177). Вересень. С. 867–876; Кн. 11/105 (179). Листопад. С. 1140–1148; Кн. 12/106 (180). Грудень. С. 1252–1260; 1963. Кн. 1/107 (181). Січень. С. 55–61; Кн. 2/108 (182). Лютий. С. 213–218; Кн. 4/110 (184). Квітень. С. 435–445; Кн. 5/111 (185). Травень. С. 554–559.

201. **Щербаківський В.** Зв'язки між Україною і Середземномор'ям. *Визвольний шлях*. 1964. Кн. 6 (197). Червень. С. 623–631.

202. **Щербаківський В.** Спомини про Терещенків. *Визвольний шлях*. 1964. Кн. 10 (200). Жовтень. С. 1127–1130.

203. **Щербаківський В.** Формація української нації. *Визвольний шлях*. 1965. Кн. 1 (203). Січень. С. 11–28; Кн. 2 (204). Лютий. С. 139–151; Кн. 3 (205). Березень. С. 269–282; Кн. 4 (206). Квітень. С. 402–414; Кн. 5 (207). Травень. С. 491–500; Кн. 6 (208). Червень. С. 634–644; Кн. 7–8 (209). Липень – серпень. С. 788–800; Кн. 9 (210). Вересень. С. 946–953; Кн. 10 (211). Жовтень. С. 1082–1094; Кн. 11 (212). Листопад. С. 1193–1207; Кн. 12 (213). Грудень. С. 1291–1303; 1966. Кн. 1 (214). Січень. С. 32–45; Кн. 2 (215). Лютий. С. 162–172; Кн. 4 (217). Квітень. С. 432–435; Кн. 6 (219). Червень. С. 678–697; Кн. 7–8 (220–221). Липень – серпень. С. 851–870; Кн. 9 (222). Вересень. С. 1062–1077; Кн. 10 (223). Жовтень. С. 1131–1142; Кн. 11 (224). Листопад. С. 1236–1246; Кн. 12 (225). Грудень. С. 1352–1363; 1967. Кн. 1 (226). Січень. С. 78–90; Кн. 2 (227). Лютий. С. 182–195; Кн. 5 (230). Травень. С. 559–571; Кн. 6 (231). Червень. С. 671–682; Кн. 7–8 (232–233). Липень – серпень. С. 845–860; 1969. Кн. 9 (258). Вересень. С. 982–991; Кн. 11 (260). Листопад. С. 1279–1287; Кн. 12 (261). Грудень. С. 1392–1400; 1970. Кн. 2 (263). Лютий. С. 185–193; Кн. 4 (265). Квітень. С. 447–455; Кн. 5 (266). Травень. С. 561–571; Кн. 6 (267). Червень. С. 698–703; Кн. 7–8 (268–269). Липень – серпень. С. 830–840.

204. Щербаківський В. *Онацький Є. Українська Мала Енциклопедія*. Буенос-Айрес, 1967. Кн. 16. С. 2102–2103.

205. **Щербаківський В.** *Орнаментація української хати*. Рим: Богословія, 1980. 46 с., 68 світл., репрод. і креслеників. (Серія «Українське мистецтво», т. III; Видання «Богословії», ч. 53).

206. **Щербаківський В.** *Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці*. Упорядкування, вступна стаття В. Ульяновського; додатки П. Герчанівської, В. Ульяновського. Київ: Либідь, 1995. 288 с.

207. **Щербаківський В.** *Архітектура на Україні*. Підготовка до друку та коментарі: Мокляк В. О., Супрун Т. Ю., Фесик К. Б.; ПКМ. Полтава: Дивосвіт, 2006. 60 с.: іл. (Серія: «Наукова спадщина Полтавщини», вип. 1).

208. **Щербаківський В.** *Українське мистецтво*. Підготовка до друку, примітки та коментарі: Мокляк В. О., Супрун Т. Ю., Фесик К. Б.; ПКМ. Полтава: Дивосвіт, 2006. 146 с.: іл. (Серія: «Наукова спадщина Полтавщини», вип. 2).

209. **Щербаківський В.** Мемуари. Спогади. *Пам'ятки України: історія та культура*: спецвипуск. 2007. Річник XXXIX. Число 4. С. 22–288.

210. **Щербаківський В.** *Вступна лекція по археольогії*. Підготовка до друку, примітки та коментарі: Мокляк В. О. та ін.; ПКМ. Полтава: Дивосвіт, 2012. 70 с., кол. іл.: С. 34–65. (Серія: «Наукова спадщина Полтавщини, вип. 3).

211. **Щербаківський В.** *Формація української нації: Нарис праісторії України*. Київ: Вид-во «SBAPrint», 2026. 148 с.

212. [**Щербаківський В. та ін.**]. Історія Товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. *Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині*. Полтава: Друкарня М. Г. Амчиславського по вул. Пушкіна, 45, 1919. Вип. 1. С. VII–X.

213. **Щербаківський В. М., Щербаківський Д. М.** *Українське мистецтво*: в двох томах з додатками. Передмова І. О. Ходак; упорядник О. О. Савчук. Харків: Видавець Савчук О. О., 2015. 472 с.

214. **Щербаківський Д.** Матеріали до вивчення Полтавщини: З записної книжки подорожнього. *Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині*. Полтава: Друкарня М. Г. Амчиславського по вул. Пушкіна, 45, 1919. Вип. 1. С. 106–109.

215. **Ясь О.** Щербаківський Вадим Михайлович. *Українські історики XX століття*: *біобібліографічний довідник*. Київ, Львів: Ін-т Історії України НАН України, 2003. Вип. 2: част. 1. С. 366–367.

216. **Scerbakivskyi W.** A propos de l'art pontique. *XVII Congrés international d'Anthropologie*. Bruxelles, 1935. P. 695–703.

217. **Scerbakiwskij W.** Bemerkungen über neue und wenig bekannte paläolithishe Stationen in der Ukraine. *Die Eiszeit*. Leipzig, 1927. B. IV. S. 27–30.

218. **Sčerbakivskyj V.** La situation géographique de la ville de Gelone d'Hérodote. *Bibljoteka Prehistoryczhna*. Poznań, 1930. T. I: Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. dr. Włodzimierza Demetrykiewicza. P. 265–286.

219. **Scherbakiwskyi W.** Zur Agathyrsenfrage. *Eurasia Septentrionalis Antiqua*. Minns volume. Helsinki, 1934. IX. S. 209–214.

Oleksandr SUPRUNENKO

Vadym Shcherbakivskyi: From the Poltava Museum to the Heights of World Scholarship

Summary

The article traces the life and multifaceted career of Vadym Mykhailovych Shcherbakivskyi (1876–1957) – Head of the Department of Archaeology at the Natural History Museum of the Poltava Huberniia Zemstvo (later the Poltava Folk Museum), professor, dean, and rector of the Ukrainian Free Universities in Poltava, Prague, and Munich, as well as Academic Adviser to the Association of Ukrainians in Great Britain. It examines his scholarly, museum, pedagogical, heritage protection, and public activities, highlighting his Ukrainian studies and his substantial contribution to the investigation of the archaeology, ethnography, folk art, and vernacular architecture of the Poltava, Kyiv, and Halychyna Regions, as well as neighbouring territories. Particular attention is given to his role in promoting Ukraine's cultural heritage and scholarship internationally.

Keywords: *Vadym Mykhailovych Shcherbakivskyi, biography, scholarly activity, museum work, teaching, cultural heritage protection, public activity, the Natural History Museum of the Poltava Huberniia Zemstvo, Ukrainian Free Universities in Poltava, Prague, and Munich, Ukrainian studies, archaeology, ethnography, art history, Poltava Region, Kyiv Region, Ukraine.*

УДК 378.4.091.113(4)(092 Щербаківський)

Оксана БОЙКО

РЕКТОР УВУ ПРОФЕСОР ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ: ПРАГА – МЮНХЕН.
ОСОБИСТІ ДОКУМЕНТИ, ЛИСТУВАННЯ, ПРАЦІ В АРХІВАХ УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Про діяльність і творчість професора Вадима Щербаківського на еміграції.

***Ключові слова**: Щербаківський Вадим (1876–1957), Український Вільний Університет в Мюнхені, професор, ректор, археологія, історія, мистецтвознавство, музеєзнавство, Прага, Мюнхен, Лондон.*

1. Визначні заслуги проф. Вадима Щербаківського в екзилі

«Він показав, що правдиве мистецтво і безмежна віра – єдина егіда нашої нації, єдине, що несе з собою невмирущість»

Вадим Щербаківський [9, с. 53]

2026 року у 150-річний ювілей ми вшановуємо музейника, мистецтвознавця, археолога, реставратора, педагога і ректора УВУ в Мюнхені проф. Вадима Щербаківського, заслужено повертаючи Україні пам'ять і знання про видатного українця в екзилі.

Спробую коротко окреслити особливі заслуги науковця в 26-річний період вимушеної еміграції, про які ми дізнаємося з унікального в своєму роді архіву, що зберігається за межами України в Українському Вільному Університеті в Мюнхені. В ньому представлено празький період (1921–1945) – час роботи як професора УВУ в Празі, учасника 19 міжнародних конгресів і конференцій, члена чисельних наукових об'єднань. Не мало, не багато, а за 15 років він прочитав 611 рефератів у різних мовах: в українській, російській, чеській, французькій, німецькій та англійській, став голосом українства у науковому європейському світі. Активно представляв національні інтереси на академічній платформі, на противагу російській пропаганді. Як не сумно, але це звучить актуально і сьогодні, адже боротьба про-

довжується. Більш репрезентативно наповнений документами мюнхенський період (1945–1951), ознаменований відродженням діяльності Українського Вільного Університету в Баварії – наукової академічної оази українознавства в Європейському просторі зі славною історією, що нараховує сьогодні 105 років. І ця історія, вірогідно, не склалась, якби в ній була відсутня свідома безкорисна участь ректора і почесного професора УВУ Вадима Щербаківського. Як влучно зазначив проф. Іван Мірчук, В. Щербаківський був покликаний «на руїнах минулого створити нове огнище науки» [13]. Визнанням наукової праці проф. В. Щербаківському на міжнародній арені стала відзнака за досягнення в галузі культури, освіти, науки, богослов'я від короля Болгарії Бориса III – Орден Святого Сави, який було вручено науковцю в Софії ще 1936 року.

2. Архів Українського Вільного Університету за 1946–1957 роки

Український Вільний Університет в Мюнхені зберігає унікальний архів першого ректора мюнхенського періоду проф. Вадима Щербаківського. Це – щоденники раннього періоду життя в Україні, листи батька до сина, рукописні статті: «Зв'язок між Україною і Середземномор'ям» [1], «Українська форма хреста» [2], «Питання українського етимологічного словника» [3], «Праукраїнський національний устрій на основі українського весільного обряду» [4], «Географія: Гельон. Скити» [5], «Формація української нації» [6]. Друковані видання, в тому числі «Кам'яна доба в Україні» видання УВУ 1946 р. [7], «Концепція Грушевського про походження українського народу в світлі палеоетнології» із праць Українського історично-філологічного товариства в Празі, т. III за 1940 р. [8], «Життя і діяльність Олександра Антоновича Кошиця», що видана у Лондоні 1955 р. накладом Української видавничої спілки [9], знаменита книга «Українське мистецтво. Орнаментація української хати», опублікована після смерті автора в Римі [10], а також стаття проф. Петра Курінного «Заслужений професор і ректор Українського Вільного Університету Вадим Щербаківський. З нагоди 70 років життя» у збірці видань

«Українського Морського Інституту» в Женеві 1947 р. [11] і перевидана окремою брошурою в Полтаві 1995 р.

Окрема малодосліджена до тепер тека, котрій я приділю особливу увагу, зберігає десятки листів із листування ректора УВУ: проф. д-ра Юрія Бойка, проректора проф. Івана Мірчука, секретаріату УВУ та пана І. Федчиняка – секретаря ініціативного гуртка в Лондоні, так званого «Ювілейного комітету на відзначення 80-ліття проф. Д-ра Вадима Щербаківського». Листи датуються 1946–1957 роками, 70% – ручний набір на друкарці, 30% – рукописи, що розгортають картину напруженої наукової активності, підготовки до відзначення ювілею в Мюнхені, Лондоні, привітання ювілянтові, звернення до науковців із проханням написання статей у різних сферах діяльності В. Щербаківського, видання Ювілейної наукової збірки УВУ з обкладинкою від Роберта Лісовського, друки в пресі та видання рукопису Щербаківського «Українська хата», навіть звернення до Гетьманича Данила Скоропадського щодо проголошення вітального слова. А також, на превеликий жаль, некролог і прощальні слова друзів і колег.

3. Празький період. Професійні контакти

В. Щербаківський – це в повному розумінні цього слова європеєць. Перед нами постає образ українського інтелігента, захопленого справою, залюбленого в людей. Його «науковий жар» і широкий світогляд дозволяли легко наводити контакти із однодумцями, жваво обмінюватись досвідом, вчитись і вчити.

Ще в Україні 1911 р., працюючи в Київському музеї, влітку він допомагає чеському археологові В. Хвойці в його розкопках у Білгородці на Київщині. У січні 1918 р. зустрічається зі знайомим по гімназії та Полтаві істориком і політичним діячем В. Липинським, якого уряд призначив українським амбасадором у Відні, приймає його пропозицію їхати з ним до Відня в якості мистецького аташе [12].

1908 року д-р В. Щербаківський захворів на плеврит і виїхав на лікування до Львова, далі – на півострів Істрія, в домі сина посла, маляра Юліна Романчука пізнав митрополита А. Шеп-

тицького, який запропонував йому посаду помічника директора митрополичого Церковного археологічного музею.

«Робота в музею одначе не могла виповнити і заспокоїти всіх його заінтерисувань і енергії, він, як … згадує, – хотів студіювати наше галицьке селянство, таке різноманітне і кольоритне, йому хотілося продовжувати студії з історії мистецтва, бачити Італію...». Майбутній учений і музейник успішно відвідує мистецьку Італію, Південну Францію, щоліта їздить по селах Галичини і Буковини, збирає церковні матеріяли для музею, «вивчаючи фолькльор другої вітки українського народу» [12].

«Вже перед Першою світовою війною, коли з політичних мотивів йому прийшлося покинути вужчу батьківщину і виїхати закордон, то він не задовольняється побутом у Львові чи на Західньоукраїнських Землях, а використовує своє перебування поза межами російської імперії для того, щоб довший час побувати в Італії, оглянути старі міста Німеччини. І тому, приїхавши у Прагу, … не замикнеться у вузьких стінах українського середовища, а шукає зв'язки найперше зі своїми колегами за фахом чеської національности» [13]. У Празі він познайомився із чеським вченим проф. Любомиром Нідерлє, Альбіном Стоцьким та іншими.

«В кількох словах не можна подати всіх фактів із життя нашого Ювіліята, даби дати характеристику Ювіліята як вченого, педагога, борця за українську правду, громадянина. Одної характеристичної риси в особі Достойного Ювіліята не можна вичитати з характеристики. Я маю на увазі той особистий чар високоосвіченої і культурної людини, який ви відчуваєте, коли входите з професором у розмову. В розповіді він незамітно сходить на наше минуле, і тоді у його словах ви відчуєте чар і красу України, романтику і таке чудове мистецтво – свідок високої культури нашого народу. Бо проф. Щербаківський – це жива історія України останніх кількох десятків років; його спомини, коли б списані, могли б бути найбільш цікавою повістю недавнього минулого. Професор Щербаківський і його дорібон є власністю всього українського народу», – змальовує портрет свого доброго товариша пан І. Федчиняк [12].

Український Вільний Університет у Празі. 24 роки діяльності УВУ у Празі називають його «золотим періодом». Карловий університет надав українським колегам приміщення, обидва заклади співпрацювали. Одну обставину, на переконання І. Мірчука, «треба при кожній нагоді підкреслювати: тодішній президент Чехословацької Республіки, проф. Т. Г. Масарик, а за ним цілий уряд, дуже прихильно віднеслися до цього факту і причинилися морально й матеріально до закріплення Університету на празькому ґрунті. Тодішній склад викладачів був кваліативно дуже високий, але не чисельний» [13]. Добре ім'я в науковому колі стало в нагоді на еміграції: ректор Українського Вільного Університету в Празі проф. О. Колесса і декан філософічного факультету проф. Дм. Антонович та інші професори вже знали і шанували науковця В. Щербаківського. З цієї причини його було запрошено на екстраординарного професора УВУ на кафедру етнології і археології.

«Із самого початку були заступлені на УВУ головно українознавчі дисципліни, а саме історія, філологія, письменство, мистецтво, фольклор і етнографія, бракувало тільки викладача для праісторії в археології; і тому, коли Вадим Щербаківський приїхав у 1922 році в Прагу, покинувши рідну Полтаву, факультет і Сенат запросили відомого вже вченого на катедру цієї дисципліни.

Так, у зимовому семестрі 1922/23 рр. розпочав проф. В. Щербаківський свою педагогічну діяльність викладом курсів: Передісторична археологія (3 год. тижнево) із семінаром (2 год. тижнево). У подальших семестрах продовжував він виклади на цю саму тему, узагальнюючи пізніше такі питання, як «Залізна доба на Україні», «Скитське панування на Україні від V віку», «Сарматське панування і заміна їх іншими кочовиками», «Доба мандрівки народів і князівська доба на Україні», «Культура мальованої кераміки», «Бронзова доба на Україні» й ін. «Загально можна підкреслити факт, що старався у своїх лекціях дати повну систему своєї дисципліни, яка дотепер у нашій науковій літературі знаходила тільки фраґментарне опрацювання. І саме ці науки, які у нас з причини браку високих шкіл в минулому були занедбані, знаходили серед нашого студентства велике зацікавлення, що виявлялося в першу чергу у фреквенції викладів.

Також Вадим Щербаківський студіював у празьких бібліотеках літературу про слов'ян і ствердив для власного і загального розуміння прикрий факт, що в європейському просторі про українців майже нічого немає, а коли й є, то в спотвореному вигляді. Тому відразу стало ясно, що завданням УВУ і його вчених буде цю шкідливу для нас прогалину закрити, показати світові нашу культуру як багату, оригінальну і таку, що не має нічого спільного з московською» [12].

Учні. Як свідчить І. Федчиняк, для своїх студентів проф. В. Щербаківський був не тільки професором, але й опікуном, дорадником, а коли треба було, то допомагав їм і матеріально [12]. Однодумці з професорського цеху визнавали, що пан Щербаківський «виказався такими педагогічними успіхами, як ніхто з його колеґ. В моїй пам'яті, – пригадував І. Мірчук, – залишилися тільки 3 прізвища молодих адептів науки, що стояли у зв'язку із проф. В. Щербаківським: проф. д-р Я. Пастернак – відомий із своїх розкопок у Старому Галичі, який тільки завершував свою фахову освіту у нашого ювіляра, проф. д-р Борковський, пізніший ректор УВУ, що із доручення чеського уряду провадив розкопки на празькому Граді, і молодий, дуже талановитий науковець, син відомого українского поета Олеся – Олег Кандиба, який робив великі надії на майбутнє, але трагічно загинув у концентраційному таборі в Саксенгавзен» [13]. Дуже тепло В. Щербаківський згадував своїх студентів, зокрема д-ра Олега Кандибу, д-ра Самойловича й інших, шкодував, що не має вже деяких між живими і їхні таланти пропали для української науки.

Адміністративна праця. Про таких науковців кажуть: «людина нашої інституції». Тобто така, яка роки, розум і серце методично віддає їй. В. Щербаківський пройшов шлях від екстраординарного професора УВУ, декана Філософічного факультету, до доктора філософії УВУ, Почесного доктора і ректора академічної установи. В його честь планувалося випустити окремий Ювілейний науковий збірник праць колег із усього світу, що дали б фахову оцінку здобутків ученого і педагога.

Тож у празькому періоді, який можна назвати «золотим віком» для науковця, «праця в Університеті вимагала від кожного

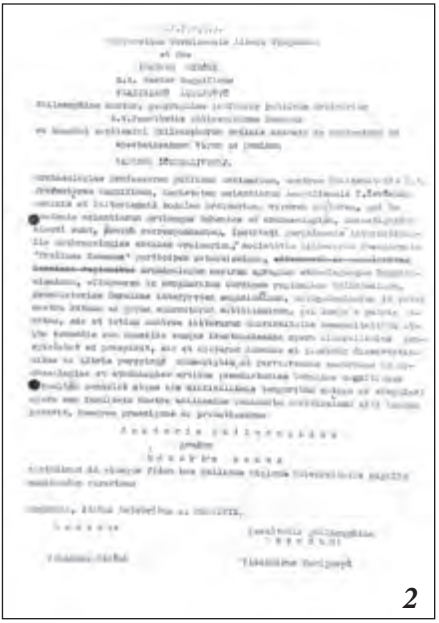

2

3

5

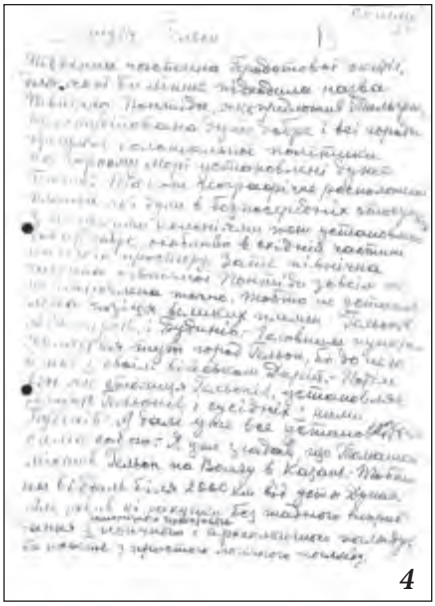

4

4

6

1. Щербаківський В. «Гельон СКІТИ». *Архів УВУ.*
2. Документ про надання наукового ступеня Доктора Honoris Causa Вадиму Щербаківському. *Архів УВУ.*
3. «УВУ: цілі, ректор, сенат». *Архів УВУ.*
4. «Посвідка з місця роботи УВУ В. Щербаківського». *Архів УВУ.*
5. Бойко Оксана. Кременчуцький розпис. Каталог мальовок українських взорів, *2023.*
6. Ювілейний конверт «В. Щербаківський – перший ректор УВУ в Мюнхені». *Кременчуцьке тов-во філателістів АсФУ.*
7. Професори УВУ в Празі. *1926*

7

члена Професорської Колегії також певного вкладу в адміністраційну роботу. Так, дня 5 жовтня 1928 року на Загальних Зборах Професорської Колегії УВУ В. Щербаківського обрано Продеканом, а на рік пізніше – 4 листопада 1929 року – Деканом Філософічного факультету. І з цього часу він майже без перерви входив до складу Сенату, перебираючи одну або другу функцію. Що на всіх цих постах проф. В. Щербаківський завжди старався мати на увазі тільки добро Університету, не потрібно й говорити. В. Щербаківський – це в повному розумінні цього слова європеєць», – пригадував Іван Мірчук [13].

Конгреси. На думку ректора і філософа Івана Мірчука, титул професора Українського Вільного Університету давав кожному можливість активно виступати на всіх міжнародніх наукових імпрезах, не зважаючи на те, що українське громадянство недооцінювало вартости цієї високої школи, між чужинцями цей статус мав куди більший кредит, ніж серед своїх [13]. Але не для В. Щербаківського. Навпаки, науковець вийняв з можливості перебування в європейському просторі максимальні вигоди для розвитку української науки і мистецтва. З-поміж усіх українських науковців тогочасної еміграції за участю у наукових з'їздах Вадим Щербаківський займав перше місце і майже завжди із відповідним рефератом. «Загалом наш Ювіліянт в часі до Другої світової війни брав активну участь у 19 різних міжнародних наукових конгресах. Роботу для української культури, ім'я для української науки – він на них зробив поважне», – зазначав І. Федчиняк, секретар ініціативного гуртка в Лондоні [12]. «Професор використовував з'їзди для репрезентації української науки, а рівночасно для поширення власних поглядів між своїми фаховими колеґами, бо спеціяльних праць чи то з обсягу праісторії, археології чи етнології не читають звичайні ляїки, а тільки одиниці, що працюють у цій матерії», – писав проф. І. Мірчук. – Він, «доцінюючи велику вагу міжнародних наукових конгресів для української справи і науки, старався, щоби наша наука була завжди на них репрезентована, і тому брав участь у тих всіх конгресах та виголошував доповіді, на яких йому тільки можливо було побувати». З важнійших конгресів, в яких він взяв участь,

треба згадати: всі чотири словянські конгреси у Празі, Варшаві, Белграді і Софії, конгрес історії релігій у Лунді (Швеція), конгрес у Берліні на честь 100-річчя Германського археологічного інституту, на інтернаціональному конгресі народнього мистецтва у Празі і подібному конгресі в Брюсселі, в антропологічних конгресах у Празі, Парижі і Брюселі, подав доповідь на конгрес у Лондоні» [13].

Ось деякі з відомих виступів проф. Вадима Щербаківського на міжнародній арені:

* З'їзд слов'янських географів та етнографів у Празі 1924 р., XIII Міжнародній Конґрес антропології та археології в Празі 1924 р.

* II з'їзд слов'янських географів та етнографів у Польці 1927 р., I Міжнародний Конґрес народного мистецтва у Празі 1928 р., V Міжнародній Конґрес історії й філософії та релігії в Лунді 1929 р.

* III з'їзд слов'янських географів та етнографів у Бєлґраді 1930 р.

* XII Міжнародний Конґрес народного мистецтва у Брюсселі 1930 р.

* XV Міжнародний Конґрес антропології та передісторичної археології у Парижі 1933 р., I Міжнародний Конґрес передісторичних і протоісторичних наук у Лондоні 1932 р.

* VII Історичний Конґрес у Варшаві 1933 р.

* II Славістичний Конґрес у Варшаві 1934 р.

* XVI Міжнародний Контрес антропології та передісторичної археології в Брюсселі 1935 р.

* VI Міжнародний Конґрес історії та філософії релігії в Брюсселі 1935 р.

* II Міжнародний Конґрес передісторичних та протоісторичних наук в Осло 1936 р.

* IV з'їзд слов'янських географів та етнографів у Софії 1936 р.

* I з'їзд чеських археологів у Брно 1936 р.

* XVII Міжнародний Конґрес антропології та передісторичної археології в Будапешті 1937 р.

Проф. Іван Мірчук, розповідаючи про міжнародні наукові з'їзди за участю проф. В. Щербаківського, згадував і два Українських наукових з'їзди в Празі. Перший із них відбувся з 3 по 7 жовтня 1926 р. – скликаний за ініціативи Українського Ака-

демічного Комітету на чолі із проф. І. Горбачевським. Другий відбувся у Празі 20–24 березня 1932 р. Він підготовлений Організаційною Комісією, на чолі якої стояв академік проф. Степан Смаль-Стоцький. «Обидва з'їзди присвятили багато уваги підсумкам наукової діяльності української еміграції, причому В. Щербаківський подав огляд праці в галузі археології», – зазначив І. Мірчук [13].

Наукові угрупування. Крім постійних студій та педагогічної праці для своїх студентів, професор присвячував поважну увагу й інтерес, організовуючи наукове середовище і для життя самих науковців. Створюючи відповідний простір для спільного зростання, для високої ідеї. З тією ціллю, будучи в Полтаві ще 1917 р., В. Щербаківський зорганізував Українське наукове товариство, яке 1919 р. видало перший том своїх праць. У Празі він був одним із засновників Українського історично-філологічного товариства, яке відіграло дуже поважну роль у розвитку української науки на чужині. Товариство стало зразком для інших наукових установ, що існували в Празі пізніше й почали проводити наукову працю в тих самих формах, або навіть на тих же самих ділянках [13].

30 травня 1923 р. групою професорів Філософічного факультету УВУ, між якими були Дм. Антонович, В. Біднов, Н. Полонська, Дм. Дорошенко і Ол. Колеса та В. Щербаківський, було засноване Українське історично-філологічне товариство у Празі, що стало подальшою ареною дуже жвавої наукової діяльності. «Щоби дати картину активності цього товариства, – пише Іван Мірчук, – треба згадати, що за перших 15 років свого існування в ньому прочитано 611 рефератів, отже, дуже велике число, хоча кількість членів не доходила навіть до шістдесяти. Мимо поважної фінансової скрути (товариство не мало ніяких сталих доходів, окрім членських вкладок), видало воно за час свого існування 5 томів праць своїх членів, які були серйозним вкладом у скарбницю української науки. В. Щербаківський, як засновник і один з найбільш активних членів цієї організації, читав багато лекцій і брав участь у видавничій діяльності. В кожному томі знаходимо його праці, тобто, в т. І «Основні елементи орнаментації українських писанок та їхнє походження», в т. ІІ – «Матеріяли з археологічних

розкопів на Переяславщині», в т. III – «Концепція М. Грушевського про походження українського народу в світлі палеетнології», в т. IV – «Емальова ікона українського майстра XVIII віку», в т. V – «Матеріяли до історії українського мистецтва (Іконостас Церкви Гетьмана Данила Апостола в с. Сорочинцях)» [13]. Окрім того, В. Щербаківський працював також і в інших інституціях: Український Високий Педагогічний Інститут ім. Драгоманова в Празі, Український Науковий Інститут в Берліні, Українське Товариство Прихильників Книги у Празі та ін.

4. Мюнхенський період

Найдавніший лист в архіві УВУ датований 1946 роком! Він розкриває виключну роль, яку відіграв Вадим Щербаківській у долі університету. Втеча з Праги від радянських військ і КДБ 1945 р. для університету була трагічною: втрачені цілі вагони архівної документації, рукописи і бібліотека, що попрямували не до Мюнхена, а в СРСР. Тогочасний ректор УВУ о. Августин Волошин на пероні віддав університетську печатку в руки заступнику Яковліву із побажанням відновити заклад на новому місці. Залишившись у Празі, Волошин заплатив за це життям. Дев'ять днів вагон із професорами УВУ долав кількагодинний шлях з Праги до Мюнхену, із надією отримати захист на території, котра контролювалася США. Жахливі події Іван Мірчук описує так: «Коли советська армія зайняла Прагу, велика частина професури й студентства покинула гостинні мури чехословацької столиці та подалася на Захід, отже до найближчої країни – Баварії, щоби тут шукати захисту перед большевицькою небезпекою. І Щербаківський кидає чеський ґрунт, на якому він прожив вже чверть століття, і переноситься до Мюнхену, найсильнішого скупчення української еміграції по цьому боці залізної заслони. Тут, в цілком чужому оточенні, виявляється надзвичайний організаційний хист у відновленні діяльності УВУ. З молодечим запалом, а було йому тоді вже 70 літ, розшукує він професорів цієї школи, які опинилися на баварській території. Ініціатива цієї акції належить, безперечно, йому, бо тодішній ректор Яковлів опинився в Бельгії, а проректор Дм. Дорошенко

був зайнятий в Авґсбурзі як керівник культурного відділу при ЦПУЕ. В. Щербаківський, тоді декан Філософічного факультету, перебирає, за згодою ректора й проректора, відповідальний обов'язок у цих надзвичайно важких умовах життя – на руїнах минулого створити нове вогнище науки. Одначе це завдання не було легке, коли зважити, що наші втікачі були розкинені по цілій Баварії чи навіть по сусідніх країнах, а засоби комунікації у той час майже не існували».

«Сімдесятилітньому професорові доводилось подорожувати на тягарових вагонах із вугіллям, щоби дістатися з Мюнхена до Авґсбургу чи Ульму. Саме в цей час приїхав я, тікаючи з Берліну, пізніше з Ляйпціґу, теж до столиці Баварії, де мій старий друг Щербаківський заанґажував мене до помочі головно для переговорів із американськими та німецькими офіційними чинниками», згадував пізніше І. Мірчук. Ці факти підтверджуються і в святочній промові про заслуги В. Щербаківського перед УВУ.

Документ 1 [14]. Докторат. Промова від 10.10.1946 р. «До Філософського факультету УВУ» і надання наукового ступеня «Доктора Honoris Causa» – «Почесний професор» Вадиму Щербаківському. «Професор Вадим Щербаківський є представник старшої генерації українських вчених. З молодих років присвятив він себе науці й здобув почесне ім'я на Україні як етнограф та археолог, ще тоді, коли працював у Полтавському історичному музеї.

На еміграції професор В. Щербаківський став одним з найстарших професорів Українського Вільного Університету в Празі, не покидав його. З його аудиторії вийшло чимало вчених, які тепер мають ступені доктора і посідають професорські катедри…

Коли Український Університет примушений був покинути Прагу й професори його розпорошилися по різних містах, професор Щербаківський взяв на себе важкий тягар зібрати знов Український Вільний Університет, наукові сили, студентів. Цілий рік працював він, незважаючи на важкий стан здоров'я, виконуючи обов'язки декана і ректора. Завдяки його великій енергії й відданості ми маємо знов Український Вільний Університет з його двома факультетами, десятками професорів, понад сотнею студентів. Знов поновлено значний осередок української культу-

ри, і яка б ні була його дальша доля – він назавжди залишається сторінкою історії української культури: ця сторінка вписана діяльністю професора Щербаківського, й це його велика заслуга».

Документ 2 [15]. Вітання з присвоєнням звання Почесного доктора філософії пану Вадиму Щербаківському – один із найдавніших пожовклих паперів виключного значення від 12 жовтня 1947 р. Вітальне слово написане латиною. Подаю переклад і фотокопію промови:

"Universitas Ucrainensis Libera Pragensis. Український Вільний Університет Празький, Іван Мірчук Ректор Магніфікус, Володимир Кубійович, доктор філософії, професор географії, publius ordinarius h.t. Декан Філософського факультету, одностайним рішенням ордену найвидатніших філософів найшановнішому чоловікові та Пану ВАДИМУ ЩЕРБАКІВСЬКОМУ, публічному професору археології, професору нашого університету, професору двох Товариств наук імені Тараса Шевченка Львова та Полтави, доктору, що обраний до Академії наук і мистецтв Богемії з археології та досліджень, член-кореспонденту Паризького міжнародного антропологічного інституту, найактивнішому учаснику Літературного товариства "Prollimts Romanus", найактивнішому археологу регіону України, наш найвидатніший етнолог і геній, найуспішніший розкопувальник у кількох регіонах України, найпроникливіший тлумач української доісторії, найтонший оповідач найдавніших обрядів і звичаїв нашої країни, який знаходиться далеко від своєї Батьківщини, також він забезпечував і забезпечує потреби та зручності всього нашого літературного університету власними порадами та своєю найплідніщою працею, так само він багато зробив для розвитку знань у мистецтві, археології та етнології, доісторичної України, і в ці важкі часи, своєю винятковою та унікальною працею, найкорисніше поєднаною з нашим факультетом, він здобув собі найзаслужену похвалу, найвищі почесті та найвище схвалення «доктора філософії». Цим ми видаємо цей почесний ступінь та публічний диплом університету з печаткою. 12 жовтня 1947 року. Ректор: Іван Мірчук, Декан філософського факультету Володимир Кубійович».

Документи 1, 2 – фіксовані «свідки» великої поваги до життя і праці на службі Україні шановного віку професора, що розкривають факти часу його перебування в Празі та Мюнхені, його роль у відновленні діяльності наукового закладу на теренах Німеччини.

Ректором Українського Вільного Університету проф. Вадим Щербаківський був у 1945–1947 рр. До рук мені потрапили сім невеличких, проте надзвичайно цінних, рукописних аркушів, на котрих діючий очільник визначив цілі, завдання і структуру Управи УВУ [16].

Нотаток № 1: «Український вільний Університет Пражський, є побудований по взору Чеських університетів, які в свою чергу були побудовані на зразок Австрійських».

Нотаток № 2: «Ціль Українського Вільного Університету є така, щоб людям пожованим більшовизмом і гітлеризмом дати високу освіту, засновану на принципах протилежних большевизму та гітлеризму, то.є. на принципах демократизму та християнської любови. Особлива увага звертається на зв'язок із тими етнічними традиціями, які процвітали на Україні, коли вона була ще перед Першою світовою війною багата».

Нотаток № 3: «Головним завданням УВУ є українознавство у широкому Смислі сего слова, інакше розрішення питань, які можуть бути розрішені тільки науковими силами українськими з девізом «Gnor Zedutiv» (Містер Освітянин)».

Нотаток № 4: Демократичний устрій. «Управа Університету: Управляється сей Університет Сенатом і Деканатами. Факультети обирають щорічного Декана, попередній декан стає продеканом. Вибори Декана відбуваються цілим збором професорів Філософ. факультету та Юридичного. Вибори Ректора робляться Спеціальною комісією, в яку входять ректор і проректор, декани попереднього року і представники факультетів, уповноважені спеціально для вибору ректора. Ректор може бути вибраний з професорів не належних до сеї комісії».

Нотаток № 5. Релігія і моральність. «На позитивну ролю обох українських церков як Греко-католицької, так і Православної в історії України. Особлива увага звертається на філософію Чесь-

кого Президента Масарика, в якій особливо рельєфно виступають вищезазначені ідеї, а також на особливо просякнену духом християнства філософію Українського філософа Сковороди. Отже, завдання Укр. Віл. Унів. є підняти мораль і духовну вартість Української інтелігенції і через неї мораль цілої української етнічної».

Нотаток № 6. «Докторат. Щоб звати Докторант, студент мусить мати абсолюторію і написати докторську працю, яка мусить показати, що автор є цілком ознайомлений зі своїм предметом і уміє користуватися науковим методом. Після позитивних рецензій двох професорів, спеціялістів з матерії докторської праці, докторант допускається до двохгодинного рігорозу з спеціальности і другого предмету, вибраних ним за основу своєї науки. Потім…»

Нотаток № 7. «Рецензії мусять подавати два професори факультету – спеціалісти у відповідній області. Ще раніше, ніж допущені до габілітації, кандидатура габілітанта має бути розглянута на засіданні факультету і мусить бути винесений потим «vignus», тільки після цього може бути допущена праця габілітанта до розгляду рецензента».

УВУ, поступово долаючи бюрократичні перешкоди, відвоював своє право на існування. Іван Мірчук пригадував: «Після цих критичних моментів наш Університет, зорганізований на новому ґрунті з ініціятиви і під керівництвом проф. Щербаківського, входить на нормальний шлях розвитку і стає такою поважною установою, що викликає загальний подив у чужинецьких колах. Тут можна би навести голоси визначних німців і американців. Університет згуртував навколо себе 80 доцентів та до 500 студентів – все це без чужої помочі – власними силами – серед дуже несприятливих відносин. Найважніша робота була зроблена. Проф. Щербаківський стає ще на один рік ректором, але пізніше передає керівництво нашої школи молодшим колегам – вже у більш нормалізованих обставинах. Як декан Філософічного факультету, він і дальше залишається членом Сенату, щоб своєю порадою і досвідом служити загальній справі. Маючи вільні руки від адміністраційних турбот, він знову присвячує більше уваги науковій роботі

в межах УВАН, НТШ, відновлює Історично-філологічне товариство, підготовляє свої праці і готується поволі до виїзду в Лондон 1951 року. Хоча духом Щербаківський дальше зв'язаний з Університетом, на якому і для якого він працював більше, як чверть століття, одначе його переселення до Великої Британії було великою втратою для нашої школи, бо відійшов із числа безпосередніх її співробітників один із її сеньойрів, визначний учений, відомий представник української науки перед чужим світом, улюблений педагог та щирий товариш по праці» [13].

5. Ювілей

На запрошення і за утримки Союзу Українців у Великій Британії, зокрема його голови Дмитра Левицького, 1951 р. науковець перебирається на постійне місце проживання до Лондона. Плідно і віддано працюючи в невеличкій кімнаті, В. Щербаківський впорядковує свою наукову спадщину. За кілька років два міста – Мюнхен і Лондон – ініціювали та провели масштабні заходи із приводу 80-річного ювілею і про непересічний доробок проф. В. Щербаківського заговорив весь прогресивний україномовний світ на всіх континентах. Мовчала тільки окупована радянською владою Батьківщина.

До вашої уваги «Ювілейна тека» із архіву УВУ.

Документ 3 [17]. Розгорнутий лист із Лондона в Мюнхен до проф. УВУ Юрія Бойка від 8 жовтня 1955 р. повідомляє про створення Ініціативного гуртка, його намічені плани і фінансові витрати щодо відзначення ювілею проф. В. Щербаківського.

«Високоповажаний Пане Професоре! Щиро дякуємо за Вашого листа, адресованого до Президії Ради СУБ. У відповідь доносимо до вашого ласкавого відома, що на терені перебування Ювіліянта створено Ініціятивний Гурток зі слідуючих осіб: от. Мітр. А. Малиновський, проф. Д. Левильский, мгр. М. Білий-Карпинець, інц. В. Олеськів, І. Крушельницький, Я. Гаврих, І. Федчиняк. На засідалиі в дні 26 жовтя, 1955 р. Ініціятивний Гурток заплянував слідуюче:

А. Видати малу Ювілейну Збірку про життя і творчість проф. д-ра В. Щербаківського з нагоди його 80-ліття.

Б. Поробити заходи до видання його праці «Українська хата», якої друк буде коштувати біля 2.000 фунтів штерлінгів, або 6.000 долярів.

В. Підготовити відсвяткування дня народження Ювіліянта (4 березня І955 р.).

Ініціятиний Гурток свідомий, що виконання по вище наведеного пляну вимагає великого вкладу праці і грошей, і тому звертається до Вас допомогти нам в так важному ділі.

Ми звертаємося в першу чергу до Українських Наукових Інституцій і Товариств, як рівно до поодиноких професорів і вчених-приятелів проф. др. В. Щербанівського з проханням виготовити Матеріяли до Ювілейної Збірки, про яку згадується в точці "а", і подати сугестії, поради та доповнення до вище наведеного пляну. Речинець відповідей визначено на день 30 листопада, 1955 р.

Ми будемо дуже вдячні, коли одержимо від Вас листа з прихильною відповіддю».

Документ 4 [18]. Звернення від 13 березня 1956 р. до «Високоповажного Пана Ректора! Просимо Вас ласкаво підписати прикладене прицьому привітання для Проф. В. Щербаківського...». З чого зрозуміло, що окремо ювілянта вітатимуть і два факультети.

Документ 5 [19]. Лист з Лондону від декана філософського факультету В. Державина до Ректора проф. В. Щербаківського на підтримку присвоєння титулу професора в ділянці мистецтвознавства д-ру Володимиру Золовецькому.

Документ 6 [20]. Лист-запит до проф. В. Щербаківського від проф. Ю. Бойка, датований 28 грудня 1955 р. В рамках підготовки до ювілею постають такі питання: Які зі своїх наукових праць найбільше цінуєте? Які були відгуки в чужинних наукових колах на ваші праці? Ваші особисті наукові висновки, востановлення істини й висунуті робочі гіпотези? З ким Вас лучить почуття дружби...? Ви часто виступали на чужинних наукових конгресах. Які Ви можете дати поради молодими українським ученим...?

Документ 7 [21]. Лист до УВУ з Лондону від 15 грудня 1955 р. Сповіщення про створення ініціативного гуртка в Лондоні, наполегливий заклик до співпраці й активностей стосовно від-

значення 80-ліття проф. д-ра Вадима Щербаківського в університеті. Дипломатично звучить таке спонукання: «Ми не маємо жодної амбіції, ми тільки хочемо зайнятися технічною стороною у видачі «Ювілейної збірки». І нам буде дуже прикро, коли Ви своєю пасивністю змусити нас зайнятися відзначенням Ювілею з розчислюванням на власні сили».

Документ 8 [22]. Лист до проф. Івана Мірчука з Лондона від 15 грудня 1955 р. з тієї ж теми і заангажування до активної співпраці: «Будемо насправді дуже вдячні, і коли одержимо від Вас відповідь із зауважами і порадами».

Документ 9 [23]. І. Федчиняк, секретар ініціативного гуртка в Лондоні, пише проф. Ю. Бойку: вже визначена дата відсвяткування ювілею – 17 березня 1956 року. Описує конкретні інформаційні заходи, акції в пресі, говорить про присутність двох представників з 14 організацій у Великій Британії, просить «переслати матеріали хоч частинами, бо я заалярмував друкарню і вони тепер не дають мені жити. На коли матеріали не прийдуть до 25.02.1956, то вони не ручать за можливість скінчення друку».

Документ 10 [24]. В листі від 17.2.1956 р. з Лондона звучить радісна вдячність за відповідь, лід скреснув і праця пішла повним ходом. Вже оговорено час видруку збірки – 20.02.1956. Проговорюється можливість розсилки статей про Щербаківського в українську пресу по всьому світу, і ми дізнаємося, що обкладинку буде виконувати проф. Роберт Лісовський (підготує напис).

Документ 11 [25]. Лист з Лондона 7 березня 1956 р. від І. Федчиняка до редакторів Українських Часописів і Журналів та Українських Установ на Еміграції з короткими даними про життя і праці проф. Щербаківського, виготовлені двоколірні реклями і книжку «Українська хата». Пан секретар прохає часописи по кілька разів розмістити замітки, «щоби познайомити український загал зі заслугами нашого Ювілянта для Українського народу. Варто згадати хоча б це, що болгарський король (Борис III) наділив проф. Вадима Щербаківського орденом Святого Савви в Софії 1936 року...».

Документ 12 [26]. Секретаріату І. Федчиняка від 12 березня 1956 р. (за 5 днів до ювілею) повідомляють, що стаття проф.

П. Курінного про науковий шлях Ювілянта «відходить до “Свободи”... Статті д-ра Золовецького не дожидайте», – автор захворів.

Документ 13 [27]. 12 березня 1956 р. проф. Ю. Бойко пише Пану Федчиняку про «уважну коректу статей Збірника» і хоча помилки неминучі, але варто по змозі все виправити: «Все це має велике значення для Університету з престижевого боку…».

Документ 14 [28]. Коротке повідомлення з Лондона від 14 березня 1956 р. до Секретаря УВУ з інформацією про те, що І. Федчиняк надсилає примірник власної промови «Його Світлости Гетьману Данилові Скоропадському з проханням, щоби він відчитав за мене це письмо... . Ще раз висловлюю мій жаль з приводу того, що з причин здоров’я не можу приїхати до Вас…».

Документ 15 [29]. Документ від 13 березня 1956 для «Його Світлости Ясновельможного Пана Гетьманича Данила Скоропадського в Лондоні». Пан Федчиняк Секретар «Ювілейного комітету на відзначення 80-ліття проф. д-ра Вадима Щербаківського» ретельно пояснює Гетьманичу причини власної хвороби-запалення мигдалків у звязку із «жахливою погодою» та перенапруженням на викладах у пяти осередках української міграції у Великій Британії. Він докладає текст промови і просить: «Буду дуже вдячний, якби Ви взяли на себе цей обов’язок та відправили пересланий Вам текст». Дякую Вам дуже наперед за Вашу евентуальну поміч…».

З листа зрозуміло, що Гетьманич, син Гетьмана Павла Скоропадського, лідер і провідник гетьманського руху в 1948–1957 роках, був почесним гостем на ювілейних заходах УВУ.

Документ 16 [30]. Маємо примірник вітального листа дня 17 березня 1956 р. від Сенату Українського Вільного Університету «Високодостойному Панові Ректору, проф. Д-ру г.к. Вадиму Михайловичу Щербаківському» в Лондоні. Сенат, професура, студенство, співпрацівники пишуть: «В стінах нашої Альма-Матер та для неї, майже від самого оснування її, протікала Ваша наукова та педагогічно-адміністративна діяльність – на найкращих постах, як довголітнього її професора, декана і ректора. Нашій школі не судилося разом із Вами жити і працювати на рідних теренах серед рідного народу, службі якому Ви віддали всі Ваші

здібності, Ваші сили, знання і досвід. Але ми можемо Вас запевнити, що Ваше ім'я як видатного українського Вченого і Громадянина безперечно вже нині зайняло своє почесне місце в найкращому Пантеоні українського народу – це в Пантеоні репрезентантів нашої науки і культури. З висловом глибокої вдячности за Вашу діяльність та високої для Вас пошани, Сенат». Лист підписано ректором і проректором проф. Іваном Мірчуком.

Документ 17 [31]. Список праць проф. В. Шербаківського 1. Археологія, 2. Мистецтво і етнологія, 3. Рецензії. Список впорядковано чеською мовою і складається з 60 статей і праць. «Переді мною лежить список праць проф. Щербаківського з обсягу археології, мистецтва та етнології, що нараховує понад 60 позицій в різних мовах: в українській, російській, чеській, французькій, німецькій та англійській. Це переважно спеціяльні реферати, невеликі об'ємом, але глибокі змістом. Вони розкинені по різних журналах, переважно чужоземних, щоби зазнайомити світ із українською наукою».

Документ 18 [32]. Лист проф. д-ру О. Оглобліну від проф. Ю. Бойка від 2 січня 1956 р. з проханням як «до спеціаліста в галузі історії, написати статтю до одного з українських часописів про наукові заслуги Ювілянта, та в розширеному варіанті для Збірки УВУ. Іде праця над випуском, пошуком коштів.

Документ 19 [33]. Лист проф. д-ру П. Курінному від проф. Ю. Бойка від 22 грудня 1955 р. із проханням написати статтю до одного з українських часописів про заслуги Ювілянта в ділянці археології та в розширеному варіанті для Збірки УВУ. Постало питання про те, щоб віднайти відповідні фонди в Британії.

Документ 20 [34]. Лист проф. д-ру Н. Полонській в Дорнштаті від проф. Ю. Бойка від 2 січня 1956 р. із новорічними та різдвяними вітаннями, прохання як спеціаліста в галузі історії написати статтю до одного з українських часописів про заслуги Ювілянта в ділянці археології та в розширеному варіанті для Збірки УВУ.

Документ 21 [35]. Лист від Секретаря УВУ із посиланням на проф. Ю. Бойка до пана І. Федченяка від 22 грудня 1955 р. про скрутне «майже катастрофічне фінансове положення університету» і про рішення фінансування наукової збірки з Лондону, але

обіцяну поміч із редагуванням. Цікавою є примітка наприкінці листа, що розкриває живий контакт, потребу в естетичній насолоді й глибоку цікавість до рідної культури нашого науковця у поважному віці: "П.С.: Запитайте при нагоді проф. Щербаківського, чи він отримав грамафонну плитку з українськими думами, яку я передав проф. Лісовському для нього, коли цей останній був у Мюнхені».

Документ 22 [36]. Лист від продекана філософського факультету проф. Ю. Бойка до пана І. Федченяка від 22 грудня 1955 р. про активну участь у науковій збірці проф. Івана Мірчука, П. Курінного, Яр. Пастернака, В. Заловецького, про визначення обсягу статей. Пропозиція організувати в Лондоні також Святкову ювілейну академію на честь проф. В. Щербаківського.

Документ 23 [37]. Лист із Лондона від І. Федченяка до продекана філософського факультету проф. Ю. Бойка від 1 березня 1956 р. Праця в розпалі, пересилка і вичитка статей, біографій, обговорення титулу, уточнення зі званнями.

Документ 24 [38]. Ярослав Пастернак із Торонто 18 січня 1956 р. надіслав рукописний лист до проф. Ю. Бойка з відмовою брати участь у збірнику, адже статтю вже подав раніше в Лондоні, не хоче повторюватись.

Документ 25 [39]. Документ «Посвідка з місця роботи. Український вільний Університет» від 24.09.1946 р. для проф. Вадима Щербаківського. "Dienst-Ausweis" має фото та оригінальний підпис науковця.

Документ 26 [40]. Лист-запрошення від «Товариства українців у Великій Британії» проф. І. Мірчука від 3 лютого 1956 р. про місячний візит до Великої Британії, перебування пана Мірчука в Лондоні, участь у Ювілейних заходах до 80-річчя проф. В. Щербаківського 17 березня та концерті 24 березня з нагоди відзначення 10-ї річниці заснування Асоціації. Прохання про проведення лекцій з історії України, народного мистецтва, загальних культурних питань. Лист англійською мовою.

Документ 27 [41]. Рукопис промови до 80-річного ювілею Вадима Щербаківського, ймовірно, від Івана Мірчука (за співставленням почерку і підписів на листах).

Документ 28 [42]. На спомин. Лист-некролог від Комітету вшанування пам'яті проф. Щербаківського: «з жалем подає сумну вістку про те, що бл. памяті Проф. Др. Вадим Михайлович Щербаківський упокоївся в Бозі 18 січня 1957 року…». Листівка друкована двома мовами (українська та англійська) на якісному плотному папері містить ґрунтовну інформацію:

"Покійний народився 17 березня, 1876 року в селі Шпиченці, Сквирського повіту, Київської губернії у сім'ї священика о. Михайла Щербаківського.

До і під час І-ї світової війни покійний був директором Полтавського земського музею. Активно займався археологічними та етнографічними дослідами на Україні. Від 1922 до 1945 рр. був професором Українського Вільного Університету в Празі, а в роках 1945–46 ректором УВУ в Мюнхені.

Проф. В. Щербаківський був одним з найвизначніших українських учених, дійсним членом Української Вільної Академії Наук, Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка, Чеської Академії Наук, основопокладачем Українського Історично-Філософічного Т-ва в Празі, дійсним членом Інтернаціонального Антропологічного Інституту в Парижі, Словацького Наукового Тов. «Пролімес Романус», був відзначений лицарським орденом ім. св. Сави, брав участь у численних міжнародних наукових конґресах. Покійний залишив у спадщині багато цінних наукових праць.

Похорон відбудеться 26 січня 1957 р. в каплиці при Gunnersbury Cemetery, London, W.3. ВІЧНА ЙОМУ ПАМ'ЯТЬ! Комітет».

Документ 29 [43]. Друкований аркуш із посвятою і повідомленням про кінець життєвого шляху проф. В. Щербаківського.

6. Книга-Фенікс «Українська Хата»

Архівне листування розкриває приховані сторінки долі книги-Феніксу Вадима Щербаківського «Українська Хата». Рукописи згоріли і були відновлені автором. Про це ми дізнаємося від ректора проф. Івана Мірчука: «Був раз зроблений закид українській науці, що вона займається тільки причинковістю, а не дає монументальних многотомових творів. На це є одна відповідь,

що українським ученим приходиться працювати в теперішній час в таких тяжких матеріяльних умовах, що на підготовку великих, об'ємистих праць не стає ні часу, ні енергії. Але навіть якщо комусь вдалося реалізувати такий плян, то де є ця накладня, чи цей меценат культури, що дав би гроші на видання такої книги? Найкращий доказ маємо на Щербаківському. Від десятка років лежить у його портфелю манускрипт «Українська хата» з дуже гарними ілюстраціями. Один примірник цього манускрипту згорів у Ляйпціґу в накладні Гаррасовіца, який під час війни хотів випустити цей твір. Наш Ювіляр зладив другий примірник і тепер чекає на добродія, що дав би гроші на цю ціль, хоча така публікація, як ця, принесла би з певністю навіть матеріяльний зиск», – зазначив у святковій промові Іван Мірчук [13].

До збирання коштів і промоції видання книги до 80-річчя автора долучився весь науковий україномовний світ. Ініціатива безперечно належала Ініціативному Гуртку для відзначення 80-го ювілею з дня народження проф. д-ра Щербаківського (49 Лінден Іарденс, Лондон В.2). Секретар І. Федчиняк під час святкувань у Лондоні промовив: «В професора є недрукований твір «Українська Хата». 50 кольорових малюнків різних мистців і 20 фотознімок творить збірку майже трьох поколінь його рідні і відомих артистів-малярів. Ці малюнки нагадують кожному українцеві його хату з розмальованими печами, мисниками, мисками і тарілками. Лави, столи, образи на стінах, хати зовні, а відтак вишивані рушники, подушки – це все нагадує багатство української культури. Професор вибирав найкращі соки культури, високої духовости нашого народу – це наша гордість. На еміграції взагалі таких видань немає і немає матеріялів, щоби показати молодшим поколінням наше мистецтво. Кошти друку цієї Книжки будуть виносити 2000 фунітів штерлінгів, або 6000 долярів. Українські організації на терені Англії можуть допомогти тільки частинно. Тому ми звертаємося з проханням до всіх наших Організацій і Установ на еміграції, як такої до поодиноких громадян, допомогти Ініціятивному Гурткові фінансово в довершині цього діла» [12].

Книга «Українське мистецтво. Орнаментація української хати» Вадима Щербаківського, що написана ще 1941 р., вийшла

друком у Римі лише через 22 роки після смерти автора [10]. Рукописи дбайливо зберігав Союз Українців у Великій Британії до 1980 р. Текст та ілюстрації до друку підготував Святослав Гординський, а обкладинку прикрашають шрифтовий напис із квітковим декором, графіка дерев'яних воріт із садибою в глибині, пера Василя Кричевського 1949 р. Як пише автор у Передмові: «Матеріял, представлений у цій книжці, показує незначну частину того багатого етнографічного матеріялу, який перед великою російською революцією був зібраний по різних українських музеях і приватних збірках. Чи уцілів увесь той давній матеріал, ми не знаємо. Відомо, що більшовики знищили в Києві дуже великі й цінні колекції ще в 1918 р. Так, наприклад, 20 січня 1918 р. більшовик Каск розбив гарматами з панцирного поїзду дім Михайла Грушевського, в якому загинули не тільки бібліотека й колекції самого М. Грушевського, але ще незрівняно цінніша числом предметів і особливо мистецькою вартістю музейна збірка маляра Василя Кричевського. В ній нараховувалося більш як 250 найліпших українських килимів, що з них деякі мали понад 200 літ, і навіть один гобелен української роботи, сотні дорогоцінних вишивок і більш як 300 мальованих ваз і мисок усе найславніших полтавських (опішнянських і інш.) ганчарів, між якими багато було праць Начовника, особливо його баранці і навіть керамічна грубка в формі дідка. Так само була розгромлена тоді ж у домі Терещенка ґалерія образів Терещенка й різні дорогоцінні збірки. І так скрізь в інших містах» [10]. У розділі «Історія еволюції хати на Україні» проф. В. Щербаківський надсилає нас до надбань Трипільської культури III тисячоліття до Різдва Христова. Хата вже в добі мальовничої кераміки мала два роди: у вигляді круглих чи чотирикутних землянок та наземна хата, де глина відігравала значнішу роль за дерев'яний каркас. Багато залежало від географії та наявності важливого і дорогого лісу, Полісся та Карпатське гірське пасмо багаті на «зруби», тоді як степ економив і правив хати «на сохах», переплітаючи ліщиною та мазали глиною з соломою. Тож шукати якогось особливого походження української хати В. Щербаківський не вважав потрібним. Адже всі типи продиктовані світоглядом, географією і сталою культу-

рою українського народу. «Всі традиції були старі, бо скрізь були вже попередні хати, які могли служити зразком», – пише автор [10]. Хлібороби підпорядкували свій життєвий простір під природні ритми, свята, наповнювали символами.

Нажаль, не зберіглися зображення селянських хат княжої доби і аж до XVIII ст., тоді іноземні подорожувальники залишили свої враження від сталого вигляду оселі українців: «привітливий чепурний будиночок з біленькими стінами під пригладженою та підстриженою солом'яною стріхою», – так описує хату цієї доби В. Щербаківський [10, с. 13]. Чепурність нашої селянської хатини та чотирисхильний дах століттями протистояли похмурим і чорним двосхильним російським спорудам, чим, на думку проф. Ф. Вовка, стала найвиразнішою етнографічною ознакою українського народу. Цікаво дізнатися про «миті хати», що складалися зі зрубів світлого явору, клену, дуба з обдертою корою, відшліфованих і часом білених глиною [10, с. 13].

Основний тип хати – це Breithausbau (Азія, Кавказ) – трикамерне планування із сінями, світлицею і коморою. У світлиці покуття з іконами і прикрасою хати – барвистою піччю та барвистим мальованим посудом на полицях. Комора слугувала за склад, де звично зберігалися зерно, мука, діжки з харчами, одіж, інструменти тощо. В сінях стояли жорна для помолу муки, ступа. На горищі під високим дахом зберігалося все, що треба, сушили фрукти, трави. Міщанська хата мала блакитно-барвні стіни і викликала ілюзію прохолоди. Сонячне світло з вікон – також частина затишку, таке важливе для життя і настрою. «Цим мистецьким смаком відрізняється українська хата взагалі від російської» [10, с. 17]. Обов'язково чотирисхильний дах був критий соломою по-різному: гладенько, чи з зубчиками та виступами (сніпками). Естетичний нахил до ритміки в українців диктував розташування вікон і дверей, котрі бували навіть шестикутної форми (Полтавщина).

«Оздобою зовні хати є малювання стін, обрамування вікон і розмальовання віконниць, які намагаються своїми барвами стояти в гармонії з зеленню садових дерев і квітів довкола хати», – писав мистецтвознавець [10, с. 21]. Зовнішня оздоба хати покри-

вала розписом стіни, обрамляла вікна (віконниці часто різьбили й ефектно розписували барвами), одвірки, барвою підкреслювала конструктив. Призьбу та стовпи часто білили червоною чи жовтою вохрою, під стріхою йшло блакитне пасмо, наче тінь з небесним рефлексом, стіна як основа для розпису – білосніжна. Оздоблювали і комин (димар) під двосхильним дашком, гребінь стріхи прикрашали рядком дерев'яних кроквочок, ніби рядком ріжків. Внутрішня орнаментація хати здебільшого загальна і традиційна. Конструктивні частини також прикрашали ритмічним різьбленням: сволоки, одвірки, а також ослони, лави, мисники, полиці; всі елементи мали спільний з загальною естетикою світлиці візерунок. Другий різновид орнаментації – це ікони та малюнки на вільних стінах та печі, вишивані рушники на образах, обручі на столі, наволочки на подушках, ткані килими на стінах і долівці, барвиста кераміка. На Різдво, а часом і круглий рік від врожаю до врожаю, поставав святочний сніп – «дідух» з різноманітної пашні – «святий хліб», як говорили в Україні. Охоронна символіка орнаменту хатнього розпису, як зауважує В. Щербаківський, мала дохристиянське коріння, як колядки та ігроспіви народу. Хрести-обереги малювали проти хвороби і смерті, Дерево життя приносить щастя. Магічне атропоїчне значення центрального деревця, образ райського дерева з Прасвітів, не мало нічого реалістичного, але геометричне й абстрактне, заселене фантастичними птахами, дивовижними звірами, прикрашене колами, спіралями, очима, зірками, солярними знаками. Ці символи – захист від вроку, чорного ока, нечистої сили. В. Щербаківський їх вбачає і в грецькій теракоті, і на саркофагах і керамиці Месопотамії.

Вадим Щербаківський писав: «Маємо простий відповідник у деревці-«гільці» весільнім, яке й зветься часом «райським деревом» і вважається святим. Одна з колядок каже нам таке: «Ой, плило, плило райське дерево, Ой, як приплило край із Дунай, Тай ся приймило, корінь пустило, красно зацвіло, А як зацвіло вино зродило». До цього ж з іншого варіанту є продовження: «На тім кудрявці (дереві) сив сокіл сидить, Сив сокіл сидить, далеко видить». Інша космогонічна колядка звучить так: «Що ж нам було з світа початку? Не було нічого, їдна водонька, на тій водонці їдне

деревенько, на тім деревеньку шовкове гніздо. А в тім гніздоньку три голубоньки, Не три голубоньки та три янголоньки»... В іншім варіянті йдеться далі: «На яйці три чорниці, Три голубоньки радоньку радять, Радоньку радять, як світ сновати...». Знову ж маємо весільну пісню, що співається тоді, коли роблять т. зв. «гільце» на весілля: «Благослови, Боже і Божая Мати, деревця вбирати! Райське деревце перед раєм стояло, в рай ся похиляло, сильно зацвітало» [10, с. 21].

Так розгортає світоглядну філософію українців В. Щербаківський. Очевидно, що це дерево не є простим, лише те «дерево життя», якого традиція зародилася ще в Месопотамії, в передісторичних часах, і яке розповсюдилося звідти на захід.

Кольорові малюнки розгортають перед нами просте й вишукане полотно квітучої української душі. Кольорові акварелі та фото з експедицій ґрунтовно доповнюють опис. Автор книги зазначив: «Представлені тут малюнки належать здебільшого до колишніх збірок мого брата, трагічно загиблого 6 червня 1927 р. в Києві Данила Щербаківського, а почасти до збірки інж. арх. К. Мощенка, колишнього директора Етнографічного Відділу Полтавського Земського Музею. Декілька малюнків зі збірки проф. В. Г. Кричевського, відомого нашого архітекта й маляра, і врешті мої власні фотографії, зроблені з натури ще між 1900 і 1911 роками на Київщині» [10, с. 7].

Тож це тільки короткий огляд однієї із сотень праць відомого мистецтвознавця і хранителя української культури. Сам автор був свідомий щодо необхідності показати світу власний доробок: «Я вважаю необхідним опублікувати цей матеріал, щоб і він не загинув, як багато інших, тим більше, що він має велику етнографічну цінність і насвітлює деякі особливі сторінки української народної мистецької творчости, невідомі навіть багатьом спеціялістам. Я приношу тут сердечну подяку за дані колись у моє розпорядження малюнки й рисунки В. Г. Кричевському, К. Мощенку, а також С. Таранушенку, за надані колись ним малюнки міщанської хати в Харкові. Сердечно дякую теж і за теперішню допомогу мені інж. арх. Артему Корнійчуку, який дав до мого розпорядження гарні малюнки з середини і зовні тої хати

на Волині, в якій він сам народився і виріс» [10, с. 7]. Іван Мірчук звернув особливу увагу і на працю «Формація української нації», рукописи якої донині збереглися в архівах УВУ: «В часі кон'юнктури з початком Другої світової війни він видає у Видавництві Ю. Тищенка в Празі у серії «Наукова Бібліотека» більшу, хоча теж не надто велику, працю «Формація української нації», як синтезу своїх дотеперішніх дослідів. Автор зібрав дуже багато матеріялу і з невеликим трудом міг би був розмахнутися значно ширше, але матеріальні обставини, примушували його до найбільшої ощадности і спонукали обмежити свої виводи на 144 стор. Як мені відомо, автор працює тепер над новим виданням цього вартісного твору, і треба сподіватися, що така фундаментальна робота в скорому часі дістанеться до рук громадянства. Дуже цінні виклади на Українському Вільному Університеті про кам'яну добу в Україні могли появитися в 1947 році на правах рукопису циклостилевим способом... За ці праці, В. Щербаківського, як пише відомий історик професор Олександр Оглобин, «цінить і шанує вся культурна Україна» [13].

7. Висновки. Збереження пам'яті

Це дослідження могло відбутися за участі двох академічних установ: Українського Вільного Університету (Мюнхен) та Інституту українських культурних відносин ім. М. Степаненка (Київ).

Окрема сердечна вдячність ректорці УВУ проф. Ларисі Дідковській та працівникам бібліотеки й архіву, зокрема, архівару магістру УВУ Юлії Черномор, за довіру, всебічне сприяння у наданні джерел для написання наукової праці.

Український Вільний Університет глибоко шанує доробок непересічного професорського колективу й відомих у світі науковців і ректорів. З цієї причини д-р УВУ Роман Тютенко і бібліотекар Іван Зарицький підготували та наприкінці 2025 р. представили широкому загалу україно-німецькомовну історико-документальну виставку до 80-річчя Альма-матер у Німеччині «Український Вільний Університет в Баварії 1945–2025» [44]. Двометрові банери презентують архівні документи з історії відновлення діяльності закладу, два із них присвячені саме проф.

Вадиму Щербаківському. Осмислення і повага до його внеску мають стати незмінною пам'яттю сучасників і нащадків.

Другий науково-дослідний заклад Інститут українських культурних відносин ім. М. Степаненка (Київ), заснований письменником, скульптором, Гетьманом козацького руху України Миколою Степаненком, від 2025 р. носить його ім'я [45]. Діяльність закладу спрямована на розвиток, у тому числі, міжнародних культурних відносин, культурної дипломатії, відновлення імен славетних українців, збереження і поширення скарбів нематеріальної культурної спадщини рідної землі. В цьому контексті одним із видань є книга-каталог «Кременчуцький розпис», що вийшла друком 2024 р. в Україні [46]. В добірці представлені 250 традиційних українських мальовок від києво-руської доби до сьогодення, що мають презентувати світу традиційну українську культуру. Поруч із образами з народних джерел, етнографічних експедицій і розмаїтих ремесел (вишивка, кераміка, розписи тощо) залучені кращі розробки фахівців, таких як Марія Приймаченко, Іван Марчук, Емма Андієвська, Яків Гніздовський. Увійшов до книги за № 133 «Баранчик» із зображенням квіткового орнаменту в стилі українського модерну роботи Василя Кричевського з видання Вадима Щербаківського «Українське мистецтво» (Львів, Київ, 1915) [47]. Виконання двоколірних стилізацій, розробка і впорядкування добірки проводилися Оксаною Бойко і продовжуються у даний час.

Ще одним плідним напрямком діяльності Інституту українських культурних відносин ім. М. Степаненка є філателія. У співпраці з Кременчуцьким товариством філателістів АсФУ, зокрема його головою Володимиром Скляром, за останні 7 років побачили світ поштівки, конверти, марковані листи, печатки із перевідною датою для ТОВ «Укрпошта» на тему культурної спадщини українців та презентовані визначні персони. 2026 р. було зініційовано випуск ювілейного конверта на честь проф. Вадима Щербаківського у серії «Видатні українці в екзилі» [48]. Примірники конвертів, як і 90 діджиталізованих архівних документів УВУ, будуть передані до Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, Українського Вільного Університету

в Мюнхені та зберігатимуться в архіві Інституту українських культурних відносин ім. М. Степаненка.

Ім'я Вадима Щербаківського назавжди закарбовано в історії і культурі української нації. Шануймо наших славних українців і розвиваймо рідне!

Джерела та література

1. *Рукопис 1.* «Зв'язки між Україною й Середземномор'ям». *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ, м. Мюнхен, Німеччина.*

2. *Рукопис 2.* «Українська форма хреста». *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

3. *Рукопис 3.* «Питання українського етимологічного словника». *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

4. *Рукопис 4.* «Праукраїнський національний устрій на основі українського весільного обряду». *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

5. *Рукопис 5.* «Географія Гельон. Скити». *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

6. *Рукопис 6.* «Формація української нації». *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

7. **Щербаківський В.** *Кам'яна доба в Україні.* Мюнхен: Видання УВУ, 1946. С. 90.

8. **Щербаківський В.** Концепція Грушевського про походження українського народу в світлі палеоетнології. *Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі*, т. III. Прага, 1940. С. 42.

9. **Щербаківський В.** *Життя і діяльність Олександра Антоновича Кошиця.* Лондон: накладом Української видавничої спілки, 1955. С. 54.

10. **Щербаківський В.** *Українське мистецтво. Орнаментація української хати* / III том «Українське народне мистецтво». Рим: видання «Богословії», 1980. С. 44.

11. **Курінний Петро.** Заслужений професор і ректор Українського Вільного Університету Вадим Щербаківський. З нагоди 70 років життя. *Збірка праць Українського Морського Інституту.* Женева, 1947.

12. *Додаток 2.* "У 80-ліття Нашому Вченому", Ініціятивний Гурток Для Відзначення 80-ліття з Дня Народження Проф. Д-р. Щербаківського (49 Лінден Іарденс, Лондон В.2), Секретар І. Федчиняк. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

13. *Додаток 1.* Проф. Д-р. Іван Мірчук "Діяльність Визначного Науковця На Українському Вільному Університеті (Спомини Товариша Праці)". *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

14. *Документ 1.* Промова від 10.10.1946 р. "До Філософського факультету УВУ" і надання наукового ступеня Доктора Honoris Causa – Почесний професор" Вадиму Щербаківському. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

15. *Документ 2.* Вітальне слово латиною від 12 жовтня 1947 року. «Присвоєння Почесного доктора філософії пану Вадиму Щербаківському». *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

16. *Рукописні Нотатки № 1–7.* Вадим Щербаківський «Цілі, завдання і структура Управи УВУ». *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

17. *Документ 3.* Лист із Лондона в Мюнхен до проф. УВУ Юрія Бойка від 8 жовтня 1955 р. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

18. *Документ 4.* Звернення від 13 березня 1956 р. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

19. *Документ 5.* Лист із Лондона від декана філософського факультету В. Державина до Ректора проф. В. Щербаківського. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

20. *Документ 6.* Лист-запит до проф. Щербаківського від проф. Ю. Бойка, 28 грудня 1955 р. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

21. *Документ 7.* Лист до УВУ з Лондона, сповіщення про створення ініціативного гуртка в Лондоні, 15 грудня 1955 р. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

22. *Документ 8.* Лист до проф. Івана Мірчука з Лондона від 15 грудня 1955 р. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

23. *Документ 9.* І. Федчиняк, Секретар ініціативного гуртка в Лондоні, до проф. Ю. Бойка: вже визначена дата відсвяткування ювілею, 17 березня 1956 р. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

24. *Документ 10.* Лист із Лондона, оговорено час видруку збірки, оформлення Р. Лісовського, 17.2.1956 р. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

25. *Документ 11.* Лист із Лондона від І. Федчиняка до Редакторів Українських Часописів та Журналів та Українських Установ на Еміграції, 7 березня 1956 р. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

26. *Документ 12.* Секретарю І. Федчиняку про статтю проф. П. Курінного, 12 березня 1956 р. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

27. *Документ 13.* Лист проф. Ю. Бойка Пану І. Федчиняку про "уважну коректу статей Збірника", 12 березня 1956 р. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

28. *Документ 14.* Повідомлення із Лондона до Секретаря УВУ з інформацією про те, що І. Федчиняк надсилає примірник власної промови Його Світлості Гетьману Данилові Скоропадському від 14 березня 1956 р. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

29. *Документ 15.* Документ для Його Світлості Ясновельможному Пану Гетьманичу Данилі Скоропадському в Лондоні від Пана Федчиняка, 13 березня 1956 р. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

30. *Документ 16.* Вітальний лист від сенату Українського Вільного Університету дня 17 березня 1956 р. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

31. *Документ 17.* Список праць проф. В. Шербаківського 1. Археологія, 2. Мистецтво і етнологія, 3. Рецензії. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

32. *Документ 18.* Лист проф. д-ру О. Оглобліну від проф. Ю. Бойка, 2 січня 1956 р. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

33. *Документ 19.* Лист проф. д-ру П. Курінному від проф. Ю. Бойка. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

34. *Документ 20.* Лист проф. д-ру Н. Полонській в Дорнштаті від проф. Ю. Бойка. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

35. *Документ 21.* Лист від секретаря УВУ із посиланням на проф. Ю. Бойка до І. Федченяка від 22 грудня 1955 р. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

36. *Документ 22.* Лист від проф. Ю. Бойка до І. Федченяка від 22 грудня 1955 р. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

37. *Документ 23.* Лист із Лондона від І. Федченяка до проф. Ю. Бойка від 1 березня 1956 р. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

38. *Документ 24.* Лист Ярослава Пастернака із Торонто до проф. Ю. Бойка від 18 січня 1956 р. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

39. *Документ 25.* «Посвідка з місця роботи. Український Вільний Університет» від 24.09.1946 р. для проф. Вадима Щербаківського. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

40. *Документ 26.* Лист-запрошення від Товариства українців у Великій Британії до проф. І. Мірчука від 3 лютого 1956 р. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

41. *Документ 27.* Рукопис промови до 80-річного ювілею Вадима Щербаківського. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

42. *Документ 28.* Лист-некролог від Комітету вшанування пам'яті проф. Щербаківського. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

43. *Документ 29.* Друкований аркуш із посвятою і повідомленням про кінець життєвого шляху проф. Щербаківського. *Архів проф. Вадима Щербаківського, УВУ.*

44. **Тютенко Р., Зарицький І.** *Український Вільний Університет в Баварії. 1945–2025*: україно-німецькомовна історико-документальна виставка на банерах до 80-річчя УВУ в Німеччині. Мюнхен: УВУ, 2025.

45. Микола Степаненко – Оксана Бойко. Просвітницька та мистецька діяльність. Україна – Європа – Азія 2000–2023. Кременчук: видання ТОВ «Знання» України, «Новабук», 2023. 144 с.

46. **Бойко О.** *Кременчуцький розпис*: каталог мальовок українських взорів. Кременчук: Новабук, 2023. 80 с.

47. **Щербаківський В.** *Українське мистецтво.* Львів, Київ, 1915.

48. Ювілейний конверт «Проф. Вадим Щербаківський – перший ректор УВУ в Мюнхені», серія «Видатні українці в екзилі». Кременчук: Кременчуцьке тов-во філателістів АсФУ, 2026.

Oksana BOIKO

Professor Vadym Shcherbakivskyi, Rector of the Ukrainian Free University: Prague – Munich. Personal Documents, Correspondence, and Scholarly Works Preserved in the Archives of the Ukrainian Free University

Summary

The article examines the academic, institutional, and scholarly activities of Professor Vadym Shcherbakivskyi during his years in emigration.

Keywords: *Vadym Shcherbakivskyi (1876–1957), Ukrainian Free University in Munich, professor, rector, archaeology, history, art history, museology, Prague, Munich, London.*

УДК 202(477.53)(044.2)

Галина СТАНІЦИНА

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВАДИМА ЩЕРБАКІВСЬКОГО НА ПОЛТАВЩИНІ

(ЗА АРХІВНИМИ ДОКУМЕНТАМИ)

У роботі подається огляд листів Вадима Михайловича Щербаківського про його археологічні дослідження на території Полтавщини, надісланих у різний час таким відомим вченим, як Ф. К. Вовк, В. В. Хвойка та Д. М. Щербаківський, що зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України в особових фондах названих вчених.

Ключові слова: *Вадим Щербаківський, археологічні дослідження, розкопки, Полтавщина, листування, Науковий архів Інституту археології НАН України, Полтавський музей, Гінці, Круполь, Кишенька, Городище.*

У Науковому архіві Інституту археології НАН України, крім великої кількості різних архівних матеріалів, зберігаються також листи від Вадима Михайловича Щербаківського, які він писав як рідному брату Данилі, так і своїм колегам, зокрема, Федору Кіндратовичу Вовку та Вікентію В'ячеславовичу Хвойці. Для цієї публікації використано тільки листи про археологічні дослідження Вадима Михайловича на Полтавщині, із незначними фрагментами його листів про навколишню ситуацію в ті часи та про Полтавський Природничо-Історичний музей, де вчений на той час працював.

У найбільш ранньому, із використаних для даної публікації листів Вадима Михайловича Щербаківського, від 4 липня 1912 року, написаному до Федора Кіндратовича Вовка, він повідомляє, що його статтю «Мистецтво України», підготовлену для енциклопедії, випадково чи за незнанням, підписали іменем його брата Данила Михайловича. В листі В. М. Щербаківський уточнює:

„Данило Щербаківський завідує етногр[афічним] відділом Київського музею. Я ж Вадим Щербаківський недавно отримав посаду завідуючого археологічним відділом Полтавського Земського Музею, куди і прошу направляти кореспонденцію". У кінці листа вчений вказує адресу: *„Полтава. Музей Губернського Земства"*.

Цей лист надає приблизну дату, коли В. М. Щербаківський почав завідувати відділом, чи взагалі працювати в Музеї. Написано листа українською мовою [1, № В/4682].

Наступний, за хронологією лист від В. М. Щербаківського, написаний до В. В. Хвойки, який жив тоді на вул. Братській, буд. № 1, як вказано на поштовій листівці. Лист від 9 серпня 1912 р., на поштівці стоять два київських штампи – 9 та 10 серпня 1912 р. Написаний російською мовою, як взагалі було прийнято в імперії, переклад українською тут і далі здійснено автором. Вадим Михайлович повідомляє:

„Високоповажний Вікентій В'ячеславович! У вівторок 14 серпня я вже буду в Полтаві і пробуду там кілька днів. Якщо можливо, то пришліть будь ласка Максима (звичайно, всі витрати я моментально оплачу), або повідомте, якщо не можна. Адреса моя така: м. Полтава, Кобеляцька вул., будинок Гординської (новий триповерховий); кв. лікаря Гурвича. А також Музей в Будинку Полтавського губернського Земства. Квиток коштує 4 рублі із копійками, їхати краще всього в 11 годин ночі із Києва, то в Полтаві в 10 годин 40 хвилин дня буде. Прошу відповісти, у всякому разі. З глибокою повагою, відданий Вам Вадим Щербаківський. Бувайте здорові " [3, № 617] (рис. 1).

Наступного листа до Вікентія Хвойки В. М. Щербаківський підготував уже з місця розкопок. Його лист датований 28 серпня 1912 р. На початку він дякує В. В. Хвойці за те, що прислав чоловіка, якого він просив. Про свої розкопки він повідомляє:

„Розкопки тут в вищій мірі нещасливі: Один фундамент квадратний, біля 9 ½ аршина [1 аршин = 71 см] *в квадраті зовні очевидно являє собою мінарет. Тепер ми відкриваємо, здається, саму мечеть, але будівля нічого цікавого не зберегла. Очевидно, що всі кращі кахлі розібрані по хатах давно уже і нам залишаються тільки зовсім маленькі уламки. Кахлі і шматки кахельної майолікової мозаїки мають без сумніву характер ісламського мистецтва. Курганчики навкруги також пошкоджені скарбошукачами".*

У кінці листа вказане місце перебування і, очевидно, розкопок: село Кишенька Кобеляцького повіту і дата: 28 серпня 1912 р. [3, № 618] (рис. 2).

Прийшло літо 1913 р., час нових розкопок. Наступного листа про археологічні дослідження Вадима Щербаківського виявлено також у листах до В. В. Хвойки, він датований 25 червня 1913 р., написаний у селі Круполь на історичній Полтавщині, де вчений тоді знаходився, а відправлено його з містечка Нової Басані, очевидно, в той час в селах не було поштових відділень і листи направляли або із залізничних станцій, або ближніх міст. Учений пише:

„Розкопки мої в основному невдалі, але в одному кургані викопав сережки золоті при жіночому похованні, і в тій же могилі розбиту амфору над кістяком і купу бронзових трилопатевих наконечників стріл. Це той курган, про який я говорив, але земля там така, що кості не збереглися і навіть сліди їх важко знайти. Одні зуби зосталися і до того ж ще й гризуни їх розтаскали. Сережки мали вид, представлений мною на прикладеному шматочку паперу. Одна сережка з відламаним вушком і відламаним одним вінчиком біля вушка. Очевидно, це пізньоскіфське, або можливо, сарматське поховання, тому що на чоловічому похованні бронзові наконечники і ржавий меч, або кинджал і два списи, а над ними амфора без клейма, але з двома ручками і зовсім така ж, як звичайні керченські колоніальні амфори, але поховання без склепу, на рівні поверхні землі було " [3, № 619].

Оскільки Вадим Михайлович в той час проживав у селі Круполь, власником земель навкруги якого був Володимир Миколайович Бутович, то в листі вчений додає, що Володимир Миколайович сердечно кланяється В. В. Хвойці і цікавиться його думкою. Крім цього, Вадим Михайлович просить: *„Якщо можете, напишіть йому, він буде дуже вдячний Вам "*. Очевидно, В. В. Хвойка був знайомий із В. М. Бутовичем. У самому кінці листа Вадим Михайлович повідомляє, що скоро поїде звідти. Тут також вказана адреса: м. Нова Басань, Чернігівської губернії, село Круполь, Володимиру Миколайовичу Бутовичу [3, № 619].

Археологічні розкопки було продовжено влітку 1914 р. Лист Вадима Щербаківського був написаний на картці-секретці, тобто листівці, складеній навпіл і склеєній краями, текст листа ховався у середині картки. Лист відправлено зі станції Лазірки 6 липня 1914 р. Він знову адресований В. В. Хвойці. У листі В. М. Щербаківський повідомляє:

„Я прочитав в газеті, що Вам удалось в Білгородці відкопати цікаву фреску та інші речі. Я від душі радий і вітаю Вас. Як тільки Вам потрібен буде Максим для яких небудь плотницьких робіт, то я його негайно відішлю, напишіть тільки на адресу: станція Лазорки Києво-Полтавської залізної дороги, В. М. Щербаківському. У мене тепер розкопки, дякуючи жнивам, ідуть в'яло, не можна знайти людей. Але через тиждень приберуть із полів і буде легше. В Гонцях знайшов трохи кременів поряд із мамонтовими кістяками, а тепер копаю слов'янські могилки. Бувайте здорові" [3, № 620].

У цьому листі є згадка про розкопки в Гінцях, раніше про це Вадим Михайлович нічого не писав, очевидно, тут він згадує про

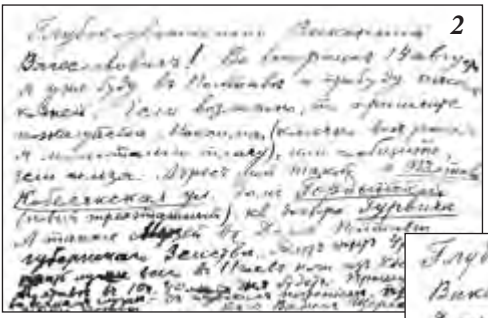

Рис. 1. Поштова картка із адресою Вікентія Хвойки і київським поштовим штемпелем від 10 серпня 1912 р.
Рис. 2. Лист Вадима Щербаківського до Вікентія Хвойки на звороті поштової картки.
Рис. 3. Лист Вадима Щербаківського до Вікентія Хвойки від 28 серпня 1912 р. з місця розкопок у селі Кишенька.
Рис. 4. Лист-секретка, адресований Вікентію Хвойці на адресу Музею зі станції Лазірки 6 липня 1914 р.
Рис. 5. Текст листа Вадима Михайловича до Вікентія Хвойки від 6 липня 1914 р.

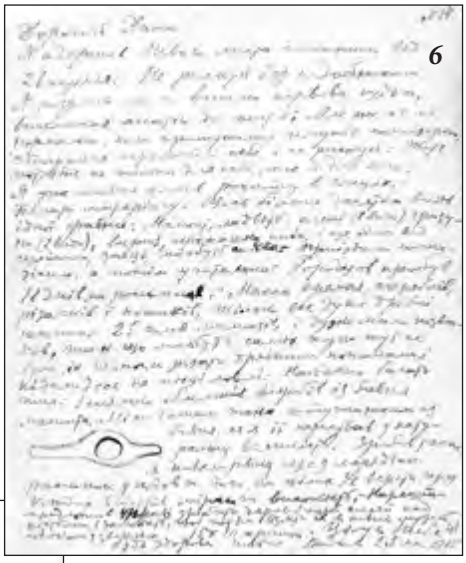

Рис. 6. Лист Вадима Щербаківського до Данила Щербаківського із розкопок у Гінцях з рисунком знахідки, виготовленої з бивня мамонта, написаний 23 травня 1915 р.
Рис. 6а. Лист-секретка від Вадима Щербаківського до Ф. К. Вовка на дачу В. І. Вернадського у селі Шишаках.
Рис. 7. Конверт Полтавського музею із адресою: Ф. К. Вовку на дачу в село Шишаки.
Рис. 8. Лист на бланку Полтавського музею до Ф. К. Вовка від 20 липня 1916 р.

свої невеличкі роботи в Гінцях, які він провів у червні 1914 р. Можливо, Вікентій В'ячеславович в своєму листі згадав про них і запитав про знахідки. Це був останній лист В. М. Щербаківського до В. В. Хвойки. 2 листопада 1914 р. тяжка хвороба обірвала життя відомого археолога. Його було поховано на Байковому кладовищі у Києві.

Наступний лист ученого про археологічні дослідження вже 1915 р., тоді Вадим Михайлович проводив розкопки у Гінцях.

Він розповідає коротко про археологічну пам'ятку у с. Гінці, що знаходиться між сс. Гінці і Духове Лубенського повіту, на другій терасі ріки Удай, на мису, що був утворений ярами і розташовувався під горою. Поряд існувала садиба, що належала спочатку власникам Кір'яковим, а потім відійшла Скаржинським. Уперше ця стоянка була відкрита й описана Ф. І. Камінським ще 1872 р., який зробив тоді доповідь із приводу цих розкопок на III Київському археологічному з'їзді. Знахідки із розкопок потрапили до навчального музею Лубенської чоловічої гімназії, частина ж знаходилася у власника землі Г. С. Кір'якова [родича К. М. Скаржинської, звідки потрапили до Круглицького музею меценатки]. Пізніше у Гінцях трохи копали студенти разом із сином поміщика Кір'якова, на землях якого знаходилось стоянка. За деякими даними, на цій археологічній пам'ятці також копали якісь скарбошукачі. У 1904, 1905 і 1906 роках в Гінцях проводив розкопки доктор медицини, професор Роман Іванович Гельвіг, який знайшов до трьох десятків черепів мамонта та інші кістки [2, № 12, арк. 1].

У червні 1914 р. Вадимом Щербаківським у Гінцях було зроблено невеличкі розвідувальні розкопки неподалік місця розкопок Р. І. Гельвіга, але розпочаті дослідження швидко закінчились через мобілізацію, пов'язану із війною. Вони були продовжені вже у 1915 та 1916 рр. Під час цих розкопок до їх огляду були запрошені академік-геолог О. П. Павлов і геолог Г. Ф. Мірчинк, палеонтолог М. В. Павлова, археолог В. О. Городцов і антрополог Л. Є. Чикаленко. Крім того, на місце досліджень кілька разів навідувався академік-мінералог В. І. Вернадський [2, № 12, арк. 2].

Лист Вадима Михайловича із розкопок в Гінцях був адресований до його молодшого брата – Данила Михайловича, написаний 23 травня 1915 р. на картці-секретці. Направлений у Діючу армію для прапорщика артилерії Данила Михайловича Щербаківського, на звороті картки наявний штампель польової пошти. Крім порад братові не ризикувати даремно на війні, Вадим Щербаківський пише про свої археологічні дослідження, лист написано українською мовою, але з деякою кількістю русизмів і діалектизмів. Текст подається мовою оригіналу:

„Я уже майже кончив роскопку в Гонцях. Багато матеріалу. Щось більше десятка видів їдної фавни: мамонт, медведь, олень (2 види), гризуни (2 види), lupus, черепашка unio, і ще один вид черепашки, заєць, майбуть сайгак. Приїздили гімназисти, а потім учительки. Городцов пробув 11 днів на роскопках. Масса кремня, скребків, різачків і ножиків, тільки все дуже дрібні ножики. 25 голов мамонтів, і дуже мало позвонків, так що майбуть саміх туш тут не було, їх не могли різати дрібними ножиками, і кидали десь на місці ловлі. Найдено багато шил і скілько обломків виробів із бивня мамонта. Між іншим така штучка, [в листі подано рисунок] *також із бивня, се я її нарисував у натуральну великість.* [Рисунок в листі було виміряно: довжина 41 мм, найбільша ширина 11 мм, найменша від 3 до 5 мм]. *Зробив також і нівеліровку через меридіан розкопок у подовж його, на цілих ½ версти через каждих 5 метрів міряючи високість. Нарешті предложив Управі зробити дерев'яний склеп над костями і засипать, щоб потім взяти їх у новий музей цілком із землею 15 × 10 аршин.*

Будь здоров, твій Вадим. 23 мая 1915" [4, № 168/2-948].

Лист до брата від 18 червня 1915 р. Вадим Щербаківський написав, коли вже закінчив розкопки в Гінцях. Зі станції Лазірки листа було відправлено 20 червня, як свідчить поштовий штемпель.

„Дорогий Даню! Я уже кончив на се літо розкопки у Гонцях і вертаюся у Полтаву. Шедевром моїх находок була костяна голка, зовсім така як наша теперішня стальна середньої великости. Найбільша грубина її = 1,25 міліметра, довжина 5 сантиметрів, а діаметр її ушка ½ міліметра, така її форма [в листі подано рисунок голки]. *Ушко дуже мале, вона переломлена пополовині. Багато найдено шил, їдне шило з слонової кости, т.е. з ікла мамонта (ivoiz) мережане трошки т.е. украшене різаними тройними пасками, таких пасків 2, а звичайні шила такі:* [вчений намалював двоє різних шил] *із порожних костей. Таких шил більше десятка. <…> Вадим. 18 іюня*" [4, № 168/2-947].

У той же день, 18 червня 1915 р. Вадим Михайлович написав короткого листа і Федору Кіндратовичу Вовку, який було відправлено зі станції Лазірки, разом із листом до Данила Щербаківського.

„Високоповажний Хведоре Кондратовичу! Ведучи розкопки в Гонцях, я почув від Владимира Ивановича Вернадского, петербургського академіка-геолога, що Ви будете сього літа у Шишаку, у нього Я мав би собі за велику честь і радість, як би Ви могли заглянути у Полтаву від 1 по 15 іюля, бо у роскопках своїх я найшов багато цікавого. Між іншим голку тахітит грубини котрої = 1,25 milimetra, довжина 5 сантімет-

рів, а діаметр дірочки ушка меньше ½ milimetra. Їдно шило (ivoire), оздоблене двома пасками. Між звіриними кістками найдено кости мамонта, оленя, лося, медведя, ще якогось хижака зуби, 2 породи гризунів, черепашка "unio" і багато костей, котрих не можна зразу оприділити. Багато шил і дрібного кремінного начиння, <...>. Я приїду у Полтаву 1 июля і пробуду там до 15-го. Напишіть, як Ваша ласка, коли Вас сподіватися, бо після 15 їду на інші розкопки. З щирим поважанням завжди готовий до послуг В. Щербаківський". Листа надіслано до Петрограду, в Музей Імператора Олександра III [1, В/4685].

Ще одного листа до Ф. К. Вовка В. М. Щербаківський написав 3 липня 1915 р., маючи трохи більше часу, він підготував більш детальну розповідь:

„Високоповажний Хведор Кондратович! Я дуже Вам вдячний, що Ви відповіли на мій лист, і дуже щасливий з того, що Ви зацікавилися цею роботою моєю і так жичливо до мене поставилися. Мені дуже багато хтілося б з Вами побалакати, Вас поспитати, у Вас поучитися і я дуже тішився би, коли б Ви могли безпосередньо виділи те, що я достав там. Я цю розкопку розпочав ще торік, але мені перебила війна і я забравши у музей 7 голів мамонтових (труби з котрих ростуть ікла і часть черепної коробки) і багато іклів, часті рогів і зуби оленя (tarandus), зуби медведя, і ще здається зуби canis lupus (якісь хижацькі), черепашку unio, дрібні кістки lepus, якусь дуже дрібну черепашку, майже 1 мм довжини і то поломану, під мікроскопом вона здається спіральноціліндричною, і багато крем'яного начиння, такого як і у Вас. Зняв багато фотографій між іншим стереоскопових. Роскопав усього 4 квадр[атних] метри. Боявся, що за зиму ікла, ті що поостававались у землі і кругом котрих земля уже була рушена, порозпадаються і потріскаються од морозу. Але сього року упевнився, що вони у дуже добрім стані, і нічого з того, що було у землі не пропало, хоча глини було накладено усього 1 метр. Сього року я кості засипав на 0,75 метра, потім дав деревяний дубовий склеп, щоб земля не дуже давила кістки і над цім склепом насипав глини 1,50 м, а для раптової води дав нахил, щоб вона стікала у безпечне місце. Сього року з самого початку на розкопки приїхав Городцов, і відносно усього я з ним радився, дуже боячися за будучину усього. У Земстві виникали ріжні проекти, напр[иклад] устроїти кругом усього клуню, але за браком грошей, поки що відклали сей проект. Городцов предложив перевезти цілком у музей, коли він буде у нас вистроєним. Я думаю, що се технічно цілком можливо. Тут цікаві дуже самі купи кісток, їхня конфігурація має ясну доцільність, але якого рода ся доцільність трудно сказати, у сьому листі я не маю можливості висловити ріжні гадки як Городцова, так і мої, тут ще може треба подумати, і таки добренько подумати.

Мортільє не припускає рітуала у ті часи, але Городців каже, що хоча Мортільє може й не прав, але тут щось є таке, що для нас не зрозуміле поки що, і через це особливо настоював на захованню по можливості не рушимо цілої конфігурації. Дивно, що тут не помітно кінських костей і бичачих, дивно що нема тут ребер і позвонків мамонтових, бо їх утроє менше, ніж голів, а голів – 28 у сій одній купі. Дивно, що дрібні перепалені кісточки посередині сеї купи, а кругом йдуть голови і лопатки, а зверху ікла. Багато є поломаних шил (ніби із заячих ніжних кісток), але є штук 5 цілих, нарешті маленька голка. Ще є один предмет з ivoire, такого вигляду [в листі подано рисунок] *я його тут трохи недобре намалював, але приблизно він такий, а голка така* [в листі поданок рисунок]. *Видно культура технічно досить висока. Ще пригадаю, що метрів на 10 на полудень від сієї купи, Гельвіг найшов теж 30 голов мамонта, і теж не мав позвонків і ребер, то се досить дивно. Камінський не мав багатьох голів, у бік пішли ще 2 купи, але я їх не розбирав, тільки там замітив 5 позвонків у купі мамонтових, то вже я залишив на той рік. Само собою розуміється, що я наробив багато фотографій і простих і стереоскопових, чудесно видно на них і земляні поклади, під кістками прісноводний пасатий намул і т. п. – але усе ж таки нема того враження, яке дається самою картиною природною. Зроблено профілі, нівеліровка і т. п. Вернадський напише геологічний нарис до сеї стоянки.*

Дуже дякую Вам ще раз за спочуте, і усе ж таки тішу себе надією, що як небудь може у кінці августа або на початку сентября нам удасться побачитися у Полтаві і побалакати. Особливо хтілося б Вам показати усе. З щирим поважанням, готовий до послуг В. Щербаківський. 3/VII 1915" [1, № В/4686].

У листах і до Данила Щербаківського, і до Ф. К. Вовка Вадим Михайлович від руки намалював обидві свої унікальні знахідки.

На той час, розглядаючи й описуючи купи черепів і бивнів мамонтів, а посередині цих куп дрібні перепалені кісточки, археологи ще не здогадувались, що так стародавні люди будували собі житла, використовуючи частини скелетів мамонтів, якісь палиці з дерева і вкриваючи все це шкурами тих же мамонтів і, можливо, інших тварин. Вони жили в таких житлах, спали, їли. Із часом це стало зрозуміло, що це були перші житла, зроблені людьми пізньопалеолітичних часів.

Наступного листа до Федора Кіндратовича Вовка Вадим Михайлович написав 5 липня, у відповідь на одержаний від нього лист:

„Високоповажний Хведор Кондратович! Сьогодні я одержав другого Вашого листа, в котрім Ви дуже непокоїтесь, що зруйнуються кості

у засипаній мною стоянці. Я думаю, що Левко не зовсім добре зрозумів картину, яка уже була засипана перед його приїздом. Але я певен, що кості не зруйнуються, бо сього року провірив се на торішніх кістках, а також на кістках, одкритих Гельвігом і погано ним засипаних, не глибше 1 аршина, і кістки, і навіть ікла зовсім цілі, хоча лежали 10 літ, а я ж насипав до 1 сажня грубини, і зробив перемичку дубову, щоб не почавило деяких кісток. Дрібних кісток я взяв дуже багато, а лишив лише великі голови і лопатки та ікла, бо їх нема де у нас держати і вони од суші у нас у музею скоріше пропадуть, ніж у землі; се я зробив навіть тільки після ради з Городцовим. Що до метода перевозки його цілком, то тут також вироблені пляні і у Городцова була велика практика, і се являється навіть, порівнюючи з іншими способами фіксації, дуже дешевим способом. Що до ритуалу, то я майбуть розумію його не так як Левко, я у цій купі бачив деяку архітектурність, в смислі роскладу костей і говорив тільки, що чим вона викликана ця архітектурність, або коли хочете, доцільність, чи якимись кмітуваннями зв'язаними із ритуалом, чи чимось іншим, я не знаю. Mortillet рахує, що у Францію ritus прийшов зі сходу у неолітичну добу. Може у нас у Гонцях була якраз переходна доба. Emile Riviere у Mentoni найшов скелет Мадленського чоловіка, котрий дуже нагадує наш скорчений похорон, т.е. ritus. Але я зовсім не стою (у Гонцях) на тім, що у Гонцях було щось рітуальне, тілько бачу у конфігурації костей якусь доцільність і хочу дать розглянути сю конфігурацію усім, хто бажає. Ще раз дуже дякую Вам за таку Вашу жичливість, і був би дуже радий, як би Вам удалось приїхати до Полтави і побачити речі. З щирим поважанням В. Щербаківський. 5/VII" [1. В/4687].

Археологічний сезон 1915 року для Вадима Михайловича після розкопок у Гонцях ще не закінчився. Розкопки він продовжив у селі тому ж Круполь Козелецького повіту, у знайомого поміщика, власника земель В. М. Бутовича. Листа було відправлено з Нової Басані 6 серпня 1915 р. У самому листі дата не проставлена.

„Високоповажний Хведір Кондратович! Я тепер на роскопках у п. Бутовича і тут майбуть забарюся. Напишіть мені точно, коли Ви приїдете у Полтаву, то я умисне приїду на той час. Без мене ніхто Вам не зможе показати нічого, бо речі ще не монтовані і заперті у мене. Адреса моя: Нова Басань Козелецького уїзду Чернігівської губ. г. В. Н. Бутовичу для В. Щербаківського. Бутович поміщик місцевий з сусіднього Полтавського с[ела] Круполя. Я у нього живу у Круполі і веду розкопки. Тут я пробуду майбуть числа до 25 августа і переїду далі на роботу. Хтілося б, щоб Ваш лист прийшов сюди раніше 25-го. Вибачайте, що Вас турбую, але мені треба було б побалакати з Вами і

про видань Ваших мезенських розкопок в Наук[овому] Тов[аристві]. Я асігную на се від себе 50 – 100 руб. коли треба і ще може кого удасться підмовити, на ілюстрації щоб вони краще вийшли. Будьте здорові. З щирим поважанням завжди готовий до послуг

В. Щербаківський." [1, В/4688].

Повернувшись із розкопок у Круполі, Вадим Щербаківський 29 жовтня 1915 р. написав братові:

„Дорогий Даню! Я отсе тільки недавно почав одержувати твої листи, а то все не було їх. Зіна трохи заспокоїлась і не їде, бо тепер натиск німців менший. У Бутовича я був 1 ½ місяця і писав уже про свої находки, але ти майбуть ще не одержав его. Усі розкопки дали в результаті Скифію, бідну, часто зовсім ограблену, але Скифію. Попався між іншим іден меч залізний з дуже гарною залізною суцільною з ним ручкою, близькою до Сибірської Скифії. Ся ручка складається ніби з двох лапок пташиних, котрі вгорі повернені одна до другої пазурами. Зеркало бронзове кругле з довгою залізною ручкою, деякі горщечки типа [в листі подано рисунок] *чорного звиду. Глиняні пряслиця і шкляні буси.*

Про мої розкопки в Гонцях ти майбуть уже одержав лист, і особливо про кістяну голку грубиною 1,25 мм. Се незвичайно тонка голка з вушком, для палеоліту просто чудова річ. Тепер я усе привожу в порядок. Може до Різдва удасться й начисто переписати отчет. Було б добре, якби Тобі удалося до дому на кутю попасти. Господи, які б раді усі ми були. Як будуть переглядати білобілетників, то може й мені прийдеться сидіти в окопах, бо тепер беруть і таких, у кого їдна нога коротша і очі погані, а у кого серце, то на того просто накидаються. Не знаю, що воно буде. <...> Бувай здоров. Пиши." [4, № 168/2-949].

Наступного літа В.М. Щербаківський знову проводив археологічні дослідження. Повернувшись із розкопок 8 липня 1916 р. і дізнавшись, що Полтавський музей відвідав Ф. К. Вовк, Вадим Михайлович на другий день, 9 липня пише йому листа:

„Високоповажний Хведір Кондратович! Я учора вернувся з розкопок з Роменського повіту, і з жалем дознався що Ви тут є, що Ви були у музею, але мене не було. Через жнива я мусів скінчити роскопки і сього року майбуть уже більше копати не зможу. Дуже мені бажається побачити Вас і поучитися від Вас. Усе що з Ваших праць мені удалося здобути, я перечитав, але це незначна части того, що є у Вас. Коли дозволите, я приїду до Вас. Дуже багато треба Вас розпитати по ріжним питанням. Багато дечого хтілося б мені Вам показати у музеї такого, чого Ви не могли бачити, бо воно заховано, і особливо багато, що до техніки консервування. Як наприклад відділяти кістку (ivoir) від вап-

няного налепу, щоб не попсувати кости. І багато, багато іншого. З щирим поважанням В. Щербаківський. Полтава 9/VII 1916 р." [1, В/4689].

Наступний лист Вадима Михайловича до Ф. К. Вовка був від 20 липня 1916 р., на конверті поштовий штемпель свідчить, що його відправили з Полтави 23 липня. Судячи з тексту, Ф. К. Вовк, побувавши у Полтавському музеї, поїхав на дачу до В. І. Вернадського до Шишак, а В. М. Щербаківський, збираючись в археологічну розвідку, обіцяв заїхати до нього, якщо буде десь поблизу. Листа Федору Кіндратовичу він написав, щоб розповісти про нежданне відкриття – орнамент на фрагменті бивня, виявлений після зміву мінеральної патини:

„По Вашім від'їзді, я прийшов у Музей, і як раз з вокзалу прийшли мої речі. Я почав переглядати куски іклів і, відмивши їх соляним квасом на однім знайшов ніби орнаментацію, яку Вам тут і нарисую [в листі подано рисунок] *заштрихована частина показує, що тут відколупився верхній слій.*

Перше враження у мене було таке. Що се свойого рода бірка, запись якихся речей, приблизно 100 штук рисочок можна порахувати. А може воно що інше означа. А може нічого не значить. Але мені цікаво, чи не було у Вас чого небудь цікавого, подібного до цього? В сей конверт вкладаю також деякі фотографії. Шкода, що мій великий апарат лежить у Гонцях, а то я зняв би фотографію з цього бивня. Через кілька днів я виїду на екскурсію, і коли буду поблизу, то може ще заскочу до Вас. Будьте здорові. Передайте від мене також привіт усій Вашій родині. З щирим поважанням В. Щербаківський." [1, В/4690].

Згаданих у листі фотографій у конверті не виявлено. Це був останній лист Вадима Михайловича Щербаківського до Федора Кіндратовича Вовка. У 1917 р. в Російській імперії розпочались різні політичні події, буржуазна революція, відмова царя від влади. У 1918 р. по дорозі в Україну Ф. К. Вовк захворів на грип „іспанку" і помер 29 червня (за григоріанським календарем) в місті Жлобин, де і похований.

Черговий лист В. М. Щербаківського про розкопки, написаний 28 листопада і відправлений 1 грудня 1917 р., був до його брата Данила:

„Дорогий Даню! Насамперед поздравляю Тебе з іменинами і бажаю здоров'я і всього найкращого, а головне у ладу та спокою побачитися. Твого листа я одержав ще 24 ноября. Що до розкопок, то я розкопав і найшов речі скитського часу, але напевне нашої роботи і ця вся картина, котра розкривається перед нами, тільки стверджує гадку

мою, або коли хочеш Хвойкову, що ми тут сиділи і не рушали нікуди. Стрілки скитські, а горшки і миски наші, тим більше що тут ще й глина добра і тепер миски роблять (се над Удайєм Лохв[ицького] п. с. Городище – горшки дуже прості, мискі трохи кращі. У городі у нас досить тихо, але мало що є їсти і топлива мало. <...>. У Київі зараз тисяч 60 українського війська, і стало трохи спокійніше, большевики тільки грозяться. Київська Мисль звичайно усе бреше і перекручує навіть кореспонденції з провінції і з Полтави, те чого у нас зовсім нема. У Полтаві есть один невеличкий курінь душ з 200 дуже гарні хлопці. 28 ноября" [4, № 168/2-950].

Наступний лист до Данила Щербаківського написаний без дати, але приблизно біля 13 лютого 1920 р. У цьому листі згадується похорон Панаса Мирного, на якому побував В. М. Щербаківський: *„… ховали на волах з червоною китайкою".*

У листі Вадим Михайлович повідомляє: *„Я поки що живий і здається здоровий. Праці багато, а життя трудне, особливо з холодом трудно боротися, багато часу йде на рубку дров. Нема паперу, бо весь „взят на учет", проте додруковую перший випуск Записок нашого Товариства наукового. Не знаю, що вийшло у Вас у Київі в Науковому Товаристві і Академії. Не можу багато дечого достати. Сюди з Києва майже нічого не доходить. <...> Мощенко живий. Комітет охорони праці на всіх парах, а музеї набиваються усякою всячиною".*

У кінці листа приписка *„п'ятниця, а яке число не знаю"* [4, № 168/2-957].

Ще один лист до Данила Щербаківського без дати, написаний до червня 1920 р.:

„<...> я тільки сьогодні допіру узнав, що Оглоблин їде в Київ і просив його передати тобі сей лист і 5 екз. Провідника по Музею. Я страшенно зайнятий. <...> Статтю про розкопки у Гонцях я готую і для першого випуску справоздань нашого Товариства. Так що коли і Тобі дати другу статтю про Гонці, то треба відповідно підібрати матеріал, щоб не повторювався. Ми тут утворивши Комітет і зробили чимало де чого, відкрили картинну Галерею, відчинемо скоро бібліотеку тисяч у 50 томів, архів і т.п. Мене тільки дивує, чому Ви не врятували того, що у вас під руками, напр[иклад] Яготинський Архів. Куди ми послали своїх уже після Великодня і звідкіль вивезли вагон книжок. Я переказував, щоб хоч Академія взялася за се діло, але вона майбуть не скоро надумається. <...> Пиши і передавай коли можна наукові книжки, які у вас виходять, бо тут їх нема, окрім тільки 1, 2, 3 тома Нашого Минула, яке привезла Мирза [Н. Ю. Мірза-Авакянц]. *<...>"* [4, № 168/2-958].

І знову лист до Данила Щербаківського, без дати, можливо, це 1919 р. Хоча його поміщено у 1920 рік з причини згадки про розкопки в Гінцях. Крім іншого, Вадим Михайлович пише:

„Я працюю зараз над першим випуском Записок нашого Товариства дослідування і охорони пам'яток старовини і мистецтва на Полтавщині. Там буде коротеньке справоздання з моїх розкопок в Гонцях, не більше 1 аркушу. <…>. Ми тут зробили велике діло по охороні пам'яток мистецтва і старовини, ще при большевиках, а тепер у нас багато мобілізували співробітників музейних і ми тепер будемо сидіти на мілі" [4, № 168/2-1041].

Лист до Данила Михайловича Щербаківського, датований 21 грудня 1920 р. Вадим Михайлович сповіщає брата:

„<...> раніше не міг писати, бо ледве одійшов після нещастя, яке обрушилось на наш музей. Наш музей з гори до низу весь було перетрушено – шукали зброю і перехованих буржуйських речей, мені пощастило, тому що всі цінні речі були зареєстровано або Губкомом, або внесено було в Катальоги музея, і на речах справді стояли нумера регістрації, так що Чека залишило мене в покої, але Миколаєва заарештували, бо в його кабінеті найдено в його столі його власне срібло, хоч і менше 5 ф[унтів], але питання нащо він держав його на службі, а не у квартирі, та ще в його столі і чуже срібло найдено фунтів 4 і за це сидить тепер. Найдено і зброю, і револьвери, і ружья на чердаку, і за це сіли 3 дівчат, бо один револьвер найдено з написом служащої, яку і арештовано, та вона указала ще на одну. А третя сіла за власні речи, що переховувала тут" [4, № 168/2-962а].

Ще один лист без дати від Вадима Щербаківського до його брата Данила, а в ньому, крім іншого, йдеться про те, що:

„освіта відпустку не дасть, через те, що поширення музея призначено, і тепер треба багато працювати. Я пересилав тобі та іншим Записки нашого наукового Товариства, але чи одержав Ти що небудь я не знаю. <...> Мені приходиться читати лекції по археології і в Університеті, і в Інституті педагогічнім. Тепер іде переміна Університета на Інститут теоретичних наук. <...>" [4, № 168/2-959].

У наступному листі, від 3 квітня 1921 р. до брата Данила, Вадим Михайлович пише:

„Твого листа одержав через Чуйка, передаю і Тобі через нього. Писав я Тобі не одного листа, та не знаю, чи дойшли, а від Тебе з самої осені, як я покинув Тебе, оце першого одержав. Бідував Ти, та мабуть не дуже легше і мені приходилося, поки не одержав академичного пайка, але й з ним не далеко заїдеш. Були у нас в Музеї і труси, і арешти, але уже всіх повипускали (Мощенка, Рудинського та инших). Я дуже багато пере-

хвилювався, а почасти і перетерпів, так що на нервах і на здоров'ї відбилося, але врешті нічого, якось може літом відойду. От що зроби будь ласка. Виготуй знову копії з твого текста до тіх твоїх церков, що у Відню, та може що і інще до друку. Можливо, що я матиму змогу бути там, де слід, так от будь напоготові, щоб не вийшло так, як дівчатам з світильниками, як той раз було. Передай Василю Григоровичу, щоб той закінчив коли можна, своє Євангеліє. Може я і се там тоді надрукую. Тільки нехай не розпитують <...> держіть в абсолютім секреті, тільки готуйте до друку, бо я не люблю казати гоп, поки не перескочив. Готуй, аби все було готове. Кажуть, що має вийти розпорядження, що люди, більше 40 літнього зросту, мають вступати з державою в свободний договір, щодо праці, і не вважатимуться мобілізованими, не знаю, чи так, чи не так. У нас дуже сімпатичний комісар Музея, галицький комуніст Гаврилов. Людина чесна і ідейна. Він дуже гарно ставиться до музею і піклується про нього, як про власну дитину. З його допомогою я думаю багато дечого зробити.

А propos Ми під музеєм маємо тепер цілий будинок Губернського Земства. Я написав скілька статейок, які і лежать у портфелю. Може ти будеш ласкав продати в Академії художеств скілька екземплярів l'Art d'Ukraine. Ціну майбуть не менше 20-30 тисяч за штуку став, бо бібліографічна рідкість, бо тепер мистецькі книжки іще дорожче цінуються. Я поки що друкую з тих негативів моїх, що потріскались, ікони і церкви. <...> Я збираюся, коли невдача, то й розкопки (трошки принаймі) зробити. <...> Я все ж таки трохи і попрацював сього року і почитав книжок, хоч і при дуже невигідних умовах. <...> 3/IV 1921" [4, № 168/2-964].

Через два тижні, 17 квітня 1921 р. Вадим Михайлович написав брату:

„Дорогий Даню! Передаю тобі листа через Морозова – церковного археолога. Може хоч цей лист дойде до Тебе, бо від Тебе не маю жадних звісток, чи Ти жив, чи здоров. <...>" Літом, коли удасться, збираюся на розкопки, може загляну і до Києва. На всякий випадок приготуй копію тої твоєї статті, що ніяк до Відня не могла дойти. Нехай лежить готова, та мене жде. Десь ділося 4 чи 5 коробок моїх негативів серії Д, тобто тої, де пом'януті Пологи, Триліси і т.п. І я в горі, бо хочу видрукувати цікаві речі, бо негативи почали псуватися, а так нехай хоч на папері зостануться. Може випадково вони у Тебе де небудь лежать? Я звичайно здоров, але зараз трохи занедужав на весняну інфлуенцу, але вона уже скоро мабуть пройде. Наше Наукове Товариство потроху працює, 17 IV-1921" [4, № 168/2-965].

Через три місяці, 18 липня 1921 р., Вадим Михайлович зібрався на чергові розкопки, в листі до брата він повідомив: „*<...> Я*

завтра рано виїжу на розкопки в Яреськи і під Гадяч. Але довго копати не буду, бо взяв тільки 500,000 карбованців. Тому можуть бути тільки розвідки" [4. 9, № 168/2-966].

У листі від 26 серпня 1921 р. Вадим Михайлович Щербаківський написав до Данила Михайловича:

„Я виїздив на екскурсію в Миргородський і Гадяцький повіт. Там пройшла чутка, що найшли кості мамонта. Я там був, зробив розвідку і найшов палеолітичне селище такого ж, як видно типу, як і у Гонцях, тобто Мадленської доби. Можна подати в хроніці Академії наук цю звістку. Я беру її цілком на свою відповідальність. Там неможливі умови для розкопок, і вимагають багато коштів. При нормальних умовинах, щоб зробити тут так, як я зробив у Гонцях, треба не менше 10000 карб. (десяти тисяч) сріблом, бо з під костей іде вода джерелом, і усе се місце в ущельї порослім деревом, при тім страшно вузьке. Землю треба корзинами виносити і то мокру, з синім глеєм, і треба робити обводний канал в горі. Тому, щоб не попсувати, я і не пробував робити розкопів. А розвідкою, перебираючи в фосі попсоване другими, найшов окрім: 1) кісток мамонта, ще 2) кістку здається медвежу, і 3) кусочок невеликий черепа не то оленячого, не то якогось іншого невеликого звіря. Окрім 4) того 2 кремінці, з них один кусок того, що французи звуть lame (скалочка) і другий непевної форми, 5) кусок грубого ікла, дивно обглажений і закруглений з одного боку. Місце находки: с. Сергіївка Гадяч[ського] повіту. Я на слідуючім тижні їду в Харків, щоб попробувати взять командировку за кордон, але сумніваюсь, чи вдасться. <...> Одначе майбуть через місяць, а то й раньше попробую бути у Тебе. Приготуй твою статтю і все інше – достань побільше гарних фотографій з іконостасів, бо я хочу свої, але у мене багато погибло. Між іншим ділися 4 коробки негативів і в тім числі з Триліс Сквирського пов[іту]. <...> Також достань побільше фотографій килимів. Але держи все в секреті. Як би ще й Василеве Григоровича Евангелие дістати, щоб можна було видати за кордоном. На всякий випадок приготуй і ті твої уманські збірки саней, віконниці і т.п. Зроби або доручи зробити копії, а також писанки. Це усе можна буде видати, коли я виїду. Я не певен, що я зможу виїхати офіціально, бо за екскурсіями пропустив слушний час, але коли не можна так, то спробую інакше. <...> Звичайно, і у нас, як і в Київі, що раз трудніще жити. Ту зиму ледве пережив, се тепер за 5 неділь екскурсії трохи поправився, а як буде з харчами не знаю. <...>" [4, № 168/2-955].

Восени, у листі від 25 листопада 1921 р. Вадим Михайлович розповів про свої невдалі розкопки та дуже вдалу велику комплексну експедицію:

„<...> Чув я , що у вас трудно з академічними пайками, у нас правда легче, але отсе потрудніщало трохи, проте сама по собі пайка добра, 30 ф. муку і т.д. Пробував сього року розкопки, але з них нічого не вийшло за браком робочих, а учні не докопали, залишилося десь з аршин до грунту і вони кинули, бо закрили їхню школу. Се було в Яреських. Проте ціла експедиція науково-етнографічна, етнологічна, архітектурна і т. п. удалася дуже гарно, бо нас там було 12 душ і в тім числі 4 жінки. Але про се докладніше, щоб можна було надрукувати в Хроніці. В Яреськи виїхала десь у ½ августа наукова експедиція від Музея в числі 12 душ, пробула там 1 місяць і зібрала дуже багато цікавого матеріалу. Кожний член комісії був спеціалістом в окремій галузі, або взяв на себе тільки спеціальну задачу і тільки її виконував. В результаті одержано такі матеріали:

1) Верховинець зібрав біля 200 пісень, всі в нотах, всі або цілком невідомі або мелодійні варіанти.

2) Студент філолог Наконечний збирав матеріали тільки філологічні, тобто – вимову слів і взагалі слова, діалектологічні відміни і т.п.

3) Ще один студент записував стенографічно байки і казки.

4) Гурт жінок зав'язував знайомства з бабами і збирали вишивки з одного боку, а також одежу, способи одягатися, а потім користуючися знайомством, записували обряди з їх повною деталізацією, що до вживання страв, одежи і т.п. напр[иклад] похоронні, весільні, празники.

5) Мощенко фотографував і зарисовував хати, і навіть повністю 2 двори, 2 хаті виміряно так, що навіть крокви поміряно, усі перекрої і пляни, і що де стоїть у хаті або лежить, а також плян хлівів і їх місце в обійсті.

6) Рудинський виключно присвятив себе шуканню на кучугурах (піски великі біля Яресьок) залишок неоліту і йому пощастило знайти мікролітів кілька штук. Хоча я і сумнівався, щоб вони відносились до Тарденуазької доби, але вони дуже типові і у всякім разі заповнюють сю прогалину неолітичну у нас на Україні.

7) Я нещасливо копав і не докопався ні до чого, тим більше, що мені не пощастило в дорозі: я їхав кіньми вночі через Решетилівку і нас (нам були ще дядьки з Гірок) ограбували 6 злодіїв з куцо палами (обрізами), а мене ще один 2 рази ударив кулаком межи очи, але лівою рукою, так що не дуже боліло. Правда, опухлий ходив тижнів 2, а ніс болів місяців з 1 ½ , а потім пройшло. Взяли 2 чемодани з річами і книжками, і накидку, і 2 піджаки та жилетку, так що я остався в одній сорочці, а було дуже холодно вночі, але потім проїхавши з ¼ години догадався укритися брезентом. На другий день позичивши поганенький піджачок сільський приїхав з Гірок до Яресьок (22 версти), перебув там 1 тиждень бо трохи простудився, а потім вернувся у Полтаву пішки. Скорость ходу не-

ймовірно скоріще, ніж потяг, бо вийшовши ввечері і підночувавши біля ст. Сагайдак я на другий день вийшовши удосвіта прийшов у Полтаву рівно в 12 год. по полудні. Віддалень 42 версти за 7 годин, скорость 6 верст за годину протягом 7 годин. Потім я через тиждень знову вернувся до Яресьок пішки, але уже не міг зробити того, що хотів, бо учні попрацювавши 2 дні розійшлись.

Експедиція, закінчивши роботи, вернулася, але до сеї пори ще не збиралося наше Наукове Товариство, бо через 2 тижні по приїзді заарештовано було Рудинських (тепер уже випущено), а потім не топився Музей, і допіру почав топитися 25/XI нового стилю. Ти можеш передати до Академії звістку про цю наукову експедицію <...>" [49, № 168/2-956].

У листі від 30 грудня 1921 року Вадим Михайлович вітає брата з минулим днем народження та Новим роком, і пише, що послав листа по пошті, де поздоровив з іменинами, але не знає, чи він його отримав. Далі він пише, що листів від Данила не одержував, після того, як надійшла від нього книга. А ще він повідомляє про музей, в якому працює:

„Погано, бо в Музеї мороз і ледве писати можна. Не топлять і не буде топитися. Я все ж таки потроху читаю. Кланяюсь усім. Цілую усих".

І додає: *„Та книжка, що ти прислав, дуже утішає усих, хто читає її. Хочеться видавати, та сили нема"* [4, № 168/2-968].

Це був останній лист Вадима Михайловича Щербаківського як співробітника Полтавського музею до брата Данила Михайловича Щербаківського. На початку 1922 р. Вадим Михайлович виїхав до Праги, листування із братом продовжувалось, але археологічних досліджень на Полтавщині звісно він більше не проводив.

Джерела

1. Особовий фонд Ф. К. Вовка. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України.* Ф. 1, справи №№ В/4682, В/4685 – 4689.

2. Особовий фонд І. Ф. Левицького. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України.* Ф. 4, справа № 12, арк. 1, 2.

3. Особовий фонд В. В. Хвойки. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України.* Ф. 2, оп. 3, справи №№ 617 – 621.

4. Особовий фонд Д. М. Щербаківського. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України.* Ф. 9, справи №№ 168/2, 948 – 951.

Halyna STANITSYNA
Archaeological Research of Vadym Shcherbakivskyi in Poltava Region
(According to Archive Documents)

Summary

The article examines the letters of Vadym Mykhailovych Shcherbakivskyi, which reflect his archaeological research in the Poltava region in 1912–1921. The study is based on his correspondence with Fedir Vovk, Vikentii Khvoika, and Danylo Shcherbakivskyi, preserved in their personal fonds in the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. The letters contain important information about excavations in Kyshenky, Krupol, Hontsi, Horodyshche and other localities, the nature of the discovered finds, the conditions of fieldwork, the involvement of other scholars, as well as the activities of the Poltava Museum. These archival materials expand the understanding of the scholarly, museum, and heritage preservation work of Vadym Mykhailovych Shcherbakivskyi in the Poltava region and his connections with leading Ukrainian researchers of the early 20th century.

Keywords: *Vadym Shcherbakivskyi, archaeological research, excavation, Poltava Region, letters, The Scientific Archive of Institute of Archaeology of NAS of Ucraine, the Poltava Museum, Hintsi, Krupol, Kushenka, Horodyshche.*

УДК 7.03(477)(092)"19/1925"

Віталій ХАНКО

МИСТЕЦТВОЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАДИМА ЩЕРБАКІВСЬКОГО У ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТТЯХ XX століття

Охарактеризовано становлення і розвиток української мистецтвознавчої науки у другій половині XIX ст. – першій чверті XX ст., внесок уродженців Полтавщини та Вадима Щербаківського, адже 10 років його життя були присвячені музею у Полтаві.

Ключові слова*: Щербаківський Вадим, мистецтвознавча наука, дослідження, вчений, монографія, архітектура, орнаментика, альбом, музей, полтавський період.*

Вадим Щербаківський як славетний український історик мистецтва, археолог, етнолог і педагог був засновником Наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини

та мистецтва на Полтавщині, дійсним членом Чеської Академії наук, Міжнародного антропологічного інституту в Парижі, Словацького наукового товариства, Наукового товариства імені Шевченка у Львові, Українського наукового товариства в Берліні, Української Вільної Академії наук у Нью-Йорку, ректором Українського Вільного університету в Мюнхені.

За життя про його життєвий і науковий подвиг подали праці: історик С. Наріжний у монографії „Українська еміграція" за 1942 р. у Празі (т. І), археолог П. Курінний у 1947 р. в Женеві, професор І. Мірчук у рік смерті (1957) в лондонському журналі „Визвольний шлях", він же надрукував і некролог. Пізніше статті про В. Щербаківського з'являлися в „Українській малій енциклопедії" Є. Онацького в Буенос-Айресі (1967, книга 16) та „Енциклопедії українознавства" в Парижі (1984, словникова частина, книга 10). Найбільш вагомо почали вивчати і популяризувати життєвий шлях і наукову спадщину В. Щербаківського, починаючи з 1990-х років у Полтаві, Львові й Києві. Монографічні дослідження, розвідки й бібліографічні реєстри належать О. Супруненку, подружжю О. та С. Нестуль та В. Ханку (м. Полтава), О. Франко

Брошура П. Курінного, спогади і монографічні праці В. Щербаківського, надруковані в Полтаві у 1994–2012 роках

(м. Львів), В. Ульяновському, Є. Шудрі та В. Щербаку (м. Київ).

Шану великому україністу про його значну за обсягом наукову спадщину подали передусім в енциклопедичних і синтетичних працях, зокрема, в „Енциклопедії українознавства" (словникова частина, книга 4, 1962 і перевидання 1994), „Енциклопедії сучасної України" (т. 20, Київ, 2018), „Енциклопедії мистецтва Полтавщини" В. Ханка (м. Полтава,

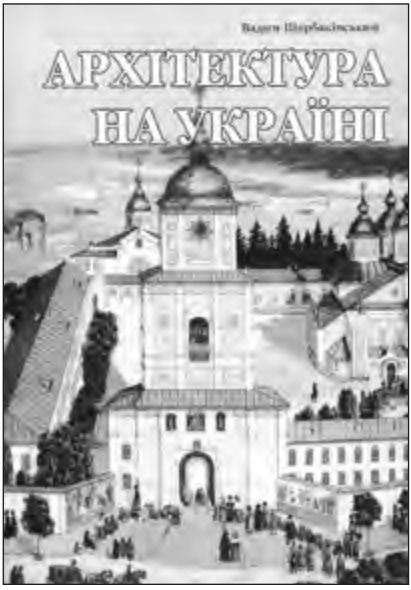

2015, т. 2), монографії І. Матолич „З історії українського мистецтвознавства" (м. Івано-Франківськ, 2023). Натомість у виданнях періоду Української РСР прізвища вченого не згадувалося. Треба віддати належне нашим діячам культури, що друком з'явилися неопубліковані праці Вадима Щербаківського у Києві (1995), а в Харкові – репринт наукових творів братів Вадима і Данила Щербаківських (2015, видавець О. Савчук), У Полтаві опублікували спогади вченого „Український університет у Полтаві" (1994), видали „Полтавський археологічний збірник. Число 4: Пам'яті В. М. Щербаківського (1876–1957)", завдяки директору Центру охорони та досліджень пам'яток археології О. Супруненку здійснили передрук праці П. Курінного „Вадим Щербаківський (з нагоди 70 років життя)" (1995, 24 с.). Дійсно шляхетний поступок здійснила дирекція Полтавського краєзнавчого музею, видавши три випуски серії „Наукова спадщина Полтавщини", в першу чергу монографії В. Щербаківського „Архітектура на Україні" (2006), „Українське мистецтво" (2006) і „Вступна лекція по археольогії" (2012). Цінність цих публікацій в тому, що вони з'явилися вперше в Україні, авторські рукописи зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління в Києві. Тріумвірат дирекції музею (К. Фесик, В. Мокляк і Т. Супрун) віддали належне людині, яка 10 років пропрацювала свого часу в цій установі й очолювала археологічний відділ у 1912–1922 рр.

Свого часу ми видали монографічне дослідження „Мистецтвознавча думка на Полтавщині" (м. Полтава, 2007, 134 с.) і висвітлили широке поле питань гуманітарної науки, в якій плідно працювали фахові дослідники й популяризатори. Серед них чільне місце зайняв і наш славетний ювіляр із портретом роботи Євгена Путрі, докладною бібліографією вченого й літератури про нього.

В Україні мистецтвознавча наука зародилася в Київському університеті Святого Володимира, в якому першим лектором був Андріян Прахов (1875–1878 і 1887–1897 рр.), від якого естафету прийняли Григорій Павлуцький, Микола Біляшівський, брати Вадим і Данило Щербаківські. На зазначені роки, точніше, з початком 1880-х, припадає мистецтвознавча і літературно-критична діяльність нащадка козацької старшини й абсольвента Паризької Сорбонни Василя Горленка. Саме йому належать пер-

ші капітальні дослідження про славетних майстрів пензля Володимира Боровиковського і Дмитра Левицького, графіку Тараса Шевченка, козацькі портрети і мистецькі старожитності, опубліковані в журналах „Киевская старина" і „Русский архив". У некролозі в петербузькій газеті „Новое время" (14 квітня 1907 р.) зазначено про В. Горленка як про людину „з видатною європейською освітою, тонким ліричним смаком" і „в значній мірі дякуючи йому вийшли з незаслуженого забуття великі українські художники Левицький і Боровиковський". Монографічні нариси про останніх двох портретистів побачили світ у виданні „Украинские были» (1899), а в перекладі рідною мовою опубліковані в Полтаві 1919 р. Виданий їх репринт у 1997 р.

Поряд із мистецтвознавцями і художніми критиками з Києва інтенсивно працювали і в інших університетських центрах у Харкові, Львові та Одесі, також члени історичного товариства Нестора Літописця, професори Київської духовної академії, співробітники статистичних бюро губернських земств, вчені архівних комісій у Чернігові, Катеринославі й Полтаві, ентузіасти і патріоти навіть з повітових міст. Критиків і дослідників мистецької спадщини в Україні за 50 років (від початку 1880-х і до початку 1930-х, тобто до Голодомору та оформлення так званого совєтського мистецтва на основі марксистсько-ленінської ідеології) перш усього приваблювала національна орнаментика та архітектура. З висвітленням і популяризацією української орнаментики передусім пов'язані публікації Хведора Вовка, альбоми українських вишивок Олени Пчілки за 1876 р., Пелагеї Литвинової за 1879 р., Людвика Вержбицького за 1882 р., монографія про писанки Сергія Кульжинського за 1899 р., альбом „Мотивы малороссийского орнамента» за 1907 р., альбом „Мотивы украинского орнамента» Сергія Васильківського і Миколи Самокиша за 1912 р. (виданий у німецькому місті Ляйпціг), ілюстровані видання про різновиди народної творчості Полтавського земства за 1912–1913 рр. Цінну працю про історію українського орнаменту Григорія Павлуцького надруковано в 1927 р. Про українську архітектуру писали Григорій Павлуцький, Микола Шумицький, Грицько Коваленко, Михайло Драган, Юхим Сіцінський, Микола Макаренко. До цього переліку треба додати класичні моно-

графії Вадима Щербаківського і Степана Таранушенка. Серед грона найвизначніших українських істориків мистецтва виділяються: Кость Широцький, Федір Шміт, Олексій Новицький, Федір Ернст, Микола Голубець, Володимир Січинський, Вадим Щербаківський, Степан Таранушенко. Йдучи по незораній ниві, вони виявляли генезу, досліджували тяглість і безперервність розвитку мистецьких процесів, його стилістичних особливостей. До перелічених шанованих діячів потрібно долучити знаменитого синтетика й ерудита Михайла Грушевського: „в галузі мистецтвознавства був … незвичайно різноманітний" [1]. На жаль, наші мистецтвознавці й дослідники, даючи огляди історії мистецтвознавчої науки в Україні, це шановне ймення не вводять у свої праці. Треба нагадати, що перший загальний огляд про українське народне (селянське) мистецтво опублікував Микола Біляшівський в англійському журналі „The Studio" (Лондон, 1912 р., передрук за 2017 р. у Харкові). Про Тараса Шевченка як артиста-маляра і неповторного графіка досліджували згаданий вище Василь Горленко, за ним – Опанас Сластьон, Кость Широцький, Олексій Новицький і Дмитро Антонович.

На такому панорамному і пожиточному тлі еволюції української гуманітаристики неординарна постать Вадима Щербаківського виглядає поважно. Вчений прожив понад 80 років, із них 45 років в Україні і 36 років в еміграції. Роки молодості й зрілості припадають на київський, львівський і полтавський (1912–1922) періоди. В подальших роках він жив у Празі, Мюнхені й Лондоні, працюючи над знаковими науковими дослідженнями з різних царин історії рідного народу.

Перші свої замітки, розвідки й огляди початкуючий дослідник почав публікувати з 1903 р. ще студентом Київського університету. Вони присвячені культовій дерев'яній архітектурі, зокрема, типам українських церков з теренів Київщини, Поділля й Херсонщини [2]. Перші публікації В. Щербаківського збіглися із часом появи і перших історичних розвідок та звітів про археологічні роботи його рідного брата Данила, мистецтвознавчих матеріалів Григорія Павлуцького, Опанаса Сластьона, Миколи Макаренка, Іларіона Свєнціцького, Євгена Кузьміна і В. Карповича.

Типологія українських церков – така тема ранньої публікації В. Щербаківського, що з'явилася в академічному виданні у Львові за 1906 рік [3]. Проживаючи від 1907 р. у Львові, де значну прихильність до В. Щербаківського виявив митрополит Андрей Шептицький, і працюючи у Національному музеї під орудою відомого вченого-енциклопедиста Іларіона Свєнціцького, молодий історик мистецтва багато їздив по Галичині, Закарпаттю і Буковині. Він ретельно вивчав, обстежував старосвітську монументальну культову архітектуру, народне дерев'яне будівництво. У полі зору мистецтвознавця були ікони, килими, гапти, старі книжкові видання, взірці вжиткового мистецтва, як фольклориста його цікавили колядки, щедрівки й весільні обряди, як антрополога – типи місцевих людей. При цьому він робив обміри, замальовки й фотографував. Саме у львівський період життя В. Щербаківського була закладена основа для подальших ґрунтовних монографій і студій, що з'явилися у полтавський, празький, мюнхенський і лондонський періоди.

Першою з ґрунтовних і синтетичних праць до львівського періоду відноситься „Архітектура у ріжних народів і на Україні", що з'явилася в 1910 р. У передмові автор мотивує своє завдання так: «я відважився до великої сім'ї всіма признаних архітектур ввести нового члена, нового товариша, забутого і зневаженого, споневіряного і майже знищеного – а власне – у к р а ї н с ь к у а р х і т е к т у р у. Нехай же вибачать мені читачі мої, хиби і помилки вільні і невільні, котрих я міг вчинити велике число, йдучи не битим шляхом, а диким полем та манівцями" [4].

Молодий вчений розглядає історію архітектурної творчості багатьох народів, окремий розділ присвячує Україні. Він характеризує її такими словами: „на всій широчезній просторіні України, від харківських слобод до мукачівських гір на Угорщині стиль архітектури є одноцільний, місцеві одміни його не виходять поза відомі межі і всі вони перейняті одною думкою, відповідають одному смакові, викликають один настрій. Сі церкви не забавляють глядача десятками головок, як московські, ні, вони вражають внутрішньою єдністю, гармонією в частях і дають чоловікові підвищений настрій" [5]. В. Щербаківський охарактеризував також іконостаси із образами, зразки круглого різьблення (сницарства),

зупиняється на типах української хати з її складовими частинами – одвірками, сволоками, меблями, настінним малюванням, стисло оповідає про різновиди народного мистецтва. Як свідок широкого відродженицького архітектурного і мистецького руху в Україні, дослідник до кращих зразків новітнього мистецтва відносить «найоригінальнішу будову» – земський будинок у Полтаві архітектора Василя Кричевського, будинок бурси педагогічного товариства у Львові архітектора Івана Левинського, церкву в с. Плішивці на Полтавщині на зразок Новомосковської, пише про широке застосування старої орнаментики та її пристосування до сучасних вимог і матеріалів. Позитивні рецензії й відгуки на видання подали газети «Рада» у Києві і «Діло» у Львові, часопис «Літературно-науковий вістник».

Тематично з дослідженням української архітектури пов'язані інші монографічні публікації вченого наступних років, а саме про: старосвітське мистецтво Галичини, церковне будівництво бойків, про створення ілюзійного підвищення й просторовості у церквах, що їх професійно творили наші будівничі. Вивченням названих тем В. Щербаківський займався за дорученням Наукового Товариства імені Шевченка. Одночасно із дослідженням і вивченням архітектурно-мистецької спадщини він активно працював як кореспондент газети «Рада». Найбільше статей, рецензій і оглядів на мистецькі теми припали саме на 1910–1913 роки.

За рекомендацією визначного історика Дмитра Яворницького з Катеринослава дирекція Історико-природничого музею Полтавського губернського земства запросила Вадима Щербаківського очолити археологічний відділ установи. Проживаючи в Полтаві у 1912–1922 роках, учений зробив значний внесок у музейну справу, дослідження багатьох пам'яток археології на Полтавщині від доби палеоліту до Середньовіччя. Як археолог він працював інтенсивно й плідно, проводячи масштабні розкопки, перебуваючи в полі по 6 місяців щороку, поповнюючи музей великою кількістю рідкісних і цінних експонатів. Жоден археолог у Полтаві в першій половині XX ст. не проводив таких масштабних за характером польових робіт. Крім цього, вів активну діяльність в Українському клубі, в організації Українського університету, Українського наукового товариства дослідування й

охорони пам'яток старовини і мистецтва у Полтаві, займався видавничою і лекційною роботою за доби УНР.

На полтавський період припадає одна вельми поважна подія у житті вченого, а саме вихід синтетичної праці – багато ілюстрований альбом „Українське мистецтво" (Львів – Київ, 1913 р.) українською і французькою мовами. Видання вийшло при щедрій допомозі славетного українського оперного співака Олександра Мишуги. У своїх спогадах В. Щербаківський писав, що завдяки меценатству співака „я встиг видати 1-й том „Українського мистецтва" ще в кінці 1913-го року і зробити тим враження навіть в російських історико-мистецьких колах. Але без Мишуги це видання не побачило би зовсім світа" [6].

Альбом має елегантний вигляд завдяки обкладинці, яку на прохання В. Щербаківського намалював блискучий графік, архітектор і знавець українського народного мистецтва Василь Кричевський. Альбом виграв від композиції з етнографічно-мистецьким звучанням, де у графічних формах втілена суть і поняття про рідне мистецтво. Титульна сторінка до сьогодні залишається еталонною і національно своєрідною.

У невеликій науково-популярній передмові вчений сконденсовано й синтезовано подав про географічне розселення українського народу від Татр до Дону, про самобутність церкового і хатнього будівництва та їх національні риси, відмітив орнаментальне розмаїття, що «нарід український зумів заховати свою спільну вдачу на цілім протязі своєї великої території. Ся одноцільність української народної душі від старих часів аж до сього дня, виявлена незвичайно яскраво в мистецтві» [7]. По виході альбому з'явилося до десятка повідомлень і рецензій переважно позитивного характеру. Високо оцінили люксусове видання львів'яни Володимир Гребенюк [8] і Олександр Назаріїв [9], а мистецтвознавці Кость Широцький з Петербурга [10], Дмитро Антонович з Києва [11] опублікували свої розгорнуті статті-рецензії. Толерантно і патріотично писав перший, натомість другий висловив свої критичні судження.

Вадим Щербаківський у Полтаві поєднував дослідницьку, музейну роботу з громадською і педагогічною діяльністю. Ці плідні роки припадають на період Української Народної Республіки. З

її розгромом вчений мусив виїхати за кордон. Добре знаючись у різних науках – прадавній історії, археології, історії мистецтва, антропології, етнології, фольклористиці, він публікував свої дослідження, з яких значна частина стали класичними. До них належать: „Основні елементи орнаментації українських писанок та їхнє походження" і „Українське мистецтво. II: Буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці" (Прага, 1925). „Питання про праслов'ян" (Софія, 1936), „Формація української нації" (Прага, 1941), „Кам'яна доба в Україні" (Мюнхен, 1947), „Орнаментація української хати" (Рим, 1980). Багато його книг і монографічних нарисів друкувалися чеською, німецькою, французькою, польською, англійською й італійською мовами в 1923–1952 роках.

Вадим Щербаківський належав до тієї когорти наших славетних діячів у вільному світі, який, за визначенням філософа і професора Івана Мірчука, „високо ніс прапор української науки на міжнародному форумі" [12].

Література

1. **Січинський В.** Розвідки Михайла Грушевського з українського мистецтва. *Народна творчість та етнографія*. 1997. 1, січень-лютий (254). С. 53.

2. [**Щербаківський В.**]. Экскурсия в северной части Сквирского уезда в Киевской губернии 1902 года. *Чтения в историческом обществе Нестора летописца*. Киев, 1903. 1903. Підпис: В. Щ.; **Його ж**. Памятники церковной старины м. Дашева: Охрана памятников старины. *Археологическая летопись Южной России*. Киев, 1904. Підпис: В. Щ.; **Його ж**. К вопросу о типах старинных малорусских церквей: Из наблюдений экскурсии 1904 г. *Археологическая летопись Южной России*. Киев, 1904. 6. Підпис: В. Щ.

3. **Щербаківський В.** Деревляні церкви на Україні і їх типи. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. Львів, 1906. Т. 74. Кн. VI.

4. **Щербаківський В.** *Архітектура у ріжних народів і на Україні*. В тексті більш ніж 200 ілюстрацій. Київ – Львів: Із „Загальної Друкарні", ул. Академічна, ч. 8, 1910. С. 3.

5. Там само. С. 233–234.

6. **Щербаківський В.** Мої спогади про Мушугу. *Олександр Мишуга: Спогади. Матеріали. Листи*. Київ: Музична Україна, 1971. С. 176.

7. **Щербаківський В.** *Українське мистецтво: І. Деревляне будівництво і різьба на дереві*. Улаштував В. Щербаківський. Львів – Київ, 1913. С. XVII.

8. **Гребенюк В.** Рецензія. *Літературно-науковий вістник*. 1913. Т. 54. Кн. X. За жовт. Бібліогр.

9. **Назаріїв О.** Рецензія. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Львів, 1913. Т. 116. Кн. 1V. Бібліогр.

10. [**Широцький К.**]. Рецензия. *Искусство в южной России. Живопись. Графика. Художественная печать.* Киев, 1913. № 11, № 12. Хроника. Підпис: К. Ш.
11. [**Антонович Д.**]. Перед лицем Європи. *Сяйво.* Киев, 1914. Ч. 1. Підпис: Д. А.
12. **Мірчук І.** Проф. д-р В. Щербаківський. *Визвольний шлях.* Лондон, 1957. № 3. С. 328.

Vitalii KHANKO

Vadym Shcherbakivskyi's Art Historical Activity during the First Two Decades of the 20th Century

Summary

The article briefly outlines the formation and development of Ukrainian art history as a scholarly discipline from the second half of the 19th – the first quarter of the 20th cc., highlighting the contribution of natives of Poltava Region, with particular emphasis on Vadym Shcherbakivskyi. Ten years of the scholar's life were closely associated with the museum in Poltava. Between 1994 and 2012, researchers in Poltava published a number of his previously unpublished works and reissued several of his books.

Keywords: *Vadym Shcherbakivskyi, art history, scholarly research, scholar, monograph, architecture, ornamentation, album, museum, Poltava period*

УДК 78.071.1+78.03]:001:929 В. Щербаківський

Ганна КАРАСЬ

МУЗИЧНА ПЕРСОНАЛІСТИКА В НАУКОВИХ ВІЗІЯХ ВАДИМА ЩЕРБАКІВСЬКОГО

Метою цієї розвідки є представлення музичної персоналістики в наукових візіях видатного українського вченого – археолога, музейника, мистецтвознавця і педагога Вадима Щербаківського (1876–1957). Привертається увага до творчості українських композиторів і диригентів Миколи Лисенка та Олександра Кошиця, з котрими він дружив, спілкувався і в яких вчився пізнавати красу української музики.

Ключові слова*: музична персоналістика, композитор, диригент, Микола Лисенко, Олександр Кошиць, учений Вадим Щербаківський.*

Вивчення наукової спадщини видатного українського вченого – археолога, музейника, мистецтвознавця і педагога Вадима

Щербаківського (1876–1957) за роки Незалежності України набуло системного характеру: видаються його праці, в розвідках дослідників осмислюються його концепції та погляди. Доктор історичних наук Василь Ульяновський у нарисі-вступному слові до вибраних неопублікованих праць Вадима Щербаківського ґрунтовно висвітлив життя, наукову діяльність та долю творчої спадщини ученого [6]. Стаття Л. Пекарської та Л. Федорової з нагоди 140-річчя від дня народження і 60-річчя від дня смерті В. Щербаківського розкривала його лондонський період життя [3]. Автори пишуть: «В 1951 р. на запрошення Союзу Українців у Великій Британії він переїхав на постійне проживання до Лондона. <…> У Лондоні він багато працював з українською молоддю, читав лекції, співробітничав з редакціями газети "Українська Думка" і журналу "Визвольний шлях", брав участь у багатьох заходах СУБу, підтримуючи дружні стосунки з його почесним головою – гетьманичем Данилом Скоропадським» [3, с. 225, 226].

Доктор філологічних наук, професор Микола Тимошик у дослідженні про українців у Великій Британії описує україномовні періодичні видання, у т. ч. ті, з котрими співпрацював В. Щербаківський. Газета «Українська Думка», засновником якої був СУБ, почала друкуватися з лютого 1947 року і виходить до наших днів. Серед програмних засад тижневика: «…бути речником поневоленої Батьківщини <…> духовним помостом між еміграцією і Рідним Краєм…» [5, с. 179]. Місячний журнал «Визвольний Шлях» (1951–2009), «…виникнувши як видання для членів ОУН на теренах Великої Британії, згодом перетворився на популярний місячник для всіх, хто цікавився українською визвольною політикою, вільною наукою, культурою і літературою» [5, с. 180].

У статті львівських науковців А. Франка та О. Франко здійснено аналіз документів особистого наукового архіву Вадима Щербаківського у Державному архіві у Празі (Чехія) [9].

У нашій монографії, котра присвячена музичній культурі української діаспори у світовому часопросторі ХХ століття, неодноразово привертаємо увагу до публікацій В. Щербаківського, однак системного висвітлення музичної персоналістики в наукових візіях ученого досі не було здійснено [2].

В. Щербаківський не був музикознавцем, однак видатні постаті української музичної культури, з котрими його звела доля і про яких він залишив свої спогади і роздуми, – потребують привернення уваги й осмислення.

Отож, метою нашої розвідки є представлення музичної персоналістики в наукових візіях Вадима Щербаківського.

Джерельним матеріалом для узагальнень слугують мемуари та статті вченого, котрі були написані ним в чеський і лондонський періоди життєдіяльності, а також архівні матеріали з Канади.

У «Мемуарах» В. Щербаківського, котрі друкувалися вже після його відходу у вічність, сконденсовано життєтворчість ученого, його роздуми, художні описи пам'яток культури, турботу про українську справу, його музичні зацікавлення та характеристики діячів музичної культури, з якими він дружив, спілкувався і в котрих вчився пізнавати красу української музики [14].

Любов до краси і музики у Вадима зароджується в сім'ї під впливом батька – священика, якого син вважав естетом, з приємним баритоном. «Службу Божу» священик відправляв гарно, з великим чуттям, на парафії намагався дотримуватись українських традицій і звичаїв [14, 1962, ч. 9 с. 869, 871]. Саме батько гостинно запрошував до себе відомих діячів української культури.

Знайомство В. Щербаківського із композитором і диригентом ***Миколою Лисенком*** (1842–1912) відбулося весною 1897 року, коли той готувався до концертної подорожі Київщиною і Волинню. Побувавши на двох чи трьох репетиціях хору під його керівництвом, студент пішки йшов майже два дні 60 кілометрів до Житомира, щоб послухати концерт [12, с. 626]. Свої перші спогади під назвою «Мої зустрічі з М. В. Лисенком» В. Щербаківський друкує в журналі «Українська музика» (Стрий) в 1938 році [15]. Це празький період життя науковця, коли він тісно спілкувався із галицькими музикознавцями, зокрема Зіновієм Лиськом, який редагував цей вісник, а до того навчався у Празі. Ці спогади, дещо видозмінені і розширені, будуть друкуватися через багато років у лондонський період В. Щербаківського.

Та повернемось до його юнацьких років. Від 1901 до 1907 року (до арешту і висилання) студент В. Щербаківський був учасником хору під керівництвом М. Лисенка [19, с. 1072]. Він описує

склад хору, особливості репетицій. Маючи вже певний досвід співу в студентських хорах в Москві, Петербурзі і Києві, В. Щербаківський висловлюється про те, що йому подобалась манера диригування М. Лисенка, його вроджена шляхетність. Перед розучуванням твору диригент ясно і чітко пояснював його зміст, музичні особливості та значення нюансів: «Ці його пояснення мене найбільш притягали, бо вони були незвичайно цікаві та впроваджували в саму душу народу, заглиблену і вібруючу в пісні» [19, с. 1073]. Зазвичай хор М. Лисенка давав два концерти – один перед Різдвом, а другий – Шевченківський. Перший складався із колядок, щедрівок та народних пісень, на другому звучали твори М. Лисенка на тексти поета.

30 липня 1903 року у складі хору М. Лисенка Вадим Щербаківський брав участь у відкритті пам'ятника Івану Котляревському в Полтаві, де познайомився з архітектором і художником Василем Кричевським, іншими діячами української культури. Студент чемно вивчав партії: «Особливо багато праці завдала нам кантата "На вічну пам'ять Котляревському" слова Шевченка, музика Лисенка, і кантата "Б'ють пороги". В кантатах мали брати участь і оркестра та полтавський хор» [14, 1962, ч. 11, с. 1145]. Виїхав хор М. Лисенка у складі 65-ти співаків до Полтави за два дні до події, мали репетиції з полтавським хором і оркестром, зрештою концерт відбувся успішно.

У ґрунтовній та об'ємній статті «До сорокових роковин смерті М. В. Лисенка» В. Щербаківський вказує, що він 6 років співав в аматорському хорі під керівництвом М. Лисенка «… і був особисто дуже близький до нього, бо вчив математики його меншу дочку і тому мало не щодня був у його домі» [7, с. 28]. Також підкреслює, що не дивлячись на дуже важкі життєві умови та різного роду утиски, М. Лисенко зберігав шляхетність і ніжну вдачу до останніх своїх днів. Після урочистого відзначення ювілею композитора в Галичині у 1903 році, він захоплено оповідав про це своїм однодумцям в Києві. Здійснити таке ж відзначення в Києві при російсько-імперському режимі не було можливості, однак 19–21 грудня того ж року стараннями української громади, у т. ч. і В. Щербаківського, було поставлено його оперу «Різдвяна ніч», відіграно два концерти і таким чином відзначили ювілей композитора.

В. Щербаківський у спогадах детально розповідає про складнощі з підготовкою цього ювілейного святкування, про участь в ньому аматорського хору із села Охматова Уманського повіту під керівництвом лікаря Порфирія Демуцького, у складі якого було 90 учасників. Хор майстерно виконував різножанрову програму і здобув заслужені овації залу. Згодом В. Щербаківський напише спогади про цього унікального диригента [18].

В. Щербаківський характеризує атмосферу музично-драматичної школи М. Лисенка, котру композитор відкрив у Києві на кошти, подаровані йому на ювілей. Атмосфера тут була українська, «… там свобідно гуртувалися українці, які не скривали своїх українських інтенцій» [7, с. 28]. Саме тут навчалися і працювали О. Кошиць, М. Леонтович, В. Ступницький, М. Вериківський, П. Козицький, В. Костів (Верховинець), К. Стеценко: «…це були люди великого таланту і тільки совєтський режим одних зліквідував, а другим не дав дорозвинутися» [7, с. 28].

У споминах про М. Лисенка В. Щербаківський характеризує викладачів цієї школи, зокрема, Олександра Мишугу, який завжди говорив і викладав тільки українською мовою. Студент у 1906 році після іспиту класу цього педагога написав позитивну рецензію до газети «Громадська думка»: «Мишуга пізніше сам дякував мені за рецензію: "Тепер я не потребую – казав він – говорити і пояснювати, в чому істота моєї школи, а просто даю вашу рецензію". Я кілька разів з великою приємністю слухав виклади Мишуги, що власне були вправами співу. Поки людина не призвичаїть свого вуха до відчуття правильної емісії голосу, вона не орієнтується в співові. Але потім їй уже важко слухати співака, який не має школи, бо відразу чує всі неправильності його голосу і ввесь ефект співу пропадає» [19, кн. 11, с. 1089].

Звістка про смерть М. Лисенка прийшла до В. Щербаківського в Полтаві і він одразу ж вирушив до Києва. Похорон відбувався з Володимирського собору і вперше (за заповітом композитора) тут було виконано його композицію «Камо пойду от духа твоєго» (співали Михайло Микиша, Феофан Павловський, Марія Гребінецька і мецо-сопрано (В. Щербаківський не запам'ятав прізвища) [7, с. 31]. В. Щербаківський вслухався у цей твір, «… думка шукала символіки та невільно перескакувала від Духа Божого до Духа

України. Здавалося, що це була його сповідь, про свою любов до України, сповідь і заповіт своїм епіґонам, любіть і ви так, як я, бо я від цієї любові до України не можу скритися нікуди, ні на небо, ні під землю, любіть і ви так, і ви будете великі» [7, с. 31]. У похороні брали участь чисельні хори Києва (біля півтори тисячі співаків), котрими керував О. Кошиць. М. Лисенко заповів, щоб під час його похорону заграли марш Дорошенка, який він написав до п'єси «Дорошенко». Керівник театру Микола Садовський звернувся за відповідним дозволом до поліції, однак не отримав згоди. Тоді було вирішено, що оркестр театру гратиме цей твір у приміщенні при відкритому великому вікні, котре закриють чорною тканиною. Оркестром керував Василь Верховинець – помічник О. Кошиця. Коли процесія наблизилась до театру і зазвучав твір, поліція звернулася за поясненнями до Садовського, який відповів, що в приміщенні йде репетиція, а ключів у нього немає. Двері були зариті і таким чином оркестр тричі виконав твір, виконавши заповіт М. Лисенка. В. Щербаківський вказує ще на одну деталь: «…труна була покрита гарною великою червоною китайкою, по козацькому звичаю, що дуже дразнило поліцію, бо їй здавалося, що це революційний прапор. Народу була страшна маса, досвідчені люди говорили, що було до сто тисяч. Київ ще ніколи не бачив такої маси на похороні. <…> Уже смеркало, почали засипати яму, зняли червоне покривало і тут зараз же поліція хотіла його забрати, але присутній тут отець Остап Нижанківський, який приїхав з Галичини, вхопив його й просив віддати йому» [7, с. 31]. Оскільки він був з іншої держави і всі присутні підтвердили це, поліція відпустила покривало, «… а о. Нижанківський, старанно згорнувши, взяв під полу пальта і пішов» [7, с. 31]. Ця крайка, як твердить В. Щербаківський, зберігалася у Вищій музичній школі у Львові [19, кн. 11, с. 1091].

В ювілейний статті у газеті «Свобода» (Нью-Йорк) з нагоди 80-річчя від дня народження В. Щербаківського писалося: «…не сподобалася москалям участь молодого науковця в суспільному житті і його тісні звязки з такими визначними особами, як Микола Лисенко, Стеценко, Леонтович. Кошиць та Мишуга. Ситуація погіршилася, і молодий Щербаківський для дальшої спокійної праці виїжджає в 1908 році до Львова» [4]. «Саме національна

настроєність і участь в українському громадському житті стали причиною спостереження за молодим вченим, політично небезпечним для імперських російських структур» [3, с. 223].

«23 листопада 1952 р. Управа СУБу організувала вечір пам'яті Миколи Лисенка, який відбувся у залі школи св. Івана при Кляренд Роад. Вадим Щербаківський зробив доповідь про визначного українського композитора і диригента, з яким був особисто знайомий і впродовж 6 років був членом його хору в Києві, а потім і частим гостем у домі. Доповідь тривала 3 години, її супроводжувало виконання музичних творів композитора» [3, с. 228; 8; 13].

Отож, впродовж усього свого життя В. Щербаківський схилявся у повазі до класика української музики Миколи Лисенка, писав про нього, пропагував його творчість.

Другою особистістю, з якою В. Щербаківський запізнався в школі М. Лисенка і з ким приятелював довгі роки, був видатний диригент і композитор ***Олександр Кошиць*** (1875–1944). Як свідчить виявлене листування між ними за 1933–1937 роки, це були щирі і приятельські стосунки [1]. У досить об'ємному листі за 21 січня 1933 року (10 сторінок) В. Щербаківський описує складні еміграційні умови українців у Празі. Як заступник голови культурної комісії Товариства прихильників української пісні він розповідає про організацію вечора колядок і щедрівок під орудою учениці і помічниці О. Кошиця Платониди Щуровської-Россіневич. У поштовій листівці за 1937 рік він повідомляє О. Кошиця про те, що на честь його ювілею факультет, на якому працював тоді В. Щербаківський, висунув О. Кошиця на почесного доктора філософії Українського Вільного Університету (УВУ). Як засвічує видання цього закладу, О. Кошиця урочисто прийняли почесним доктором УВУ 26 червня 1937 року [20, с. 505].

Тут варто відзначити, що В. Щербаківський став надзвичайним професором археології Українського Вільного Університету у березні 1922 року (від 1926 до 1956 рр. був звичайним професором університету), ректора якого Олександра Колессу і декана філософічного факультету Дмитра Антоновича знав раніше [20, с. 300]. Від 1925 року він – продекан, від 1929 – декан філософічного факультету УВУ, один із засновників і голова Історично-фі-

лософічного товариства [20, с. 166, 169]. Після захоплення Праги радянськими військами В. Щербаківський виїхав у столицю Баварії – Мюнхен. Він зумів відродити діяльність навчального закладу, був обраний на перших зборах його ректором (1945–1947 рр.), згодом працював проректором (1948), деканом (1948–1951) [20, с. 187–191].

З нагоди десятиріччя смерті видатного диригента і композитора Олександра Кошиця В. Щербаківський написав статтю до газети «Українська Думка» [16], а невдовзі – розгорнуте дослідження «Життя і діяльність Олександра Антоновича Кошиця», котре друкувалося у кількох числах журналу «Визвольний Шлях» у 1954–1955 роках [10], а в 1955 році накладом «Української Видавничої Спілки» – окремим виданням [11].

Не маючи до диспозиції музичних творів О. Кошиця та й не претендуючи давати музикознавчий аналіз його творчості, В. Щербаківський багато цитував із рецензій зарубіжних критиків щодо виступів Української Республіканської Капели в Європі та на американському континенті. Важливим аспектом дослідження В. Щербаківського є висвітлення ґенези творчості О. Кошиця. При цьому автор підкреслює: «Це є тільки моя перша спроба, як людини близької та приятельської до Кошиця, його ровесника, який знав його ще з-перед 1905 року» [11, с. 16]. Підкреслюючи, що «…Кошиць був продуктом певної доби і був членом певного людського осередку» [11, с. 16], має на увазі «сільський-попівський» осередок, до котрого і сам належав. Про велику культурну роль цього осередку не писали науковці і письменники: «Цей власне осередок зберіг нам всі наші культурні традиції, зберіг особливе розуміння християнського православія (інакше ортодоксії або католицтва), зовсім не подібного до православія московського, яке тяжко навіть назвати православієм. Цей наш осередок особливо плекав спів церковний, але на фоні і, так сказати, в атмосфері зовнішній – народнього селянського співу. І власне, в красоті співу, співу як молитви до Бога, давав вихід своїй покорі і приносив свою жертву Богові з найглибших глибин свого єства, єства просякненого естетикою красоти співу. Кошиця не можна зрозуміти психологічно не поставивши його на цьому фоні, який дає можливість яскравіше

освітлити і рельєфніше відтінити постать його на собі і тим дати відчути його могутню індивідуальність і зрозуміти з чого зросла його специфічна геніяльність» [11, с. 17].

В. Щербаківський ставить О. Кошиця як останнього епігона старої музично-вокальної України «…на останнім верхнім щаблі тої драбини, яка починалася колядками і веснянками, козацькими думами і взагалі українськими піснями, щаблювалася могутніми київо-печерськими, лаврськими напівами і напівами різних інших великих українських монастирів, досягла незвичайної сили в барокковий період 17-го й 18-го віків, а особливо прославилася в Україні геніяльним композитором Веделем, який більше ніж століття панував, як найбільший улюбленець цілої сільськоцерковної і церковно-городської України – то на цім п'єдесталі нам буде зрозуміліша його постать» [11, с. 17]. В. Щербаківський дуже тонко і точно відзначає триєдиність основи творчості О. Кошиця – народна пісня, наспіви української християнської церкви і композиторська творчість А. Веделя. Саме О. Кошицю судилося відродити хорову спадщину А. Веделя, що була заборонена декретами російської церкви.

В. Щербаківський наголошує, що осягнути феномен О. Кошиця неможливо, оминувши впливу М. Лисенка: «Він був як і Лисенко в атмосфері співучого українського села, але в порівнянні з Лисенком був у подвійній атмосфері співучости, бо ще й в осередку церковного співу, який він чув постійно в себе в хаті і в церкві. В той час, як у Лисенка співоча струна душі розвивалася в специфічно гоголівській романтиці Полтавщини, з її козаччиною, яка там, на Полтавщині, була ще живою реальністю в часи Лисенка, то у Кошиця околишність звучала іншими тонами. Тут згадувалася Гайдамаччина, Коліївщина, польські утиски ще перед 30-ми роками, польська панщина (недавнє увільнення з-під панщини, тобто від поляків), роля церкви як прибіжища, порадниці й утіхи для пригнічених польськими панами кріпаків» [11, с. 18].

Тому чутлива від природи душа О. Кошиця у селі, у церкві свого батька «…так багатогранно витончилася і вишліфувалася, що попавши до Києва та ще в Духовну Семінарію, уже могла легко сприйняти й розвинути далі те тонке психологічне розуміння слова, слова і фрази, і продовженого слова, тобто співу і фрази-

ровки співу, що його зразу потягнуло вгору і по ставило на чільне місце в диригентурі» [11, с. 18].

В. Щербаківський підкреслює глибоку релігійність О. Кошиця: «Він був просякнений як церковною співочою естетикою, так і глибоким розумінням простонародньої української душі і тому він міг сплести в чудовий барвистий вінок минувшину 17-го і 18-го віків з живою дійсністю 19-го і 20-го віку та виконувати церковні концерти, канти і народні ліричні пісні, найшовши в народній пісні той зв'язуючий елемент, якого не бачили інші люди та інші композитори, крім, хіба, Лисенка» [11, с. 20].

Говорячи про магнетизм виконавської майстерності О. Кошиця, писав: «В його диригуванню сполучилося все: і психологічне розуміння тексту пісні до всеї її глибини й тонкости, і незвичайне вміння володіти самим хором як найтоншим, найліпшим інструментом для виразу бажаних ефектів. Він уважав хор за найліпший інструмент, але і володів ним, як найліпший віртуоз володіє своїм фортепіяном, вілончельом або скрипкою» [11, с. 21].

В. Щербаківський підкреслює особливу місію О. Кошиця: «Доля поставила Кошиця на чолі відродження України в області музики і доручила йому відспівати останню, лебедину пісню відродженої України і він не міг її співати за чужими зразками, він мусів викресати огонь із свого українського серця; щоб освітити шлях зарослий вже чужим, московським буряном. Він не міг, як інші, служити московському богові. <…> Не міг Кошиць, релігійний і просякнений молитовністю чоловік, співати московські церковні пісні, пісні одобрені святішим синодом…» [11, с. 22].

У 1932 році В. Щербаківський зустрічається із О. Кошицем у Празі, вони багато розмовляють про барокові церкви в Україні, про диригента Софійського собору Якова Калішевського, про рекордування української пісні [11, с. 23, 50].

Після смерті О. Кошиця В. Щербаківський разом із його ученицею і послідовницею Платонидою Щуровською-Россіневич планували провести академію на його честь: вчений мав виголосити доповідь, а диригентка – вивчити твори із хором, однак диригент О. Приходько перешкодив здійснити цей задум [11, с. 51–52].

Завершує свої роздуми В. Щербаківський пафосно: «Великий геній, останній кобзар, останній композитор і творець-диригент

школи Лисенка, що мав найглибші українські народні і церковні співочі традиції, традиції старої, ще заповітної, релігійної України, помер. Боян України, що розніс по всьому світу останню лебедину пісню України, він як застрілений птах помер на далекій-далекій чужині. Своє палке серце, тремтяче скорботами України, боліюче болями батьківщини, він поніс у світ і там у пісні давав його всім, як причастя божественної невмирущої краси. Серед темної бурхливої ночі української еміграції він запалахкотів, як смолоскип, і навіть озорив увесь світ, щоб здивувати його й показати нашу пісню, нашу славу, нашу правду. Він показав, що правдиве мистецтво і безмежна віра – єдина еґіда нашої нації, єдине, що несе з собою невмирущість. У полум'ї свого серця згорів він сам, але через те став вічним і невмирущим не тільки в пам'яті свого народу, але і в пам'яті інших народів, у ряді інших великих світових мистців. Слава йому на віки вічні. Амінь» [11, с. 52–53].

Спогади В. Щербаківського про двох видатних діячів української музичної культури Миколу Лисенка і Олександра Кошиця збагачують мистецтвознавство маловідомими відомостями. Вони мають не тільки особистісне забарвлення, але й привідкривають ще одну грань зацікавлень ученого – хоровий спів як органічну частину його духовного світу.

Джерела та література

1. Архів О. Кошиця. Генеральне листування. В. Щербаківський. *Осередок Українського культурного і освітнього центру. Вінніпег (Канада).* URL: http://collections.oseredok.ca/MADetailB.aspx?rID=1944_001/01-03#439,Box13&db=blblio&list= parent&dir=ARCHIVES (дата звернення: 22. 03. 2026).

2. **Карась Г. В.** Музична культура української діаспори у світовому часопросторі ХХ століття. Івано-Франківськ: Тіповіт, 2012. 1164 с.

3. Пекарська Л., Федорова Л. «Хто ми? Чиї ми діти? Хто були наші предки?» (до 140-річчя від дня народження і 60-річчя від дня смерті Вадима Щербаківського). *Краєзнавство*, 2016. Ч. 3/4. С. 220–240.

4. Проф. Вадим Щербаківський (З нагоди його 80-ліття). *Свобода*. 1956. Ч. 52, 20 березня. С. 3.

5. Тимошик М. *Українці у Великій Британії:* документально-публіцистична оповідь. Київ: Парламентське видавництво, 2021. 600 с.

6. Ульяновський В. Вадим Щербаківський: життя, наукова діяльність, доля творчої спадщини. *Щербаківський В. Українське мистецтво: Вибрані*

неопубліковані праці. Упоряд., вст. ст. В. Ульяновського; додатки П. Герчанівської, В. Ульяновського. Київ: Либідь, 1995. С. 5–101.

7. **Щербаківський В.** До сорокових роковин смерти М. В. Лисенка. *Визвольний Шлях*. 1952, грудень, Ч. 12 (63). С. 25–31.

8. Доповідь проф. Щербаківського про М. Лисенка. *Українська думка*. 1952. 4 грудня.

9. **Франко А. Д., Франко О. О.** Аналіз документів особистого наукового архіву Вадима Щербаківського. *Вісник Інституту археології*. Львів. ун-т, 2012. Вип. 7. С. 62–74.

10. **Щербаківський В.** Життя і діяльність Олександра Антоновича Кошиця. *Визвольний Шлях*. 1954, листопад, Кн. 11 (ч. 11–86). С. 61–69; 1954, грудень. Кн. 12 (ч. 12–86). С. 61–67; 1955, січень. Кн. 1 (ч. 1–88). С. 54–63; 1955, лютий, Кн. 2 (ч. 2–88). С. 40–46; 1955, березень, Кн. 3 (ч. 3–89). С. 77–84.

11. **Щербаківський В.** *Життя і діяльність Олександра Антоновича Кошиця*. Лондон: Накладом Української Видавничої Спілки, 1955. 53 с. (Відбитка з журналу «Визвольний Шлях»).

12. **Щербаківський В.** Із спогадів про М. В. Лисенка. *Визвольний шлях*. 1962, червень. Кн. 6/101 (175). С. 626–628.

13. **Щербаківський В. М.** В. Лисенко (З приводу 40-ліття його смерті). *Українська Думка*. 1952, 13 лист. Ч. 46 (296).С. 3–4.

14. **Щербаківський В.** Мемуари. *Визвольний шлях*. 1962, березень. Кн. 3/99 (173). С. 301–310; квітень-травень. Кн. 4–5/100 (174). С. 442–453; червень. Кн. 6/101 (175). С. 633–642; липень-серпень. Кн. 7–8 (176). С. 765–774; вересень. Кн. 9/103 (177). С. 867–876; листопад. Кн. 11/105 (179). С. 1140–1148; грудень. Кн. 12/106 (180). С. 1252–1260; 1963, січень. Кн. 1/107 (181). С. 55–61; лютий. Кн. 2/108 (182). С. 213–218; квітень. Кн. 4/110 (184). С. 435–445; травень. Кн. 5/111 (185). С. 554–559.

15. **Щербаківський В.** Мої зустрічі з М. В. Лисенком. *Українська музика* (Стрий). 1938. Ч. 7–8 (17–18), липень–серпень. С. 129–133.

16. **Щербаківський В.** Олександер Антонович Кошиць (З приводу десятиріччя його смерті). *Українська Думка*. 1954, 7 жовт. Ч. 41 (394). С. 2; 14 жовтня. С. 2–3.

17. **Щербаківський В.** Олександр Кошиць (уривки з праці проф. В. Щербаківського, прочитані в його рефераті для громади українців в Лондоні 9 грудня 1951 року). *Українська Думка*. 1951, 20 груд. Ч. 51 (250). С. 3.

18. **Щербаківський В.** Про Порфирія Даниловича Демуцького (спогади). *Українська Думка*. 1952, 7 лют. Ч. 6 (256). С. 3.

19. **Щербаківський В.** Спомини про М. В. Лисенка. *Визвольний шлях*. 1961, жовтень, Кн. 10/94 (168). С.1072–1081; листопад, Кн. 11/95 (169). С. 1187–1191.

20. *Universitas Libera Ucrainensis 1921–2011*. Упоряд. Уна Пацке, Микола Шафовал, Роман Яремко. Мюнхен: Український Вільний Університет, 2011. 828 с. (серія: Varia ч. 56).

Hanna KARAS

Musical Personalities in Vadym Shcherbakivskyi's Scholarly Perspectives

Summary

The article aims to present the musical personalities featured in the scholarly perspectives of the eminent Ukrainian scholar Vadym Shcherbakivskyi (1876–1957), an archaeologist, museum professional, art historian, and educator. Particular attention is paid to the work of the Ukrainian composer Mykola Lysenko and conductor Oleksandr Koshyts, with whom Shcherbakivskyi maintained close personal and professional relationships and through whom he developed a profound appreciation of the beauty of Ukrainian music.

Keywords: *musical personalities, composer, conductor, Mykola Lysenko, Oleksandr Koshyts, scholar Vadym Shcherbakivskyi.*

УДК 728.6(=161.2)-047.37(092 Щербаківський)

Анатолій ЩЕРБАНЬ

ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ ЯК ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОЇ ХАТИ

Про процес осмислення Вадимом Щербаківським української хати як культурного феномену, основні його твердження щодо історії й місця українського житлового будівництва у традиційному світогляді.

Ключові слова: *Щербаківський Вадим, українська хата, народне мистецтво, орнаментація.*

Вивчення життєпису та наукового доробку Вадима Щербаківського нині надзвичайно актуальні. Адже Україна переживає часи чергової боротьби за суверенітет, а вчений упродовж дорослого життя служив українській нації й діяв так, щоб про неї знали в світі, а її представники мали підстави для гордості за самобутність власної культури. Завдяки рішучості та впевненості, що поступає вірно, він лишив надзвичайно важливий спадок, завдяки якому пам'ять про вченого житиме стільки, скільки існуватиме українська культура… Для характеристики його діяльності пасують слова із вірша Василя Симоненка:

«Люди всі по-своєму уперті:
Народившись, помирає кожна,
А живуть століття після смерті
Ті, що роблять те, чого «не можна».

В. Щербаківський часто робив те, чого «не можна». Зокрема, у працях показував, що «Україна – не Росія», ілюструючи це на конкретних прикладах із української архітектури. Його внесок у вивчення церковного будівництва вже розглядався науковцями [3]. А от досвід студіювання цивільних споруд досі спеціально не досліджувався. Висвітленню цієї теми присвячено цю невелику роботу.

Про українське хатнє будівництво В. Щербаківський за життя опублікував невелику кількість інформації. Спочатку короткі відомості розмістив у науково-популярній книзі з історії архітектури (очевидно і першому такому виданні українською мовою), робота над якою відбувалась у Львові, де автор перебував фактично в засланні. 1909 р. її було надруковано за сприяння «Народного слова», а 1910 р. – за кошт В. Щербаківського. Наводячи їх автор прагнув показати «архітектурні пам'ятки тих народів, котрих діяльність уже стала власністю історії», а таку власну «історію архітектури і штуки має Україна» [9, с. 1, 208]. Його спостереження цінні для розуміння мало висвітлюваних іншими науковцями аспектів. Наведу основні.

По-перше, за висновками В. Щербаківського, в сільській архітектурі слов'ян загалом відображені «впливи народного німецького будівництва» [8, с. 188]. Подібні думки виникали і в мене під час аналізу різьблених сволоків та дерев'яних будинків Наддніпрянщини ранньомодерної доби. Це питання потребує детальнішого дослідження з використанням порівняльно-історичного аналізу. Безсумнівно нині, що подібні до найбільш розповсюджених у той час хат зі сволоками (хата/сіни/хатина (або комора)) майже ідентичні за конструкцією в поляків та українців, а сволоки у німців/австрійців мають подібний декор до того, який використовувався на території Наддніпрянщини наприкінці XVII – у XVIII ст. (наприклад, [16]).

По-друге, факт подібності до українського декору деяких елементів різьблення будинків Польщі, споруджених у т. з. «закопанському» стилі, В. Щербаківський пояснив так: «будівничі Чехи і особливо Поляки стараються будувати віли на зразок селяських хат і ввести оздоблювання в народнім стилю». Закопанський стиль творився на «народних мотивах татранських гірняків і мазурів, а позаяк народне мистецтво і одних і інших не дуже

богате, то деяки архітекти прилучають туди досить щедро і чужі їм прикраси українські, або детальніше гуцульські» [8, с. 188].

По-третє, дослідник виокремив три групи традиційних хат українців, за способом встановлення на землі – «на сохах», «на підвалинах» і «будована на зруб». Притому зазначив, що на початок ХХ ст., коли в Україні «знищено ліси, що раз трудніше буває знайти хати на зруб, а у Херсонщині в останні часи почали робити хати з самої глини, перемішаної з соломою, без жодних стовпів». Він також опублікував своєрідну оду біленим українським хатам: «часом по білій глині буває мальовано квіти ріжнокольорові, спеціяльної стилізації. Звичайні соломяні дахи своїми гребінями і стропами дуже мальовничо виступають на блакиті неба». Звернув увагу і на те, що «артистичний смак Українця характеризується хатніми оздобами, головне різьбами на сволоках, одвірках, скринях, мисниках і т. п.». «Одвірки в хатах часто бували, такі, як у церквах» [8, с. 242]. Варто зауважити, що підпис під ілюстрацією до цього твердження – хибний. На фото 223 зі с. 238 зображено різьблені хатні полиці, а не сволоки, як зазначено в анотації. Прикладом використання різаних шестикутних одвірків у житловій споруді він навів «курінь полку Полтавського», що зберігся у м. Нікополь. Надзвичайно цінним є його зауваження, що від цієї споруди: «заходами наших доморощених консерваторів зістали ся тільки самі одвірки з написом» [8, с. 243]. Донедавна ця фраза була малозрозумілою. Лише минулого року після віднайдення зображення «куреня» [15] вдалося її розтлумачити. Виявилося, що як належна куреню атрибутується лишилася тільки стійка одвірка, вставлена в споруду типу «комори». В. Щербаківський її бачив під час екскурсії 1905 р. в рамках Тринадцятого археологічного з'їзду в Катеринославі. А інший учасник заходу, О. Прусевич у репортажі про цю поїздку назвав будинок «полтавським куренем, переробленим у сарай» [4, с. 269]. До речі, за свідченням Вадима Щербаківського, існувала стаття Д. Яворницького, яка у 1930-х рр. вже була «дуже великою бібліографічною рідкістю» зі «шкіцовими рисунками» цієї споруди [12, с. 110]. Але нині її віднайти не вдалося.

П'ятий висновок, що привертає увагу: «Гуцули славні своїми роскішними різьбами, але й інші українські племена не відста-

ють від Гуцулів», принаймні ті, на яких меншою мірою впливала панщина [8, с. 243]. Справді, найбільше різьблених виробів, що збереглися до сьогодення фізично чи на зображеннях, окрім Гуцульщини та Покуття, походять з «козацьких» земель Полтавщини і Чернігівщини.

Значною мірою ці міркування пов'язані із наміром після активного спілкування з В. Кричевським оприлюднити 20-30 томів мистецьких матеріалів з двомовними поясненнями (українським та французьким), «щоб освічені люди могли прочитати і за границею Росії» [6, с. 5]. У трьох випусках, які побачили світ за життя та після смерті вченого (1913, 1926 та 1979/1980 рр.), охарактеризовано архітектурні споруди загалом. Матеріали про українські хати є в першому та третьому.

Текстова частина першого випуску запланованої серії «Українське мистецтво» невелика. Тому інформації про хатнє будівництво в ній надзвичайно мало і вона певною мірою дублює опубліковану в 1909–1910 рр. Єдине його доповнення – що зазвичай одну половину хати займає світлиця з вікнами («власне хата»), а іншу – комора. Між ними розташовуються сіни. Іноді замість комори буває друга світлиця. Старі панські хати відрізнялися від будинків «простолюдинів» лише розмірами [13, с. XVIII–XIX]. Важливим додатком до попередньо оприлюднених даних є ілюстративний ряд – 14 високоякісних фотографій українських хат із різних регіонів. Особливо цінним серед них є зображення будинку Галагана в с. Липовому Кременчуцького повіту зі збірки К. Мощенка. Це – надзвичайно цікавий зразок «панської» дерев'яної цивільної архітектури ранньомодерної доби, котрий досі мало актуалізований в науковому просторі. На час публікації альбому, ця споруда вже згоріла [13, с. XI, 44, іл. 88] і донині згадана фотографія є єдиною опублікованою її візуалізацією. Хоча 1909 року будинок і сволок 1721 р. з нього малював В. Кричевський [5, с. 624], очевидно, зображення загинули в квартирі митця під час знищення дому М. Грушевського.

Варто додати, що висновки дослідника базувалися на значному емпіричному матеріалі. Адже від народження В. Щербаківський був занурений в життя українського села. З 1902 року, за порадою Д. Антоновича, цілеспрямовано і системно досліджу-

вав давні дерев'яні церкви Київщини та Поділля. За спогадами В. Щербаківського, учасниками поїздок по церквах були також М. Біляшівський, Д. Щербаківський, і з 1906 р. К. Мощенко [10, с. 48]. Безперечно, відвідуючи села, вони оглядали і старовинні хати, обговорювали питання, щодо їхньої еволюції та місце в світовій архітектурі.

1902 р. був знаковим в історії українського музейництва. Адже на XII Археологічному з'їзді, завдяки старанням професора Харківського університету Є. Рєдіна, була представлена значна кількість предметів українського мистецтва. До того часу щодо Наддніпрянщини про нього писали окремі дослідники, пам'ятки збирали окремі колекціонери, але значного розголосу цей процес не мав. Виступати публічно у справі популяризації своєрідності української архітектури, малярства, різьбярства, за спогадами В. Щербаківського, «було дуже небезпечно з огляду на обвинувачення в сепаратизмі». Саме в цей час розгорнулася українознавча діяльність Київського міського музею, де діяла «група київських аматорів» під керівництвом М. Біляшівського, до якої увійшов і В. Щербаківський [12, с. 140–142].

Перший період дослідження В. Щербаківським українських хат завершився, коли він переїхав до Полтави на посаду завідувача археологічним відділом Природничо-історичного музею. На той час у закладі працював згаданий вище К. Мощенко, котрий спеціалізувався на вивченні українських хат. В. Щербаківський, очевидно, за таких умов не хотів чи не мав можливості вивчати архітектуру та зосередився на археологічній проблематиці. Хоча не припиняв осмислювати підняті у 1909–1910 рр. питання. Принаймні, їх обговорювали на установчому засіданні Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва Полтавщини 17 листопада 1918 р. Після доповіді В. Щербаківського Г. Коваленко висловив побажання щодо необхідності «зняти, обміряти, або зарисувати хати, які тепер зникають від ріжних причин». На засіданні від 29 грудня, коли В. Щербаківський уже був головою товариства, після дискусії щодо реферату М. Рудинського «Архітектурне обличча Полтави» було ухвалено «прохати Рудинського зробити ще реферат з приводу звязі нашої хати з чужим стильом (ампір),

і Мощенка про зовнішнє і внутрішнє убранство наших хат, про будинок Галагана, про розмальовку хат» [1, с. XI, XIII]. На жаль, через несприятливі обставини реалізувати наміри не вдалося.

Емігрантські часи для В. Щербаківського були несприятливими в контексті публікації робіт з історії української архітектури. Надрукувати вдалося лише готовий і оплачений перед виїздом за кордон другий випуск «Історії мистецтва». Але, як зазначалося вище, хати в цьому виданні не фігурували. А до осмислення «хатнього питання» В. Щербаківський повернувся лише наприкінці 1930-х – на початку 1940-х рр. Спочатку, 1938 р., він завершив рукопис праці про українське мистецтво, розрахованої на українських емігрантів (здебільшого канадських), яка мала дати їм знання та сприяти збереженню розуміння народного мистецтва, що згодом мали «повернутися» в Україну [7, с. 5]. Очевидно, таким думкам сприяла політична ситуація в Європі, котра давала сподівання на повалення комуністичної влади на Батьківщині. Важливими моментами цього дослідження, опублікованого лише 1995 р., були (крім деяких взятих із попередніх робіт тверджень) такі. Перше. В. Щербаківський занотував, що «майстри, котрі будують церкву з дерева або хату, у нас в селах так і звуться майстрами, без всяких додатків. Їхні інструменти: пилка, сокира, долото і струг» [12, с. 107].

Друге. Він охарактеризував у загальних рисах утилітарні та декоративні особливості українських хат. Зокрема, цікавим є висновок про те, що шестикутність дверей, яка стала однією з прикметних рис українського архітектурного модерну, була пов'язана з «почуттям ритмової гармонії», «виробленим у деяких місцевостях України смаком і нахилом для збереження ритмовості».

Справа в тому, що зазвичай покрівля українських хат мала чотири схили, оскільки мешканці потребували навісів і на причілкових стінах. Відповідно, будинок з чільної стіни мав шестикутний силует. І шестикутні двері гармонійно вписувалися в нього [12, с. 111]. Щодо інтер'єру, дослідник відмітив той факт, що «лави і ослони в хаті давали основу орнаментальної хатньої композиції. Бо всі лінії зв'язувалися ритмічним повторенням і врівноваженням». На стелі такою основою були сволоки. В. Щербаківський дав узагальнюючу характеристику цим різьбленим балкам [12, с. 112].

Пояснив, що підкреслення «ритмічності будови» української хати було обумовлене «мистецьким народним почуттям» [12, с. 114].

Насамкінець, третє спостереження – що різьбилися дерев'яні частини хат, які виступали: сволоки, одвірки, дужки вікон, мисники, полиці [12, с. 113].

1941 р. дослідник завершив частину книги «Українська хата», присвячену орнаментації інтер'єрів та екстер'єрів цих споруд. Видання було заплановане як третій том серії «Українське мистецтво». Хоча воно не було завершене, опублікована після смерті автора частина додає уявлень про еволюцію його «хатознавчих» міркувань. Не ставлячи за мету переповідання опублікованого, акцентую увагу на окремих положеннях дослідника. Одразу зауважу, що частина відмінностей порівняно з вище охарактеризованими, оприлюднених у цій праці, сформувалася під впливом інформації зі статті М. Левченка, опублікованої 1874 р. [2]. Зокрема, він поглиблено акцентував увагу на регіональну диференціацію жител українців та відмінність їх від синхронних споруд сусідів – молдаван і росіян, та надав ґрунтовніший, ніж у попередніх працях, опис внутрішності хат. Подібні аспекти описував і М. Левченко [2, с. 135–139].

Цікавим для розуміння закономірностей планування української садиби є спостереження, що хату «завжди ставлять вхідними дверями на південь і тому звичайно світлиця» займає східну частину, а комора західну. Покуть, відповідно, розташовується між східним і західним вікнами [11, с. 14]. Хоча воно не є беззаперечним, але відображає певну тенденцію в творенні сакрального простору оселі. Адже і церкви українці будували так, щоб вівтар розташовувався на сході.

Другим фрагментом тексту, на якому акцентую увагу, є характеристика «столітніх митих хат» (тобто таких, що були створені у XVIII ст.). За твердженням автора, наприкінці XIX ст. їх збереглось «чимало» у духовенства. «Здебільшого» це були трикамерні хати селянського типу «(світлиця, сіни, кухня) тільки трошки більших розмірів, і пізніше бували перегороджені (світлиця і кухня) додатковими перегородками (ці перегородки робили паралельно до повздовжніх стін хати), але сіни лишалися без стелі, як у звичайних селянських хатах. Це тому, що з печі світлиці дим

через каглу виходив просто у сіни і підіймався в комин». Окрему увагу В. Щербаківський присвятив міщанській хаті [11, с. 16–17]. Додав до міркувань, наведених у попередній праці, інформацію, що на будинках німецького села при станції Штрокірхен (розташована в землі **Мекленбург-Передня Померанія**) він бачив подібні до українських чотирисхилі дахи [11, с. 18]. Закономірно, що значну увагу приділив декору хат. Притому підійшов до цього питання комплексно, детально описавши й орнаментальні площини, не залежні від конструкції будинку, – заповнені гончарними і текстильними виробами, меблі. Зважаючи на обмежений обсяг статті детально на цих аспектах не зупинятимуся. Притому, його погляд на орнаментацію гончарних виробів уже характеризував у спеціальній публікації [14].

Щодо загальних тенденцій розвитку народного мистецтва Вадим Щербаківський стверджував, що воно «в Україні, як і скрізь, не є оригінальним, спонтанним (самостійним) витвором «некультурних» низів населення, це є тільки здемократизування великих мистецьких досягнень, створених багатими культурними верствами нації під час її періодичного розвитку, або краще сказати, під час періодичних піднесень економічного і культурного розвитку нації. Селянство засвоювало і перетворювало посвоєму, тобто демократизувало ті великі всесвітні стилі, або стилі тих великих культурних кіл, до яких належали багаті культурніші та інтелігентніші верстви, які й передавали ці стилі в селянську масу. Але завдяки цілком зрозумілому запізнюванню, селянська народна маса зберігає такі давні впливи і традиції, які інтелігентна культурна верства або кляса, забула вже давно. Селяни вживають попередні стилі всуміш з пізнішими, і часто дуже щасливо вони переплітаються і синтезуються, і тим самим селяни творять щось цікаве і оригінальне, цілком нове» [11, с. 35]. Наявні речові джерела дозволяють екстраполювати цей висновок і на розвиток української народної архітектури. Наприклад, усі відомі на сьогодні різьблені сволоки датовано другою половиною XVII–XVIII ст. – періодом творення й поширення українського бароко.

Вадим Щербаківський також вважав, що в орнаментації української хати «початково міг лежати не естетичний принцип, лише релігійно-апотропеїчний, який одначе привів пізніше до

розвитку естетичного смаку в населення і незвичайно високо розвинув орнаментаційний хист у нашому народі...» [11, с. 39]. Цікавий висновок зробив щодо семантики орнаментів українських рушників: «забуто значення цих символів і ніяка господиня ні її дочки не можуть їх пояснити, але тільки знають, що для такої-то цілі годяться саме такі орнаменти, а навпаки не годяться інші. Тут грало велику ролю християнство, яке хотіло усунути поганські традиції, тому воно давало свої пояснення для одних орнаментів і забороняло інші, через що занепало розуміння стародавньої символіки… Ці оздоби і символи вживав український нарід, так як і старовинні пісні… не питаючи пояснення, тільки тому, що «так годиться»» [11, с. 26–27]. Подібне твердження він навів і щодо семантики зображення «дерева» у настінних розписах: «Ясно, що жінки, які малювали ці дерева тепер в Україні, зовсім не уявляли собі колишнього символічного і магічного значення цього малюнку, але вони малювали, бо так годилося згідно з давньою традицією, бо так малювали їхні матері і казали їм, що годилося малювати саме так, а не інакше» [11, с. 23]. Тобто, народні майстрині вже на початку XX століття не могли пояснити символіки орнаментів навіть на найбільш семантично навантажених категоріях українських виробів, що були невід'ємною складовою обрядової практики.

Завершу характеристику цієї праці таким висновком дослідника: «Українська хата з її естетичним виглядом дає сильний поштовх до розуміння психіки чи характеру українського народу і робить цей характер, цю психіку дуже неподібною до психіки й характеру деяких інших народів, що говорять нині слов'янськими мовами» [11, с. 41].

Результати вивчення матеріалів про українські хати із праць Вадима Щербаківського уможливлюють узагальнюючий висновок про те, що вчений ставив перед собою запитання щодо актуальних і нині аспектів їх історії, конструкції, декору та давав на них відповіді. Їх висвітлення в хронологічному порядку характеризує еволюцію поглядів В. Щербаківського, котрий постає як виважений популяризатор інформації, що базується на достовірних фактах. Адже більшість узагальнень щодо української хати вчений зробив на основі власних, багаторічних спо-

стережень і опитувань респондентів класичного часу розвитку народної культури українців. Тому його міркування необхідно враховувати сучасним дослідникам, хоча частина з них потребує ґрунтовнішого вивчення.

Література

1. *Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва Полтавщини*. Полтава, 1919. Вип. 1. XVI, 111 с.

2. **Левченко М. М.** Несколько данныхъ о жилищах и пище Южноруссовъ. *Записки Юго-Западнаго отдела Императорскаго Русскаго Географическаго Общества*. Т. 2 за 1874 год: (С картою Буковины). 1875. С. 135–150.

3. **Олійник Г. І.** Архітектура української церкви у трактуванні Вадима Щербаківського. *International Science Journal of Engineering & Agriculture*. 2024; 3 (1), pp. 1–7. doi: 10.46299/ j.isjea.20240301.01

4. **Прусевич А. Н.** Экскурсия на Днепровские пороги. *Труды Тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе*. 1905. Т. II. М.: Тов-во типографии Л. И. Мамонтова. С. 267–269.

5. **Рубан-Кравченко В. В.** *Кричевські і українська художня культура XX століття. Василь Кричевський*. Київ: Криниця, 2004. 704 с. (Мистецькі роди України).

6. **Ульяновський В.** «Твій інтелект дуже великий і універсальний, а душа ... багато міцніша». Вадим Щербаківський у оцінках і сприйнятті сучасників. *Пам'ятки України: історія та культура*. Спецвипуск. 2007. № 4. С. 2–21.

7. **Ульяновський В.** Вадим Щербаківський: життя, наукова діяльність, доля творчої спадщини. *Щербаківський В. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці*. Київ: Либідь, 1995. С. 5–101.

8. **Щербаківський В.** *Архітектура в ріжних народів і на Україні*. Львів-Київ: із «Загальної друкарні». Накладом автора, 1910. 256 с.

9. **Щербаківський В.** Архітектура у ріжних народів. Львів: Накладом «Народного Слова», 1909. 256 с.

10. **Щербаківський В.** Мемуари. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2007. № 4. С. 22–193.

11. **Щербаківський В.** *Орнаментація української хати*. Рим, 1980. 102 с.

12. **Щербаківський В.** *Українське мистецтво. Вибрані неопубліковані праці*. Київ: Либідь, 1995. 288 с.

13. **Щербаківський В.** *Українське мистецтво = L'art de l'Ukraine*. Ч. 1 : Деревляне будівництво і різьба на дереві. 1913. XX, 62, [4] с.

14. **Щербань А. Л.** Концепція В. Щербаківського щодо коренів і функцій орнаментики в українській народній культурі (на прикладі гончарства). *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2015. № 2. С. 68–71.

15. **Щербань А., Юрченко А.** Рисунок 1917 року «Запорозького куреня». *Роль музеїв: історія та сучасність*: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 170-річчю від дня народження Д. І. Яворницького (30 травня 2025 р.). Дніпро: Ліра, 2025. С. 95–98.

16. **Lichtenschopf A., Buchinger G., Wächter E., Grabner M.** Historical Wooden Ceilings in Waidhofen an der Ybbs, Austria. *International Journal of Wood Culture*. 2024. № 4. P. 2–3. Ел. ресурс: https://brill.com/view/journals/ijwc/4/2-3/article-p101_1.xml?srsltid=AfmBOooHD7z3J_aI9grspo6HvTeBFl0j_JlvZFI2pTVQFQFZD38xDHd4

Anatolii SHCHERBAN

Vadym Shcherbakivskyi as a Researcher of the Ukrainian Traditional House

Summary

The article examines Vadym Shcherbakivskyi's interpretation of the Ukrainian traditional house as a cultural phenomenon. It provides an overview of all his works, published both during his lifetime and posthumously, that present the results of his research on traditional Ukrainian dwellings. The study discusses and analyses his principal views on several still insufficiently explored aspects of the history of Ukrainian domestic architecture and its place within the traditional worldview. It concludes that, in his studies of the Ukrainian house, Shcherbakivskyi emerged as a thoughtful populariser of knowledge grounded in reliable evidence.

Keywords: *Vadym Shcherbakivskyi, Ukrainian traditional house, folk art, ornamentation.*

УДК 94(477.53)(092 Щербаківський)"1917/1921"

Тарас ПУСТОВІТ

ПРО УЧАСТЬ ВАДИМА ЩЕРБАКІВСЬКОГО У ГРОМАДСЬКИХ ІНСТИТУЦІЯХ ПОЛТАВЩИНИ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 років

У публікації розповідається про громадську і суспільно-політичну діяльність Вадима Щербаківського, аналізуються Статут Губернського комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини на Полтавщині та деякі програмові документи Центрального пролетарського музею Полтавщини початку 1920-х років.

Ключові слова: *Вадим Щербаківський, полтавська громада, громадські інституції, Центральний пролетарський музей Полтавщини, архівна справа, пам'яткоохоронна діяльність, статутні документи.*

Значною подією у площині повернення імені славетного ученого європейського калібру Вадима Михайловича Щерба-

ківського (1876–1957) в Україну стало видання 2007 року спецвипуску «Пам'яток України», присвяченого пам'яті археолога і мистецтвознавця. Але і науковцям Полтавщини у цій справі треба віддати належне. Від початку 1990-х років зусиллями таких дослідників як Олексій та Світлана Нестулі, Олександр Супруненко, Володимир Мокляк, Віталій Ханко та ін. наукова спадщина ученого стала доступною для громадськості, а в науковий обіг було уведено чимало маловідомих фактів [3–6; 8; 10].

Період (1912–1922), в який Вадим Щербаківський працював у Полтаві, науковці вже традиційно називають «полтавською десятиріччкою». У цей час жорстокої реакції, національного відродження та більшовицької окупації учений не тільки докладав значних зусиль у площині розбудови музейної справи в губернії, а й активно долучався до громадського та суспільно-політичного життя задля утвердження української ідентичності, популяризації і збереження пам'яток старовини та мистецтва. Його переїзд до Полтави був усвідомленим і відбувся завдяки заходам місцевої громади та відповідних рекомендацій. Тож Щербаківський від 1912 року обіймає посаду помічника управителя при Полтавському природничо-археологічному музеї. І відповідно до доступних автору цієї публікації джерел, він значиться одним із фундаторів і членів місцевих громадських інституцій: Полтавської вченої архівної комісії, Полтавського церковного-археологічного комітету, Полтавського товариства «Боян», Видавничого гурту імені М. В. Лисенка при товаристві «Боян», Українського клубу в Полтаві, Товариства «Просвіта», Губернського комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини, вірогідно, й Просвітнього союзу «Українська культура», Українського церковного братства на Полтавщині (участь у роботі останніх поки що не можемо документально підтвердити).

У вирі бурхливого суспільно-громадського життя періоду Української революції 1917–1921 років чітко окреслюється коло його однодумців поза музейною справою. Це – Павло Чижевський, Віктор Андрієвський, Лев Падалка, Грицько Коваленко, Іван Горіздра, Григорій Ротмістров, Григорій Маркевич, Іван Ліщина-Мартиненко, о. Теофіл Булдовський та ін. Люди різних професій, національно свідомі, авторитетні і що найголовніше –

діяльні. Вони завжди перебували десь поряд, бо робили спільну українську справу. В інтересах місцевої громади на той час доволі молодий учений виступає як авторитетний експерт-мистецтвознавець, лектор, видавець, кореспондент, редактор і жертводавець.

Віктор Андрієвський у своїх спогадах, оприлюднюючи узагальнюючу інформацію про заходи за участю представників громади, пише так: «Крім великих концертів, з якими виступав хор нашого «Бояна» – пізніше, як відчинено «Український Клюб», виступав у ньому на наших «суботниках» і зменшений хор. Звичайно по суботах у клюбі відбувався якийсь короткий відчит наших громадян, от як В. Щербаківського, Г. Коваленка, В. Щепотєва й інших, по ньому короткий концертовий відділ, а потім танці. В цей спосіб з'єднували ми собі й українізували мало свідому полтавську молодь. Цілу культурну роботу «Бояна» й інших наших інституцій ми були що хвилини готові перевести на політичні рейки, що й сталося само собою в бурхливі 1917–1918 роки» [1, с. 70–85].

Про громадянську позицію вченого свідчить маловідомий, але значущий факт. У 1917 році, від квітня до червня Вадим Щербаківський на прохання україноφілів редагує прогресивний місцевий часопис «Вістник Полтавського губернського громадського комітету». Позиція редактора відразу позначається на змістові публікацій. На шпальтах часопису містяться інформації про віча, мітинги, проведення й ухвали з'їздів, організацію «просвіт», українізацію військових частин і навчальних закладів та ін. «Співробітників майже не було, я мусив сам-один редагувати цілу газету. Спав тільки три-чотири години і почував себе втомленим до краю» – згадує він пізніше [5, с. 69]. А ще у період свого редакторства він пише ґрунтовну статтю (вийшла за підписом Андрієвського), в якій спростовує популярну тогочасну московську тезу, що українці і українство суто «німецька вигадка».

Вадима Михайловича за політичними переконаннями Віктор Андрієвський відносить до соціал-демократів, хоча у жодних партійних списках із виборів до Всеросійських установчих зборів чи місцевих органів самоврядування він не значиться. Пріоритетними для нього були суто наукові інтереси.

Із деякими членами місцевої громади він був знайомий ще з часів навчання у Київському університеті святого Володимира (Віктор Андрієвський), з іншими зійшовся уже перебуваючи в Полтаві. Велике значення для швидкої адаптації вченого у губернському центрі мали: ґрунтовна освіта, фахові рекомендації, знайомство і спілкування зі славетними сучасниками – Василем Кричевським, Миколою Лисенком, Володимиром Антоновичем, Тадеєм Рильським, Дмитром Яворницьким та ін., комунікація з європейською, у тому числі галицькою інтелігенцією, різнобічні зацікавлення (починаючи від хорового співу і музичного мистецтва до релігійних питань), благодійність задля вирішення фахових і суспільно-громадських завдань. Зв'язки із представниками Галичини ставали все міцнішими і про це, приміром, свідчить частина його епістолярії. Лише у ЦДІА (м. Львова) зберігається комплекс листів Вадима Щербаківського до Івана Кревецького та Антона Крушельницького за різні історичні періоди [13; 14].

На формування світогляду майбутнього ученого безумовно мав вплив батько і його оточення. З теплотою Вадим Михайлович згадує, перебуваючи вже в еміграції, що у кабінеті священника о. Михайла Щербаківського зберігалися його улюблені журнали «Київська старина», «Русское богатство», а до 1884 року і газета «Гуцулка»; були й церковні та єпархіальні «Відомості», київські газети, не тільки «Киевлянин», а й «Заря», потім і «Киевская мысль», «Сын Отечества» та ще й «Громадська думка», «Рада» й інші українські видання [5, с. 195]. Відтак усі ці видання були доступні йому ще з дитинства. А писемні пам'ятки та українська книжка для музейника-інтелектуала – не просто джерело інформації, а один із чинників формування національно свідомої людини.

Тож саме він допомагає громаді вишукано оздоблювати місцеві локації українського життя (Українського клубу), поповнювати власним коштом громадську книгозбірню рідкісними виданнями (комплектами Записок НТШ, іншими цінними виданнями на суму більше 5000 корон), запобігати знищенню національної культурної спадщини, у критичних ситуаціях брати на себе відповідальність перед новою більшовицькою владою і навіть працевлаштовувати на думку влади неблагонадійних осіб. Описуючи та рятуючи різноманітні пам'ятки старовини,

зокрема, архівні колекції родини Драгоманових, він у 1921 році щоденно долав пішки десятки кілометрів бездоріжжям (приміром, до Яресьок та Гадяча), і без достатнього на те фінансування [5, с. 155–158]. Не сподівався на представників нової радянської номенклатури. Робив конкретні заходи для порятунку частини колекції відомої гадяцької родини. Мав літературний хист і блискучу пам'ять. А ще вмів прогнозувати події, що зрештою і врятувало йому життя.

Окремої розмови вартує створення Вадимом Щербаківським при Полтавському музеї Наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині, його участь у розробці Статутних та інших програмових документів.

Надзвичайно важливо, що організація Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні, як і відповідних губернських структур, припадала на період встановлення української влади навесні-влітку 1917 року. Але внаслідок військових подій, змін українських політичних еліт, процес затягувся.

Актуальність створення і розбудови цієї громадської інституції у період військових дій не викликала у пам'яткоохоронців жодного сумніву. І роль Щербаківського у цьому процесі як у Києві, так і в Полтаві, є очевидною.

Сам Щербаківський у своїх спогадах визначає коротку хронологію подій створення Губернського комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини на Полтавщині з річним запізненням: «Відкриття і перші збори організації відбулися 17 листопада 1918 року, в них взяли участь Анцибор Н., Мірза-Авак'янц Н., Коваленко Г., Падалка Лев, Рудинська Є., Рудинський М., Своєхотов Данило, Щепотьєв В., Щербаківський В. Друге засідання відбулося 30 листопада. Третє – 15 грудня, і на сьому обрана була президія: головою – В. Щербаківський (тобто я), секретар – Рудинський. Десяте засідання товариства відбулося 28 вересня 1919 [р.] і тоді постановлено було видати перший том «Записок» товариства. Я і видав перший том своїм коштом, причім за папір було заплачено 5000 рублів. Сей том мав 112 сторінок.

Ми з Рудинським радилися, як нам поставити на ноги охорону пам'яток старовини та українського мистецтва, щоб врятува-

ти такі українські пам'ятки від знищення, і прийшли до думки про заснування другого комітету на ширших і притім урядових основах і намітили план переведення в життя… Але се вже прийшлося зробити під більшовиками» [5, с. 85].

У фонді 3154 «Лохвицького повітового відділу народної освіти, м. Лохвиця Лохвицького повіту Полтавської губернії», що зберігається у Державному архіві Полтавської області, відклалися деякі статутні і програмові документи, що відображають діяльність Губернського комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини на Полтавщині у 1920–1923 роках [11].

Представлені автором цієї публікації документи дають чітке розуміння, які завдання у період політичної невизначеності і відкритої ворожості до усього українського ставила перед собою свідома інтелігенція. І наскільки різноманітними були напрямки їхньої роботи. Цікавим є і склад далеко не першої комісії, до якої було включено різних фахівців, у тому числі архівістів. Серед окреслених завдань Губкопмису серед інших значаться, й такі: утворення архівного фонду на Полтавщині; завідування архівною справою, охорона архіву, і взагалі книжкових багацтв [11]. І це не просто рядки. У 1922 році в губернії пам'яткоохоронцями було «перевезено і тим спасено від псування та розкрадання чотири великих архиви, декілька дрібних, инши архиви опечатано, або зложено на місці так, щоб вони не псувались. Закінчено переробку та систематизовано до опису архив б[увшого] окружного суду і багато дрібних». Робилося це переважно на громадських засадах. Для розуміння реальної ситуації у площині збереження архівів процитуємо фрагмент листа завідуючого Центральним історичним архівом Полтавщини Івана Рибакова академікові Дмитру Багалієві від 27 липня 1922 року: «…В зв'язку зі скороченням штатів Центр. пролетмузей одчислив і останніх 3-х співробітників Ц.[ентрального] істор.[ичного] архіву, і тепер полтавські архіви навіть не мають штатів. Архів б.[увшого] Окр.[ужного] суду періодично терпить нальоти озброєних злодіїв, про це навіть писали в газеті, але охорони не дали ніякої» [15]. Такі реалії часу.

Важливий факт. Статут та інші програмові документи, які представлено у додатках, укладено українською мовою. В них знаходимо чимало правок, що свідчить про те, що укладачі Ста-

туту підходили до написання головного документу творчо і зі знанням справи. На наш погляд, це важливе джерело з історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (Центрального пролетарського музею Полтавщини), водночас розуміння рівня фаховості і національної свідомості його співробітників на початку 1920-х років.

Але очевидно й те, що у виявлених документах уже чітко простежується ідеологічна складова нової влади – серед нових завдань – збір документів з історії революційних подій та «просвещения в Украине». Після першої хвилі знищення ідеологічних опонентів у більшовиків надійшла черга до музейників, архівістів, науковців та ін. Документи друкуються мовою оригіналу.

Додатки

1. б/д – **Статут Губерніального Комітету Охорони Пам'яток Мистецтва та Старовини на Полтавщині.** *Рукопис.*

СТАТУТ
Губерніального Комітету Охорони
Пам'яток Мистецтва та Старовини на Полтавщині
[Губкомис].

1. Губкомис засновується для найкращої охорони пам'яток Мистецтва та Старовини на Полтавщині, їх наукового та матеріального учоту, і также відповідньої організації на місцях музейної, бібліотечної та архівної справи.

2. Істнує Губкомис при Губерніальнім Відділі Народньої Освіти, якому підлягає в адміністраційному відношенні, але у внутрішньому розпорядку інстітуцією автономною в межах Полтавщини, яка в своїй діяльности керується вказівками Всеукраїнського Комитету по охороні пам'яток Мистецтва та Старовини і йому безпосередньо підлягає в Науково-Художнім відношенні, з часу свого заснування, про яке його негайно повідомляє, доклавши список особистого складу та копії протокола про заснування.

3. Від ВУКОПИСу одержуються всі спеціальні інструкції та постанови, потрібні вказівки по загальним питанням в окремих випадках, листовно або через інструкторів ВУКОПИСу, про надсилку яких може прохати Губкомис.

4. Губкомис кожне піврічья надсилає до ВУКОПИСу справоздання про свою діяльність, докладаючи обрахунки, поясняючі записки до них і плани своєї праці.

5. Про свої заходи загального характеру Губкомис повідомляє ВУКОПИС, до якого також звертається, ремонт музеїв і инш.

6. По відкритті Губкомис заводить власну печатку, бланки, книжки потрібні для діловодства.

7. Керує справами по Губкомису, яко установчо-розпорядчий орган, постійна колегія, в склад якої входять: Голова колегії, по призначенню Губерніяльного Відділу Народньої Освіти, або його заступник, обраний колегією; організатор музеїв на повітах; Завідуючі відділами Полтавського музею: етнографичним, археологичним; Завідуючий Архітектурною Секцією музею; Завідуючий Полтавською Центральною Науковою Книгозбірнею; Завідуючий Полт. Центральним Архивом; Завід. Художньою Галереєю і представник Полтавського Наукового Товариства.

8. Для вирішення чисто-наукових питань можуть відбуватися засідання колегії в поширенному складі, з запрошенням представників ріжних секцій музею – природничої, фольклорної, музичної і инш., а також спеціалистів.

9. Про особистий склад постійної колегії Губкомису і зміни в йому посилається Повіт-Губкомису. Всі постанови колегії Губкомису проводяться в життя через виконавчий орган, штати якого зазначаються окремо (Секція Управління).

10. Колегія по мірі потреби організує постійні або тимчасові комісії для вирішення окремих питань і справ, виїзд у повіти і т. инш.

11. В окремих випадках Губкомис заклика до участи в своїй праці і консультантів із досвідченних осіб по ріжним галузям мистецтва, науки та техники.

12. Кошти Губкомису складаються з сум, які будуть асігновані державною владою установленним чином по обрахункам Полтавського Губерніяльного Відділу Народньої Освіти і ВУКОПИСу, які розлічуються на підставі існуючих для цього законоположень.

13. Губкомис по уложенні обрахунку та остаточному затверджені його владою, перепроводжує цей обрахунок у ВУКОПИС, який повертає його з усіма своіми помітками та виправленнями в Губкомис до виконання.

14. В круг діяльности Губкомису входить:

1). Завідування музейною справою на Полтавщині.

х) повідомлення ВУКОПИСу,

2). Завідування архивною справою, також охорона архивів, книгозбірень, і взагалі книжкових багацтв.

3). Охорона пам'яток Мистецтва та Старовини.

4). Регістрація та учот культурних цінностей.

5). Видача Охоронних листів на речі Мистецтва та Старовини.

6). Охорона і регістрація церков і церковної старовини.

7). Допомога науковому та освітньо-виховальному використанню художньо-історичних збірок окремих пам'яток і предметів мистецтва

та старовини, а також широкому розповсюдженню художньо-історичних відомостей серед народу.

8). Поповнення речами та збірками і инш. музейного фонду Полтавщини.

9). Утворення Архивного фонду на Полтавщині.

10). Видання обов'язкових постанов в межах круга його діяльности.

11). Догляд за обов'язковим виконанням законів та наказів по Губкомису і ВУКОПИСу.

12). Скликання Губерніяльних з'їздів із спеціалистів по мистецтву та вивченню краю.

13). Участь через представників у Всеукраїнських з'їздах по мистецтву та музейно-книжкових справах, які улаштовуються ВУКОПИСом.

14). Догляд за тим, щоб нігде на Полтавщині не провадилися ні які реставраційні роботи взятих під охорону пам'яток та роскопки без відома і дозвілу Губкопису та ВУКОПИСу.

15). Відання під суд приватних осіб і установ за псування, розграбування, знищення, недозволений вивіз утворів мистецтва і старовини з України та за спекулятівну торговлю іми.

Губкопис ставить своєю метою також регістрацію, охорону, збірання, вивчення та популярізацію всіх тих утворів мистецтва, які найбільш характерні для свого часу й можуть служити своєрідними документами для історії побуту та творчости, а саме:

1/. Археологічні древності,

2/. Пам'ятки архитектурні та монументальні,

3/. Речі рухомі,

4/. Утвори народного мистецтва, творчости та музики.

16). Пам'ятки Губкомис охороняє такі:

а/. Могили, городища, вали, могильники, стоянки і т. инш.

б/. Старовинні будинки (будинки міськи, церкви, монастирі).

в/. Громадські та приватні збірки археологичного змісту; збірки грошей, картин, статуй, ікон, золотої, срібної домашньої і церковної утворі, фарфору і т. инш., кераміки, меблів, килимів, вишивок, тканин, утворів народнього мистецтва та музейних інструментів і инш. (кому б ці збірки не належали), зокрема, збірки рукописів та стародруків.

17). Всі вищезазначені речі являються загально людським добром і Губкопис турбується про те, аби ці пам'ятки Мистецтва та Старовини стали дорогими і зрозумілими широким трудовим масам, улаштовує виставки, мандрівки під керуванням досвідчених осіб для огляду видатних історичних місцевостей і музеїв, будинків, збірок, організує загально приступні лекції на курсах по історії мистецтва, археології, етнографії, письменству та музиці, видає каталоги, покажчики, провідники та инш.

18). Губкомис збірає точні і докладні відомости регістрацією про пам'ятки мистецтва та старовини на Полтавщині, як громадські, так і приватні, присутні для огляду й закриті, при чому відомости ці даються власникам й безпосередньо Губкомису, або через Повіткомиси, і перевіряються шляхом огляду агентами. Зосереджуються всі ці відомости у ВУКОПИСі.

19). У всіх випадках, коли тим або иншим пам'ятками мистецтва чи старовини загрожує небезпека розграбування, загибелі від пожежі або старости від помешкання, Губкомис або зобов'язує всіх власників вжити всіх необхідних заходів для збереження збірок, або міських будинків в безпечні місця включно, коли вже було неможливо передбачити або попередити розграбування чи загибель художньої збірки, Губкомис притягає до відповідальности винуватих і через відповідних представників влади, або через установи, та відбирає розтягнені пам'ятки.

20). Губкомис уважно слідкує, аби ніколи не продавалися речі, що мають історичну цінність, або не розпродувались колекції, остановлюють розпродаж, коли вона веде до розпилення збірок і доводить про подібні випадки при потребі до відому ВУКОПИСу.

21). Всі речі, які поступили в розпорядження Губкомису, а також придбані ним, або йому подарені, передаються до відповідних установ (Музею, Архиву, Книгозбірень, инш.).

Голова Губкомису Іван Капустянський [підпис]
Секретар [підпис]

Державний архів Полтавської області. Ф. 3154, оп. 2, спр. 4, арк. 3–4. *Машинопис.*

2. б/д – **Склад колегії Полтавського губкомису.**

Склад колегії Полтавського губкомису.
1. Завідуючий: І. Н. Капустянський.
2. Етнограф: К. М. Мощенко.
3. Художнік: М. М. Бокій.
4. Архітектор: Г. П. Демочко.
5. Історик-архівіст: І. Ф. Рибаків.
6. Археолог: В. М. Щербаківський.
7. Заступник завід.: П. С. Поставний.
8. Завідуючий Центральною Науковою Книгозбірнею: М. І. Сагарда.
9. Музика: В. М. Верховинець.
10. Фольклоріст: В. О. Щепотьєв.

Державний архів Полтавської області. Ф. 3154, оп. 2, спр. 4, арк. 7. *Машинопис.*

3. б/д – **Програм до збірання української народної творчости (прислів'їв, прозвань, жартів і ин.), а также словникових матеріялів**.

Програм до збірання української народної творчости (прислів'їв, прозвань, жартів і ин.), а также словникових матеріялів.

1) Прохають записувати в мови особливо простого люду, крамарів духовенства и т. ин.:

а) Прислів'я, приказки, що мають частіше жартівливий характер, про окремі місця та чужи сельбища з їх мешканцями, про чужисторонців, людей иншої віри, видатних місцевих діячів і ин., як місцеві так і ходячі.

б) Скоромовки, пустобайки, приговорки, побрехеньки, байки, а також примовки ремесників, крамарів, закликання «клієнтів» бублейниць, сластьониць і ин.

в) Дотепні й … [слово не розбірливе] відповіді, жарти й глузування і ин.

г) Вислови …[слово не розбірливе], побажання, привітання, прокляття, лайки та ин.

д) Небилиці, аллегорії, підходи, клички, вуличні словлення, похвальбу і т. и.

е) Побажання, застільні, заздоровні, всяки примовлення при вишівці, поминальні, заупокойної й ин.

ж) Загадки з відгадками, народні задачі, мороки, акростихи та инші подібні розрівки й жарти.

з) Замовлення, закляття, закликання, нашіптування й ин.

ї) Пояснення снів і приміти.

к) Хліборобськи та пастуші приміти.

л) Казки, народні вірши, частушки, пісні.

м) Прізвища, назви, місцеви осібни їх пояснення.

2) Записувати всі твори народної творчости прохають з непорушнім зберіганням вимови кожного звуку, і не пристосовувати обов'язкового до граматичного (шкільного) правопису; обов'язково над кожним словом зазначати наголос; не цензурувати и не підправляти записів, який би зміст не був.

3) Необхідно також знати, наскільки розповсюджені й улюблені почуті вами прислів'я і инш. (напр., чи вживаються вони в околиці, чи тільки в вашій місцевости, скрізь чи лише в одній якій-небудь семьї, або у окремої людини).

4) Бажано мати пояснення розуміння й значіння, а також походження або навіть зародження кожного прислів'я від людини, яка її вживає і коли є змога, то треба записати такі відомости його власними словами.

5) При недуже зрозумілих, стародавніх, або місцевих словах (т. зв. провинціализмах) треба добавляти пояснення їх значіння, яке надає їм сам оповідач. Це можна сказати про прислів'я, які в ріжніх місцях вживаються в ріжних значіннях.

6) Повідомити, хто взагалі в вашім краї, або в селі знає ї зберіга в своїй пам'яти найбільше прислів'їв, загадок і ин.

У кого селян, міщан, духовних, москалів чи робїтників частіше вживаються прислів'я і ин. Хто частіше ними користується в розмові: чоловіки чи жінки, старі люде чи молоді, або діти.

Чи є в вашій місцевости кобзарі, лирники, цимбалісти, вертепники, колядники, що про них нарід розповідає або пригадує.

7) Які є у вас особливі вислови для всіх вищеперелічених творів народньої творчости, напр., чи скажуть «казати прислів'я», «загадати загадки», «разгадати сон», примовляти чи як инакше?

8) Коли підставою прислів'я, приказки і ин. висловів була який-небудь анекдот, казка, переказ, байка, або ж справжня пригода, для пояснення запишить і їх докладно, також коли прислів'я, або приказка почалася з забутої в народі пісні (яка часто ще, продовжує мизерне існування середь дітей і ин.), або казки, то поспитайтеся про них і запишить цілком цю пісню або казку.

9) Коли вам трапиться знайти у кого-небудь рукописні зшитки з прислів'ями, загадками, замовами, піснями і ин., то докладно скопіюйте їх і надішліть до кабинету фольклора та мови при Центральному Пролетарському Музеї Полтавщини з коротким описом вигляду самого зшитка і з відомостями про те, коли і як його написано, на кількох аркушах, чи нема в ньому малюнків, кіноварних (червоних) літер, чи не просвічує на світло в аркушах рік, або яке інше водяне клеймо: кому належить, від кого теперешній власник його дістав. Коли є в середині самого зшитка, або на оправі його (на дошці і ин.), помітки: кому належав зшиток в давні часи і потім то все це опишіть, як там написано, ще краще коли б вам можна було надіслати хоч би на деякий час і самий зшиток, він може бути купленим, або в короткому часі повернутим.

10) Коли, в яку саме пору року (напр., на святках і ин.) при яких обставинах можна чути прислів'я в вашій місцевости, загадки, казки та ин. Чи нема гри, яка була би зв'язана з казанням прислів'їв, загадок, жартів і глузуванням і ин. Коли її грають (зазначити місяць, число, пору року, день)?

11) При записування прохають писати виразно; необхідна умова в поясненнях – ясність і зрозумілість вашого викладу, літературної обробки неодмінної не треба.

Так само не зважайте на кількість і якість зібраного матеріялу. Надсилайте хоч би і всім відомі прислів'я устні або друковані, коли ви їх можете пояснити, розказати при яких умовах і де вони вимовлені, то це вже є важливе і нове, і через те для науки варта кожна вказівка, тому вона може краще пояснити відоме.

Надіслане буде прийнято з великою подякою і буде використано для науки, і призвіща осіб, які сповістили про ті або інші матеріяли, будуть з пошаною подані в своєму місці.

12) Особливо бажано мати записи таких прислів'їв, приказок, загадок, і ин., котрі або вже забуті, або почали перетворюватися й зникати під впливом тих чи инших несприятливих обставин.

Державний архів Полтавської областв. Ф. 3154, оп. 2, спр. 4, арк. 50, 52. *Рукопис.*

4. 1920 р., листопада 8. – **Програм для записі зразків Народньої мови і творчости (діялектологічних і фольклорних)**.

ГУБВ. НАРОДН. ОСВІТИ.

ПІДВІД. ОХОРОНИ
НАУКОВ. ВИВЧЕННЯ
пам. Мистецтва,
СТАРОВИНИ ТА ПРИРОДИ

Листопаду 8 дня 1920 р.
№ 767

ПРОГРАМ

для записі зразків народньої мови і творчости (діялектологічних і фольклорних).

Кожна місцевість (хутір, село) має свої одміни в мові мешканців, даби докладно їх прослідити, треба було би звернутися до спеціяльно зложених «Програмів» (один., Михальчука і Тимченка «Програм до збирання діялектологічних одмін Українськоі мови», надрукований в «Записках Укр. Наук. Тов-ва» в Київі, кн. V – VIII, в 1909 р., і виданий в 1910 р. окремо; другий, Кримського і Михальчука «Программа для собирания особенностей малорусских говоров», вид. СПБ. Академією Наук в 1910 р.). Заповнення їх потрібує часу й терпіння, як і складання місцевого словника. Що ж до окремих одмін мови, зразків ii, до народньоі поезіі, – це все ми спостерігаємо на кожнім кроці і кожен може подати іх, як матеріял для наукового студіювання і розроблення. Тут приходиться лише мати не увазі хоч би елементарну науковість записів. Не будемо говорити про фонограф, яко засіб для найбільш точного записування, про транскрипцію Брока і инші, складені так, аби можна було передати найменьший відтінок вимови кожного звуку.

Такі записи потрібують наукового підготування. Але кожен записувач повинен по змозі додержати принцип точности запису, навіть залишаючи для цього з боку правила правопису і взагалі українськоі граматики, бо тільки такі записи мають наукову вартість.

Спосіб письма можна взяти звичайний (кулішівку) з його літерами **є** – рос. **ѣ**, **е** – рос. **э**, **йо**, **ьо** – рос. **ё**, **г** – лат. **g** (кг), **и** – рос. **ы** (середню вимову між **й** і **е** можна зазначити як **ие**, – це трапляється часто в ненаголошених складах говірок Полтавщини).

Коли б попадалися двозвуки (оо, уо) і инш., треба зазначити, який звук вимовляється виразніше, підкресливши його, або поставивши на йому наголос (вуоль, куінь і т. п.). Взагалі всі найменші відтінки треба передавати, зазначаючи їх хоч би якими власними значками, пояснивши тільки їх значіння (напр. неясну вимову звука **в**, яка наближається до **у**, можна передати як **у**; широку вимову звука **е**, можна передати як **è**, звужену – як **ê** і т. д.). Місцеві русизми теж записувати точно.

На кожному слові неодмінно треба ставити місцевий наголос (удареніе). В кожнім випадку зазначати, від кого, де і коли записали.

Коли від однії людини приходиться робить значну кількість записів, треба слідкувати за тим, аби вона була людиною місцевою по походженню, неграмотною (неписьменною, або малограмотною), яка зберігла в своій мові місцеві одміни, без яких фабрично заводських або салдацьких впливів. Частіше це можна знати серед старих жінок (і дідів) або серед малих дітей (8-12 років). Тому бажано передпосилати записам коротенькі характеристики осіб, від яких зроблені записи і тих місцевостей, де вони зроблені (історію села чи хутора, коли вона відома, ступінь його культурного розвитку, віддаленність від міста, залізниці, стосунки ворожі або родинні з сусідніми селами і т. д.).

З народної творчости особливу увагу варто звернути на казки, місцеві легенди, побутові оповідання, прислів'я, загадки, байки, пісні (записувати по змозі з нотами), також записувати звичаі (весілля, крестини і инш.) з усіма їх деталями.

Всі записи прохають надсилати до Полтавського Наукового Центрального Музею. Сюди ж можна звертатися за ріжними вказівками та порадами щодо цієї справи, адресуючи на Секцію Фольклору і Мови. Друковані матеріяли по мірі виходу будуть надсилатися до Відділів Освіти й записувачам, які при записах зазначають свою точну адресу й призвіще (бажано також літа й освіту).

ПОЛТАВСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ НАУКОВИЙ МУЗЕЙ
(Секція Фольклору й Мови).

Державний архів Полтавської області. Ф. 3154, оп. 2, спр. 4, арк. 54–54 зв. *Машинописна копія.*

5. б/д. – **Програм по історії українського мистецтва**.

Програм по Історії Українського Мистецтва

Загальні підручники: Груш. Іст. Укр. – Руси, т. III, л. 1903. ст. 422–452, т. VI 1907 ст. 368–388. П. Толстой и Кондаков: «Русск. Др.» вып. II, III, IV, V. Новицкий А. Ист. Русск. иск. т. I гл. III–VII ст.: 16–69; т II ст. 31–35, 97; 118–122; 126–127, 159–160. – Грабарь Ист. русск. иск. т. I ст. 145–154, 155–162; т II ст. 337–359; 361–416; т. VI ст. 61–104; 108–125; 451–472; т. V ст. 25–36; 155–170. Шмит – Искусство Др. Руси-Укр. – Широць-

кий – Старов. Мист. на Україні – Ернст – Укр. мист XVII–XVIII в. – Полонская – Истор.-культ. атлас по русск. ист. – Галичина, Буковина, Угорская Русь изд. «Задруга» (I изд. ст. 199–213, або II-е ст. 235–252).

І. Мистецтво до-християнської доби. Ідольські святині. Житла. Хвойко – Древние обитатели Средн. Приднепров'я. Ханенко – Древности Поднепров'я.

ІІ. Перші християнські церкви. Десятинна церква. Роскопки Хвойки в Білгороді, Спаська катедра у Чернигові; св. Софія Київська; ц. в Овручі; у Волод.-Волинському та інші. Галицькі церкви Спаса й Благовіщення, Пантел. в лаврі та інші.

Лошкарев – Церковно-археол. очерки – Отчет археол. ком. за 1908 г. (роскопки Фармаковського и Миляева). Полонская – Арх. роскопки Хвойка в Белгородке «Тр. Моск. предв. ком. по устр XV арх. съезда».

Лошкарев – Церкви Чернигова и Новг.-Северска, Труды XI арх. Съезда т. II – Окунев «Крещальня Софійского Собора. – ШМит – про видання св. Софии «Збірн. секцій Мистецтв».

ІІІ. Загальна характеристика церк. архіт. Плани церкв. Декорація зовнішня і внутрішні окраси. Впливи західні й східні.

IV. Фортифікаційні будови. Золота брама у Київі. Холмські вежі. Камінецька вежа і др. Тереми. Різбарство.

V. Мозаїка. Св. Софія Київська. Золот. Михайлівський монастырь. Фреска. " ". Світські фрески. Фрески Кирилів. мон. Іконне малярство. Айналов – ист. древн. –русск. иск-ва «Изв. Тавр. Учен. Арх. ком. № 53. "" Редин – Кіев.-Соф. Собор. – Кондаков: О фресках лестниц. Кіев.-Соф. Собора "Зап. Арх. О-ва III. Зуммер В…….. ?

VI. Мініатюри й орнамент рукописів. Острож. Евангеліе. Зборник Святослава 1073. Трирська псалтир Орнамент стінописний.

Стасов У. Славянск и вост. Орнамент. Буслаєв – «Русск. иск-во в оценке франц. учеб. «Крит. обозр.» 1879 № 2 і 5.

Записки наук. т-ва ім. Ш-ка т XCIX.

VII. Емаль горож…(?) Юбілярство. Філіграні і перлисті орнамент. Кондаков – Русск. клады.

VIII. Замки. Церкви – замки. Ц. Лавр. монаст. Ц. в Зінківцях на Поділлі в Сутнівцях, в Суботові. Реставр. Пам'яток великокн. доби.

Павлуцкий Древн. Украина. –

IX. Деревляне будівництво. Трьохбаштовий і пятибаштовий тип церкви. Пірамідальність башт. Отесання. Обшелевка. Вікна й двері. Галицькі та буковинські деревл. церкви. Вплив дерев. архіт. на кам'яну.

Павлуцкий – Древн. Укр. – Новицкий: Черты самобытности в Укр. зодчестве. Тр. XIV археол. съезда т. II. – Волков: Старин. Дерев. церква на Польши Матер. по этногр. России I изд. Русск. Муз.

Щербаківський Д. Укр. дер. церк., зб. секц. мист. – Новицкий. Дерев. церк. архит. Галиции, Укр. м. 1914 № 11–12.

X. Малярство. Розповсюдження й впливи укр. малярства. Вавельська катедра в Кракові. Сандомирська катедра. Цехи. Західні впливи. Розповсюдження їх в Східній Україні. Іконостаси Рогатинський і Богородчанський (фламандський вплив) та малюв. Львівської церкви Пятниці (італійський вплив).

Грушевська М. Причинки до історії руської штуки в давній Польщі. Зап. Наук.Т-ва ім. Ш-ка. Т. II.

XI. Штихування

Ровинский – Подробн. словарь русск. граверов.

XII. Різьба декораційна й ікон... Гаптування

XIII. Початок барокко. Будівництво XVII і XVIII ст.

Горностаев – Дворцы и церкви Юга – Ернст – Київські архитекти

XIV. Малярство. Левицький, Боровиковський, Лосенко, Шевченко, Ге, Репін, Мурашко, Пимоненко, Врубель.

Різбарство Мартос.

Дягилев – Левицький, С. Эрнст – Лосенко – «Стар. Годы», 1914 г. № 1 Горленко – Боровиковский «Укр. были». Новицкий Шевченко, як маляр. Яремич – Врубель. Врангель – Русская скульптура.

Державний архів Полтавської обл. Ф. 3154, оп. 2, спр. 4, арк. 56–56 зв. *Рукопис.*

Джерела та література

1. **Андрієвський В.** *Три громади. Спогади з 1885–1917 рр.*: в 2 ч. Частина II. Львів, 1938. С. 70–85.

2. Загальні збори Полтавського товариства «Боян». *Рада*. 1914. 20 лютого (5 березня). № 42.

3. **Нестуля О.** В. М. Щербаківський і охорона пам'яток Полтавщини. *Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею*: збірник наукових праць. Полтава, 1992. Вип. 2. С. 59–63.

4. **Нестуля О.** *Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941*. У 2-х кн. Київ, 1995.

5. *Пам'ятки України*: історія та культура (науковий часопис). Спецвипуск: Вадим Щербаківський. Річник XXXIX. 2007. Число 4 (157). 292 с.

6. *Полтавський археологічний збірник*: збірник наукових праць. Пам'яті В. М. Щербаківського (1876–1957). Відп. ред. Супруненко О. Полтава: Полтавський літератор, 1995. Число 4. 208 с. іл.

7. Просвітянське життя. *Рідне слово*. 1919. 11 жовтня (28 вересня). № 51. С. 4.

8. **Супруненко О.** Вадим Щербаківський: сторінки біографії. *Архівний збірник на посвяту Полтавської вченої архівної комісії*. Полтава, 1993. С. 86–100.

9. *Український національно-визвольний рух*. Березень-листопад 1917 року: документи і матеріали. Упорядники: В. Верстюк (керівник) та ін. Київ: Видво імені Олени Теліги, 2003. С. 45–46.

10. **Щербаківський Вадим.** Полтавський університет у Полтаві: спогади. Відп. ред. Супруненко О. Б. Полтава, 1994. 40 с.

11. *Державний архів Полтавської області*. Ф. 3154, оп. 2, спр. 4.
12. *Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського.* Ф. 50, № 792.
13. Листи Вадима Щербаківського до Івана Кревецького. *Центральний державний історичний архів (м. Львів).* Ф. 309, оп. 1, спр. 1008, арк. 1–18.
14. Листи Вадима Щербаківського до Антона Крушельницького. *Центральний державний історичний архів (м. Львів).* Ф. 361, оп. 1, спр. 141, арк. 1–25.
15. Лист завідуючого Центральним історичним архівом Полтавщини Івана Рибакова академікові Дмитру Багалієві від 27 липня 1922 року. *Цент-ральний державний архів вищих органів влади України.* Ф. 14, оп. 1, спр. 67, арк. 17–17 зв.

Taras PUSTOVIT

Vadym Shcherbakivskyi's Participation in Public Institutions of Poltava Region during the Ukrainian Revolution of 1917–1921

Summary

The article examines Vadym Shcherbakivskyi's civic and socio-political activities during the period of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. It analyzes the Statute of the Provincial Committee for the Protection of Monuments of Art and Antiquities in Poltava Region as well as selected programmatic documents of the Central Proletarian Museum of Poltava Region dating from the early 1920s. The study highlights Shcherbakivskyi's contribution to the development of heritage protection, museum organization, and the preservation of cultural property during a period of profound political and social transformation.

Keywords: *Vadym Shcherbakivskyi, Poltava community, public institutions, the Central Proletarian Museum of Poltava Region, archival studies, cultural heritage protection, statutory documents.*

УДК 94(477)"19":323.1:929:82-6

Олександра БУЗЬКО

КРИЧЕВСЬКІ ТА ЩЕРБАКІВСЬКІ: РОДИННІ ЗВ'ЯЗКИ Й УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ У ЛИСТУВАННІ ТА СПОГАДАХ

На основі листування та мемуарних джерел висвітлено українське мистецьке й інтелектуальне середовище першої третини XX століття крізь призму родин Кричевських і Щербаківських.

Ключові слова: *Василь Кричевський, Євгенія Кричевська, Галина Кричевська-Лінде, Вадим Кричевський, Вадим Щербаківський, Данило Щербаківський, Мефодій Павловський, будинок Михайла Грушевського, Українська революція 1917–1921 років, мовне питання, мистецьке середовище Києва, еміграція.*

29 липня 1912 року Євген Чикаленко зафіксував у щоденнику:

В Кисловодську я спочатку самотній нудився, а потім несподівано приїхав М. І. Павловський. З ним трапилось, як він каже, нещастя: несподівано його покинула жінка.

М. І. Павловський так був цим прибитий, що не знав куди йому подітись і вирішив поїхати в Кисловодськ, де його сестра замужем за псаломщиком (дяком). Він розказав мені про своє горе, а я намагався втішити його всякими способами, а найбільше тим, що тягав його скрізь по горах до втоми, бо знаю, що втома – найкращий лік проти всякого душевного болю [17, с. 234].

Ідеться про Мефодія Івановича Павловського (1876–1957), українського громадського діяча, журналіста, секретаря редакції газети «Громадська думка» і редактора київської газети «Рада», яку фінансував Євген Чикаленко протягом 1907–1913 років. «Рада» була єдиною на Наддніпрянщині щоденною україномовною газетою ліберального спрямування. Є. Чикаленко неодноразово підкреслював, що М. Павловський – людина, яка найкраще в редакції знає українську мову, «незамінний редактор. Він людина спокійна, розсудлива, тактовна, дуже добре знає мову, а головне, надзвичайно добросовісна і працьовита» [17, с. 76].

Однак, як читач уже міг здогадатися із назви статті, мова піде не про Мефодія Павловського. У 1912 році Євгенія Щербаківська пов'язує свою долю з художником і архітектором Василем Кричевським, покидаючи чоловіка Мефодія Павловського. З нею лишається їхній п'ятирічний син Вадим. Зразки його дитячого почерку ми бачимо на деяких листах Євгенії Кричевської до брата Данила Щербаківського (рис. 1).

Приписка у листі Євгенії до Данила від Василя Кричевського:

Любий Данило Михайловичу! Беріть отпуск та приїздіть до Києва, бо тут багато цікавої роботи. Там у Вас мабуть дуже погано. Передаємо Вам торт. Ваш Василь Кр.

Смотрі на обороті.

На звороті – приписка від сина Євгенії Вадима:

Дорогий дядю Даню. Приїжайте до нас швидче. Котяти повиростали і муркотять дуже добре. Вадя.

Швидше за все, це лист на фронт і, судячи з почерку дитини, – датується орієнтовно 1917-м роком. Лист, на жаль, без дати і без конверту [5].

Згодом хлопчик Вадим Павловський виросте і напише книгу «Василь Григорович Кричевський. Життя і творчість» та видасть її у Нью-Йорку 1974 року [11].

* * *

У Науковому архіві Інституту археології НАН України, у фонді № 9 Данила Щербаківського (1877–1927), українського етнографа, мистецтвознавця, музейника та археолога, зберігся масив листів від його брата Вадима Щербаківського (1876–1957), етнографа, археолога і мистецтвознавця, на рік старшого за Данила. Листування починається приблизно 1895 року і закінчується у 1927-му – у рік трагічної смерті Данила Щербаківського. Всього у фонді 121 лист. У цих листах Вадим часто згадує художника і архітектора Василя Кричевського (1873–1952), спершу як друга сім'ї, а з 1912 року майже родича – адже він стає чоловіком Євгенії Щербаківської (1882–1964), молодшої сестри Данила та Вадима. Ще одна сестра Зінаїда (за чоловіком Калашникова) також згадується у листах, однак у статті піде мова про подружжя Василя та Євгенії Кричевських, а також про їхніх дітей.

У листах Вадима Щербаківського за ці роки можна нарахувати більше двадцяти згадок про Василя Кричевського: від коротких приписок наприкінці листа, на кшталт «Кланяйся Вас. Григ», «Як там Вас. Григ?», «Чи здорові Вас. Григ і Женя?», до більш розлогих – про те, як купує йому фарби у Відні, про те, чи не зробив би він обкладинку для III тому «Мистецтва» тощо. Знайомство їхнє відбулося у 1902 році (за версією Вадима Павловського) або у 1903 році (за версією, викладеною самим Вадимом Щербаківським). Як пише Вадим Павловський, під час підготовки до XII Археологічного з'їзду в Харкові Василь Кричевський був залучений до роботи підготовчого комітету як талановитий художник із глибоким знанням етнографії. Вже в цей час, створюючи для виставки свій головний експонат – автентичну слобожанську хату, він увійшов до кола провідних українських науковців. Безпосереднє знайомство Василя Кричевського із Вадимом Щербаківським відбулося під час роботи з'їзду, де художник також налагодив професійні зв'язки з іншими видатними діячами – Миколою Біляшівським та Дмитром Яворницьким [11, с. 24].

Водночас Вадим Щербаківський пише, що вперше пізнав прізвище Кричевського на початку 1903 р. з археологічного журналу «Археологічная Лѣтопись Южной Россіі», де була звістка про те, що проєкт земського будинку в Полтаві доручено архітектору Василю Кричевському в українському стилі (який переміг всі інші проєкти в стилях «ренесансовому», «сєвєрно-русскому», «романському» тощо). Це зацікавило вченого, бо з 1901 року він сам почав вивчати українське мистецтво, їздячи по селах та фотографуючи старі українські дерев'яні церкви й іконостаси, збираючи старі килими тощо. Саме ж знайомство відбулося того ж року на обіді після відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві [18, с. 142–143].

У період з 1911 по 1927 р. Василь Кричевський близько зійшовся і з Данилом Щербаківським. Вони підтримували одне одного та допомагали в мистецьких дослідах. За словами Вадима Щербаківського:

За українське мистецтво і його принципи обом їм приходилося тяжко боротися й терпіти різні напади ворогів, як з боку москалів, так і, ще більше, з боку своїх москвофілів. Приходилося боронитися від відвертих нападів і від таємних підлих інтриг, провокацій, доносів і т. п. Д. Щербаківський, якому доводилося боронити не тільки музей і свою працю, але й цілу групу чесних наукових співробітників музею, мусів вести невпинну і вперту боротьбу за праве діло, а переконавшись у тім, що боротьбу приходиться вести не тільки з окремими безчесними людьми, але з цілою системою, на яку вони опираються, він не витримав і покінчив з собою, кинувшись 06.06.1927 року в Дніпро. Це був ще один дуже тяжкий удар, бо не стало того, на кого Василь Григорович міг морально опертися [18, с. 164].

В архіві Данила Щербаківського також збереглось 16 листів від його сестри Євгенії. Якщо про митця Василя Кричевського написано чимало розвідок, зокрема, особливо цінна двотомна хрестоматія, видана Олександром Савчуком у 2016–2020 роках, то про Євгенію Кричевську ми знаємо не надто багато. Вона закінчила Друге духовне училище в Києві, після чого навчалась музики у Миколи Лисенка та в музично-драматичній школі Марії Лесневич-Носової. Згодом сама викладала гру на фортепіано, а також працювала на історичному відділенні Вищих жіночих курсів і в художній студії у Києві. Разом із першим чоловіком та старшим

братом співала в хорі М. Лисенка і брала участь у святкуванні відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві 1903 року. Крім музики, займалася літературною творчістю – її вірші та оповідання друкувалися в українських альманахах і тогочасній періодиці. Водночас Євгенія Щербаківська була пов'язана із нелегальною Київською жіночою громадою, яка підтримувала поширення української книжки й освіту для здібних селянських дівчат. Після шлюбу із Василем Кричевським у 1912 році вона звернулась до дослідження народного мистецтва, особливо українського гутного скла. Разом із чоловіком підготувала рукопис праці «Українське народне мистецтво». Під час Другої світової війни подружжя емігрувало на Захід, а з 1948 переїхало до Латинської Америки – у столицю Венесуели Каракас [15, с. 67–69].

Варто детальніше зупинитись на цікавому періоді участі Євгенії Кричевської у «Жіночій громаді» – нелегальному об'єднанні українського жіноцтва, котре проіснувало з 1901 по 1905 роки. Про це дізнаємося із розвідки Вадима Павловського, опублікованої 1998 року і журналі «Наше життя» / "Our life", котрий видавав Союз українок Америки. Автор пише, що з міркувань конспірації жінки мусили збиратись щоразу в іншому місці. Найчастіше – це був дім Чикаленків на Маріїнсько-Благовіщенській, 91, але також збирались у Марії Тимченко в будинку Володимира Антоновича на розі Кузнечної та Жилянської, у Грінченків на Гоголівській, 8, в Одарки Романової на Обсерваторній, у Степаненків на Безаківській, 8, у Лисенків на Маріїнсько-Благовіщенській, 95, у Марії Лівицької з чоловіком на вулиці Караваївській [12, с. 2].

Ініціаторками і старшими членкинями Громади були Людмила Драгоманова, дружина Михайла Драгоманова, Варвара Житецька, дружина Павла Житецького, письменниця Марія Загірня (Марія Грінченко), дружина Бориса Грінченка, Дарія Романова (письменниця Одарка Романова), письменниця Людмила Старицька-Черняхівська, донька Михайла Старицького, Марія Степаненко, дружина завідувача української книгарні журналу «Киевская старина», Марія Тимченко, дружина Євгена Тимченка, Марія Чикаленко, дружина Євгена Чикаленка, і Любов Шульгина, дружина Якова Шульгина. Однак активну роботу провадили молодші учасниці Громади, в той час як старші

1

6

5

5

2

5

4

3

жінки допомагали їм порадами. Серед молодших були: Оксана Стешенко, сестра Старицької-Черняхівської, Марія Лівицька, уроджена Ткаченко, три доньки Миколи Лисенка – Катря, Галя і Мар'яна, доньки Євгена Чикаленка – Ганна і Вікторія, донька Бориса Грінченка Настя, Євгенія Миколаївна Лівицька, Марія Григоріївна Гоженко, Катерина Ярмут. Серед них була і Євгенія Щербаківська. Входили до організації і зовсім юні гімназистки Надія Яківна Шульгина та Дора (Ізидора Петрівна) Косач, найменша сестра Лесі Українки.

Ще 1895 року кияни заснували видавниче товариство «Вік», однак через цензурні обмеження його діяльність була вкрай ускладнена. Із 230 українських рукописів, поданих до Київського цензурного комітету впродовж 1895–1904 років, дозвіл на друк отримали лише близько 80, переважно популярні брошури господарського чи медичного змісту. Навіть дозволені видання часто переслідувалися поліцією: їхній продаж і поширення могли спричинити доноси, адміністративні покарання, втрату роботи та навіть арешти й заслання.

В. Павловський далі зазначає:

Зате дозволялося тримати й давати читати іншим такі "лубкові" макулятурні копійчані видання, як збірки "хахлацьких" анекдотів ("Торба реготу", "Побреховеньки"...), сонники й релігійно-

Рис. 1. Євгенія Павловська (Щербаківська) із сином Вадимом Павловським. Київ, Україна. 1910. Автор фото невідомий. *НМЗУГ, НАУГ. Ф. 21. Оп. 8. Од. зб. 17. Фото із сайту Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному: https://opishne-museum.gov.ua.*

Рис. 2. Василь Кричевський із донькою Галиною, Київ 1927. *З родинного архіву Кричевських. Фото із сайту «Локальної історії»: https://localhistory.org.ua/texts/chitanka/ostrivki-pamiati-spogadi-pro-vasilia-krichevskogo.*

Рис. 3. Збірка творів українського народного мистецтва в студії В. Кричевського у будинку М. Грушевського (спалена 1918 р.). Мальовано В. Кричевським з пам'яті у 1923–1950 рр. *Фото з книги В. Павловського [11].*

Рис. 4. Дім Грушевських після артобстрілу. *Фото Ф. Ернста, 1918, з книги В. Павловського [11].*

Рис. 5. Записка та малюнок від племінників Вадима та Галини у фонді Данила Щербаківського. *НА ІА НАН України, ф. 9, справи 168/3-1161-1162.*

Рис. 6. Василь і Євгенія Кричевські. Бржецлав (Чехія). 30 грудня 1944 р. *З родинного архіву Кричевських. Фото із сайту «Локальної історії»: https://localhistory.org.ua/texts/chitanka/ostrivki-pamiati-spogadi-pro-vasilia-krichevskogo.*

моралізаторські в монархічному дусі брошури, російські макулятурні видання "из малороссийской жизни" (здебільшого переробки повістей Гоголя, як "Страшна помста" і ін.), українськомосковські співаники і тому подібний мотлох.

Отже, завдання членів "Жіночої громади" було робити списки брошурок і книжечок, які підходили б до рівня малоосвіченого сільського читача й давали б йому знання й культурну розвагу в зрозумілій формі. Для цього треба було переглядати весь мотлох "хахлацької" макулятури, в якому губилися окремі дійсно вартісні брошури, читати ці брошури й складати на кожну з них рецензію чи аннотацію [12, с. 2–3].

Вадим Павловський аналізує мовне питання у Громаді на прикладі зборів у помешканні Василя Степаненка над книгарнею «Киевской Старины». Присутніми були господар Степаненко, його дружина Марія, котра головувала на зборах, Галя Лисенко, Ганна Чикаленко та Євгенія Щербаківська. Вони висловлювали побоювання писати українською мовою. Степаненко радив їм учитися писати, перекладаючи тексти з російської на українську для себе, беручи щось недовге і нескладне [12, с. 3].

Перші листи Євгенії до брата Данила, що збереглися у фонді № 9, написані російською мовою. Це датовані листи за 1893 та 1895 роки. Так само Вадим Щербаківський спершу також писав російською (1895, 1898, 1899).

Наступний лист Вадима за 1907 рік (орієнтовне датування) – вже українською мовою, однак у ньому йдеться про сумний парадокс щодо учнів Володимира Антоновича:

Твоє місто на руїнах Гонти обійдеться і без тебе, бо туди треба не обрусителя, а свого чоловічка, правда тепер таких немає, але ти на сему місті, то мабуть будеш вдвойні шкодливий і своїм гарним знаньєм історії і завзятістю до праці з одної сторони і аканьєм (обрусительством) з другої, як раз як Антонович, з учнів котрого тільки ті і не помосковились, котрі не зробилися вченими, котрі не пішли по його доріжці. Тепер (як би ти хоч Раду виписував, то може й знав би) у нас в Університеті іде питання про Кафедри Українські, але окрім Александра Грушевського немає ні одного вченого Українця. А скільки було учнів у Антоновича. Звідсіль парадокс, тільки той і знає що небудь по українськи, хто нічого не знає взагалі і ні куди здобен. Гірко але правда. Способні люди завше продажні, як єсть виняток, то не у нас [1].

Ще одне спостереження Вадима Щербаківського із листа без дати (орієнтовно 1908 рік). Лист із Неаполя, але молодий учений мешкав на той час у Львові:

Тепер українці в Галичині з року на рік зростають, і на моїх навіть очах, незвичайно виросли: тепер є більше 5000 дітей, що учаться в своїх гімназіях своєю мовою, і тому дуже важно їм помогти, бо коли то ще там у вас теє буде, а тут уже є. Кабінети готуються до будучого університету, а се мабуть є діло тільки недовгого часу [3].

Ще один лист, імовірно, того ж 1908 року:

І тільки не дивись на українську справу так, як Антонович, що це єсть діло саме останнє в світі, так що про нього можна і не знать, або як Хмара, що обучаючи в школі по русскі ми тім самим краще сохраняємо українську і скоріше даєм культуру. І те і друге не культурне, бо перше чуже чуже, бо який же Антонович українець, а друге дурне. Ні Татьяна Іосіфовна весь свій вік читала тільки Русскіє Богатства, учителями мала самих лучших, в тім числі по словесності якогось справді філософа і славіста проф[есора] Академії, котрий прекрасно і преінтересно читав і учив. Вона читала і дуже розумно писала сочеченія, критіку і писателей теж всіх найлучших знала, і гіршої чорної сотні між класними дамами здається нема.

Так що ти не дуже тішся прекрасним програмним і сверх програмним преподаванієм, бо може це як раз веде не туди, куди ти хочеш, бо томили цім других.

А от те що у тебе учні мають передки і задки[1]*, та щоб ти ще умів прибавить солі до того, то воно грало б велику культурну роль, бо дало б нові горизонти. І те, що вся історія руської літератури не дасть, бо то єсть історія чужеядної літератури, котра за малим винятком губила всю Россію, нічого їй не давши, а давши тільки калейдоскоп для втіхи панської верстви – я її ненавижу однаково, як і Польдекоків. Ти пам'ятаєш як ненавидів Іляшевич Щедріна? Бо Щедрін правду казав, що для Русск(іх) істориків (і писат[елів]) що писать, що бірюльки таскать – все одно [2].*

* * *

Проходить ще кілька років. Один із недатованих листів Євгенії до брата Данила написаний російською мовою, але вже з інших, цензурних міркувань. Імовірно, його можна датувати 1915 або 1916 роком. Варто зацитувати його повністю, зберігаючи

[1] Мабуть, мається на увазі розмовний народний вислів на кшталт «живі люди з плоті й крові», «не книжкові».

мову оригіналу, бо в ньому описане життя Києва під час Першої світової війни, коли Данило Щербаківський ще був на фронті. Євгенія пробує обходити цензуру, переходячи на російську, потім знову «зривається» на українську:

Господи, як я зраділа, як отримала твоє письмо! Данічка, дорогий мій! Якби ти знав як тяжко було думати про тебе і знати що ти в таких важких умовинах. Да! Надо писать по русски, а то может быть еще письмо затеряется. Ты ничего не пишеш (и даже в этом письме, которое передано через доктора) о себе и только прийдя навестить больного Ник. Фед. [Біляшівського] я узнала правду о тебе. Но об этом я уже написала тебе дня два тому назад. Бідний мій, дорогий братік! Ник. Фед. написав про тебе, куди слід, но одповіді ще нема. Я уже два раза была у него.

Как жаль, что на днях снова прекратится движение поездов, а с ним и всякое сообщение. Это может немного затормозить наше дело. Ну, теперь буду рассказывать тебе, как ты просишь, обо всем и обо всех. От папы я уже недели три не получала письма и не знаю почему он не пишет. Вадим [Щербаківський] гостил у нас на Рождество и все мечтает о новом издании, и кашляет, и возится с носовыми платками, как и всегда. Бедняга! Хотя, впрочем вид у него теперь не скверный. Ник. Фед. став сывый, як молоко, обріс бородой – зовсім пасічник... Плохо себя чувствует еще, ослабел. Сынок его тоже болеет – madam [?] же порхает и щебечет как ни в чем не бывало. Там в музее теперь выставка «Сатирикона» и она все время сидит там. В. Гр. [Кричевський] хотел поговорить с Н. Фед. насчет того – будут ли и на будущее время выставки в музее – но я отсоветовала. В. Гр. нигде не участвует и не хочет больше выставлять в Кіеве. Сейчас все возится с гарнизонным собранием и ничего не пишет. Читает сейчас в «Основе» статью Широцкого[2] *и ругается последними словами. П. Ив. Холодн[ый] был у нас раза два. Нового у него ничего нет. Все жалуется, что квартира сырая и т. д. Петрицкий работает над рисунком и подбивает В. Гр. приняться за портрет или intérieur, только обязательно большого размера. Выставка в Алекс. Музее говорят дрянная ужасно – но посещают и покупают усиленно. На «Сатириконовцев» же почти не ходят и все удивляются, что вся выставка вмещается в одном зале. Это уже создало несколько не совсем приятных инцидентов – и, конечно, пищу для сатириков. Вообще же Киев теперь – это самый разухабистый тыл, с переполненными театрами, ресторанами и cafe, с безудержным мотовством, наряду с возрастающей нищетой бедня-*

[2] Ймовірно, йдеться про публікацію К. Широцького про Білоусівську церкву, опубліковану в 1915 р.

ков. Мы тоже ведь существуем теперь только благодаря порождению «тыла», благодаря Гарнизонному собранию.

Шульц [?] мой, слава Богу, съехал и я теперь свободнее, подагра только заедает, уже на пальцах рук наросты появились. Вадик капризничает и учится. Целую [6].

Надзвичайно цінним документом епохи є ще один лист Євгенії до брата Данила, в якому вона описала революційну ситуацію в Києві і, зокрема, українську маніфестацію на Софійській площі 1 квітня (19 березня) 1917 року. Лист датовано 20-м березня 1917 року. Він опублікований Іриною Ходак у монографії про Данила Щербаківського [15 с. 176–177], однак з деякими купюрами. Також фрагмент цього листа цитує Оксана Юркова у статті «Грушевський без калош. Як на українську маніфестацію "весь Київ виступив"» *[20]*. Ми ж наведемо повний текст цього листа:

Данічка дорогий!

Ти по газетам не можеш собі й десятої долі того, що у нас виникає – уявити. Зараз у нас іде велика організаційна робота. Ще ми не знаємо, скільки нас єсть, свідомих українців, але все потроху вияснюється. На вчорашній українській маніфестації було (слухай!) коло 40,000 – українського війська. Ти рахував коли-небудь на це? Свідомість зараз пробуджується, як ніколи. Коли на площу до Богдана зійшлися українські війська «всіх родов оружія» з чудесними жовто-синіми прапорами (ми шили для Артілерії одного, і другого, козацького строю, для «старіших козаків»). Робітники з прапорами й плакатами, студенство, гімназісти укр[аїнські], курсістки, інтелігенція – коли вийшли під колокольний звон з Софії 4 попи з старими Лисаветиними корогвами – в облаченії з хором Калішевського правити коло Богдана Хм[ельницького] литію – от би ти побачив! Як мені було боляче, що ні ти, ні батько, ні Вадім не були там. Вся площа од Софії до Михайла була заллята сплошним морем натовпу і війська. Прапорів наших було до 1 ½ сотні і чулося, що цей натовп не випадковий, що у всіх в грудях б'ється одне спільне, живе почуття. Так от, як бачиш, тепер до цього натовпу ми всі свої інтелігентські сили прикладаємо, щоб навіть з випадкового, хисткого елементу зробить свідомий, організований. Всі художні сили розбиваються по організаціях і то потрібно у першу голову, бо ще ми не знаємо, що нам прийдеться видержати. Петро Іванович [Холодний] діректором і учителем першої укр[аїнської] гімназії, яка вчора одкрилася, і організатором українського товариства художників. Антонович членом нашого парламента українського, себто центральної ради – і організує своїх партійних товаришів, маючи силу роботи по комісіях і т. ин. Біляшевського і досі не-

має. І з компанії лишається В[асиль] Гр[игорович] [Кричевський], який не має абсолютно ніяких організаторських здібностей. Нема, крім іншого, коштів. Але журнал буде, – хоч і нескоро. Меф[одій] Ив[анович] [Павловський] приходив і говорив, що може утворитись сатиричний український журнал а la Шершень, і ми збивали його, що краще зробити художній з сатиричним відділом. Було дуже круто з типографією. Але, здається – уже купили типографію "двуглавого орла" і буде виходити на днях "Нова Рада". Якби не Грушевський, то, мабуть, не було б і того – бо "старі поступовці" думали керувати справою, але керування впустили, і воно одійшло до "центральної ради", і вони почали їй робити ріжні перешкоди. Груш[евський] трохи діло наладив. Вадім на твою 1000 р. купив у Офмана (?) ліможську емальову дарохранительницю 12-го віку. За неї Ханенчиха дає 2000 і Востряков (?) – теж 2000 дає. Я думаю, що краще продати Ханенчисі, бо вона може нам ще пригодитися для видання, але скупа баба не хоче нічого прибавлять, хоч і бачить, що річ гарна і знає, що це гроші на фонд «L'art d'Ukraine". Да! У нас тепер українство є ознакою "гарного тону", бо навіть племеник Богдана Ивановича Мих. Мих. Ханенко впевняє, що він українець і "всегда былъ", і збірається робить візіт Грушевському. Вибач, що я так нерозбірливо пишу, але якось думки скачуть одна за одною, і рука не встигає занести їх на папір. Багато тіх, хто раніш одхрещувався од українства, зараз визнають себе щиримі українцями, – але вони зараз у нас ще під сумнівом. Найбільшими нашими ворогами єсть зараз Россіяне, які бояться, що їм прийдеться втікати до Росії. Очевидно сознаніє історичної «несправедливості» і вини за неї проявляється у них і боязнь за розплату пригнічує їх. Але це перший момент, а далі вони знов підіймуть голову і почнуть душить нас, і перед нами боротьби і боротьби ще величезне поле! Що ми зараз візьмем, в цей момент російської ростеряности, те й буде наше. Чи національно-культурну, чи національно-територіальну автономію, чи тілько право одкрить частну безправну гімназію та паршивеньку газетку – в цім ми будемо винні. Це діло нашої організованої інтелігенції, і як ми втеряємо час – то ми будемо відповідати перед дітьми. Зараз у нас численне товариство педагогічне уже єсть, товариство агрономів і технік в кілька сот душ – военна організація – буде художня і т. інше. Напишу скоро тобі ще. Як шкода, що ти не з нами, не тут [7].

* * *

У серпні 1917 року Василь Кричевський бере церковний шлюб з Євгенією. Йому 45, Євгенії 36. Минуло сім років від його розлучення з першою дружиною Варварою Іллівною Марченко. У січні 1918 року у подружжя народжується донька Галина (Галина

Кричевська-Лінде, рис. 2). А вже 7 лютого стається трагедія, яку Євгенія описала у спогадах.

Подружжя у цей час мешкало у домі Грушевського на Паньківській, 9, на самому верхньому поверсі семиповерхового будинку [18, с. 143]. Переїхав у недобудований дім Василь Кричевський ще 1910 року, з Софіївської, 4 (квартири дружини). У той час він їздив з Грушевським на Міжнародну мистецьку виставку до Риму, вони разом подорожували Європою. Зробив обкладинку для книги Грушевського «Про українську мову і українську школу», а також ілюстрації до «Ілюстрованої історії України» [14 с. 48–55]. Вадим Щербаківський, приїжджаючи до Києва з Полтави, часто зупинявся у Кричевських, вони вели розмови на мистецькі теми, ходили разом до Варвари Ханенко. Як і Євгенія Кричевська у цитованому вище листі, Вадим Щербаківський називає її Ханенчихою і насміхається зі смаків «т. зв. меценатів, які мали величезні маєтки» [18, с. 144–145].

Що ж до будинку, то його вичерпно описано у Вадима Щербаківського: *Цей дім представляв собою дуже несмачну коробку, на 7 поверхів високу. Грушевський (Михайло), коли почав будувати цей дім, зовсім не думав про стиль, але думав про дешеву будову. Однак, пізніше хтось сказав, що треба було побудувати дім в українському стилі, бо ж він сам український історик, а його будинок не в українському стилі. І тоді він звернувся до Василя Григоровича, щоб цей додав цьому будинкові українського стилю. Василь Григорович був незадоволений з тої пропозиції, але мусів зробити і на пласких стінах, при дуже невдячній пропорції, мусів помістити якісь кафлі в українському стилі. Це, власне, мало помогло будинкові, бо будинок не був побудований архітектором, але якимсь техніком, тому залишився звичайною будовою* [18, с. 146].

Як також оповідає Вадим Щербаківський, Василь Кричевський у домі під дахом мав свій власний музей (рис. 3).

Це була велика кімната в усю ширину дому і дуже довга, мабуть, не менше 15 метр, в довжину. В цій кімнаті були зложені його музейні речі. Там, власне, було дві кімнати, але одна була зовсім маленька, а друга велика. В цьому музеї містилося більше двохсот килимів, зложених у шафи, більше 250 шт. керамічних речей, головно мисок, переважно селянських, а потім різного роду інші речі. Бували й китайські речі, було і археологічне шкло, як узагалі в усякому іншому музею. Тільки треба сказати, що всі ці речі були надзвичайно високої вартости. Він їх одержував від різного роду скупщиків, які їздили на села, купували і вимінювали, але не розу-

мілися на всіх речах. Вони звичайно привозили килими купами, кожна до 20 штук. Така купа килимів цінилася 1000 рублів. Василь Григорович платив ці гроші, а потім з цієї купи вибирав собі найліпші. Звичайно, вони були поплямлені воском і так затоптані, що часто не можна було оцінити їх вартости, але вправне око Василя Григоровича вміло розрізнити, котрі речі найвартісніші [18, с. 145–146].

І ось Вадим Щербаківський, який у 1918 році жив і працював у Полтаві, згадував, як до Полтави прибув латиш Каск, командир бронепоїзда. Він скликав мітинг, і на ньому вихвалявся, що у Києві зі свого бронепоїзда зруйнував будинок Грушевського та інших українських «буржуїв».

Коли я почув про те, то ледве встояв на ногах. У мене виникло питання, чи остався живий Кричевський? У всякім разі ясно було, що всі прекрасні українські речі, які були в квартирах Кричевського і Грушевського, були знищені [18, с. 158–159] (рис. 4).

Євгенія Кричевська описала у спогадах [8] те, що сталось у Києві 7 лютого (25 січня за старим стилем) 1918 року[3]:

[…] Короткий зимовий день швидко наближався до свого кінця.

Знову почали стріляти гармати. Ганя, а за нею й чоловік, підійшли до вікна й почали дивитися звідки стріляють.

– Подивіться, подивіться он туди! Їй-Богу б'ють у якусь машину на товарній станції! Все по ній немов би іскра скаче!

Почувши ці Ганині слова, Василь Григорович пішов до іншої кімнати, щоб узяти там бінокля й краще роздивитись, а я припинила шиття і теж підійшла до вікна.

Я побачила на товарній станції потяга-броневика, з якого блиснула іскра і зараз же вздовж по Паньківській вулиці пролетів гарматень.

– Е, Ганю, це не в машину, а з машини б'ють! – скрикнула я. – І б'ють просто по нас! Біжи швидче, одягнись тепло, схопи в клунок свої речі та й спускайся в підвал!

Я відчула, що зараз і відбудеться те "щось" страшне, чого я мимоволі чекала й боялась.

Чоловік наставив бінокля, як знову пролетів по Паньківській гарматень і розірвавсь десь зовсім близько.

– Краще одягайся, – порадила я, – бо тепер і нам прийдеться ховатись у підвалі!

Тут таки з вікна я взяла пакунки пані Грушевської і віддала їх синові, наказавши йому одягнутись і віднести їх у будинок у дворі, до сестри Михайла Грушевського, Ганни Шамрай. Постукала я до Петрицького і порадила йому взяти з собою що найцінніше, і йти вниз.

[3] Переопубліковано також у 2018 році Оксаною Юрковою в «Історичній правді» [9].

Чоловік мій одягнувся і я подала йому тепло закутану дитину, якій був рівно один місяць. Він вийшов з нею в передпокій і тут ми почули, як гарматень ударив у наш будинок.

Я метнулась по кімнаті... Що? Що треба взяти з собою? Може доведеться заночувати в підвалі? Взяти хоч маленьку подушечку для чоловіка... Пелюшок для дитини! Я похапцем зібрала їх. Знову гупнуло коло самого будинку.

– А куди ж це все покласти? Мені в око впала велика кругла берестяна коробка для капелюхів під столом. У ній я складала була свої цінні речі, коли вибрала їх із сейфу в банку (сподівалися, що більшовики пограбують банки).

Я схопила її; Ох! У ній ще лежать пакунки з дорогоцінностями чоловікового брата, Федора Кричевського, теж віддані нам на схов! От і добре. Віддам йому назад, щоб не ремствував на нас, коли б що-небудь трапилось! Я запихаю туди пелюшки й подушку. Ще треба було б щось на голову накинути...

– Швидше, Женю! Швидше! – кричить чоловік.

Я виношу коробку в передпокій. Василь Григорович закриває за мною двері – і в цей момент розлягається вибух у нашім помешканні. Чути запах вапна, диму, сажі... Очевидно, потрапило в грубу в їдальні...

Таке почуття, немов дантист уставив у зуба свердла й крутить його...

Василь Григорович наспіх накидає на мене кожушок.

– Ходімо! Тобі нічого більше не треба брати!

Він виходить у двері з дитиною. Чути, як унизу на сходах репетує Петрицький: – "Василь Григорович! Євгенія Михайлівна! Ідіть швидше! Наші кухонні двері вискочили на балькон! Вас там уб'є! Ідіть швидше!"

Я виходжу на сходи, але затримуюсь на мить.

– Ти взяв ключі від квартири?

– Узяв!

У цю саму мить я чую гуркіт і страшенний удар повітря. Двері з силою самі зачиняються – я ледве встигаю відскочити й устояти на ногах.

Сильний, якийсь глухий і тупий удар.

Це вже в моїй кімнаті вдарило – саме там, де я біля вікна брала з-під стола коробку. Якби я згадала була не тільки про чужі, але й про свої власні цінні речі, що лежали тут таки під рукою, у шифоньєрці, я б загаялась, щоб їх забрати і мене напевне вбило б тут на місці. Доля відібрала мені в той момент пам'ять і спасла мене тим.

Ми з чоловіком спустились сходами, щоб ніколи більше не піднятись ними... Ключі лишились на пам'ятку, а ми зосталися в чому були; на мені все було старе, – те, в чім я вибиралась шукати Ганю.

У просторих підвалах нашого будинку було чимало народу; дехто там навіть і ночував.

Я бідкалася, що не знаходжу свого сина. Раптом знадвору залунав крик: "Пожежа! Пожежа! Горить шостий поверх!"

Ми вийшли в двір: горіло в нас і в наших сусідів Жуковських.

Це вже було гірше, ніж ми могли сподіватись. Мешканці нижчих поверхів кинулись назад до своїх мешкань – рятувати, хто що зможе. У вікнах нашої квартири з боку двору вогню ще не було видно; я вирішила піднятись туди і спасти хоч кілька чоловікових картин.

– Я тебе не пущу! Тебе вб'є! – спинив мене він. Ми піднялися у дворі по східцях на горбок, що був трохи далі від нашого будинку; там стояв флігельний будинок Грушевських.

Піднялись, озирнулися й остовпіли. Крізь скляну стіну, яка йшла від самого низу й до горища будинку, даючи світло для сходів, що були за нею, та для колодязя, де був ліфт (інші сходи, ніж ті, якими ми спустилися – у другім кінці будинку) ми побачили, як згори додолу летять цілі снопи й оберемки полум'я. Вони летіли з мансарди, де була майстерня чоловіка та його музей.

Там були унікальні стародавні українські килими, були збірки найліпших зразків українського народнього мистецтва – виробів із скла, вишивок, шиття, кераміки, стародавні українські портрети, численні зарисовки зразків народнього мистецтва й архітектурні проекти й шкіци чоловікові і найліпші його картини й етюди.

Там усе, над чим працював чоловік, чому він присвятив усе своє життя, намагаючись допомогти відродженню українського мистецтва – все це тепер гине!

Давні будови, які він старанно зарисовував і обмірював, давно вже були знищені під час першої революції (1905 року) й теперішньої; вони продовжували жити лише в його малюнках – і ось вони зникають назавжди.

– Я піду! – рвонувся Василь Григорович.

– Куди? В огонь? Ти задихнешся ще внизу, ти згориш ще на сходах! Я тебе не пущу! – Я мимохіть вжила тих самих слів, що він сказав мені, як я поривалась спасти що-небудь.

Я схопила його за руку. Вона була холодна, як лід, і тремтіла. Лоб його почав синіти, він почав задихатись. Я боялась, що серце його не витримає, або він збожеволіє.

– Василю! Не дивись на вогонь! Дивись на дитину! Дивись на Галочку!

Він спустив очі, поглянув на малятко, яким так втішався. Знову поглянув на пожежу вбік своєї збірки, і знову на дитину...

– Ходімо у флігель! – просила я його, щоб одвернути від страшного видовища. [...]

* * *

Подружжя разом із дітьми врятувалось, однак загинули у вогні дві безцінні художні збірки – Василя Кричевського і Ми-

хайла Грушевського. Федір Ернст, автор фото зруйнованого дому, у 1918 р. намагався дати загальний перелік того, що загинуло і наголошував, що обов'язок усіх, хто були добре знайомі з колекціями, присвятити їм спеціальні статті, аби хоч так зберегти про них пам'ять для нащадків. Він також зафіксував, що з обох безцінних колекцій нічого не було ані видано, ані сфотографовано. Якщо щось і було замальовано – то загинуло разом з оригіналами [19].

Січнем 1923 року датована чернетка листа Данила Щербаківського до сестри із таким фрагментом:

Даремно ти зв'язала свій подарунок з тією поміччю, яку усі ми робили тобі, коли після пожежі будинку і знищення абсолютно усього твого майна, ти з дітьми і чоловіком залишились буквально на вулиці без усього й без ніяких засобів до життя [4].

Приблизно цим же часом датується малюнок 4-річної доньки подружжя Кричевських Галини, збережений в архіві Данила Щербаківського. Поряд – записка від старшого сина Вадима Павловського (рис. 5).

Вадим Щербаківський на початку 1922 року емігрував до Праги, де мешкав до 1945 року, поки наступ радянських військ не змусив його залишити місто. Попри еміграцію, до 1930 року він ще мав змогу підтримувати листування із братом і знайомими, завдяки чому отримував окремі відомості, зокрема, й про Василя Кричевського [18, с. 163].

Минали важкі десятиліття радянської міжвоєнної доби, і під час Другої світової війни, 1944 року, родина Кричевських, за складних обставин, виїжджає з України. Спершу до Західної Європи, а 1 квітня 1948 року прибуває на пароплаві до Каракаса, у далеку Венесуелу.

Життя Данила Щербаківського трагічно обривається 6 червня 1927 року. Разом з цим обривається і листування в його архіві. 13-м травня 1927 р. датовано останню листівку від брата Вадима.

Ми опустили тут багато подій із життя цих видатних особистостей. Обсяг статті цього не дозволяє, та й завдання такого не стояло. Хотілося закцентувати увагу на родині, дітях і крихкій темі (зруйнованого) дому в період національно-визвольних змагань.

Вже в еміграції, у Каракасі, Євгенія Кричевська у спогадах напише:

Цікаво, що Василь Григорович орнаментами займався не постійно, а спорадично. В самі тяжкі, неспокійні часи війни або революції він зовсім не міг займатись малюванням або архітектурою; але коли він іноді брав у руки олівець або клаптик паперу – він починав виводити орнаменти. Так було в Миргороді взимку 1918–1919 р., так було під час другої Світової війни в Києві в 1942 році, у Львові в 1943–44 р., було в Судетах – в с. Техловіц – в 1945 р. (і в Каракасі в 1951–52 р.)

"Мені здається, що я рішаю алгебраїчне завдання, – якось сказав мені, посміхаючись, Василь Григорович, – це заставляє мене забувати про (важку) дійсність» [10, с. 345] (рис. 6).

Джерела та література

Архівні джерела

1. Лист Вадима Щербаківського до Данила Щербаківського, без дати. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. 9. Справа 168/2, 930.

2. Лист Вадима Щербаківського до Данила Щербаківського, без дати. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. 9. Справа 168/2, 932.

3. Лист Вадима Щербаківського до Данила Щербаківського, без дати. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. 9. Справа 168/2, 934.

4. Лист Данила Щербаківського до Євгенії Кричевської (чернетка без дати). *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. 9. Справа 168/9-1572.

5. Лист Євгенії Кричевської до Данила Щербаківського, без дати. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. 9. Справа 168/3-1047.

6. Лист Євгенії Кричевської до Данила Щербаківського, без дати. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. 9. Справа 168/3-1049.

7. Лист Євгенії Кричевської до Данила Щербаківського, від 20 березня 1917 р. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. 9. Справа 168/3-1196.

8. **Кричевська Євгенія.** Пожежа будинку Михайла Грушевського (До сорокріччя самостійности України). *Нові дні.* Торонто, 1958. Жовтень. С. 13–20.

9. **Кричевська Євгенія.** Пожежа будинку Михайла Грушевського (До сорокріччя самостійности України). Підготовка до публікації та коментарі Оксани Юркової. [Електронний ресурс]. *Історична Правда*. 2018. 7 лютого.

10. **Кричевська Є.** Василь Григ. Кричевський і орнамент. *Василь Григорович Кричевський: хрестоматія: в 2 т.* Харків, 2020. Т. 2. С. 345–346.

11. **Павловський В.** *Василь Григорович Кричевський. Життя і творчість.* Нью-Йорк, 1974. 222 с.

12. **Павловський В.** Перше українське жіноче об'єднання в Києві (1901-1905). *Наше життя*. Вип. 5. Нью-Йорк, 1998. С. 1–4.

13. **Павловський В.** Перше українське жіноче об'єднання в Києві (1901–1905). *Наше життя*. Вип. 6. Нью-Йорк, 1998. С. 11–13.

14. **Павловський В.** Хронологія В. Г. Кричевського. *Василь Григорович Кричевський: хрестоматія: в 2 т.* Харків, 2020. Т. 2. С. 17–120.

15. **Ходак І.** Людський заробіток. *Данило Щербаківський: сильвета українського мистецтвознавця*. Харків, Київ, 2020. 546 с.

16. **Ходак І.** Брати Щербаківські: на шляху осягнення феномену української храмової архітектури. *Вадим і Данило Щербаківські. Українське мистецтво: в двох томах з додатками*. Харків, 2025. С. 7–40.
17. **Чикаленко Є.** *Щоденник (1907–1917).* Київ, 2011. 480 с.
18. **Щербаківський В.** Пам'яті Василя Григоровича Кричевського. *Василь Григорович Кричевський: хрестоматія: в 2 т.* Харків, 2020. Т. 2. С. 139–168.
19. **Эрнст Ф.** Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году. *Василь Григорович Кричевський: хрестоматія: в 2 т.* Харків, 2016. Т. 1. С. 105–106.
20. **Юркова О.** Грушевський без калош. Як на українську маніфестацію "весь Київ виступив" [Електронний ресурс]. *Деловая столица.* 2017. 31 березня.

Oleksandra BUZKO

The Krychevskys and the Shcherbakivskyis: Family Ties and the Ukrainian National Question in Correspondence and Memoirs

Summary

The article focuses on the Krychevsky and Shcherbakivsky families, connected through the figure of Yevhenia Shcherbakivska (Krychevska). Drawing on correspondence and memoirs, the study traces a circle of Ukrainian intellectuals involved in the formation of the Ukrainian political nation, the development of art, memory politics, and the language question. Without attempting a detailed biographical reconstruction of Vasyl Krychevsky, Yevhenia Krychevska, Vadym Shcherbakivsky, and Danylo Shcherbakivsky, the article offers a panoramic overview of their relationships, intellectual milieu, and the socio-political contexts of the first third of the twentieth century.

Keywords: *Vasyl Krychevsky, Yevheniia Krychevska, Halyna Krychevska-Linde, Vadym Krychevsky, Vadym Shcherbakivskyi, Danylo Shcherbakivskyi, Mefodii Pavlovskyi, Mykhailo Hrushevskyi's House, Ukrainian Revolution of 1917–1921, language question, Kyiv artistic milieu, emigration.*

УДК 929 Щербаківський"388"

Галя ГАЛЯН

«О, ЯК Я ЛЮБЛЮ РІДНИЙ КРАЙ І В ЩАСТЯ МИТЬ І У НЕГОДУ» (*В. СОСЮРА*)

(ДО 150-ЛІТТЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВАДИМА ЩЕРБАКІВСЬКОГО)

Про активну наукову дільність ювіляра у Полтавському регіоні.

Ключові слова: *Щербаківський В. М., мистецтво, археологічний відділ, Полтава, колекції, експедиції, еміграція, Прага, Мюнхен, Лондон.*

За останні тридцять п'ять років про талановитого археолога, мистецтвознавця, етнолога Вадима Щербаківського (1876–1957) вже стало відомо широкому колу читачів, і сьогодні, коли від дня його народження нас віддаляє півтора століття, краще зрозуміти його роль і внесок в українську й світову науку.

В. Щербаківський послідовно йшов до давно визначеної мети, не зраджуючи своєму покликанню, мистецькому захопленню й науковій праці. Через усі життєві прикрощі й трагедії проніс він невгасиму любов до українського народного мистецтва, безперервно студіюючи праісторію України. Саме ця наполеглива праця й невичерпне прагнення популяризувати українську творчість наповнювало сенсом життя вченого до останніх днів. Він був один із небагатьох, хто покинув батьківщину, здобув європейське визнання виключно завдяки своїм студіям з україністики, брав участь майже в усіх міжнародних наукових з'їздах і конгресах у царині своїх наук, і в тому ніхто з емігрантів не міг зрівнятися з ним [9, с. 5].

Полтава з її головною модерною кам'яницею, творінням Василя Кричевського, притягувала до себе непересічних загально освічених людей і часто з математичними й гуманітарними знаннями, які мистецтво цього регіону сприймали органічно в оцінках і судженнях. Було очевидним, що у цій центральній частині України на ментальному і генетичному рівнях мешканці Наддніпрянського краю володіють невичерпними талантами.

Свій трудовий шлях на Полтавщині В. Щербаківський почав у 1912 р., за рекомендацією Миколи Біляшівського і Дмитра Яворницького, на посаді завідувача археологічним відділом Природничо-історичного музею Полтавського земства, проводячи розкопки і збираючи етнографічні та мистецькі експонати [10, с. 66].

З цього часу розпочався період найбільшої присвяти сил науці. Він досліджував Полтавщину в археологічних і етнографічних аспектах. Любов до народного мистецтва виявилася у великих колекціях рушників, килимів, літургійного шитва, які разом із Костем Мощенко та рідним братом Данилом він збирав на землях благословенного краю і які, без всякого сумніву, становлять золотий фонд музею [2, с. 550; 3, с. 382].

В. Щербаківський вів активну науково-організаторську, громадсько-політичну, пам'яткоохоронну та педагогічну діяльність [5, с. 36].

Свій інтелект, світогляд і працелюбність Вадим Михайлович без останку віддав створенню Полтавського університету, ідея заснування якого в Полтаві виникла ще перед Першою світовою війною. Цю думку підтримували Павло Чижевський (1860–1925), Віктор Андрієвський (1885–1967), Михайло Токаревський (1884–1974) [5, с. 28].

Віктор Андрієвський у 1917 р., губернський комісар освіти на Полтавщині від Української Центральної Ради і голова освітянської комісії, мав канцелярію в земському будинку і поручився, що зробить все можливе для університету: порядне приміщення на виклади і прекрасну бібліотеку, маючи на увазі залу й книгозбірню полтавського Українського клубу із багатьма творами з українознавства. Книгозбірню їм удалося випадково набути від одного старого українця-бібліофіла, котрий збирав її ціле своє життя, та поповнити за п'ять літ існування клубу всіма профільними творами, що виходили на той час. Для допомоги університету служили також багаті музеї Полтавського земства: природничий, де помічником директора саме й був Вадим Щербаківський, та етнографічний, яким керував Кость Мощенко, обидва члени Полтавської громади [1, с. 102].

Університет розмістився у кількох будинках по вулиці Шевченка (певний час – навчальний корпус за № 20, сучасне приміщення загальноосвітньої школи № 4, адміністративний і бібліотека – в приміщенні колишнього Українського клубу), а також використовував аудиторії приватної гімназії Н. О. Старицької, природничої й етнографічної експозиції Полтавського Народного музею (сучасний корпус № 2 Державного архіву Полтавської області по вулиці Пушкіна, нині Юліана Матвійчука, 18/24), зали третього поверху в будинку Губернського земства [5, с. 29].

5

1

2

3

4

9–10

1. В. Щербаківський (*ліворуч*), М. Біляшівський та П. Мартинович у Київському художньо-промисловому музеї. *1911.*

2. Кричевський В. Проєкт дачного будинку М. Дмитрієва в Яреських. *Поч. XX ст.*

3. В. Щербаківський під час експедиції в Яреських. *1921.*

4. Ночовник-Носик О. Пічка-камін. *Поч. XX ст.*

5. К. Кричевська і В. Щербаківський. *Прага, 1943.*

6–7. Листівка від Вадима Щербаківського до Катрусі Кричевської від 25 березня 1943 р.

8. В. Щербаківський і М. Кричевський. Париж. *Поч. 1950-х рр.*

9–10. Опішнянські мальовані миски. *Поч. XX ст.*

1918 рік попри все був часом розвою національного і культурного життя. Вадим Щербаківський взяв участь у конгресі українського мистецтва у Києві, поїхав із посольством Вячеслава Липинського до Австрії як аташе. Головна його мета була – закупити у Львові українських книжок для Українського університету в Полтаві. З Відня повернувся у серпні, а восени відкрили університет, який функціонував чотири роки. У цей час, коли Василь Кричевський на базі Миргородської художньої школи створював інститут, Вадима Щербаківського запросили прочитати цикл лекцій.

Професор В. Щербаківський очолив Український народний університет, про котрий наш земляк Симон Наріжний (1898–1983), який у 1918 р. поступив на заочний відділ Історичного фа-

культету, писав, що Полтавський університет був одним із кращих в Україні. В ньому зосередилися визнані професори з Києва, Харкова, Петрограду, Москви і навіть зі Львова. З полтавців його вчив В. Щербаківський (історія філософії). Це були світочі української науки [7, с. 254].

Після приходу до влади Українського уряду В. Щербаківського призначили комісаром з охорони пам'яток на Полтавщині, а згодом він очолив Полтавське наукове товариство. Спілка споживчих товариств об'єднала національно свідомі сили, видавала часопис «Українська культура», організувала у вересні 1919 р. святкування 150-х роковин від дня народження Івана Котляревського. На багатолюдному зібранні 10 вересня виступав Панас Мирний, а вже в січні 1920 р. В. Щербаківський писав брату: «…був на похоронах П. Мирного (хоронили на волах з червоною китайкою)».

У 1920 р. В. Щербаківський підготував до видання 1-ий випуск «Записок Українського наукового товариства», провідник по музею, разом із Михайлом Рудинським (1887–1958) відкрив картинну галерею, архів, бібліотеку.

Наприкінці 1920 р. чекісти почали обшуки і арешти. В листі від 21.12.1920 р. вчений писав брату: «Наш музей згори донизу весь було перетрушено, шукали зброю і перехованих буржуазних речей, мені пощастило, що усі цінні експонати були зареєстровані» [10, с. 67].

В. Щербаківському довелося натужно працювати в роки Першої світової, революційні літа та зими, коли влада весь час переходила від есерів до більшовиків, від більшовиків до петлюрівців, від петлюрівців до гетьманату, деніківців і знову більшовиків із військовим станом і голодом.

У Полтаві В. Щербаківський в останній час жив по вулиці Пушкіна, 40, у так званому полтавському «будинку з химерами»… В ті часи опалення не було ні в музеї, ні вдома. Під час сну доводилося накриватися п'ятьма килимами, а для роботи на машинці, щоб зігріти руки, науковець готував настоянки на сушеній вишні і терені [8, с. 117].

Після нового 1921 р. музей помалу почав приходити до нормального життя, запрацювало центральне опалення і В. Щербаківський знову міг працювати в своїй лабораторії. У важкі часи доводилося денатурат переганяти в горілку, додавати цитрини і вона мала приємний запах. Ця горілка допомагала коменданту музею рятувати своїх дівчат, яких забрало ЧК [8, с. 153].

Музейні експедиції часто проходили через Шишацький «меридіан», тому що в живописних Яреських жив поет і завідувач агрошколою Микола Філянський (1873–1938), пізніше музейний працівник. Саме він Вадиму Михайловичу порадив приїхати до нього. З Полтави до Яресьок і назад В. Щербаківський добирався пішки. В Яреських він дізнався, що у Гадячі лежить архів пані Косачевої, в якому збереглося листування із Драгомановим, Франком і т. п. Повідомив про це керівництву, відрядження одержав, але грошей і коней не дали – були жнива. І Вадим Михайлович до Гадяча пішов пішки. У Філянського пробув три дні, потім дійшов до Сорочинець, де його на підводі добра людина довезла до Гадяча [8, с. 155, 163].

Найбільші перешкоди чинили москвофіли, які займали відповідні місця в Гадячі. В. Щербаківський прочекав тиждень, доки добився можливості переглянути архів пані Косачевої, який так і лежав у їх будинку (Драгоманових), що став інституцією архівного характеру. В одній із кімнат стояла велика скриня, наповнена різними листами, перемішаними без всякого порядку. Тут були листи і Драгоманова, і Франка, цікаві листи Лесі Українки, її покійного брата і тому подібне [8, с. 163].

Назад знову добирався тим же шляхом. Перебув у Філянського пару днів, подивився там на дім-віллу, побудовану колись В. Г. Кричевським для полтавського адвоката, відомого українця Миколи Дмитрієва. Сей дім нагадував трохи дім Ґалаґана в Сокиринцях і виглядав дуже приємно і зовні, і всередині. В ньому розміщувалася совітська столовка [8, с. 163]. На другий день повернувся до Полтави, з Яресьок вийшов годин у сім, до Полтави прийшов, коли сонце сідало [8, с. 163]. Через тиждень знову подався до Яресьок вже з фотоапаратом, папером і плівками, щоб робити фотознімки. Під час розкопок, вони велись недалеко від Яресьок, хлопці-гімназисти копали курган, за це отримували платню і харч.

Тим часом В. Щербаківський пішов до Шишак, де була дача рідного брата, засновника українського модерну Федора Кричевського. Він лагодив свою стару хату, позривав з підлоги дубові дошки, що пожолобилися і старався їх зістругати ріжними гемблями. Чоловік він був дуже сильний, у нього стружки так і летіли, а коли Вадим Щербаківський спробував, то в нього нічого не вийшло... Федір познайомив Щербаківського із багатими селянами, які захотіли сфотографуватися, а за це за два фото вчений отримав два пуда пшеничної доброї муки. Повернувся

до Полтави з пів пудом муки на плечах. Тепер він міг їсти вдома галушки та ще й зі шкварками, бо привіз із собою фунтів зо два сала, яке дістав в обмін на заполоч [8, с. 163].

У той час музей проводив експедицію в Яреських зі збору, головним чином, фольклору, а також фіксував народне житло, типи селян, їхнє вбрання тощо. Члени експедиції Михайло Рудинський із сестрами, Василь Верховинець з дружиною та Грицько Коваленко доїхали до Яресьок товарним вагоном. Вадиму Михайловичу щось перебило, і він добирався окремо.

Студент Полтавського університету запропонував своєму викладачу добратися кіньми, його дядько погодився довести до Яресьок. Щербаківський взяв все потрібне у куфри і вони рушили. Дядьки, що їхали з ними, купили пас ремінний для передачі, мішок солі й лишилося голові кооперативу тільки купити черевики для жінки, бо вона наказала без них не повертатися… Діло йшло до ночі і міркували чи не переночувати у знайомого батюшки в Решетилівці, тай передумали. Виїхали за Решетилівку й сіли підвечеряти… На дорозі їх перестріло двоє людей – то були розвідники, а потім 10 бандитів оточили їх і: «Руки вверх», – закричали московською мовою. Почали брати речі із воза, куфри, мішок кооператора, поздирати з них одежу: гуню з кооператора, з Вадима Щербаківського – пальто, піджак, жилет із годинником, краватку. Бандит вдарив кулаком вченого під око, хотіли зняти чоботи й застрелити… Фотоапарати також були викрадені, тепер заробити грошей не було можливості [8, с. 165]. А в цей час члени експедиції записували етнографічні матеріали (пісні з нотами – це робив В. Верховинець). Народна пісенна творчість, джерельний скарб нематеріальної культури українців на Полтавщині, був особливо соковитий і зворушливий.

У 1922 р закінчився полтавський період відомого вченого і почалася еміграція. Для Вадима Щербаківського – спочатку у Празі, згодом у Мюнхені, а пізніше – у Лондоні [11, с. 396].

Хотілося б зупинитися на особливому шануванні Вадимом Щербаківським Василя Кричевського, який був його наставником у питаннях мистецтва. Родини Кричевських і Щербаківських пориднилися. Молодша сестра братів Щербаківських Євгенія стала другою дружиною В. Г. Кричевського. Їх відносини, зв'язки Вадима Щербаківського з Кричевськими проливають світло на нього як людину, його характер, працелюбність, любов до української історії і мистецтва. Він часто бував на мансардно-

му поверсі-студії Василя Кричевського у Києві і зорово зафотографував його унікальний музей із раритетами. Ці скарби були знищені під час наступу військ Муравйова на Київ на початку лютого 1918 р. Серед оригіналів вчений-енциклопедист виділяв чимало робіт нашого земляка-опішнянина Остапа Ночовника – Носика, і найбільш визначним виробом вважав його пічку-камін, чарівну за формою, вкритою барвистою поливою, кольоровими плямами, що надавало їй таємничих чар, мистецького таланту, що межував із геніальністю. Пічка-камін була придбана багатьма музеями, але лишилася в збереженому оригіналі тільки в Полтавському будинку Василя Кричевського.

Дуже тепло про В. Щербаківського у листах і телефонних розмовах зі мною згадувала Катерина Кричевська-Росандіч (1926–2021), яка під час війни у 1943 р. зустрічалася з ним у Празі, де вчилася у художньо-промисловій школі. В книзі «Мої спомини» вона писала, що В. Щербаківський був не лише нашим другомопікуном, але й знайомив мене із чеською історією, Прагою, влаштовував екскурсії, наприклад, подорож до Карлштайну – середньовічному замку, який можна було уявити лише в казках братів Грімм або Перро, а я це не лише бачила на свої очі, але й торкалась руками! [4 с. 157]. Саме про нього із родини Щербаківських онука В. Г. Кричевського була високої думки і глибокого симпатизувала йому. У музейних сховищах є світлина, де Катруся крокує із Вадимом Михайловичем Прагою, а в секторі «Документи» нашого музею зберігається листівка, надіслана Вадимом Щербаківським Катрусі Кричевській (Fraulein Krishewsky) у 1945 р. В ній він пише: «Дорога Катруню! Ваша відкритка йшла до мене 10 днів. Сердечно дякую Вам за пам'ять! В неділю 25 березня був новий наліт. Розбиті Лібень і Височани, де були фабрики. Я розношу свої книжки і проче по ріжних інституціях, щоб бути без речей. Мене тревожить, що у вашого тата болять очі. Але як їх заховати, коли скрізь порох і бите шкло в повітрі. Від того треба найбільше берегтися і носити спеціальні консерви. Цілую всіх Вас і багато здоровчіх, доброго і колись побачимося, ваш Вадим».

Родина Кричевських – Василь (молодший), із дружиною і дочкою, після від'їзду з Києва, були у Східній Німеччині і вітали Вадима Михайловича з 69-тими роковинами з дня народження. В той час Прагу, де жив В. Щербаківський, бомбардували англійські і американські літаки.

Крім цього, у 1950-х рр. Вадим Михайлович у Парижі зустрівся зі старшим сином В. Г. Кричевського, відомим українським й французьким акварелістом Миколою. Вони, неодружені, все життя вивчали й займалися мистецтвом, добре розуміли один одного.

Про виключний інтелект і душу В. М. Щербаківського свідчать архівні дані, що віднайшли науковці Олесь та Ігор Пошивайли у Лондонському архіві [6, с. 53].

Це був лист із Сан Франциско від знайомої Є. Мельник, яка називала його хрещеним батьком, і надійшов він до професора Вадима Щербаківського у Мюнхен 1951 р. Крім листа, був Різдвяний часопис «Новий шлях» (1951 р., Вінніпег, Канада) зі статтею про «Опішнянські миски», присвяченою Вадиму Щербаківському. В ній авторка Ольга Кміть, колишня вихованка Полтавського інституту шляхетних панянок, славила поетичними ностальгійними образами велич українського духу, для возвеличення якого обрала опішнянські миски. Вона писала: «Так от, власне кажучи, винен в тому той молоденький хлопчина у селянському піджаці і стоптаних черевиках. Навіть, можливо, і не він, а лише його голос, низький і співочий. Кожне слово, що він говорив, у моїй, тоді ще дитячій голові перетворювалось у пісню, в якусь чарівну, від якої ніяке вухо, здається, не може відірватись. Наспівав він мені цих пісень за якихось двадцять хвилин стільки, що я не в силі переспівати їх за все моє життя. Він говорив, про опішнянські миски і показував на миску, що поруч стояла на полиці, і дивилась я на неї, а слухаючи його голос, мені здавалось, що ця миска співає степом і пахне травою, по якій ходять воли круто роги, а над травою квітне блакитними квітами небо, високе-високе, прозоре, а я маленька, ніби мурашка, зовсім маленька, бігаю по цій траві, і співаю, співаю від радості, що я опішнянська, що ось мої сусіди, мої земляки, оці Максими, Степани, Івани, Пріськи, Одарки можуть робити такі ось миски, такі прості і такі чудові в своїй довершеності і замкнутості. Мої земляки, що живуть над Дніпром, над Дністром, над Десною, утворили в минулому все те, що, як пісню, розповідає цей мій молодий парубійко у піджачині селянському і в стоптаних черевиках.

Це вони, мої земляки… А ось він говорить про сотника Гонту і показує ікони з церкви тієї, що її побудував колись Гонта. І парубійко говорить мені вірші, невідомі й не збагнуті, тоді ще незнаного мені, Шевченка Тараса про Гонту. І з пам'яті читає Шевченка, а потім усміхається і каже: це, може ви чули, дядьку, отой самий

Гонта, що колись зрікся панства, вельможества і поклав свою буйну голову за цих ось опішнянських мистців, за оці степи…

Він, цей парубійко говорив не до мене, не до нас, інституток, що прийшли з своєю вихователькою дивитися на селянське малоросійське мистецтво, а говорив селянинові, у свитині, з саквами на плечах. І от знову, повернувшись до цього селянина, говорить, говорить, а ми, інститутки, слухаємо: «А це ось Виговський, що може чули колись, це давно було, боронячи Україну, багато москалів потопив у болоті та відправив на той світ. Це за нього цар-батюшка, їх царське величество, покійний Олексій Михайлович своєму улюбленому генералові пів бороди власними руками вискубли, бо оцього царського генерала Ромоданова їх царське величество післало, щоб він мечем і вогнем привів до послухання українських козаків, оцих самих, бачите, голених з оселедцями, оцих господарів степів, оцих опішнянських мистців, взагалі всіх. Виговський цього самого генерала зустрів своїм військом далеко за Конотопом, але військо у Виговського було менше, як у Ромоданова. Виговський заманив москалів у долину, ніби відступаючи, а потім зірвав греблю і попливло москаликів 30 тисяч…».

Наша наставниця-вихователька відтягла нас від парубійка, що говорив із селянином. Ми йшли вже до дверей, але я зупинилась і слухала. Слухала його голос, як слухають пісні, що ллються невідомо звідкіля, пісні, що невідомо чому пробиваються у серце, зворушують його і воно стає теплим і слухняним. І здавалось мені, що якби цей парубійко говорив цілий день – слухала б його.

Наставниця це зрозуміла. Зрозуміла і мене і всіх інституток, яких вона мала завдання виховати на майбутніх хороших жінок для мужчин. Вона зрозуміла, що цей парубійко в селянському піджаці і в стоптаних черевиках ввійшов чимось в наші душі, що він – цей парубійко, стояв перед нами не просто парубійком, а чимось таким, що може скерувати наше життя зовсім не туди, як це потрібно інститутові шляхетних дівчат [6, с. 54].

Талановита плеяда українських учених, знавців архітектури, народного і професійного мистецтва, музеологів-новаторів, які працювали у 1910–1920-х рр. в Полтавському храмі муз разом із Вадимом Щербаківським, залишили по собі безцінний скарб (колекції, монографії, наукові статті, спомини, впорядковані архіви про видатних полтавців, рідкісні світлини).

Нам, сучасним науковцям і зберігачам музеїв, треба вивчати і наслідувати попередників, які любили Україну, знали її глибино і самовіддано служили протягом життя.

Джерела та література

1. **Андрієвський Віктор**. Український університет у Полтаві. *Календар-альманах «Дніпро» на рік 1938*. Річник XV. Львів 1937. С. 97–102.

2. **Власенко Ірина, Марія Пісцова.** Колекція літургійного шитва в збірці Полтавського краєзнавчого музею (збори Костя Мощенка, Вадима і Данила Щербаківських). *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: збірник наукових статей. Випуск VII. Полтава: Дивосвіт, 2012. С. 550–556.

3. **Власенко Ірина, Марія Пісцова.** Колекція рушників у збірці Полтавського краєзнавчого музею (фонд Костя Мощенка, Вадима і Данила Щербаківських). *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: збірник наукових статей. Випуск VIII. Полтава: Дивосвіт, 2013. С. 382–388.

4. **Кричевська –Росандіч К. В.** *Мої спогади*. Київ: Родовід, 2006. 208 с.

5. **Мокляк В., Пустовіт Т., Супруненко О.** *Будинок Українського клубу в Полтаві: пам'ятка історії доби національного відродження та Української революції*. ЦОДПА та ін. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2016. 48 с.: іл.

6. *Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі).* Автор-упорядник Олесь Пошивайло. Опішне: Українське народознавство, 2010. 640 с.: іл.

7. **Наріжний Симон**. *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 рр.* (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої). Київ: Вид-во імені Олени Теліги. 1999. 272 с.

8. **Щербаківський Вадим.** Мемуари. *Пам'ятки України*: Вадим Щербаківський. Спецвипуск. 2007. № 4. 292 с.

9. **Щербаківський Вадим**. *Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці*. Упорядник, вступ. стаття В. Ульяновського; додатки П. Герчанівської, В. Ульяновського. Київ: Либідь, 1995. 288 с.: іл.

10. **Франко А. Д., Франко О. О.** Аналіз документів та матеріалів особистого наукового архіву Вадима Щербаківського. *Вісник ін-ту археології Львівського ун-ту.* 2012, Вип. 7. С. 62–74.

11. **Ханко В. М.** *Енциклопедія мистецтва Полтавщини*: у 2-х т. Полтава: ТОВ «АСМІ»; Видавець О. Ханко, 2015. Т. 2: М-Я. 435 с.

Halia HALIAN

Vadym Shcherbakivsky (to the 150th anniversary of his birth)

Summary

About the activities of the scientist in Poltava Region.

Keywords: *folk art, archaeological department, Poltava, collections, expeditions, emigration, Prague, Munich, London.*

Розділ 2

АРХЕОЛОГІЧНІ ТА МУЗЕЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 902.2"1912/1921" (092 Щербаківський):[069.5:908(477.53-25)

Ірина МЕЛЬНИКОВА, Любов ЛУГОВА

АРХЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З РОЗКОПОК ВАДИМА ЩЕРБАКІВСЬКОГО У ЗІБРАННІ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

Публікується огляд колекції археологічних знахідок із досліджень на Полтавщині Вадима Щербаківського 1912–1921 рр., котрі зберігаються у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського.

Ключові слова: *Щербаківський Вадим, фонди, археологічна колекція, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.*

Археологічна збірка музею, що нині нараховує 67 548 музейних одиниць збереження (57 тис. основного і 10 548 тис. науково-допоміжного фондів), почала складатися ще із перших днів діяльності Природничо-історичного музею Полтавського земства (1891 р.). До її формування на початку ХХ ст. чимало зусиль доклав завідувач археологічного відділу музею Вадим Михайлович Щербаківський (1876–1957), 150-річний ювілей якого ми відзначаємо цього року. Важливими напрямками його роботи було польове вивчення археологічних пам'яток Полтавської губернії, поповнення і формування музейної колекції матеріалами розкопок та створення повноцінної археологічної експозиції музею на науковому рівні. З його ім'ям пов'язаний початок самостійних і цілеспрямованих археологічних досліджень музею. На Полтавщині він розгорнув чи не наймасштабніші на той час на Лівобережжі польові роботи, ставши одним із провідних фахівців з археології і музейництва регону. Полтавський період в його діяльності (1912–1922 рр.) відзначається найбільшою інтенсивністю і порівняною масштабністю польових досліджень, які іноді тривали по 6 місяців на рік [14, с. 32]. Серед археологів початку ХХ ст. жоден із дослідників на Полтавщині не працював так плідно й інтенсивно, жоден не розгорнув таких масштабних польових досліджень, жоден не був таким яскравим практиком-спеціалістом широкого профілю [20, с. 5]. За неповні 10 років роботи в музеї ним були здійснені значні за обсягом і отриманими

результатами археологічні студії, котрі охоплювали широкий хронологічний діапазон – від епохи палеоліту до пізнього середньовіччя. В першу чергу слід згадати розкопки таких відомих пам'яток як золотоординські мавзолеї в ур. Мечеть біля с. Кишеньки Кобеляцького повіту (1912 р.), відкритого ним поселення лукашівського типу трипільської культури біля с. Лукаші Переяславського повіту (1913, 1915 рр.), широко відомої пізньопалеолітичної стоянки у с. Гінці Лубенського повіту (1914–1916 рр.) та близько 300 курганів епохи бронзи, скіфського і давньоруського часів у Лубенському (Гінці, Мгар, Олександрівка), Переяславському (Велика і Мала Березянка, Великий Круполь, Гречаники, Лукаші, Пилипчичі, Переяслав, Софіївка), Золотонішському (Ліплява, Гелмязів), Кременчуцькому (Устимівка), Роменському (Липове), Лохвицькому (Городище) повітах та ін.

Завдяки його дослідницькій діяльності значно збагатилася археологічна збірка музею і не лише у кількісному відношенні, а й на науковому рівні. Згідно Каталогу археологічного відділу 1906–1941 рр. (Т. І, ІІ) з розкопок В. М. Щербаківського до неї надійшло більше 2 тисяч одиниць археологічних знахідок, які мали значну наукову й музейну цінність. Але, на жаль, колекція повністю не збереглася, більша її частина була втрачена в роки Другої світової війни (період окупації Полтави), загинула або була пошкоджена і депаспортизована під час пожежі музею 1943 р., поневірянь із поверненням частини вивезених цінностей до Німеччини, «переглядом» цих артефактів у Києві 1946 р. і залишенням їх частини у Державному історичному музеї України.

У числі втрачених — знахідки із багатих скіфських курганів, досліджених біля с. Лукаші (№ 6, 15), давньоруських могильників у Переяславі та Ліпляві… І це не мало, не багато, а близько 200 золотих і срібних прикрас – сережок, підвісок, намистин, нашивних платівок, унікальних монет тощо. Не в повній мірі збереглася колекція із розкопок Лукашівського пізньотрипільського поселення (лише 112 одиниць)…

На сьогодні в археологічній колекції музею фонд В. М. Щербаківського нараховує близько 500 одиниць музейних предметів, причому з них майже 300 од. походить із розкопок золотоординського некрополю у Кишеньці, трипільського поселення в

Лукашах і Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки. На жаль, із розкопок курганних пам'яток епохи бронзи, скіфського та давньоруського часу збереглися лише окремі знахідки. Декілька таких із досліджених ученим курганів вдалося виявити серед депаспортизованих музейних предметів довоєнної колекції. Наслідком їх ідентифікації стало повне або часткове відновлення кількох поховальних комплексів із розкопок курганів епохи бронзи та скіфського часу Переяславщини [12, с. 163–171].

Попередньо певна інформація про колекції із розкопок В. М. Щербаківського на Полтавщині вже була оприлюднена авторами [11, с. 290–299]. Пропонований огляд археологічного фонду Вадима Щербаківського також має, як і попередній, науково-статистичний та інформаційно-довідковий характер, проте подається у більш розширеному вигляді зі врахуванням певних уточнень, правок, доповнень. До нього внесені короткі відомості про досліджену пам'ятку (місце та рік розкопок, її культурно-хронологічну належність, обсяг проведених робіт, загальну характеристику колекцій, що надійшли до музею та матеріалів, котрі збереглися до наших днів. При підготовці публікації були використані безпосередньо фондові матеріали Полтавського краєзнавчого музею та музейна облікова документація: Каталог археологічного відділу музею 1906–1941 рр. (т. I, II), Інвентарні книги Полтавського державного краєзнавчого музею 1939 р. (кн. 21, 24, 25–27), сучасні інвентарні книги Полтавського краєзнавчого музею групи збереження "Археологія" (кн. 1, 2), а також архівні документи і публікації. В тексті подаються вихідні дані: інвентарні номери за Каталогом археологічного відділу (далі – КАВ) і сучасні номери за книгою вступу музею (далі – ПКМВК) та інвентарними книгами археологічного відділу (далі – А). Якщо сучасні номери у тексті не вказані, то доля цих музейних предметів поки що невідома. Опис колекцій подано за роками досліджень.

I. **Кишеньки с.,** Костянтиноградський повіт, **ур. Мечеть** (сучасна Кобеляцька міська територіальна громада, Полтавський р-н, Полтавська обл.), **1912 р**.

У 1907 і 1911 рр. дослідження археологічних пам'яток (курганів, майдану і могильника) в урочищі Мечеть були проведені І. А. За-

рецьким [2, с. 111–120; 18, с. 7, 9, 10]. Пізніше роботи на могильнику продовжив В. М. Щербаківський, дослідивши залишки фундаментів двох мавзолеїв (тюрбе) і кілька ґрунтових поховань. За отриманими результатами дослідник відніс їх до кола золотоординських пам'яток XIV ст. [14, с. 58; 16, с. 39–40; 18, с. 11–12; 23, с. 1–8; 24, с. 16].

До музею із розкопок В. М. Щербаківського надійшло більше 300 од. археологічних знахідок, серед яких 219 од. зразків будівельних матеріалів та архітектурного декору середньоазійського та місцевого походження, 46 од. залізних цвяхів, 8 залізних кутиків від гробовищ, 7 фрагментів кераміки, 1 залізний скобель (КАВ № 1399), 1 червона намистина із корніолу (КАВ № 1383), фрагмент (довж. 1,5 см) металевого дроту (можливо, з низькопробного срібла, КАВ № 1574), срібне кільце діаметром 2,2 см (КАВ № 1575), круглий кістяний ґудзик із отвором посередині та циркульним орнаментом на поверхні (КАВ № 1576), а також шматки дерева від гробовищ, уламки кісток, зразки тканини.

КАВ, т. І, №№ 1383–1579.

На сьогодні у музеї зберігається **72 од.** зразків будівельних матеріалів та архітектурного декору: уламки мозаїки, цегли, полив'яних кашинних плиток, глиняних конусів та ін.

Інв. №: ПКМВК 224, А 224. Ще 3 од. (2 кахлі і конус) у 1972 р. були передані до Кременчуцького краєзнавчого музею (Наказ Міністерства культури УРСР № 538 від 10.06.1972 р. Архів фондів Полтавського краєзнавчого музею).

II. **Олександрівка с.,** Лубенський повіт (сучасна Гребінківська міська громада, Лубенський р-н, Полтавська обл.), **1912 р.**

Досліджено 7 курганів і кілька ґрунтових поховань давньоруського і післямонгольського часу на північ від гори Пріся [16, с. 40; 18, с. 11].

До музею надійшли три черепи похованих із могил №№ 13–15.

КАВ, т. І, №№ 1580–1582. М. зн. невідоме.

III. **Мгар с.,** Лубенський повіт (сучасна Лубенська міська громада, Лубенський р-н, Полтавська обл.), **1913 р.**

Досліджено 5 курганів скіфського часу на території парку при готелі Мгарського Спасо-Преображенського монастиря [16, с. 40; 17, с. 105; 18, с. 11]. Три з них наприкінці 1880-х рр. вивчалися Ф. І. Камінським.

До музею надійшло: 1 фрагмент кераміки з кургану № 2 і 2 уламки ліпленої миски скіфського часу з кургану № 3.

КАВ, т. І, №№ 1834–1835. М. зн. невідоме.

IV. **Карлівка с.,** Костянтиноградський повіт (сучасна Карлівська міська громада, Полтавський р-н, Полтавська обл.), **1913 р.**

Досліджено один пошкоджений курган, зі слідами зруйнованих поховань, напевно, епохи бронзи, зі впускним похованням пізньоскіфського часу [2, с. 96; 3, с. 61–62; 16, с. 40; 18, с. 11; 19, с. 4, 13].

До музею надійшли 2 вироби з кременю та фрагменти 2 горщиків.

КАВ, т. І, №№ 1698–1700; №№ 1802–1803 – 2 крем'яні вироби записані повторно. В колекції не виявлені.

V. **Лукаші, Великий Круполь сс.,** Переяславський повіт (сучасна Баришівська сільська громада, Броварський р-н, Київська обл.), **1913 р.**

Досліджено 19 курганів епохи бронзи та скіфського часу (№№ 6, 14–26, 29–31, 45, 46) [10, с. 154–166; 14, с. 40, 45, табл. ІІІ, рис. 5–7; 16, с. 40; 18, с. 13; 21, с. 103–104; 34, арк. 150–157].

До музею надійшло 591 од. археологічних знахідок, в числі яких знахідки з багатих скіфських курганів (№№ 6 і 15): бронзові наконечники стріл (223–225 од.), бронзові прикраси до вузди коня, уламки зброї, ліпний та гончарний посуд, золоті нашивні прикраси, сережки, намисто (210 од.) та ін.

КАВ, т. 1, №№ 1836–1937, 1947–1950.

У колекції збереглися лише окремі знахідки, а саме: два горщики із кургану № 26 (КАВ, № 1932, 1933; ПКМВК 110/2, 25/2; А 110/2, А 25/2), долото з кременю і кубок циліндричної форми із кургану № 31 (КАВ №№ 1935, 1936; ПКМВК 8/7, 110; А 8/7, 110) середньодніпровської культури епохи ранньої бронзи, а також деталі прикрас кінської вуздечки із кургану скіфського часу № 21: три бронзові круглі бляшки (КАВ №№ 1891–1893, ПКМВК 215/1–3, А 215/1–3), наносник у вигляді голівки орла (КАВ № 1890, ПКМВК 98, А 98) та фігурна прикраса у вигляді задньої лапи хижого звіра або так званої «ведмежої лапи» [12 с. 165–166, рис. 1: *1–4;* рис. 2*: 1–5*]. Посуд середньодніпровської культури із курганів №№ 26 і 31 вперше був опублікований М. Я. Рудинським, проте помилково віднесений до комплексу Гречаниківського кургану № 50 [14, с. 40, 45, табл. ІІІ, рис. 5–7].

VI. **Мала Березянка с.,** Пирятинський повіт (сучасна Згурівська сільська громада, Броварський р-н, Київська обл.), **1913 р.**

Досліджено один курган № 48. Інформації про цей курган та його дослідження немає.

Згідно із музейною обліковою документацією з кургану походили відщеп кременю розмірами 4 × 2 см (КАВ, т. 1, № 1938; ІК ПДКМ, № 26, № 29650) та фрагмент посудини зверху жовтого, а всередині чорного кольору розмірами 3 × 2 см (ІК ПДКМ, т. 26, № 29653), котрі можуть бути віднесені до епохи бронзи [5, с. 182–183; 6, арк. 306; 11, с. 293]. Наразі в колекції не виявлені.

КАВ, т. 1, № 1938.

VII. **Гречаники с.,** Переяславський повіт (сучасна Дівмоківська сільська громада, Бориспільський р-н, Київська обл.), **1913 р.**

Досліджено пошкоджений грабіжниками курган № 50, де було виявлено залишки двох зруйнованих поховань ямної (?) та середньодні-

провської культур епохи ранньої бронзи [12, с. 166; 16, с. 40; 18, с. 13; 24, с. 6; 25, с. 96; 32, с. 1–8]. План кургану, складений В. М. Щербаківським, був опублікований О. Б. Супруненком [22, с. 141–142].

До музею надійшли фрагменти глиняного ліпного посуду, ямні кам'яна та бронзова сокири, а також фрагменти черепів похованих зі слідами посипки вохрою.

КАВ, т. 1, №№ 1939–1946.

Майже всі знахідки із кургану збереглися, за винятком кількох фрагментів кераміки, які були знайдені поза межами поховань, а також остеологічних матеріалів. У колекції збереглися два на сьогодні реставровані горщики (один повністю, а другий частково), прикрашені шнуровим орнаментом, кам'яна сокира із поховання 1 середньодніпровської культури (КАВ, т. І, №№ 1941, 1942, 1946; ІК ПДКМ, т. 21, №№ 20627, 20628, 20625; ПКМВК 10613, 10626, 26/3; А 762, 775, 26/3) та унікальна мідна сокира із поховання 2 ямної культури (КАВ, т. І, № 1945; ІК ПДКМ, т. 21, № 20624; ПКМВК 10248; А 397) [4, с. 190–193; 5, с. 183–185; 6, с. 305 зв. –307; 32, арк. 1–8].

VIII. **Ліплява с.,** Золотонішський повіт (сучасна Лівлявська сільська громада, Черкаський р-н, Черкаська обл.), **1913–1914 рр**.

На давньоруському могильнику X–XIII ст. досліджено 66 курганів [13, с. 61–62; 14, с. 56–57; 16, с. 40; 18, с. 13; 30, с. 339–348; 33, арк. 1–13].

До музею надійшло понад 500 од. речових знахідок із 49 курганів (№№ 52, 54, 55, 57–59, 60, 62, 64, 66–68, 71, 73–84, 87–90, 234, 235, 238, 244–246, 248–251, 255, 256, 258–260, 264–267, 270). Це, перш за все, прикраси у вигляді срібних і бронзових перснів, скроневі кільця, серед яких срібні спіралеподібні та семипелюсткові, срібні сережки "київського типу", підвіски, у тому числі лунниці, різноманітне скляне, пастове та сердолікове намиста, а також пряжки, фібули, ґудзики, бубонці, залізні ножі, кресала тощо. У числі унікальних знахідок – бронзовий амулет-гребіночка та сріблянник Володимира Святославича XI ст. із багатого поховання кургану № 79.

КАВ, т. 1, №№ 1951–2060; т. ІІ, № № 2301–2382, 2414–2418, 3276–3285.

У колекції збереглися 9 підвісок, у тому числі амулет-гребіночка та 2 семипелюсткових срібних скроневих кільця (КАВ №№ 3276-3285; ПКМВК 204, 209, 210, А 204, 209, 210).

IX. **Лукаші с.,** Переяславський повіт (сучасна Баришівська сільська громада, Броварський р-н, Київська обл.), **1913, 1915 рр.**

Виявлено та досліджено поселення лукашівського типу трипільської культури [14, с. 38, 40; 16, с. 40; 18, с. 13; 29, с. 210–233; 31, с. 229–138].

До музею надійшла колекція знахідок, що, в основному, складалася зі зразків глиняної обмазки, уламків посуду.

КАВ, т. ІІ, № № 2574–2641, 2654–2657, 2673–2678, 2681–2708.

Колекція майже повністю збереглася і нараховує 112 од., у тому числі ціла миска та посудина із двома горловинами.

ПКМВК 105, 106, 10487–10489, 10491–10495, 10623, 10631, 10792, А 105, 106, 636–638, 640–644, 772, 780, 941.

X. **Переяслав м.,** Заальтицький форштадт (сучасна Переяславська міська громада, Бориспільський р-н, Київська обл.), **1914 р.**

На давньоруському могильнику X–XIII ст. розкопано близько 150 курганів [13, с. 62–68; 14, с. 57; 16, с. 40; 18, с. 13–14; 25, с. 96].

До музею археологічні знахідки надійшли із 87 курганів (№№ 91–98, 102–107, 109–112, 115–119, 121, 123–126, 129, 132–134, 137, 139–144, 146–151, 153, 155, 159–163, 165, 167, 169, 174–180, 183–185, 187, 194, 195, 197, 198, 200–203, 205, 206, 212, 214, 216–220, 222, 229, 231, 233) у кількості понад 220 од., у тому числі срібна монета із вушком Оттона і Адельгейди, прикраси із бронзи, срібла та кістки – підвіски, сережки кільця, персні, намисто, ґудзики, пряжки, а також залізні ножі, цвяхи, фрагменти посуду тощо.

КАВ, т. I, II, №№ 2061–2299.

М. зн. невідоме.

XI. **Гельмязів с.,** Золотоніський повіт (сучасна Гельмязівська сільська громада, Золотоніський р-н, Черкаська обл.), **1914 р.**

Досліджено 12 курганів X–XIII ст. [16, с. 40; 18, с. 13; 25, с. 96–97].

До музею надійшли знахідки із 10 курганів (№№ 271, 272, 274–278, 281, 285, 295) – кільця, намистини, пряжки із бронзи, срібла, заліза, глиняний горщик (16 од.) та 4 черепи похованих.

КАВ, т. II, №№ 2383–2399, 2404–2405.

В колекції на сьогодні не виявлені.

XII. **Гінці с.,** Лубенський повіт (сучасна Духівська сільська громада, Лубенський р-н, Полтавська обл.), **1914 р.**

В ур. "Дрібні могилки" розкопано три кургани (№№ 288, 291, 296) із похованнями епохи бронзи та скіфського часу [7, с. 14 зв.; 16, с. 40].

До музею надійшли глиняний горщик, фрагменти залізної сокири, кістяний псалій з трьома отворами та кістки похованого.

КАВ, т. II, № № 2400–2403.

В колекції не виявлені.

XIII. **Гінці с.,** Лубенський повіт (сучасна Духівська сільська громада, Лубенський р-н, Полтавська обл.), **1914–1916 рр.**

Проводилися дослідження відомого пізньопалеолітичного поселення, в результаті яких були виявлені (проте не інтерпретовані) залишки житла, господарських ям, велика кількість крем'яних знарядь праці, виробів із кістки, остеологічні матеріали [1, с. 51–54; 7, с. 44 зв.–71 зв.; 14, с. 33–34, табл. I: *11,12*; 15; 16, с. 40; 18, с. 14; 25, с. 97; 26, с. 61–78].

До музею надійшла збірка матеріалів із розкопок пам'ятки, що складалася із виробів з кременю (181 од.), кістки (35 од.) та численних остеологічних решток.

КАВ, т. ІІ, №№ 2719–2934.

Нині колекція нараховує **91 од**. знахідок:

ПКМВК 4–7, 10196, 10239, 10240, 10274, 10280, 10281, 10299, 10302–10309, 10312, 10315, 10324–10353, 10408, 10536, 10542–10547, 10801–10803; А 4–7, 345, 388, 389, 423, 429, 430, 448, 451–458, 461, 464, 473–502, 557, 685, 691–696, 950–952.

XIV. **Пилипчичі с.**, Переяславський повіт (сучасне с. Пилипче, Березанська сільська громада, Броварський р-н, Київська обл.), **1915 р.**

Розкопано 8 курганів скіфського часу (№№ 318, 319, 322–327) [12, с. 167, рис. 2: *б*; 16, с. 40; 18, с. 14; 25, с. 97].

До колекції надійшло близько 70 од. речових знахідок, а саме: бронзові наконечники стріл, дзеркало, браслет, кільце, залишки залізного панциря, меча, наконечників списів, дротика, ножів, глиняний посуд і його фрагменти, пряслиця, а також скляні та пастові намистини.

КАВ, т. ІІ, №№ 2536–2573.

У колекції зберігається руків'я меча, що, можливо, є частиною меча із кургану № 323 [9, с. 126–127; 12, с. 165–166, рис. 2: *б*].

КАВ, т. ІІ, № 2549; ПКМВК 94, А 94.

XV. **Софіївка с.**, Переяславський повіт (сучасна Згурівська сільська громада, Броварський р-н, Київська обл.), **1915 р.**

Досліджено 2 кургани скіфського часу (№№ 316, 317) [14, с. 45; 16, с. 40; 18, с. 14; 25, с. 97].

До музею надійшли 45 бронзових тригранних наконечників стріл і дрібні дерев'яні фрагменти гориту з кургану № 316 та уламки кісток гризунів, одна кістка тварини з просвердленим отвором і хребець людини з кургану № 317.

КАВ, т. ІІ, №№ 2529–2535. У зібранні не виявлені.

XVI. **Устимівка с.,** Кременчуцький повіт (сучасна Глобинська міська громада, Кременчуцький р-н, Полтавська обл.), **1915 р.**

Досліджено один курган, в якому виявлене безінвентарне випростане на спині поховання золотоординського часу та залишки зрубного поховання епохи пізньої бронзи [7, с. 82; 18, с. 14; 25, с. 97].

До музею надійшли рештки скелету похованого.

КАВ, т. ІІ, № 3103. М. зн. невідоме.

XVII. **Липове с.,** Роменський повіт (сучасна Талалаївська сільська громада, Прилуцький р-н, Чернігівська обл.), **1916 р.**

На відомому давньоруському курганному могильнику X–XIII ст. розкопано 6 курганів (№№ 335–340) [8, с. 22–23; 13, с. 68; 16, с. 40; 18, с. 14; 27, с. 13–16].

У числі знахідок, які надійшли до музею (близько 30 од.), уламки залізних скоб, ножів, кресал, цвяхів, залізних і бронзових кілець, пряжок, перстнів, сережок, сердолікові та скляні намистини із позоло-

тою, ґудзик, точильні бруски, кресальний кремінь, уламки глиняного посуду й кістки 5-ти похованих.

КАВ, т. ІІ, №№ 3071–3102. М. зн. невідоме.

XVIII. **Городище с.,** Лохвицький повіт (сучасна Чорнухинська сільська громада, Лубенський р-н, Полтавська обл.), **1918 р.**

В околицях села, у маєтку братів Горвіців та його окрузі досліджено 11 курганів: 7 скіфського часу та 4 давньоруських (№№ 343–346, 348, 350, 352, 355–358) [13, с. 68–69; 14, с. 45; 16, с. 40; 18, с. 16; 28, с. 1–12].

З розкопок до музею надійшло близько 40 од. речових знахідок, а саме: бронзові наконечники стріл, бляшки, сережки, золота дута намистина, залізне кільце, глиняне пряслице та 2 ліплені горщики скіфського часу, а також залізні ножі, цвяхи, кресала, фрагменти вуздечки, уламки срібних скроневих кілець, бронзові сережка і перстень, скляні з позолотою і пастові намистини давньоруського часу.

КАВ, т. ІІ, №№ 3217–3246.

У колекції зберігається один горщик із кургану скіфського часу № 356.

КАВ № 3231; ПКМВК 10833, А 982.

XIX. **Сергіївка с.,** Гадяцький повіт (сучасна Сергіївська сільська громада, Миргородський р-н, Полтавська обл.), **1921 р.**

У результаті археологічних розвідок виявлені сліди нового стійбища епохи пізнього палеоліту, що розширило коло відомих нечисленних на той час палеолітичних пам'яток Полтавщини. Були зібрані уламки кісток мамонта і три вироби з кременю, що й потрапили до музею [14, с. 34; 18, с. 17]. Ці розвідки стали останніми польовими роботами В. М. Щербаківського в Україні.

КАВ, т. ІІ, №№ 3286–3310. На даний час у колекції не виявлені.

На завершення слід додати, що роботи з поновлення атрибуцій старих музейних колекцій тривають, і ми ще можемо сподіватися на виявлення нових депаспортизованих матеріалів із досліджень В. М. Щербаківського, місце знаходження яких на сьогодні поки що невідоме. Це стосується не тільки кількасот предметів в археологічній збірці, так званих артефактів із «горілого фонду» 1943 р., зібраних на згарищі музейного будинку, інколи відреставрованих зі втратами маркірування та інших позначок. У зібранні Національного історичного музею України зберігається більша частина колекції з розкопок Мечетського могильника золотоординського часу, «залишена» 1946 р. для поповнення столичного зібрання, як і більшість атрактивних предметів з Полтавського музею, що були повернуті з Німеччини. З-поміж них мають бути й матеріали з переяславських давньо-

руських некрополів... Навряд чи вдастся встановити долю унікальних монет – сріблянника Володимира та пфенінга Оттона й Адельгейди. Здається, останні були вилучені наприкінці 1920-х чи в кінці 1930-х рр. якщо не горезвісним «Антикваріатом», то титулованими гостями з колишнього ленінграду. Принаймні, документальний супровід таких «передач» чи вилучень знищений не тільки пожежею 1943 р., а й спалюванням за вказівкою компартійних органів тодішнім керівництвом музею архіву закладу за кілька днів до гітлерівської окупації. Певні перспективи є й для предметів із дорогоцінних металів, кілька з яких були передані до Києва 1964 р. за наказом Міністерства культури УРСР із метою створення колекції майбутнього Музею історичних коштовностей України.

Джерела та література

1. **Гавриленко І. М., Лугова Л. М., Мельникова І. С.** Матеріали Гінцівської палеолітичної стоянки у Полтавському краєзнавчому музеї (з історії формування колекції). *Археологічний літопис Лівобережної України*. № 1 (11). 2002. С. 51–64.

2. **Зарецкий И. А.** Результаты пробной раскопки в урочище Мечеть Кобелякского у. *Труды Полтавской ученой архивной комиссии*. Полтава, 1912. Вып. 9. С. 111–120.

3. *Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Карлівщина (Карлівська, Ланнівська та Мартинівська територіальні громади)*. Упорядкування, редагування Супруненка О. Б. Харків; Полтава: Майдан, 2022. 418 с.

4. Інвентарна книга Полтавського державного краєзнавчого музею. № 21. *Архів фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського*. 592 с.

5. Інвентарна книга Полтавського державного краєзнавчого музею. № 26. Архів фондів *Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського*. 512 с.

6. Каталог Археологічного відділу музею. Т. І. *Архів фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського*. 369 с.

7. Каталог Археологічного відділу музею Т. ІІ. *Архів фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського*. 249 с.

8. **Кулатова И. Н**. Материалы по археологии Сумщины в собрании Полтавского краеведческого музея. *Проблемы археологии Сумщины*: тезисы докладов научно-практической конференции. Сумы, 1989. С. 22–23.

9. **Кулатова І. М.** Уламок меча. *Полтавський археологічний збірник*: збірник наукових праць. Число 2. Полтава: Археологія, 1994. С. 126, 127.

10. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** Кургани скіфського часу на Переяславщині (За розкопками В. Щербаківського 1913 р.). *Полтавський археоло-*

гічний збірник: збірник наукових праць. Пам'яті В. М. Щербаківського (1876–1957). Число 4. Полтава: Археологія, 1995. С. 154–166.

11. **Лугова Л. М., Мельникова І. С.** Матеріали з розкопок В. Щербаківського у збірці Полтавського краєзнавчого музею. *Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей 2001–2003 рр. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*. Полтава: Дивосвіт, 2004. С. 290–299.

12. **Лугова Л., Луговий Р., Ткаченко О.** До історії вивчення археологічної спадщини В. М. Щербаківського (за матеріалами розкопок на Переяславщині). *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*: збірник наукових статей. Переяслав, 2011. Вип. 5 (7). С. 163–171.

13. **Моця О. П.** Вадим Щербаківський – дослідник Лівобережних некрополів епохи Київської Русі. *Полтавський археологічний збірник*: збірник наукових праць. Пам'яті В. М. Щербаківського (1876–1957). Число 4. Полтава: Археологія, 1995. С. 60–70.

14. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею. *Збірник, присвячений 35-річчю Музею*. Полтава, 1928. Т. І. С. 29–62.

15. **Сидоренко Г. О.** Колекція епохи палеоліту в Полтавському краєзнавчому музеї: каталог. 1973–1974 рр. *Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського*. Спр. 04–121. 13 арк.

16. **Супруненко А. Б.** 75 лет археологических исследований Полтавского краеведческого музея. *Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Областной научно-практический семинар*: тезисы докладов и сообщений. Полтава, 1988. С. 39–41.

17. **Супруненко А. Б.** Из новых материалов о Ф. И. Каминском. *Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй областной научно-практический семинар*: тезисы докладов и сообщений. Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. С. 101–105.

18. **Супруненко А. Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания). *Археологические исследования на Полтавщине*: сборник научных трудов. Полтава, 1990. С. 5–42.

19. **Супруненко А. Б.** *Археологические памятники Карловского района Полтавской области*: каталог. Полтава, 1990. 82 с.

20. Супруненко О. Б., відп. редактор. *Полтавський археологічний збірник*: збірник наукових праць. Пам'яті В. М. Щербаківського (1876–1957). Полтава: Археологія, 1995. Число 4. 207 с.

21. **Супруненко О. Б.** Кубок із розкопок Вадима Щербаківського. *Полтавський археологічний збірник*: збірник наукових праць. Пам'яті В. М. Щербаківського (1876–1957). Число 4. Полтава: Археологія, 1995. С. 103, 104.

22. **Супруненко О. Б**. Кресленик В. Щербаківського розкопаного ним кургану біля хут. Гречаники на Переяславщині у 1913 р. Мал. 1928 р. *Полтавський археологічний збірник*: збірник наукових праць. Пам'яті В. М. Щербаківського (1876–1957). Число 4. Полтава: Археологія, 1995. С. 153–154.

23. **Щербаковский В.** Раскопки в урочище "Мечеть" возле м. Кишеньки, Кобелякского уезда, Полтавской губ. *Ежегодник Естественно-Исторического Музея Полтавского губернского земства.* Полтава, 1913. Т. І. С. 1–8.

24. **Щербаківський В.** Провідник по археологічному відділу Полтавського Народного Музея з коротким описом передісторичного життя на землі. Полтава, 1919. 21 с.

25. [**Щербаківський В. М.**] Діяльність музеїв. Полтавський Земський археольогичний музей. *Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині.* Полтава, 1919. Вип. 1. С. 96–97.

26. **Щербаківський В.** Розкопки палеолітичного селища в селі Гінцях, Лубенського повіту в 1914–1915 р. *Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині.* Полтава, 1919. Вип. 1. С. 61–78.

27. **Щербаківский В.** Розкопки в с. Липовому Ром. пов. 1916 р. (Полт. губ.). *Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині.* Полтава, 1920. Вип. 2. Окремий відбиток. С. 13–16.

28. **Щербаківський В.** Розкопки в Городищі Лохв. пов. року 1918. *Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині.* Полтава, 1920. Вип. 2. С. 1–12.

29. **Щербаківський В.** Мальована неолітична кераміка на Полтавщині (З додатком щоденника розкопів). *Науковий збірник Українського університету в Празі.* Т. І. Прага, 1923. С. 210–233.

30. **Щербаківський В.** Ліплявський могильник: Попереднє звідомлення. *Niderle sbornik*. Praga, 1925. S. 339–348.

31**. Щербаківський В.** Тілопальні точки і мальована кераміка. *Трипільська культура на Україні.* Київ: Всеукраїнський археологічний комітет, 1926. Т. І. С. 119–138.

32. **Щербаківський В. М.** Могила на хут. Гречаники. Рукопис. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України.* Ф. 10. Спр. 69. 11 арк., 1 іл.

33. **Щербаківський В. М.** Щоденник розкопок Ліплявського могильника 1914 р. (попереднє звідомлення). *Центральний державний архів вищих органів України. України.* Ф. 3864, оп. 1. Спр. 16.

34. **Щербаківський В. М.** Щоденник розкопок в Переяславському повіті 1913–1915 рр. та в Кременчуцькому повіті 1915 р. *Центральний державний архів вищих органів України.* Ф. 3864, оп. 1. Спр. 17.

Iryna MELNYKOVA, Liubov LUHOVA

Archaeological Materials from Vadym Shcherbakivskyi's Excavations in the Collection of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum

Summary

Here is presented an overview of archaeological collections from sites in Poltava Region investigated by Vadym Shcherbakivskyi between 1912 and 1921. It contains brief descriptions of the sites and a general characterization of the collections and archaeological materials which are currently preserved.

Keywords: *Shcherbakivskyi Vadym, funds, archaeological collection, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.*

УДК 903.5«637»:902(092)"-4/-04"

Любов ЛУГОВА, Олександр ТКАЧЕНКО,
Оксана КОВАЛЕНКО, Роман ЛУГОВИЙ

КУРГАНИ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ ЕПОХИ БРОНЗИ ЗА ДОСЛІДЖЕННЯМИ ВАДИМА ЩЕРБАКІВСЬКОГО

Публікуються матеріали розкопок курганів епохи бронзи, досліджених Вадимом Щербаківським у 1913 р. на Переяславщині.

***Ключові слова**: Щербаківський Вадим, Переяславщина, кургани, епоха бронзи, Полтава, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.*

Вадим Михайлович Щербаківський належить до кола українських учених, які заклали основи системного археологічного дослідження Полтавщини на початку ХХ ст. Як завідувач археологічного відділу Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, далі – ПКМВК), він відіграв важливу роль у формуванні музейної археологічної збірки, організації польових досліджень та створенні археологічної експозиції. На його рахунку – сотні досліджених пам'яток, кілька тисяч віднайдених артефактів – неоціненний внесок як у розвиток української археологічної науки, так і, зокрема, музею. Завдяки йому були розпочаті цілеспрямовані польові археологічні дослідження закладу, що призвело до поповнення археологічного зібрання щонайменше на 2 тисячі одиниць, була створена повноцінна археологічна експозиція. У 1922 р., після від'їзду В. Щербаківського з Полтави та України, відділ археології очолив М. Я. Рудинський. Здійснюючи огляд діяльності відділу під керівництвом свого попередника він писав: «*…десятиліття праці Відділу під проводом В. Щербаківського (1912–1921) треба визначити, як добу інтенсивного комплектування збірок Музея шляхом щорічних археологічних розкопів*» [23, с. 32].

Найбільш плідними для дослідника були 1913–1915 рр. Зокрема, в цей період Вадим Щербаківський провів значні, за обсягом і отриманими результатами, польові дослідження археологічних

пам'яток Переяславщини, виявивши і дослідивши тут поселення культури Трипілля-Кукутені поблизу с. Лукаші (епонімної пам'ятки для одного з її варіантів – лукашівського типу), здійснивши розкопки 31 кургану епохи бронзи та раннього залізного віку та 143 курганів на чотирьох давньоруських некрополях у м. Переяславі [14, с. 155; 15, с. 124–125; 16, с. 163–171; 17, с. 292–295; 18, с. 62–68; 19, с. 5; 20, с. 64; 23, с. 38, 40; 25, с. 39, 40; 26, с. 13, 14; 29, с. 96, 97; 30, с. 6, 12–16; 31, с. 210–233; 32, с. 119–138; 33, с. 3–5].

Понад 100 років минуло, а матеріали його археологічних досліджень й нині становлять значний науковий інтерес для багатьох дослідників. Однак, вони, у значній мірі, залишаються маловідомими для широкого загалу, адже польова та звітна документація майже відсутня, наявні значні втрати колекцій, а самі результати недостатньо висвітлені у наукових виданнях.

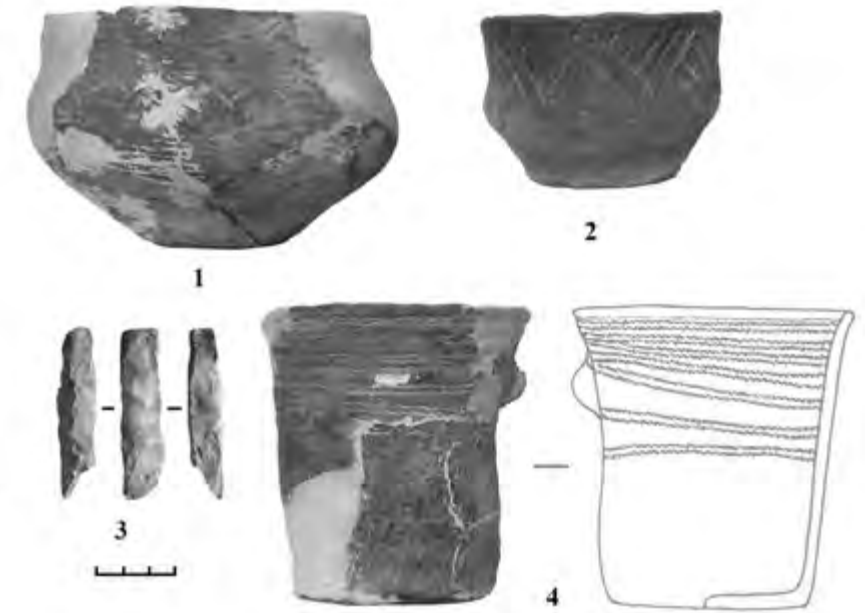

Рис. 1. **Великий Круполь, с.** Курган № 26. 1, 2 – горщики.
Круполь, с. Курган № 31. 3 – долото; 4 – горщик.
1–2, 4 – глина, 3 – кремінь.

Вадим Щербаківський зміг опублікувати лише невелику частину здобутих ним матеріалів [30, с. 6, 12–16; 31, с. 210–233; 32, с. 119–138; 33, с. 3–5]. Коротку інформацію про результати його досліджень на Переяславщині, наголошуючи на їх важливості, подав у 1928 р. Михайло Рудинський [23, с. 32–34, 38–40, 45, 56–58, 60, табл. I: *11–12*; табл. III: *5–7*; табл. IV: *18*]. Довгий час по тому вивченням матеріалів розкопок Вадима Щербаківського на Переяславщині майже ніхто із дослідників не займався, за винятком їх використання у працях узагальнюючого характеру та публікації окремих знахідок [1, с. 79, 124, рис. 44: *2*; 2, с. 110, рис. 8; 3, с. 27; 4, с. 11–12; 5, с. 6; 9, с. 159, 160; 11, с. 65, рис. 24: *3*; 6, с. 169, 170, 175; 12, с. 25–27; 13, с. 126, 127; 21, рис. 14: *3*; 24, с. 65, рис. 1: *2а*; 25, с. 39, 40; 26, с. 13–14; 27, с. 103–104]. Також у кількох наукових працях, присвячених матеріалам його розкопок, відзначено вагомий внесок Вадима Щербаківського у дослідження археологічних пам'яток Середньодніпровського регіону України [14, с. 154–166; 15, с. 124–147; 16, с. 163–171, рис. 1, 2; 17, с. 292–295; 18, с. 62–68; 20, с. 62–75; 22, с. 42–49].

Колекція археологічних знахідок із переяславських розкопок Вадима Щербаківського, що свого часу надійшла до Полтавського музею, нараховувала понад 1000 одиниць і становила велику наукову і музейну цінність. На жаль, у роки Другої світової війни значна її частина була втрачена, пошкоджена під час пожежі музею 1943 р. та депаспортизована.

Із розкопок курганних пам'яток епохи бронзи і скіфського часу збереглися лише окремі знахідки. Результатом проведеної роботи із фондовими колекціями, музейною обліковою документацією, науковими виданнями стали ідентифікація ряду знахідок, повне або часткове відновлення кількох речових поховальних комплексів, уточнення даних, а також виявлення окремих неточностей і помилок, що сталися в деяких наукових статтях і публікаціях. Певна інформація про результати проведених досліджень уже була опублікована авторами [16, с. 163–171, рис. 1, 2].

Аналіз даних показав, що серед археологічних пам'яток Переяславщини, найбільш маловідомими були саме матеріали розкопок курганів епохи бронзи. А між тим, вони містять досить важливу інформацію про поховальні пам'ятки доби ранньої бронзи,

зокрема, середньодніпровської культури, вивчених пам'яток якої в Дніпровському Лівобережжі поки що відомо небагато. Саме тому, вони виявилися у фокусі уваги цієї публікації. Всього В. Щербаківським на Переяславщині було розкопано шість курганів епохи бронзи. П'ять із них знаходилися на півночі тодішнього повіту: чотири (№№ 14, 16, 26, 31) поблизу сіл Лукаші та Великий Круполь на правому березі р. Недра, лівої притоки р. Трубіж, і один (№ 48) поблизу с. Мала Березянка на правому березі р. Супій, а також один (№ 50) – на півдні повіту, поблизу Переяслава біля с. Гречаники.

До наукового обігу введено лише матеріали розкопок двох курганів [14, с. 158–160] і деякі відомості про окремі знахідки [1, с. 79, 124, рис. 44: *2*; 2, с. 110, рис. 8: 5, с. 9; 21, рис. 14: *3*; 23, с. 40, табл. III: *5–7*; 24, с. 65, рис. 1: *2а*; 27, с. 103–104, рис.]. Але й вони потребують деяких уточнень. Детальніше про це йтиметься у характеристиці кожного кургану окремо. Узагальнюючи, лише відзначимо, що, зокрема, Михайло Рудинський, публікуючи посуд середньодніпровської культури із курганів №№ 26, 31, помилково приписав їх Гречаниківському кургану № 50 [23, с. 39, 40, 60, табл. III: *5–7*]. Через це циліндричний кубок із кургану № 31 у подальших працях, зокрема, І. І. Артеменка, також фігурував як знахідка з кургану № 50 [1, с. 79, 124, рис. 44: *2*; 2, с. 110, рис. 8; 5, с.9; 21, рис. 14: *3*; 24, с. 65, рис. 1: *2а*; 27, с. 103, 104, рис.]. Це вплинуло на висновки І. І. Артеменка щодо поширення середньодніпровської культури на Лівобережжі Дніпра [1, с. 107–108]. Неточності закралися й до публікації І. М. Кулатової та О. Б. Супруненка про кургани №№ 14 і 16: неорнаментований горщик описано як орнаментований, наведено відсутні у В. Щербаківського дані про поховання й розміри кургану, а також помилково вказано том «Каталогу» [14, с. 158–160]. Власне, тому публікацію матеріалів розкопок В. М. Щербаківського курганів епохи бронзи Переяславщини необхідно подати з урахуванням уточнених даних і першоджерел, що сприятиме уникненню хибних висновків.

При підготовці матеріалів до друку основним джерелом інформації були фондові колекції та музейна облікова документація: «Каталог археологічного відділу музею» 1911–1941 рр. (далі – КАВ

або Каталог), до якого В. М. Щербаківський власноруч вносив описи знахідок, а іноді й короткі відомості про досліджені пам'ятки; інвентарні книги Полтавського державного краєзнавчого музею 1939 р. (далі – ІК ПДКМ); сучасні інвентарні книги групи збереження «Археологія» (далі – Книги А) та книги надходжень Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (далі – ПКМВК). Важливим додатковим джерелом інформації є рукопис статті вченого про розкопки Гречаниківського кургану, що зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАНУ) у фонді М. Рудинського [34, 11 арк.], який уміщено в додатку № 7, та машинопис щоденника досліджень В. Щербаківського в Переяславському повіті 1913 р., частину якого було виявлено в Центральному державному архіві вищих органів України (далі – ЦДАВО) [35]. Надалі подаємо характеристику розкопаних курганів, наприкінці публікації в додатках, можна ознайомитися із оригінальними записами В. Щербаківського.

с. Лукаші

Курган № 14 (додаток № 1). Курган знаходився поблизу с. Лукаші на землях Петра Рунця. Висота розораного насипу становила 4,75 м, діаметр 40 м. У розкопі, розмірами 3,5×3,5 м, були виявлені залишки двох поховань: ймовірно, епохи енеоліту – бронзи (№ 2) та скіфського часу (№ 1). Крім того, в насипу кургану на глибині близько 2 м від вершини у центрі розкопу було знайдено невеликий глиняний неорнаментований горщик висотою 7,6 см і діаметром 8,2 см, глиняне пряслице висотою 2,4 см і діаметром 3,5 см та окремі фрагменти кераміки, а на глибині 3 м – денце глиняної посудини діаметром 5 см. Серед знахідок із кургану дослідник згадує також крем'яний відщеп розмірами 6,8×2,3 см без прив'язки до місцезнаходження.

Поховання 1 (скіфського часу-?) знаходилося в південно-західному кутку розкопу на глибині 3,75 м від вершини кургану. Місцями були помічені сліди дерева, березової кори, попелу та вугілля. Похований лежав випростано на спині, головою на схід, руки випростані вздовж тіла, кисті на животі. Біля поясу виявлені рештки невідомого залізного виробу.

Поховання 2 (доби енеоліту – бронзи-?) знаходилося за 1,5 м на північ від першого поховання. На рівні давнього горизонту були

виявлені залишки дерев'яного перекриття поховальної ями. Її розміри і глибина не були визначені через значні пошкодження. Від похованого залишилися лише сліди повністю зітлілих кісток і намисто із дрібних черепашок у кількості 47 од. (44 од. за ІК ПДКМ, т. 26. № 29411). Речові знахідки із кургану в музейній колекції не вціліли.

Курган № 16 (додаток № 2) був розташований на землі мешканця села Петра Скорого по дорозі з Лукашів на Лук'янівку. Частина дуже розтягнутого насипу знаходилася під дорогою. Його висота в центрі становила 0,4 м, діаметр не вказаний. Курган було розкопано круглою ямою до 2 м в діаметрі і такої ж глибини. Вочевидь, у ньому були виявлені залишки двох зруйнованих поховань: імовірно, епохи енеоліту – бронзи та скіфського часу. На глибині 0,2–0,3 м був знайдений невеликий горщик висотою 9,9 см і діаметром 9,7 см та глиняне пряслице розмірами 3×3 см, всюди траплялися шматки дерева і фрагменти кісток. На глибині 0,5 м виявлено фрагмент черепа людини зі слідами вохри червоного кольору та зітлілі рештки підстилки із березової кори. Речові знахідки із кургану в колекції музею наразі не виявлені.

Матеріали розкопок курганів епохи бронзи №№ 14, 16 вперше були опубліковані І. М. Кулатовою та О. Б. Супруненком у статті, присвяченій розкопкам скіфських курганів поблизу сіл Лукаші і Круполь, оскільки вони містили впускні поховання скіфського часу. Виявлені в них залишки поховань автори відносять до скіфського часу (2) та доби енеоліту – бронзи (2), з чим ми, в цілому, погоджуємося. На жаль, в музейній колекції речових знахідок із цих курганів поки що не виявлено, а інформації, яку надав про них автор розкопок, недостатньо, щоб впевнено визначити їх культурну належність. Особливо це стосується знахідок, виявлених не безпосередньо в похованнях, а в насипах курганів і пов'язати їх з тим чи іншим комплексом, на наш погляд, досить складно. Відмітимо також, що автори статті в описові поховань, речових знахідок, в посиланнях на джерела допустили певні «неточності». Зокрема, неорнаментований, за описом В. Щербаківського, горщик із насипу кургану № 14 (КАВ № 1861) поданий у статті як «*орнаментований по вінцю у вигляді нігтьових відтисків*»; повністю зруйноване поховання 2 (епоха бронзи) цього ж кургану, безпідставно визначене ними як парне, вказані

розміри, орієнтація та глибина ями, а в її заповнення поміщений крем'яний відщеп, місце знахідки якого автором розкопок взагалі не вказане. Подаючи матеріали розкопок кургану № 16 автори вказують його діаметр (18 м) та розміри розкопу (3,5×4,0 м). Ці дані у В. Щербаківського відсутні. Окрім цього, посилання у статті помилково зроблені на другий том «Каталогу», в той час як ці матеріали подані в першому томі [14, с. 158–160].

с. Великий Круполь

Курган № 26 (додаток № 3) знаходився поблизу с. Великий Круполь, відомий за місцевою назвою «Попова Могила», що виникла вочевидь через розташування його на церковній землі. Зафіксована висота 0,5 м. У розкопі розмірами 4,0×5,0 м і глибиною 1,1 м на рівні давнього горизонту виявлено рештки зруйнованого поховання середньодніпровської культури епохи ранньої бронзи. Положення та орієнтація похованого не встановлені, кістки розкидані [35, арк. 156, 157]. Поховання супроводжувалося знаряддям із каменю та трьома глиняними ліпленими посудинами.

У «Каталозі» дві з них (№№ 1931, 1932) помилково були записані як знахідки з кургану № 46 скіфського часу. Із цього ж комплексу в музейній колекції на даний час збереглися два горщики (№№ 1932, 1933), які вперше були опубліковані М. Рудинським. Проте, як вже побіжно згадувалося, помилково, як знахідки з Гречаниківського кургану [23, с. 39, 40, 60, табл. III: *5-6*]. У виданні «Історія Полтавщини» – шкільному підручнику з давньої історії регіону, фото горщика № 1932 автори помилково подали як фото знахідки із розкопок братів Горвіців у с. Городище Лохвицького повіту Полтавської губернії (нині Миргородського району Полтавської області) [2, с. 110, рис. 8].

Опис знахідок.

1. Частина горщика, прикрашена вгорі шнуровим орнаментом. Висота фрагменту – 18 см, діаметр – 17–18,5 см.

КАВ, т. 1, № 1931; ІК ПДКМ, т. 26, № 29646. В колекції не знайдено.

2. Горщик невисокий, тонкостінний, із широко відкритими вінцями, приземкуватої ринкоподібної форми, з невисокою прямою шиєю, яка плавно переходить в опуклий тулуб із максимальним діаметром на середині висоти (рис. 1: *1*). Нижня час-

тина різко звужується до невеликого плоского денця. Поверхня коричнево-сірого кольору із темними плямами та слідами загладжування травою. Верхня частина горщика прикрашена шнуровим орнаментом: внутрішній край вінець та шия оздоблені горизонтальними паралельними рядами, поверх яких нанесено зиґзаґ. Ще один зиґзаґ, але менших розмірів, розташовано на плечах. Розміри: висота – 10 см, діаметр вінець – 15,5 см, максимальний діаметр – 17 см, діаметр денця – 7 см, товщина стінок – 0,6–0,8 см. Ця посудина була виявлена серед депаспортизованих музейних предметів у фрагментах і відреставрована. За інформацією В. Щербаківського, під час розкопок зафіксована ситуація, що в цьому горщику знаходився ще один невеликий горщик – № 1933 [16, с. 165–166, рис. 1: *1*]. КАВ, т. 1, № 1932; ІК ПДКМ, т. 26, № 29647; Інв. № ПКМВК 110/2, А 110/2.

3. Горщик невеликих розмірів гостореберний, низьких пропорцій, з високою ледь увігнутою шиєю і плоским денцем (рис. 1: *2*). Знаходився в попередньому горщику № 1932. Поверхня темно-коричневого кольору. Верхня частина прикрашена шнуровим орнаментом у вигляді дотичних заштрихованих трикутників. Розміри: висота – 6,4 см, діаметр вінець – 9,9 см, діаметр тулуба – 9,4 см, діаметр денця – 6 см, товщина стінок – 0,5 см [16, с. 165–166, рис. 1: *2*]. Подібний за формою та розмірами горщик було знайдено М. Бранденбургом у похованні 2 кургану № 310 біля с. Зеленки [1, с. 20, рис. 7: *4*]. КАВ, т. 1, № 1933; ІК ПДКМ, Т. 21, № 20653; ПКМВК 25/2; А 25/2.

4. Шматок пісковику із невеликим жолобком вздовж плоскої сторони. Довжина – 6,5 см, ширина – 3,7–3,9 см, товщина – 1,6 см. За описом В. Щербаківського, він схожий на випрямлювач древків стріл і знаходить аналогії в кургані середньодніпровської культури біля с. Іванковичі на Київщині [1, с. 52, 72, рис. 39: *5, 6*].

КАВ, т. 1, № 1934; ІК ПДКМ, т. 21, № 20654. В колекції не знайдено.

с. Круполь

Курган № 31 (додаток № 4). Опис кургану № 31 та інформація про його дослідження у використаних нами джерелах відсутні. Курган, очевидно, входив до групи, розташованої між сс. Круполь і Лукаші. В ньому було виявлено рештки зруйнованого поховання середньодніпровської культури епохи ранньої бронзи.

Згідно музейної облікової документації в кургані були знайдені уламок черепу людини зі слідами червоної вохри, розмірами 6× 5 см (КАВ, т. І. № 1937; ІК ПДКМ, т. № 26, № 30321), горщик і виріб з кременю. Речі із комплексу були виявлені серед депаспортизованих музейних предметів.

Опис знахідок:

1. Виріб із кременю – долото прямокутної в перетині форми з надламаним робочим кінцем. Пошкоджений пожежею 1943 р. Внаслідок дії вогню його поверхня набула світло-сірого кольору і розтріскалася. Довжина – 6,5 см, ширина – 1,6 см, товщина – 1,4 см [16, с. 166, рис. 1: *4*]. (КАВ, т. І, № 1935; ІК ПДКМ, т. 26, № 30319; ПКМВК 8/7; А 8/7) (рис. 1: *3*).

2. Горщик циліндричної форми з маленьким вушком без отвору і шнуровим орнаментом у верхній частині корпусу. Поверхня посудини жовтувато-коричнева, всередині колір чорний. Висота – 11,5 см, діаметр – 10,3 см [16, с. 165–166, рис. 1: *3*].

Ця посудина – широковідома у науковій літературі як кубок із Гречаниківського кургану № 50 [1, с. 79, 108, 124, рис. 44: 2; 2, с. 110, рис. 8; 5, с. 9; 21, рис. 14: 3; 23, с. 39–40, 60, табл. ІІІ: 7; 24, с. 65, рис. 1, 2а; 27, с. 103–104, рис.]. Подібні кубки трапляються в похованнях епішнурового горизонту Поділля та зрідка Волині. Для нашої території – це виняткова знахідка, що може свідчити про певні західні впливи [5, с. 9] (КАВ, т. І, № 1936; ІК ПДКМ, т. № 26, № 30320; ПКМВК 110/1, А 110 /1) (рис. 1: 4).

с. Мала Березянка

Курган № 48 (додаток № 5). Інформації про курган та його дослідження немає. Згідно музейної облікової документації з цього кургану походили крем'яний відщеп розмірами 4×2 см (КАВ, т.1, № 1938; ІК ПДКМ, т. № 26, № 29650) та фрагмент посудини зверху жовтого кольору, знизу чорного розмірами 3×2 см (ІК ПДКМ, т. 26, № 29653), що можуть бути віднесені до епохи бронзи [8, с. 182–183; 10, арк. 306; 17, с. 293]. У колекції не знайдені.

с. Гречаники

Курган № 50 (додатки №№ 6, 7) знаходився поблизу хут. Гречаники, за 10 км на захід від м. Переяслава, на землі Романа Курилка. Висота кургану 1,7 м, діаметр 18 м. План кургану вперше був опублікований О. Б. Супруненком [28, с. 141–142] (рис. 2: 1). У

розкопі, розмірами 6,0×7,5 м і глибиною до 3 м від рівня давнього горизонту, В. Щербаківським було виявлено залишки двох зруйнованих поховань ямної та середньодніпровської культур епохи ранньої бронзи, до кожного із яких вів давній грабіжницький хід. Крім того, вся центральна частина насипу аж до рівня поховань була пошкоджена більш пізньою ямою, також, очевидно, грабіжницького характеру. Знахідки із кургану збереглися в колекції ПКМВК, за винятком кількох фрагментів кераміки, котрі, були виявлені за межами поховань [КАВ, т. І, с. 305 зв.–307; ІК ПДКМ, т. 21, с. 190–193; 34, арк. 1–8].

Поховання 1 (середньодніпровська культура). Знаходилося у східній частині розкопу на глибині 2,5 м від рівня давнього горизонту. Грабіжницький хід, що вів до нього, простежувався в північній стінці розкопу. На глибині близько 1 м від рівня давнього горизонту над похованням були виявлені залишки дерев'яного перекриття. Розміри поховальної ями, її форма та орієнтація не встановлені. На дні місцями фіксувалися сліди рослинної підстилки. У похованні виявлені розкидані кістки людини, в тім числі фрагменти черепа, пофарбовані червоною вохрою. Орієнтація похованого, виходячи із плану розкопок, західна, проте його положення не встановлено. При ньому були знайдені фрагменти двох горщиків із характерним для середньодніпровської культури шнуровим орнаментом. Один із них повністю відреставровано, а другий – частково. На думку В. Щербаківського, до цього ж поховання, очевидно, відносилася й кам'яна сокира, виявлена ним у відвалі вже при загортанні розкопу [34, арк. 3, 6].

Опис знахідок:

1. Горщик глиняний ліплений напівсферичної форми з ледь наміченою короткою прямою шиєю й злегка відігнутими назовні вінцями. Верхня частина посудини прикрашена шнуровим орнаментом, який складається з чотирьох горизонтальних рядів. Поверхня зі слідами загладжування, плямиста від нерівномірного випалу, з переважанням темно-коричневого кольору. Висота – 10 см, діаметр вінець – 12,6–13,3 см, діаметр тулуба – 14 см, товщина стінок – 0,5–0,7 см (КАВ, т. І, № 1941; ІК ПДКМ, т. 21, № 20627; ПКМВК 10613; А 762) (рис. 2: 2).

2. Верхня частина горщика з видовжено-опуклим тулубом і добре вираженою короткою (3,4 см) прямою шиєю. Шия і плечі орнаментовані відбитками шнура та дрібними округлими ямками-наколами, що утворюють горизонтальну композицію із пря-

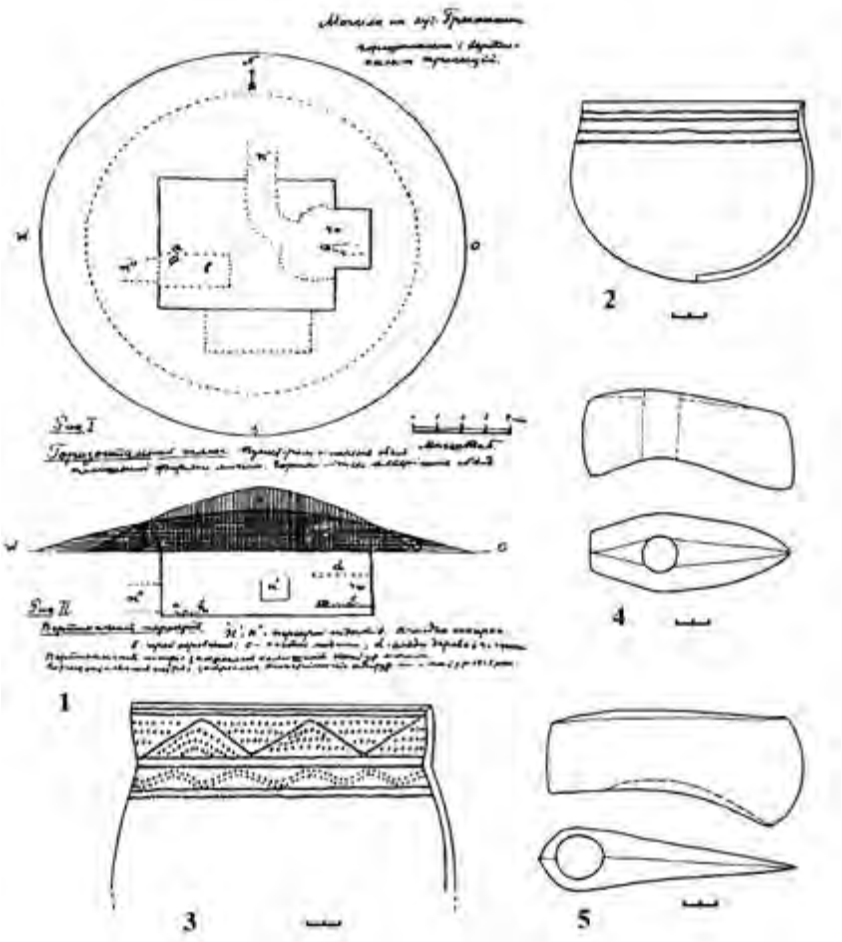

Рис. 2. **Гречаники, с.** Курган № 50. 1 – план; 2 – горщик; 3 – верхня частина горщика; 4 – сокира-молот; 5 – сокира.
2–3 – глина, 4 – камінь, 5 – мідь.

мих ліній і зиґзаґів. Поверхня плямиста від нерівномірного випалювання: темно-бурого, червоного та чорного кольору. Висота реконструйованої частини – 10 см, діаметр вінець – 16,0–16,6 см, діаметр тулуба – 19 см, товщина стінок – 0,7 см (КАВ, т. І, № 1942; ІК ПДКМ, т. 21, № 20628; ПКМВК 10626; А 775) (рис. 2: 3).

3. Кам'яна сокира-молот зрізано-ромбічної форми із просвердленим циліндричним отвором і повздовжньою борозенкою зверху. Обушок у перетині овальної форми. Лезова та обушкова частини звисають донизу. Має добре зашліфовану поверхню темно-коричневого кольору. Розміри: довжина – 11,6 см, ширина – 4,2 см, товщина – 4,5 см, діаметр отвору – 2 см (КАВ, т. І, № 1946; ІК ПДКМ, т. 21, № 20625; ПКМВК 26/3; А 26/3) (рис. 2, *4*). Подібна сокира походить із поховання середньодніпровської культури 3 кургану № 413 поблизу с. Забара [1, с. 14, рис. 1: *6*].

Поховання 2 (ямна культура). Виявлене у південно-західній частині розкопу на глибині 2,8 м від рівня давнього горизонту. До ями із західного боку вів другий грабіжницький підкоп. Поховальна яма, як відмічав В. Щербаківський, була повністю зруйнована, відтак, встановити її форму, розміри й орієнтацію було неможливо. На дні збереглися сліди рослинної підстилки та розкидані кістки похованого поганої збереженості. На фрагменті черепа, розмірами 18×12 см, були помітні сліди вохри. Положення похованого визначене дослідником як зібгане, проте орієнтація не встановлена. При ньому було знайдено мідну сокиру, а також, згідно запису в «Каталозі», кам'яну сокиру й фрагменти кераміки – «*..и куски тех же черепков*».

Встановлення місцезнаходження сокири має деякі складнощі. Про те, що мідна і кам'яна сокири були знайдені в одній могилі (№ 2) В. Щербаківський пише і дещо пізніше [30, с. 6]. Однак згодом, у статті про Гречаниківський курган (додаток № 7), він уже зазначив, що «*безпосередньо біля цього кістяка черепків не знайдено*», а фрагмент вінця горщика (КАВ № 1943), прикрашений овальними ямками (згідно КАВ – «*з випуклим орнаментом*», а згідно ІК ПДКМ – «*з орнаментом виямками по вінцям і випуклостями по шийці. Розмір: 4×5 см*») було виявлено значно вище обох поховань, у середній частині розкопу. Крім того, ним також згадуються дрібні фрагменти кераміки (9 од.), орнаментовані

«еліптичної форми ямками» (КАВ № 1944) без зазначення місця знахідки. Ці фрагменти в колекції поки що не виявлені. В цій же статті В. Щербаківський висловив думку, що кам'яна сокира, знайдена у відвалі, швидше за все, могла походити з поховання 1, що супроводжувалося посудом із шнуровим орнаментом, а фрагменти кераміки з ямковим та випуклим орнаментом – з поховання 2 з мідною сокирою, вважаючи, що останнє могло бути здійснене дещо раніше від поховання 1.

Металева сокира із поховання 2 характеризується невиділеною втулкою, розширеним асиметричним лезом-лопаттю, вигнутим у бік черевця. Обушок у перетині підтрикутної форми. Спинка огранена, з ребром посередині. Черевце сокири має невелике заглиблення (0,5 см), що утворилося в результаті усадки металу під час лиття у відкриту з боку «черева» ливарну форму. Лезо тупе, без проковування після лиття. Один бік сокири гладкий, другий – вкритий численними раковинами діаметром 0,1–0,6 см. За результатами спектрального аналізу, виконаного Є. Черних, сокира виготовлена із чистої міді [12, с. 27, 31]. Розміри сокири: довжина – 14,3 см, ширина леза – 6,1 см, ширина обуха – 4,3 см, товщина обуха: вгорі – 3,7 см, внизу – 3,5 см, діаметр отвору – 1,7 см (КАВ, т. І, № 1945; ІК ПДКМ, т. 21, № 20624; ПКМВК 10248; А 397) (рис. 2: 5).

Уперше ця сокира була опублікована М. Я. Рудинським [23, табл. IV: *18*]. На думку ряду дослідників, відносилася до сокир типу Підлісся [3, с. 27; 4, с. 11, 12, рис. 4: *1, 2*; 11, с. 65, рис. 24: *3*; 12, с. 14–32]. Пізніше, із накопиченням джерельної бази, В. І. Клочко розробив нову типохронологію металевих сокир раннього етапу ямної культури, віднісши її до варіанту Гречаники типу Баніябік. Подібні сокири він уважає найстарішими на території Середньої Наддніпрянщини, що характерні саме для носіїв цієї культури [11а, с. 71]. Зважаючи на наведене вище та міркування самого В. М. Щербаківського, поховання 2 можна віднести саме до раннього етапу ямної культури.

Отже, археологічна діяльність Вадима Щербаківського на Переяславщині стала важливим етапом у становленні української археологічної науки та формуванні збірок музейної археологічної спадщини Полтавщини. Проведені ним у 1913–1915 рр.

дослідження дали змогу виявити й частково вивчити низку пам'яток, а також суттєво поповнити археологічні фонди музею. Особливе значення мають матеріали розкопок курганів середньодніпровської культури, які й сьогодні залишаються важливим джерелом для вивчення старожитностей доби ранньої бронзи на Лівобережжі Дніпра. Попри значні втрати музейних колекцій у роки Другої світової війни, збережені матеріали й архівні джерела дають можливість повернути до наукового обігу важливий масив інформації про результати розкопок видатного українського археолога. Введення до наукового обігу уточнених даних, публікація архівних записів дослідника та переосмислення його польових матеріалів не лише доповнюють історію археологічного вивчення Переяславщини, а й засвідчують вагомий внесок ученого у розвиток української археології та музейної справи.

ДОДАТКИ

Вадим Щербаківський

Додаток № 1

Опис кургану № 14 біля с. Лукаші

(КАВ, т. I, с. 293–294)

«Курган № 14. Раскопки въ 1913 году. Раскопки этого кургана дали след. результаты: Высота кургана = 4,75 м Діаметръ - // - 40,0 м Длина могилы = 3,5 м Ширина - // - 3,5 м. На глубине около 2-хъ метровъ посредине найденъ небольшой горшочекъ № 1861 и возле него пряслеце глиняное № 1862 и куски горшковъ №

Въ юго-западномъ углу на высоте одного метра надъ уровнем почвы оказался костякъ на березовой подстилке. Местами были видны следы дерева, которыми, онъ, по-видимому, был прикрытъ; по сторонам заметно было золу и кусочки углей. Костякъ лежал на спине, голова поворочена налево. Руки вытянуты вдоль, а кисти поворочены на животъ; несколько ниже реберъ кусочки железа. Длина костяка = 1,70 м. Направление головы О.

Къ северу отъ него на 1,5 м, но на уровне почвы, показались следы (~~ямы~~) дерева, а ниже яма, которую ~~нельзя~~ можно было ~~никакъ~~ лишь определить въ смысле размеровъ на 0,7 м съ запада и 0,90 м съ севера; здесь были следы костей совершенно истлевшихъ и черепашковое ожерелье изъ мелкихъ черепашекъ № 1869".

Курган № 14. с. Лукаши, Переяс. уезда. Земля Петра Руниця.

Сильно растянутъ и распаханъ. Раскопка шла колодцемъ (3,5×3,5).

№ 1861. [ІК ПДКМ 29399] Горшочекъ глиняний. Діам. 8,2 , высота 7,6 см. Работа безъ круга — орнамента нет.

№ 1862. [ІК ПДКМ 29400] Пряслеце глиняное съ узкимъ отверстіем Діам. 3,5, высота 2,4 см.

№ 1863. [ІК ПДКМ 29401] Кусочекъ железа въ кургане № 14.

№ 1864. [ІК ПДКМ 29402–19406] Кусочекъ черепка глинянаго, желтого цвета.

№ 1865. [ІК ПДКМ 29407] Остатки березовой подстилки.

№ 1867. [ІК ПДКМ 29409] Кусочекъ кремня съ острыми краями. Несколько напоминаетъ неолитическій скребокъ или ножикъ. Діаметр 6,8, шир. 2,3 см.

№ 1868. [ІК ПДКМ 29410] Круглая ножка глиняная, по-видимому, отъ какого-то сосуда. Діам. 5,00 Найдена на 3 метр. глубины, считая отъ вершины

№ 1869. [ІК ПДКМ 29411] Ожерелье изъ мелкихъ ракушекъ, числомъ 47 шт. Найдено при 2 костяке».

Додаток № 2

Опис кургану № 16 біля с. Лукаші

(КАВ, т. І, с. 295)

«Курганъ № 16, 1913 г. Раскопки этого кургана дали следующіе результаты: онъ былъ очень растянутъ и въ центре своемъ достигал всего лишь 0,40 м высоты. Могила была грабительски раскопана круглой ямой до 2-хъ м въ діам. и достигала 2-хъ метровъ глубины. Во второмъ штику отъ верху оказался маленькій горшочекъ и глиняное пряслеце съ очень узкимъ отверстіемъ. Всюду въ яме оставались куски дерева и костей. На глубине 1/2 м кусокъ черепа, как будто со следами окраски въ красный цветъ. На дне можно было замет. следы подстилки изъ березовой коры".

«Курганъ № 16. с. Лукаши, Переяс. у. Находился подобно № 15 му на земле Петра Скораго по дороге изъ с. Лукашей въ с. Лукіяновку.

№ 1873. [ІК ПДКМ 29413] Горшочекъ. Найденъ на земле Петра Скораго, крестьянина с. Лукашей. Высота 9,9; діаметръ 9,7 см. Работа безъ круга; глина скверная.

№ 1874. [ІК ПДКМ 29415] Прясеце глиняное съ узкимъ отверстіемъ изъ могилы № 16. Діаметръ 3,00; высота 3,00 см».

Додаток № 3

Опис кургану № 26 біля с. Круполь

(Щоденник розкопок В. М. Щербаківського в Переяславському повіті 1913–1915 рр. та в Кременчуцькому повіті 1915 р. Машинопис. *ЦДАВО України*. Ф. 3864. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 156, 157)

«Могила 26. "Попова Могила" с. Круполь. Могила ця містилась на церковній землі. Високість – 0,5 м. Роскопка зроблена колодязем 4 × 5 м. до глиб[ини] 1,10 м. Могила зруйнована, кістки роскидані. На рівні з землею найдено широкий орнаментований горщечок, а в ньому другий менший».

(КАВ, т. І, с. 304 зв., 305 зв.)

«№ 1931. [ІК ПДКМ 29646] Горшокъ разбитый со следами шнурковаго орнамента въ верхней части изъ кургана № 46. Высота сохранивш. части 18 см. Діаметръ 18,5 см. с. Круполь; «Попова Могила».

№ 1932. [ІК ПДКМ 29647] Широкій низкій горшокъ съ шнурковыми украшеніями вверху, наполненный землею, и въ немъ маленькій горшочекъ изъ кургана № 26. Высота 10,2; діам. 17,0 см.

№ 1933. [ІК ПДКМ 20653] Маленькій горшочекъ, украшенный шнурковымъ орнаментомъ [за ІК ПДКМ, т. 21, с. 202–203, № 20653: *…у вигляді вписаних трьохкутників*] *и бывшій в предыдущем. Высота 6,4; діам. 10,0 см. изъ кургана № 26.*

№ 1934. [ІК ПДКМ 20654] Кусочекъ песчанника, какъ-будто, искусственный, съ маленькимъ желобкомъ вдоль плоской стороны, изъ кургана № 26. Дл. 6,6, шир. 3,9, толщ. 1,65 см».

Додаток № 4

Опис кургану № 31 біля с. Круполь

(КАВ, т. І, с. 306)

«№ 1935. [ІК ПДКМ 30319] Кусокъ кремня оббитый въ виде брусочка, съ одним острымъ концомъ, – изъ кургана № 31. Дл. 6,4; шир. 1,6; толщ.1,4 см.

№ 1936. [ІК ПДКМ 30320] Горшокъ цилиндрическій изъ кургана № 31, съ маленькимъ ушкомъ безъ отверстия вверху и шнурковымъ орнаментомъ. Высота 11,5, діам. 10,3 см.

№ 1937. [ІК ПДКМ 30321] Кусочекъ человеческаго черепа изъ кургана № 31, окрашеный въ густой красный цвет».

Додаток № 5

Опис кургану № 48 біля с. Мала Березянка

(КАВ, т. І, с. 305 зв.; ІК ПДКМ, т. 26)

«№ 1938. [ІК ПДКМ 29650] Кусочекъ кремня изъ кургана № 48 Малая Березянка, Переяславскаго у[езда].

ІК ПДКМ, т. 26, № 29650: Кусочек кремня: Розмір: довжина 4 см, шир. 2 см".

ІК ПДКМ, т. 26, № 29653: "Черепок посудини глиняної, зверху жовтий, знизу чорний. Розмір: довж. 3 см., шир. 2 см».

Додаток № 6

Опис кургану біля с. Гречаники

(КАВ, т. І, с. 305 зв.–307; ІК ПДКМ, т. 21, с. 190–193)

«1939. Несколько маленькихъ кусочковъ человеческаго черепа изъ кургана № 50.

1940. [ІК ПДКМ 20626] Верхняя часть черепа человеческого изъ кургана № 50

1941. [ІК ПДКМ 20627] Кусочки глинянаго горшочка со шнурковымъ орнаментомъ въ верхней части и, повидимому, выпуклымъ дномъ

1942. [ІК ПДКМ 20628] Остатки горшка съ шнуровымъ и точенымъ орнаментомъ въ верхней части и, повидимому, съ раскраской. Изъ кургана № 50. Діаметр венца 16,00 см.

1943. [ІК ПДКМ 20629] Маленький кусочекъ венечной части горшка съ выпуклымъ орнаментомъ, – изъ кургана № 50

За ІК ПДКМ, т. 21, с. 192–193*: "… з орнаментом виямками по вінцям і випуклостями по шийці. Розмір: 4×5 см".*

1944. [ІК ПДКМ, 20630] Несколько черепковъ глиняныхъ отъ какого-то сосуда, сплошь покрытыхъ продолговатыми углубленіями, – изъ кургана № 50

За ІК ПДКМ, т. 21, с. 192–193*: "Уламки (9) … Розмір: 3,5 – 8 см".*

1945. [ІК ПДКМ 20630] Бронзовый топорикъ изъ кургана № 50, покрытый зеленой патиной, в обухе отверстие съ сохранившимися въ немъ кусками дерева. Длина 14,4 см, шир. 6,1, толщина 3,6 см.

За ІК ПДКМ, т. 21, с. 192–193*: "… Лез притуплений, оббитий. Розмір: дов. 14,5 см. шир. обушка 4,3 см, шир. леза 6 см".*

1946. [ІК ПДКМ 20625] Каменный молотокъ изъ кургана № 50 со сверленымъ отверстиемъ и бороздкой вверху. Длина 11,6 см. Толщина 4,5 см. Ширина 4,2 см. За ІК ПДКМ, т. 21, с. 190–191*: "… добре відшліфований… Розмір: дов. 11,5 см, шир. 5 см, тов. 4,5 см".*

Курган № 50.

г. Переяславъ, хуторъ Гречаники, земля Романа Курилка. Высота кург. = 1,7, діаметръ 18 м. глибина 3,00 м. Раскопка велась колодцемъ 6×7,50 м. Въ северной стенке на глубине около 1,00 м обнаруженъ подкопъ. Другой подкопъ обнаруженъ въ западной стенке.

Северный подкопъ поворачиваетъ къ восточной стенке, въ которой были обнаружены остатки костей и крашеного черепа, а также горшка съ орнаментомъ в виде дырочекъ, шнуркового орнамента и раскраски в красно-бурый цветъ. Въ западномъ подкопе обнаруженъ каменный и бронзовый топорики и кусочки совершенно истлевшей кости и куски тех же черепковъ.

Вся земля въ кургане носила следы недавней раскопки, видимо грабительского характера.

Костякъ лежал на глубине 2,8 м и подъ нимъ следы березовой подстилки, но кости совершенно разбросаны».

Додаток № 7

Могила на хуторі Гречаники. Переяслав[ський]. пов[іт].

(*Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. 10. Спр. 69. 11 арк., 1 іл.)

«Ся могила була мною розкопана 12 окт. [жовтня] 1913 р. Вона стояла над дорогою, що вела через х. Гречаники, від Переяслава до с.Стовпяг (Полтавськ[ої]. губ[ернії].). Височина Могили над горизонтом = 1,7 м.

Діам.[етр] Мог.[или] = 18,0 м. Розкопано ямою = 6×7,5 м.

Глибина ями = 3,0 метрів нижче горизонта.

Ся могила була уже попсована шукачами кладів, бо зверху земля уже була перемішана і можна було простежити яму, яка була зроблена шукачами, аж до рівня, на якім лежали костяки. Окрім того, на рівні, на якім лежали костяки, було виявлено два підкопи грабівницькі, (n′ і n″ – вставка), які були зроблени передісторічними грабівниками в формі вузьких ходів, один з Півночи другий з Заходу. (див. Рис. I і II. – вставка). Кожен з сих підкопів приводив до відповідного кістяка, які були дуже ушкоджені, і яких було теж тільки два: щоб провірити чи не було, ще яких небудь костяків, в боках ями, були зроблені ще прокопи в стіну до 2-х метрів, але нічого не найдено. Ямою прокопаною ще шукачами кладів, була знищена верхня частина грабіжницьких ходів, а ближче до східного кістяка навіть і спід, або долівка сих ходів, так, що не знайти, чи той костяк був зруйнований стародавніми грабіжниками, чи шукачами теперішніми.

На представленім пляні Рис. I і Рис. II показано горізонтальний плян і вертикальний перекрій зроблених розкопів. Пунктирний круг на Рис. I показує початкові старовинні гряниці могили. (завдяки чому – перекреслено). Можна думати, що позаяк старий діаметр могили був лише 14 метрів, то висота не переходила по за 3 метри. В перекрою на Рис. II вертикальними штрихами означено стару форму могили, горизонтальними сучасну, де штрихи пересіклися – се спільна частина для обох. Значки n′ і n″ означають ходи передісторичних грабіжників. Яма прокопана шукачами кладів була так широка і велика, що знищила всяку можливість з'ясувати форму ям, в яких були поховані кістяки: бо вони були знищені, і від кістяків залишилися тільки незначні остатки. (Похорон I. – вставка на полях). В правій частині нашого розкопу на глибині 1 метр нижче горізонта (старого рівня), т. о.[тобто] в східній частині нашої ями, знайдено сліди перетлілого дерева див. Рис. II. д., які служили мабуть ознакою покриття деревляного склепу, який очевидно був знищений шукачами. (Похорон I. – вставка на полях). Під

ними на глибині 1,5 м. показалися сліди кісток, які йшли далі в східню стінку. Тоді було [проглиблено – перекреслено] продовжено прокоп в сю стінку на 1,5 м і шириною 2,75 метра і тут знайдено, ще остатки також кістяка див Рис. I і II с, а під ним місцями збереглися сліди білого деревляного перегною, може від березової ? кори. Куски людського черепа носили на собі сліди густого червоного барвлення - недалеко костей лежали також черепки від двох горшечків, оздоблених шнурковим орнаментом і дрібними наколотими ямками. Позиції сего костяка установити не можна було.

(Похорон II. – вставка на полях). Під західною стінкою ближче до південної, виявлено теж останки кістяка до яких вів підкоп n''.

Позіція костяка була скорчена, але кістки збереглися дуже погано і почасти були розкидані. Але і тут констатовано сліди охрування черепа. Тут же недалеко костяка знайдено і мідну сокирку α Рис. I і II; теж Fot. №.-

Безпосередньо біля сего костяка черепків не знайдено, але знайдено посередині ями значно вище обох костяків маленький черепочок від вінця якогось горшка, весь покритий (подовгастими т. о. [тобто]), еліптичними ямками як оздобою. Сей черепок мабуть лишився від руйнування горщика знайденого шукачами кладу, але до якого котрого костяка він належав рішити трудно.

Після закінчення розкопів, і при загортанні ями мною було помічено у викинутій землі, ще один кам'яний сокиро-молот з просверленою діркою т[ак]. зв.[аного] ютланського бойового типу, який теж не можна з певністю віднести до того чи іншого кістяка.

Я дозволю собі тут повторити опис предметів, під тими числами, як вони записані в Полтавськім музеальнім катальогу, але, трошкі докладніше їх опишу, так щоб можна було внести додатки до катальогу.

№кат – 1940. Верхня частина людського черепа з слідами червоної барви, з похорону №-II.

№к – 1941. Кусочки глиняного горшка з шнурковим орнаментом по під вінцем. Відтиснуто було 4 приблизно параллельні лінії шнура. В однім місці, коса лінія шнуркова ж (звязує – перекреслено) сполучає дві верхні параллельні лінії. І здається до сего ж самого горшка відносяться остатки злегка випуклого денця, див. Fot. № .. α . Барва горшка темно сіра.

№к. — 1942. Верхня частина горшка з світлою сіруватою поверхнею. Вертикальна шия біля 3-х см. висотою, зазначається тут значно ясніше ніж в попереднім горшку. Шия і плечи сего горшка оздоблено трема горизонтальними пасками, складеними кожен з двох паралельних шнурових ліній. Fot. № .. β Один пасок йде попід самим вінцем, другий внизу шиї, третій на такім же віддаленню ще нижче на плечах. Просторінь між пасками на шиї заповнена орнаментом, який склада-

ється з однолінійного зігзага витисненого шнурком і з штирех рядів дрібно наколотих тонким вістрям крапок, які нерівно заповняють просторінь між зігзагом і пасками. На плечах же між шиєю і нижнім паском проходять теж зігзаг, тільки з двох паралельних ліній, утворених теж дрібно наколотими крапками (ямками), як се видно і на фотографії (вставка: Діам. вінця = 16 см. – перекреслена).

(№к – 1942. Невеличкий кусочок вінця горщика оздобленого – перекреслено)

На зовнішній поверхні стінки помітно потьок червоної барви. Діаметр вінця = 16 см.

Барва горшка світло-сіра; глина добре випалена але на до червона.

№ – 1943. Маленький черепочок від вінця третього горшка з опуклим горошкуватим орнаментом, знайдений посередині ями.

№ – 1944. Декілька маленьких кусків горшка орнаментованих елліптичної форми ямками, нанесеними косо поставленою паличкою. Чорного кольору.

№ – 1945. Мідний топірець, покритий зеленою патиною. Довж. [ина] = 14,4 см. Шир. [ина] леза = 6,1 см. Груб. [інь] обуха 3,6 см. Лезо випукле і трохи опущене до низу. Форма таких мідних топірців, по словам Самоквасова[1]) нагадує форму теперішніх українських залізних сокир сільського виробн [ицтва]. Се до певної міри вірне замічення. Див. Fot.

Хімічний аналіз топірця не зроблено.

№ – 1946. Камяний молоток з сверленою діркою для ручки і з жолобком йдучим вподовж над діркою. Довж. [ина] = 11,6 см. Шир. [ина] = 4,5 см. Грубина = 4,2 см. Цифри дають як звичайно максімальні довжини, грубини і ширини. І лезо і обух у сего молотка опущені до низу, як се часто буває з молотками або так зв. [аними] бойовими молотосокирками ютландської форми. По боках дірки зроблене помітне пригрублення.

Що до мідної сокирки то хоч аналіз не зроблено, але сама форма її вказує на те, що вона відноситься до мідного віку, і в розломі вона не жовта, а червонувата як мідь[2]. Сі подібні мідні сокирки стоять в звязку з сокирками Кубанської области, де могли зявитися завдяки впливам Суммерійським, прийшлим з Мезопотамії в середині коли не на початку III тисячоліття перед Хр. [истом], як думають і Ростовцев[3] і Чайльд[4].

Завдяки знищенню ями і взагалі похоронів шукачами кладів, невідомо, до якого з похоронів треба віднести кам'яний молоток, і до якого черепки оздоблені еліптичними ямками і горошком.

---

[1] Самоквасовъ. Могилы Русской Земли. стр.15. і його каталог. № 369.

[2] В музейнім катальогові Полт. [авського] Музея мною помилково зазначено, що ся сокирка бронзова. Дуже цікаво зробити аналіз чи нема там цинку (Zn), як у Мезопотамії.

[3] [В рукописі посилання відсутнє].

[4] Gordon Childe. The Decori of European civilizatica. стр. 146.

Правдоподібно, що 2 сокирки, мідна і камяна, не лежали би біля одного і того самого покійника, і тому камяний молот треба віднести до похорону I, при якому були і шнуром оздоблені черепки. Черепки оздоблені горошком трапляються і серед мальованої кераміки (Лукашівка), серед якої теж трапляються і мідні сокирки. Черепки оздоблені ямками не можна віднести до одної якоїсь цілком певної групи. На півночі (Фінляндія, Московія) вони виступають раніше інших орнаментів на кераміці, але і пізніше разом з Фатянівською керамікою[5]*, яка завдякі присутности в ній пізньої камяної сокирки з дуже опущеним лезом мусить відноситися до дуже пізнього часу, власне до останнього періоду розвою бойових молотків, хоч і не до такого пізнього як молотосокирки бородинського кладу. Всеж такі їх можна припустити і у нас в ранішу добу і, можливо, що наш (похорон – перекреслено) кістяк з мідною сокиркою мав при собі черепки, оздоблені ямками і горошком, і був похований раніше, ніж кістяк з горшками, оздобленими шнуровою оздобою, біля якого мусіла лежати бойова кам'яна сокирка.*

Одначе значних розділів часових у похороні того і другого мерця не могло бути, бо обидві культури, в яких виступають, мідна сокирка з ямковим і горошковим орнаментом з одного боку, а бойова сокирка поруч з шнуровою керамікою з другого боку, дуже часто виступають поруч і займають дуже широки области, які накладаються одна на другу, або покриваються одна другою, на території України.

Одначе відносно напрямку, в якім сі культури пересувалися і пунктів з яких вони виходили, в Европейській науці і до сего часу погляди розходяться.

Так, напр [иклад], Гордон Чайльд вважає, що і мідні сокирки, і бойові камяні сокирки прийшли на територію України зі сходу з Мезопотамії мабуть через Кавказ, але що вони і особливо камяні бойові сокирки набули особливо широкого розповсюження і розвитку, як раз на території України[6] *і (звідкіль могли навіть і на північ попасти), і в Трою II в знаменитий ніби Пріамів клад, в формі ляпіс лазурної сокірки та інших парадних, які там знайдені.*

На терріторії України чи вони держались допізна і розвинулися до незвичайно утрірованих технічно форм, під якими виступають в кладі з Бородина[7]*, і з камнів дорогих пород.*

Инші вчені, як напр. [иклад] німецькі з школи Коссіни обєднані при часописі "Manus", вважають, що сі сокирки розвинулися на півночі в Скандинавії і особливо в Ютландії, де форми їх також незвичайно розвинені і цілком подібні до Українських, і що вони власне з Скандінавії,

[5] Спицин. Медн. [ый] векъ Верхн. [его] Поволжья: Зап. Им. Рус. Арх. Общ. T. VII. стр. 77 ft.

[6] Gordon Childe. The Stone Battleaxes from Troy. Man. Vol. XXIV. в. 5: 1924. № 51.

[7] Штерив. Матеріалы по Археології Россіи. № 34. fig. (д).

або ліпше з Балтицького побережжя і перейшли на Україну і далі. Такоїж гадки і польський вчений Козловський. Проф. [есор] Нідерле думав, що фатянівська культура і кераміка є дальший ступінь Нордіцької і прийшла на Оку з північного заходу. Дуже подібна до Фатянівської Злоцька кераміка, що найдена в басейні Вісли у с. Злотій, деким з вчених вважається за ступінь, звязуючий нордіцку власне, східньопруську мегалітичну кераміку з Фатянівською. Очевидно, висвітленню справи походження і розповсюдження культури звязаної з бойовими сокирками кам'яними і шнуровою керамікою з одного боку, і з розповсюдженням нордіцької (круглі амфори, і оздоблені печатними взорами) з другого, дуже помогло би, коли би було видано, опубліковано той матеріал, який знайдено на території України. Старі російські археольоги залюбки друковали срібні і золоті речи, рідше мідні і камяні, і дуже рідко і неохоче опубліковували іллюстрації кераміки, а особливо, коли се не були цілі горшки. Черепків не зліплювали і не зберегали їх, а уже ні в якім разі не публіковали. Тим часом видати хочай би навіть тільки в найпростіших лінійних рисунках (без жодної розштриховкі тільки профіль та горізонтальний і вертикальний перекрій) (тільки – перекреслено), але необхідно в однім масштабі для всіх, хоч би і значно зменшенім, усі ті сокирки, які зберегають в Київськім музею, росклавши їх в типологічний ряд, було би ділом дуже корисним і вдячним. Звичайно треба тільки одноманітну нумерацію. Зовсім подібні сокирки не треба друкувати, але треба зазначити, що подібні суть і відмітити пункти походження, як і всіх взагалі. Важно паралельно видрукувати і кераміку в схематичних рисунках, коли така знайдена з топірцями і зберегається. Щоб сим матеріалом можна було користуватися, треба зробити так, як се робиться в природничих науках: де друкуються тисячі всяких жучків, з вказівками розмірів і усих потрібних данних, і таким чином видаються визначники.

Завдякі відсутности всего сего: А завдяки теж відсутности точних справоздань з розкопів т. о. [тобто] справоздань з перекроями і плянами розкопів, і всіма перекроями і схематичними хочайби рисунками начинь користатися науково археольогічними публікаціями Східної Европи, за небагатьома винятками, дуже трудно. Часто пишеться дуже багато слів і висловлюється при тім багато ріжних думок, з яких нічого вивести не можна і приходиться ждати на публікацію речей, тим часом схематичні рисунки коротше і повніше скажуть самі те, що потрібно. Фотографії добре зроблені ще ліпше. При тім треба список місцевостей.»

Джерела та література

1. **Артеменко И. И.** Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. *Материалы и исследования по археологии*. М.: Наука, 1967. № 148. 140 с.

2. **Білоуськo О. А., Супруненко О. Б.** *Давня історія Полтавщини. XX тисячоліття до н. е. – V століття*: підручник для 6 класу загальноосвітньої школи. Полтава: Оріяна, 2004. 168 с., іл., карти.

3. **Братченко С. Н.** Матеріали до вивчення ямної культури Північного Приазов'я. *Археологія*. № 11. К., 1973. С. 21–27.

4. **Братченко С. Н., Клочко В. І., Солтис О. Б.** Металеві сокири ямної культури Середньої Наддніпрянщини. *Археологічний літопис Лівобережної України*. № 1–2 (7–8). Полтава, 2000. С. 8–14.

5. **Бунятян К. П.** Хронологія та періодизація середньодніпровської культури Правобережної України. *Археологія*. № 2. 2008. С. 3–12.

6. З епістолярної спадщини Вадима Щербаківського. Публікація Кононенко Ж. О., Супруненка О. Б. *Полтавський археологічний збірник*. Число 2. Полтава: Археологія, 1994. С. 167–176.

7. Інвентарна книга Полтавського державного краєзнавчого музею. № 21. *Архів фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського*. 592 с.

8. Інвентарна книга Полтавського державного краєзнавчого музею. № 26. *Архів фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського*. 512 с.

9. **Іллінська В. А.** Із неопублікованих матеріалів скіфського часу в Лівобережному Лісостепу. *Археологія*. Т. XXI. Київ: Наукова думка, 1968. С. 147–163.

10. Каталог Археологічного відділу музею. Т. І. *Архів фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського*. 369 с.

11. **Клочко В. І.** *Озброєння та військова справа давнього населення України (5000 – 900 рр. до Р.Х.)*. Київ: АртЕк, 1996. 337 с.

11а. **Клочко В. І.** Металеві сокири раннього етапу ямної культури України. *Археологія і давня історія України*. 2019. Вип. 2 (31). С. 69–77.

12. **Кореневский С. Н.** О металлических топорах майкопской культуры. *Советская археология*. № 3. М.: Наука, 1974. С. 14–32.

13. **Кулатова І. М.** Уламок меча. *Полтавський археологічний збірник*. Число 2. Полтава: Археологія, 1994. Наш каталог. С. 126, 127.

14. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** Кургани скіфського часу на Переяславщині (За розкопками В. Щербаківського 1913 р.). *Полтавський археологічний збірник*. Число 4. Полтава: Археологія, 1995. С. 154–166.

15. **Лесман Ю.** Переяславский курганный могильник "За тюрьмой" в раскопках В. М. Щербаковского: некоторые наблюдения над хронологией могильника. *Наукові записки з української історії*: збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький: Астон, 2008. Вип. 20. С. 124–147.

16. **Лугова Л. М., Луговий Р. С., Ткаченко О. М.** До історії вивчення археологічної спадщини В. М. Щербаківського (за матеріалами розкопок на Переяславщині). *Переяславіка: Наукові записки НІЕЗ «Переяслав»*: збірник наукових статей. Вип. 5 (7). Переяслав-Хмельницький, 2011. С. 163–171.

17. **Лугова Л. М., Мельникова І. С.** Матеріали з розкопок В. Щербаківського у збірці Полтавського краєзнавчого музею. *Полтавський краєзнавчий музей. 2001–2003 рр. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: збірник наукових статей. Полтава: Дивосвіт, 2004. С. 290–299.

18. **Моця О. П.** Вадим Щербаківський – дослідник Лівобережних некрополів епохи Київської Русі. *Полтавський археологічний збірник*. Число 4. Полтава: Археологія, 1995. С. 60–70.

19. Отчет по Естественно-историческому музею Полтавского губернского земства за 1913 год. *Ежегодник Музея Полтавского Губернского Земства. 1913 год.* № 2. Полтава: Тип. Фришберга И. Л., 1915. С. 1–11.

20. **Павленко С.** Дослідження В. М. Щербаківським давньоруських курганних могильників Переяслава у 1914 році. *Наукові записки з української історії*: збірник наукових статей. Тернопіль: Астон, 2007. Вип. 19. С. 62–75.

21. **Пассек Т. С.** К вопросу о среднеднепровской культуре. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. № 16. М.: Наука, 1947. С. 34–51.

22. **Петренко В. Г.** Курган у местечка Круполь. *Вопросы древней и средневековой археологи Восточной Европы*. М.: Наука, 1978. С. 42–49.

23. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею. *Збірник, присвячений 35-річчю Музею*. Т. І. Полтава, 1928. С. 29–62.

24. **Рум'янцев О. М.** Прикарпатські елементи у середньодніпровській культурі. *Археологія*. № 6. 1972. С. 62–70.

25. **Супруненко А. Б.** 75 лет археологических исследований Полтавского краеведческого музея. *Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй областной научно-практический семинар*: тезисы докладов и сообщений. Полтава: Изд-во «Полтава», 1988. С. 39–41.

26. **Супруненко А. Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию с дня основания). *Археологические исследования на Полтавщине*. К 100-летию Полтавского краеведческого музея: сборник научных трудов. Полтава, 1990. С. 5–42.

27. **Супруненко О. Б.** Кубок з розкопок Вадима Щербаківського. *Полтавський археологічний збірник*. Число 4. Полтава: Археологія, 1995. С. 103, 104.

28. **Супруненко О. Б.** Кресленик В. Щербаківського розкопаного ним кургану біля хут. Гречаники на Переяславщині у 1913 р. Мал. 1928 р. *Полтавський археологічний збірник*. Число 4. Полтава: Археологія, 1995. С. 141–142.

29. [**Щербаківський В. М.**] Діяльність музеїв. Полтавський Земський археольогичний музей. *Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині*. Полтава, 1919. Вип. 1. С. 96–97.

30. **Щербаківський В.** *Провідник по археологічному відділу Полтавського Народного Музея з коротким описом передісторичного життя на землі*. Полтава: Електрична друкарня Я. Е. Брауде, 1919. 21 с.

31. **Щербаківський В.** Мальована неолітична кераміка на Полтавщині (З додатком щоденника розкопів). *Науковий збірник Українського університету в Празі*. Прага, 1923. Т. І. С. 210–233.

32. **Щербаківський В.** Тілопальні точки і мальована кераміка. *Трипільська культура на Україні.* Київ: ВУАК, 1926. Т. І. С. 119–138.
33. **Щербаківський В.** Матеріали з археологічних розкопів на Переяславщині. *Праці Українського Історико-Філологічного Товариства в Празі.* Т. ІІ. Прага, 1937. С. 3–5, 26–35.
34. **Щербаківський В. М.** Могила на хут. Гречаники. Рукопис. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. 10. Спр. 69. 11 арк., 1 іл.
35. **Щербаківський В. М.** Щоденник розкопок в Переяславському повіті 1913–1915 рр. та в Кременчуцькому повіті 1915 р. Машинопис. *Центральний державний архів вищих органів влади України*. Ф. 3864. Оп. 1. Спр. 17.

Liubov LUHOVA, Oleksandr TKACHENKO,
Oksana KOVALENKO, Roman LUHOVYI

Barrows of Pereiaslav District of the Bronze Age According to the Research of Vadym Shcherbakivskyi

Summary
The publication contains information concerning materials from excavations of the Bronze Age barrows explored by Vadym Shcherbakivskyi in 1913 in Pereiaslav District. Preserved artefacts and archive descriptions are published.

Keywords: *Shcherbakivskyi Vadym, Pereiaslav District, barrows, the Bronze Age, Poltava, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.*

УДК 930:904"653"](477.46)(092)

Іонн ПИСЛАРУ

КНЯЖА ГОРА: З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ

Наводиться нарис з історії досліджень Княжої Гори під Каневом – давньоруського літописного «міста» Родень.

***Ключові слова**: Княжа Гора, Канів, М. Ф. Біляшівський, Д. Я. Самоквасов, кам'яний вік, доба бронзи, давньоруський час, кераміка, багатоваликовий орнамент.*

За 150 км на південь по Дніпру від Києва, за 10 км від Канева, біля села Пекарі, де річка Рось впадає у Дніпро, знаходиться

гористий лісовий масив, південний край якого зветься Княжою Горою. Вона, як і ряд сусідніх із нею придніпровських гір, за радянських часів була оголошена заповідною територією і на ній організований Канівський природний заповідник Київського державного університету ім. Т. Шевченка.

Пам'ятка «Княжа Гора» біля м. Канів добре відома ще з другої половини XIX ст. Вона пов'язана із давньоруським літописним містом Родень. Дослідження археологічних пам'яток цього регіону на Правобережжі Дніпра – Київщині та Черкащині було розпочате уродженцем Чернігівщини, професором Дмитром Яковичем Самоквасовим [1].

Ще під час роботи у Києві 1874 р. III Археологічного з'їзду він розкопав кілька курганів Китаївського могильника IX–X століть, а в 1876 р. кургани поблизу села Яблунівки на Білоцерківщині. Того ж 1876 р. поблизу села Пекарі на Канівщині Д. Я. Самоквасов почав розкопки на ділянці Княжої Гори – городищі літописного міста Родень. Про результати досліджень учений видав у 1900 р. статтю «Розкопки на Княжій Горі», вміщену у «Древностях» (т. XVI) [2], де узагальнив уявлення щодо своїх знахідок та зробив спробу їхнього наукового аналізу. Щодо гирла річки Рось, то за зібраними свідченнями старожилів с. Пекарі виявилося, що ще не так давно вона впадала у Дніпро досить близько від Княжої Гори, майже біля її підошви.

У 1877 р. Д. Я. Самоквасов повідомив про розкопки в Канівському та Черкаському повітах за два останні роки Комітетові з організації Московської антропологічної виставки 1879 р . У звідомленні, зокрема, перераховано предмети, знайдені на Княжій Горі [3].

У 1877 і 1890 рр. Д. Я. Самоквасов досліджував кургани доби бронзи, поховальні насипи IX–XII ст., в т. ч. пізньокочівницькі, розташовані поблизу Переяслава на Київщині, а також біля сіл Гамарні, Рижанівки та Росави на Черкащині. У 1879 р. в листі до пана Афанасія Федоровича Бичкова, в якому вчений писав про своє бажання видати разом результати 10-річних досліджень, починаючи із 1869 р. (для чого Російське Археологічне Товариство просило у вел. кн. Костянтина Миколайовича 3000 крб.), писав, висловлюючи побоювання, що невидані результати його

археологічних розкопок можуть із часом загинути так само, як вже загинуло багато приватних колекцій, досі невиданих і неописаних.

На видання каталога цієї археологічної колекції, як і на підтримання російської історії та археології, грошей він так і не отримав, опублікувавши Каталог пізніше (Варшава, 1892) за власний кошт [4].

Щоденники розкопок і малюнки з Княжої Гори, які залишалися ним неопублікованими, у тому ж 1892 р. Д. Я. Самоквасов передав до сучасного Державного історичного музею у москві (всього 2300 од.).

Професор позиціонував себе як прогресивний і далекоглядний учений, виступаючи за те, щоб зберігати, видавати та виставляти на показ весь комплекс знахідок із певної археологічної пам'ятки, скажімо, за помогильний опис курганних старожитностей, проти їх довільного роз'єднання і перегрупування за мистецькими чи колекціонерськими мотивами [5].

Відомо, що у 1891 р. Княжу Гору викупив у кол. власника Мандрики відомий колекціонер Василь Васильович Тарновський (1837–1899). Саме йому належала провідна роль у фінансуванні систематичних розкопок відомого київського фахівця Миколи Федотовича Біляшівського на Княжій Горі.

За вказівкою проф. В. Б. Антоновича розкопки мали розпочатися біля самого урвища гори над Дніпром, а землю із розкопів можна було спустити вниз. Але, приступаючи до робіт 17 травня 1891 р., внаслідок деяких труднощів довелося все ж таки трохи відступити від краю. З цього дня М. Ф. Біляшівський за допомогою 10 досвідчених землекопів (серед них – А. І. Шелюжко, який безпосередньо керував розкопками за відсутності М. Ф. Біляшівського) розпочав дослідження верхньої частини городища. Розкопки велися поперечними дугоподібними розрізами у середньому 25 м завдовжки. Був розкопаний рівний верхній майданчик, два пологі схили обабіч, частина бічних обривів і ділянка валу. Дослідження решти ділянок збоку планувалися на наступний рік.

Під час розкопок відкрито залишки жител, печей, господарських ям. Знайдено 4 скарби із золотими й срібними речами та один із залізними [6; 7]. Щодо місця розташування Княжої Гори,

то до даних, повідомлених раніше [8], варто додати наступне. Кряж Княжої гори завдовжки 220 метрів тягнеться у північно-східному напрямку. Вал, що відокремлює городище від поля, має 16,5 м довжини та 9,5 м. ширини; висота його із внутрішньої сторони 4 метри, а із зовнішньої від рову – 5,6 м. Причому глибина рову досягає 4 м. Цей опис більше підходить до оборонних споруд більш ранніх за давньоруські часів, навіть до епохи бронзи.

Простір, починаючи від валу до середини, і потім у кінці піднімається перед виходом до Дніпра. З південно-східного боку гори ясно помітні сліди давньої дороги, що збереглися ближче до валу; решта ж частинами. Цей шлях прямував до виходу яру на Дніпро, був значно зруйнований і сповз донизу. Взагалі яри з боків гори були і в давнину, але, мабуть, не такі глибокі і круті, особливо у нижніх своїх частинах, як тепер. Дорога, починаючись на березі Дніпра, вела по схилу гори і, поступово піднімаючись, входила в рів, що відокремлював городище з напільного боку. Ймовірно, у валу був влаштований в'їзд, так як і сьогодні у середній частині решток захисної фортифікації помітна поперечна заглибина.

У результаті досліджень було відібрано близько 1500 знахідок. Звіт про розкопки М. Ф. Біляшівський оприлюднив на засіданні Історичного Товариства Нестора-літописця 8 грудня 1891 р. [9], а також видав окрему працю, де ґрунтовно описав культурні нашарування й основні знайдені ним предмети, котрі розподілив на групи [10].

На засіданні Московського Археологічного Товариства 9 квітня 1893 р. під головуванням графині П. С. Уварової, в присутності вел. кн. Сергія Олександровича, М. Ф. Біляшівський демонстрував кам'яні знаряддя із розкопок на Княжій Горі, вважаючи, що в нижній частині культурного шару цієї пам'ятки були наявними сліди поселення і майстерні пізнього кам'яного віку [11].

Найвідоміші розкопки археологом здійснено у 1891 та 1898–1902 рр.

Основна частина знахідок із цих досліджень осіла у збірках організованого Василем Васильовичем Тарновським Музею української старовини в Чернігові (сьогодні на його основі діє Державний історичний музей у Чернігові). Найбільшу кількість знахідок із Княжої Гори опубліковано в «Каталоге украинских

древностей коллекции В. В. Тарновского» в 1898 р. З огляду на тісні контакти із відомим істориком церкви та директором музею при Київській духовній академії професором Миколою Івановичем Петровим, який свого часу «заразив» М. Ф. Біляшівського археологією, певна кількість знахідок археолога потрапила до запасників цього відомого музею, в якому за часи його керівництва М. І. Петровим було зібрано близько 40 тисяч пам'яток духовної і матеріальної культури. Чисельні матеріали із Княжої Гори потрапили також і до колекцій відомих збирачів мистецтва та старовини – Богдана Ханенка, Юзефа Хойновського, М. О. Леопардова, М. П. Чернова.

Один із колекціонерів, Микола Олександрович Леопардов, 29 вересня 1893 р. письмово запропонував Церковно-Археологічному Товариству прийняти від нього до Церковно-Археологічного Музею в дар свої колекції, які він збирав близько 20 років [13]. Окремі предмети із Княжої гори потрапили до Археологічного музею Київського університету Святого Володимира, що був створений у 1899 р., та Міського музею в Києві.

Частину матеріалів було відправлено до Петербурга й Кракова. Матеріали археологічних досліджень із Княжої Гори завдяки М. Ф. Біляшівському надійшли також до Історичного музею у Львові. До речі, стало відомо, що колекція кераміки із Княжої гори, що залишалася в Чернігові під час війни, потрапила під бомбардування. В описах колекції В. В. Тарновського ми знаходимо під № 32 «Задню частину діоритової сокири-молота; злам по отвору. По боках отвору 2 виступи у вигляді кружечків, довжина 6 см і 5 см ширина, а завтовшки 3,5 см»; під № 45 – «половина булави кулеподібної форми, по боках якої виступають 2 кружки, загальна довжина по отвору 6 см».

Після смерті В. В. Тарновського роботи із дослідження Княжої Гори почав фінансувати Богдан Іванович Ханенко, до колекцій якого раніше потрапляли речі, що їх знаходив М. Ф. Біляшівський. Відповідно до заповіту Б. І. Ханенка (1917) та дарчої його дружини Варвари Ханенко на ім'я Всеукраїнської академії наук (1918), 1919 р. був заснований Музей, що сьогодні має назву Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків.

Дмитро Якович Самоквасов (1843–1911).

Василь Васильович Тарновський (20.03.1837–13.07.1899). *Худ. А. М. Горонович*

Микола Федотович Біляшівський (1867–1926).

М. Ф. Біляшівський думав, що під час робіт на Княжій Горі він зможе знайти непорушені ділянки культурних нашарувань, але сподівання його були марними – шар майже скрізь був зритий селянами. За свідченнями вченого, кам'яні знаряддя зустрічалися головним чином ближче до урвища, що спускалося до Дніпра; іноді їх знаходили майже на поверхні. Особливу увагу привертають вироби із каменю – товкачики. Крім того, знайшлися фрагменти свердлених сокир-молотів, половинка булави із двома круглими виступами. Керамічні вироби, особливо уламки кераміки, були розсіяні по всій горі на різній глибині, хоча більшість знайдена все-таки ближче до урвища; багато їх також траплялося прямо на поверхні, на розмитих схилах. У більшості випадків вони були великих розмірів. Зовнішня поверхня посудин або залишалася гладкою, лише із борозенками від лопатки, якою вигладжувався посуд, або вкривалася орнаментом. Прикрашалися орнаментом як верхні частини посудин разом із вінцем, так і весь посуд суцільно, навіть і його денце.

Найпростіший вид цих візерунків – заглибини, зроблені пальцем, заглиблення із відповідними піднесеннями з іншого боку (т. зв. «перлини»), але таких орнаментованих уламків зустрілося на Княжій Горі досить небагато. Набагато більше елементів орнаментації складали різного роду насічки, нарізки у

вигляді сосонок, трикутників і т. п.; менше було відбитків мотузочки, борозенок із перегородками різної величини й форми; крім заглиблених орнаментів, дуже багато було фрагментів із наліпним візерунком у вигляді смужок і шишечок.

Княжа Гора займала майже постійне місце у серії коротких публікацій у відділі випадкових знахідок в АЛЮР («Археологической летописи Южной России»), що видавалася в Києві у 1899–1905 рр. за редакцією М. Ф. Біляшівського. Це й не дивно, адже у 1891–1892 рр. була досліджена лише частина городища. Розкопки було припинено через обставини, які не залежали від М. Ф. Біляшівського. В наступні роки гора перейшла у власність селян і знову стала місцем постійних хаотичних грабіжницьких розкопок. У середині квітня 1899 р. М. Ф. Біляшівський провів розкопки північного схилу городища, де в середній частині знайшов два житла [14].

У 1900 р. М. Ф. Біляшівський спробував узагальнити матеріали із розкопок Княжої Гори, розповівши про історію її вивчення, знахідки та господарство населення, яке тут проживало [15]. На його думку, до предметів, що однаково відносилися як до кам'яного віку, так і до пізніших епох, належали пряслиця, виготовлені зі сланцю чорного, сірого, фіолетового і рожевого кольорів; місцезнаходження покладів цього сланцю наявні в Овруцькому повіті Волинської губ., де і виявлені місця виготовлення подібних знарядь. На Княжу Гору пряслиця доставлялися, ймовірно, вже в готовому вигляді, оскільки слідів обробки у вигляді зіпсованих і незакінчених екземплярів не було знайдено.

Виробів із кременю знайдено дуже небагато. Зате кам'яні шліфовані знаряддя зустрілися у більшій кількості. Їх виготовляли із місцевих кристалічних порід та з валунів. Головним матеріалом для них виступав пісковик, але наявні зразки із вулканічних немісцевих порід – діориту та граніту. За одним лише винятком усі знаряддя знайдені розбитими, в уламках. Учений, перш за все, зупинився на деяких виробах, що вказували «на фабрикацію знарядь саме на Княжій Горі». Перше місце серед них займає частина молотка, в якого збереглася тільки обушна частина. Ширина його близько 1 см, а товщина 3 см. Судячи зі всього, молоток був невеликий. Він зламаний у тому місці, де має починатися отвір і тут ми

маємо можливість простежити за всім процесом свердління. Вже майже цілком готовий молоток був відшліфований і тим самим підготовлений до свердління отвору. Останнє робилося кісткою із внутрішнім діаметром у 2 см. Мабуть, для того, щоб прискорити свердління, посеред нижньої площини було зроблене невелике заглиблення. Після процесу свердління одержували правильний отвір діаметром близько 2,5 см і кам'яний стрижень. Три кам'яні стрижні, у вигляді усічених конусів, знайдені в різних місцях на горі, що також вказує на їх місцеве походження.

Єдиний цілий кам'яний предмет – це булава у вигляді кулі, що донизу трохи звужується і приплюснута зверху, має в діаметрі в середньому близько 5 см. У ній акуратно просвердлений отвір для держака довжиною 5 см при діаметрі 2 см.

Наступними в ряду кам'яних виробів є розбиті сокири-молоти, репрезентовані у вигляді уламків. Передня частина однієї із сокири виготовлена з глинистого пісковику. Сокира зламана якраз на отворі, хоча потім цей злам був зашліфований, так що залишилися тільки незначні сліди від отвору. Оскільки ця частина сокири залишалася ще доволі великою, то в ній, імовірно, передбачалося просвердлити новий отвір і використати знову в господарстві; з цією метою і була відшліфована обушна частина. Сокира мала вигляд трикутника довжиною 9 см, 4 см у поперечнику при зламі і товщину 3 см; між лезом та отвором внизу знаходиться виїмка.

Заслуговує на увагу та обставина, що сокира орнаментована: на верхній площині наявні три оброблені підошви – одна посередині, дві по краях. Цей артефакт знайдено близько урвища, на самому водороздільному пагорбі, на незначній глибині. Передня частина великої сокири: гостре напівкругле лезо шириною 6,2 см, товщина 6 см, діаметр отвору 2 см. Фронтальна частина леза напівкругла. Сама сокира, мабуть, була досить великих розмірів. Наявна також обушна частина молотка шириною 6 см, з діаметром отвору 2 см; частина сокири-молотка з отвором в 4,5 см довжиною і 3 см шириною, зі зламом на отворі; бічний уламок молотка завдовжки 5 см, з діаметром отвору 2 см.

Слід наголосити, що на той час ще існувала серйозна проблема із датуванням археологічних матеріалів і тому досить часто

дослідники відносили знахідки доби бронзи до кам'яного віку. Півтори тисячі виявлених під час розкопок 1891 р. знахідок були віднесені до двох епох: до кам'яного віку – предметів порівняно небагато, і до великокнязівської епохи – такі складали переважну більшість.

Майбутній академік М. Ф. Біляшівський, окрім Княжої Гори, вів дослідження і в інших місцевостях: на місці стоянки неолітичної доби біля могили Тараса Шевченка і нижче неї під горою, що сьогодні іменується Велике скіфське городище, де на площі в кілька десятин були здійснені поверхневі збори; також під Мар'їною горою (пізня доба бронзового віку), що розташована трохи нижче городища Княжої Гори, де виявлені знахідки доби «неоліту». Серед предметів з-під «Великого Скіфського городища», – 47 уламків ліпного посуду з борознистим орнаментом і рисками наліпу.

Знахідки із Княжої Гори були представлені фрагментами, орнаментованими ямками, відтисками шнура, тонкими рисками та наліпами.

У квітні 2026 р. в Національному музеї історії України відбулося відкриття невеликої виставки із археологічними артефактами й пам'ятна зустріч, присвячена чину першого директора музею Миколи Федотовича Біляшівського, а також 135-річчю початку розкопок на Княжій Горі у Каневі та 100-річчю з дня його смерті. Серед експонатів на цій виставці опинився й один фрагмент із так званої кераміки типу «Княжа Гора».

Окрім кераміки, представленої на малюнку, М. Ф. Біляшівський надав опис іншим знахідкам, що були подані в окремих таблицях. Так на табл. III з-поміж знахідок із Княжої Гори наявні уламки посуду з орнаментом: ямками, відтисками, шнуровий, з тонкими рисами, ритований, із наліпками. А на табл. IV мова йде про «Черепки – найбільш характерні для цієї місцевости. Поділяються вони на дві групи: перша – властиво, без орнаменту, уся поверхня вкрита борозенками, витисками низького рельєфу, розміщеними без жодного порядку; друга – це орнамент наліплений, ріжного рисунку, починаючи від високих пружків та кінчаючи досить складними».

У 20-ті рр. XX ст. М. Ф. Біляшівський разом із П. П. Курінним здійснював розвідки на Вінничині, біля с. Борисів. Серед

численної трипільської кераміки знайшлася і невеличка група фрагментів, орнаментованих наліпними пружками, які вчений не став ідентифікувати як кераміку типу «Княжої Гори» [17]. Як зазвичай він відніс її до часу неолітичної епохи (с. 67).

Дослідами цього ж року, в яких діяльну участь брав П. П. Курінний, установлено присутність на городищі матеріалів двох культур: першої – «неолітичної», типу трипільської, Друга частина уламків посуду представлена керамікою із погано вимішаної, але достатньо випаленої глини, часом із домішками кварцу і шматочків граніту; траплявся і лискований посуд; більшість без орнаменту; орнамент – для «неолітичного» часу: ямкуватий, з витисками та наліпом [18].

У 1945 р. організована Пороська експедиція, завданням якої стало обстеження археологічних пам'яток Канівського мікрорегіону, адже він був відомий ще з багаторічних розкопок Дмитра Яковича Самоквасова та Миколи Федотовича Біляшівського. Очолювала Пороську експедицію Тетяна Сергіївна Пассек [19]. Біля Княжої Гори Пороська археологічна експедиція зібрала у зсувах небагаті керамічні матеріали. Поряд зі слов'янською керамікою знайшлися й уламки ліпного посуду бронзової доби. На жаль, більш детальної характеристики матеріалів дослідниками не було зазначено.

Селища епохи бронзи на Канівщині, зазначала пізніше Т. С. Пассек, слід зіставити із матеріалами, відомими частково з розкопок у колишнім Потьомкінському саду в Дніпропетровську (матеріли зберігаються в Ермітажі), а також із матеріалами Лівобережжя Дніпра – Стрільча Скеля та с. Волоське, Лиса гора під Лубнами, знахідками із розвідок Юрія Підгаєцького на Десні. Всі ці знахідки, що відкриті в 1945 р., датувалися часами існування «катакомбної» культури в Придніпров'ї, припадаючи на поч. і сер. II тис. до н. е. [20].

У 1948 р. в окрузі Княжої Гори працювала експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. А. Богусевича. На пам'ятці було закладено кілька невеликих розкопів [21]. А в 1949 р. кафедра археології Київського державного університету разом із Інститутом археології АН УРСР продовжили розкопки на горі Московка в Каневі, розпочаті Т. С. Пассек (1945) і продовжені

В. А. Богусевичем [22], а в 1948 і 1949 рр. Р. І. Виєзжевим [23]. Незайманих давніх шарів не вдалося знайти. Кераміка, яку дослідники відносили до катакомбної культури, була представлена двома видами, серед яких посуд коричнювато-чорного кольору в зломі з піщанистою поверхнею, з внутрішнього боку вкритий смугами загладжування. На деяких фрагментах наявний шнуровий орнамент. Така кераміка відома на Пилипенковій Горі, Княжій Горі та біля с. Пекарі [24].

У 1957 р. обстеження пам'ятки провела Г. Г. Мезенцева. Для визначення характеру культурних нашарувань на поселенні було закладено низку контрольних шурфів [25]. У 1958 р. дослідження продовжив археологічний загін Канівської комплексної експедиції Київського університету під керівництвом автора. Було розкрито 540 м² [26]. Протягом 1959 – 1962 рр. Г. Г. Мезенцевою проводилися дослідження поселення Канів IV, де розкопано 2100 м² площі, виявлено 24 житла, 17 приміщень різного призначення і 42 господарські ями VII–IX ст. н. е. [27]. Вивчення керамічних матеріалів дозволило помітити, що ліпний посуд т. зв. третьої групи представлений багатоваликовою керамікою. Він за орнаментом і формою відрізнявся від кераміки інших двох груп, мав характерні нові елементи декору.

У 1968 р., взявши до уваги опубліковані праці про Княжу Гору, а також матеріали столичних музеїв, Г. Г. Мезенцева видала монографію про цю пам'ятку [28].

Цікаво, що після М. Ф. Біляшівського ніхто вже більше не намагався досліджувати Княжу Гору. Увага вчених зосередилася на інших пунктах й одним із них стало підніжжя «Великого Скіфського городища», так зване поселення Канів IV.

Поселення Канів IV знаходиться за 7 км на південь від м. Канева, на території Канівського природничого заповідника Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Розташоване на правому корінному березі Дніпра, біля підніжжя Великого скіфського городища, у дуже вигідних топографічних умовах: з двох боків його оточують високі (Велике і Мале скіфські городища, Мар'їна і Княжа гори), а з третього знаходиться глибокий давній яр. Пам'ятка відкрита у 1925 р. М. Ф. Беляшевським [29], як зазначалося, в 1959–1962 рр. вивчалася Г. Г. Мезенцевою [30].

Посуд третьої групи цього поселення представлений багатоваликовою керамікою. За формами й орнаментацією вона відрізняється від кераміки інших груп. Для неї характерні не так принципово нові форми посудин, як нові елементи орнаменту. Понад 25% кераміки орнаментовано наліпними валиками, прокресленими лініями, пальцевими чи нігтьовими защипами. Крім кераміки, в культурному шарі знайдені кілька дрібних уламків свердлених кам'яних сокир, вістря стріл із кременю, кам'яні терочники, глиняне пряслице конічної форми. Автор досліджень відніс цей комплекс до пам'яток типу Ісківщина [31].

З 1966 р. досліджувалося поселення Пилипенкова гора, котре М. М. Бондар назвав Канів III. Висота його розташування над рівнем ріки складає більше 60 м. За умовами розташування пам'ятка є рештками природньо укріпленого поселення. Розкопки велися спільною експедицією Київського університету та Інституту археології АН УРСР. На поселенні Є. В. Максимовым досліджено близько 3000 м², де вивчено 88 жител і 112 господарських ям зарубинецької культури [32].

Культурний шар бронзового віку повністю зруйнований житловими та господарськими спорудами доби раннього заліза. Отже, на поселенні Пилипенкова гора представлена кераміка різних культур, розподілити яку стратиграфічно неможливо. Проте основна маса археологічного матеріалу відноситься до зарубинецької культури; в значно меншій кількості (близько 1%) представлена кераміка доби енеоліту – бронзи. Через бідність культурними залишками поселення епохи бронзи воно віднесене до числа місць тимчасового помешкання стародавнього населення.

Цікавими є висновки щодо згаданих поселень відомої дослідниці Т. Б. Попової. Вона зазначає, що в районі Канева, крім поселення Княжа Гора, є ще ряд пам'яток, котрі містять аналогічну кераміку часу існування пізньокатакомбної культури. До них відносяться виявлені Т. С. Пассек трохи нижче м. Канева, біля села Пекарі, названі нею селищами Пекарі I та II. Кераміка із цих селищ має ті ж візерунки на посудинах, що складаються зі шнурового та наліпного орнаментів, а також ту ж згладженість внутрішнього боку посуду зубчастим штампом, ту ж погану випаленість, що й кераміка із поселення Княжа гора.

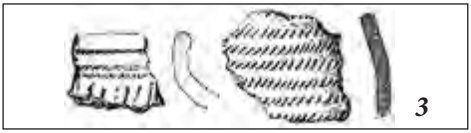
3

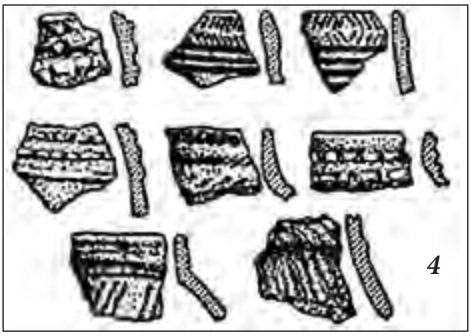
4

5

1

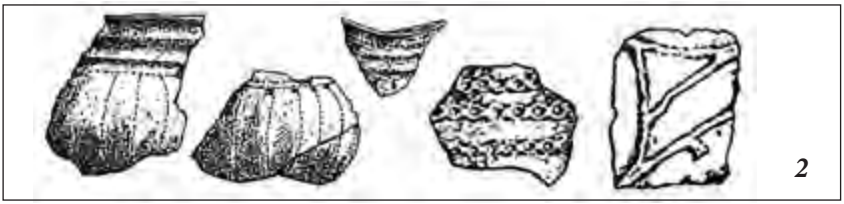
2

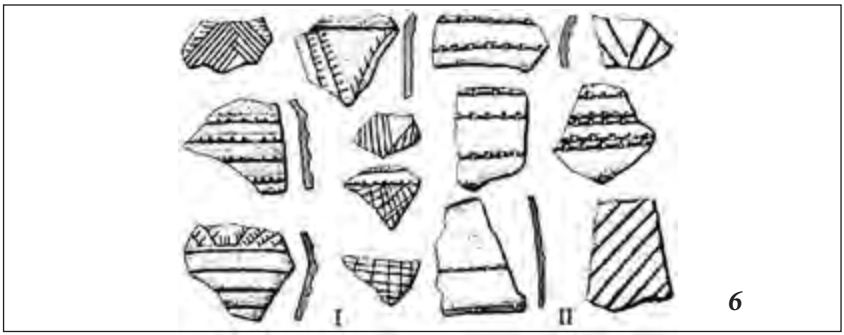
I
II
6

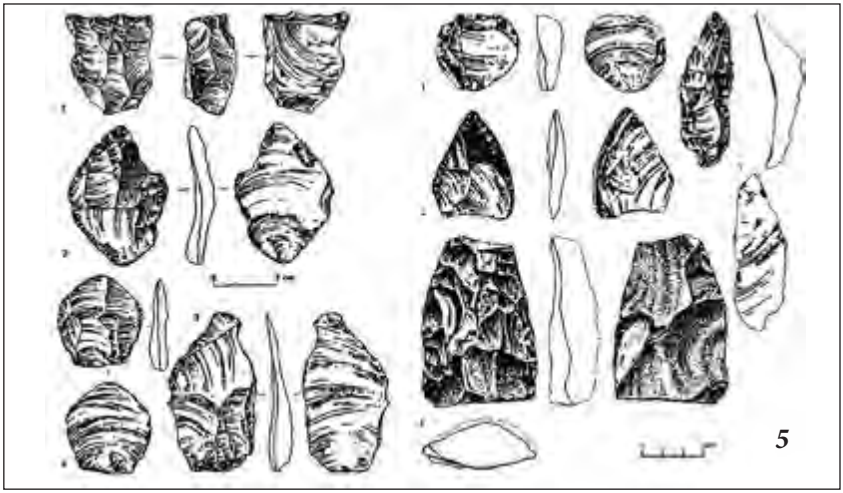

Рис. 1 Кераміка з Княжої гори *(за М. Біляшівським, 1926)*.
2. Кераміка з поселення біля с. Борисівка на Вінничині.
(за М. Біляшівським, 1926)..
3. Кераміка з гори Московка *(за Р. Виєзжевим)*.
4. Кераміка з поселення Канів IV *(за М. М. Бондарем)*.
5. Крем'яні вироби та відщепи мустьєрської доби.
6. Кераміка з поселень Вареничівка біля Змієва (I)
та Шевченківського саду у Дніпропетровську (II) *(за Т. Б. Поповою)*.
7. Кераміка з Княжої гори *(за С. С. Березанською)*.

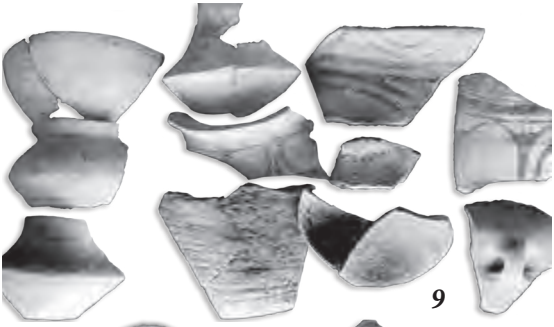

9

11

8

10

8. Кераміка з Княжої гори.
Виставка в Національному музеї історії України.

9. Столова кераміка з трипільського поселення *(завод «Магніт» у Каневі Фрагменти музейної експозиції в Канівському природознавчому музеї).*

10. Кухонна кераміка з трипільського поселення *(завод «Магніт» у Каневі Фрагменти музейної експозиції в Канівському природознавчому музеї).*

11. Антропоморфна пластика з трипільського поселення. *(завод «Магніт» у Каневі).*

12. Кераміка типу «Княжа гора» з Княжої гори. Збори автора.
Зберігається в Природничому музеї Канівського природного заповідника Київського національного університету ім. Т.Шевченка.

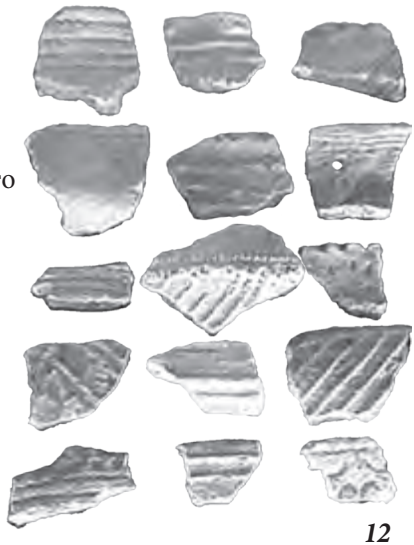

12

За орнаментацією її можна віднести до більш давнього часу, «ніж поселення Княжа Гора. Сюди відносяться такі поселення, як гора Московка, розташоване на схід від Канева, і Пилипенкова гора південніше Канева. Обидва дають кераміку без пізніх ознак: хоча серед орнаментальних мотивів немає наліпних валиків, у великій кількості зустрічаються візерунки, нанесені тасьмою, луноподібним і прямим штампами, а також нарізні ялинкові візерунки. Це дозволяє нам датувати обидва поселення більш раннім часом, у порівнянні з пізнішим поселенням Княжа Гора, і віднести їх до часу розвиненої катакомбної культури» [33].

Улітку 1969 р. на запрошення завідувача кафедри археології, члена-кореспондента АН УРСР, проф. Лазаря Мойсейовича Славіна я прибув до заповідника на посаду старшого інженера-археолога для організації практики студентів історичного факультету, якою тоді керував доцент М. М. Бондар. Разом із ним над дослідженням давньоруського Родня працювала професор Г. Г. Мезенцева, а на городищі зарубинецької культури на Пилипенковій горі – Євген Володимирович Максимов.

На той час, починаючи з 1964 р., неподалік від заповідника почалося будівництво Канівської ГЕС, що тривало до 1972 р., а в експлуатацію станція було здана в 1975 р. Дивним виявився той факт, що в зоні будівництва жодних офіційних археологічних досліджень ніхто не проводив. І тоді ми разом із моїм колегою Петром Степановичем Дорошенком вирішили вести систематичні спостереження за роботами на будівництві та в його окрузі.

І вже невдовзі ми почали приносити до нашого майбутнього музею заповідника кістки вимерлих тварин – від шерстистих носорогів і мамонтів до північного оленя. Разом із цим були відкриті знаряддя із кременю доби раннього кам'яного віку.

Про ці відкриття потім були зроблені і доповіді, і публікації [34]. Слід відзначити, що біля Великого скіфського городища і в інших місцях заповідника нами доволі масово були виявлені й матеріали доби пізнього палеоліту.

У цей же час, на іншому будівельному майданчику, де зводився майбутній завод «Магніт», нами знайдено залишки трипільського поселення. На жаль, ми не встигли до того моменту,

коли відкрилися рештки поселення давніх землеробів. Але деякі матеріали, що включали зразки столової і кухонної кераміки, а також антропоморфну пластику із зображеннями жінок, ми всеж зібрали.

Проведені нами в Каневі у 1969 р. збори на поселенні Княжа Гора дозволили скласти невелику, але репрезентативну колекцію фрагментів посуду, що тепер може слугувати еталоном «кераміки типу Княжа Гора» замість втрачених збірок із досліджень попередніх років. Колекція зберігається в Музеї Канівського природничого заповідника, основа якого була закладена нами із Петром Степановичем Дорошенком у 1969–1971 рр.

Повернімося до деяких свідчень фахівців. Так, Т. Б. Попова у своїй монографії писала, що серед пам'яток пізньої катакомбної культури на території Правобережжя Дніпра найбільш відомим є поселення під Каневом на Княжій Горі, яка з дуже давнього часу відома в літературі. Серед великої кількості знахідок пізнього часу на ньому вирізняється кераміка та знаряддя праці, що дозволяють віднести їх до старожитностей катакомбної культури. Чергування валиків із нарізними ялинковими візерунками також дає можливість пов'язувати кераміку із поселення Княжа Гора з матеріалами пізніх пам'яток катакомбної культури. Так, найближче всього до цього поселення стоять за формами ліпного посуду поселення у Шевченківському саду міста Дніпропетровська, а також матеріали із поселення біля села Вареничівка [35]. Частина з цих матеріалів зберігається в Ермітажі, друга частина в Національному історичному музеї України у Києві [36].

Цікаво, що у статті українського археолога С. С. Березанської [37] йде мова про поселення на Княжій Горі. Дослідниця вказує, що кераміка Княжої Гори за формами і мотивами орнаментації дуже схожа на ту, котру відкрито в Бабиному III і в саду Шевченка, подаючи відповідно малюнок. При цьому С. С. Березанська робить посилання на роботу М. Ф. Біляшівського, в якій такого ілюстративного матеріалу немає зовсім, а те, на що посилається пані Березанська в його роботі, ми привели вище.

Під час моєї роботи у заповіднику вдалося знайти багатопружкову кераміку на пунктах, що подані на археологічній карті Пороської експедиції, і відкрите ще одне нове поселення – Ба-

бенківська Левада, розташоване між горами Пилипенковою та Московкою. На цьому пункті нами було проведено археологічні розкопки під керівництвом доцента Миколи Миколайовича Бондаря.

Урочище Бабенківська Левада, або за М. М. Бондарем, – поселення Канів V, знаходилося за 2 км на південь від пункту Канів I [38]. Розташоване воно на одному із пагорбів правого берега Дніпра. З двох боків оточене крутими схилами глибоких ярів, а з третього – круто обривається ріки. За нашою участю тут було закладено понад 30 шурфів розмірами 2×1 м кожен та один розкоп. Усього досліджено 140 м². Культурний шар простежувався на площі 40–50 × 20–30 м, залягаючи під рослинним покривом на глибині 10–15 см, і складався із темно-сірого піску. Товщина нашарувань складала 20–30 см. Нижче залягав світлий материковий пісок без знахідок. Шурфування показало, що культурний шар простежувався в основному у східній частині височини. Речові матеріали, здобуті розкопками, складалися з 1223 предметів, із яких 1032 належали уламкам кераміки, 6 – кам'яним виробам, 166 – кісткам тварин, 19 – необробленим каменям. Через фрагментарність наявних уламків вдалося вивчити лише невелику кількість фрагментів вінець і денець посуду. Тому однією з найчіткіших ознак кераміки поселення Канів V стала її орнаментація. На жаль, із 1032 уламків посудин лише 164 (близько 16%) мали орнамент. Проаналізувавши керамічний комплекс цього поселення, можна дійти до невтішного висновку, що кераміка репрезентувала дві культури, розділити які за заляганням стратиграфічно неможливо. Однак безперечним залишається переважання посуду із багатоваликовою орнаментацією та незначний відсоток кераміки типу Ісківщини [39].

Підбиваючи підсумок багаторічним дослідженням пам'яток доби бронзи в Середньому Подніпров'ї, доцент М. М. Бондар писав у 1974 р.: «Дещо інша картина зміни культур спостерігається у південних районах Середнього Подніпров'я, де поселення середньодніпровської культури змінюються не пам'ятниками тшинецької культури, а поселеннями культури багатоваликової кераміки. Показовою в цьому відношенні є канівська група поселень. Майже на всіх поселеннях цієї групи знаходять фрагмен-

ти посуду середньодніпровської культури та культури багатоваликової кераміки» [40].

Цими дослідженнями, за невеликими винятками, й закінчується на сьогодні історія вивчення пам'ятки Княжа Гора і специфічної багатопружкової кераміки, що одержала назву: тип «Княжа Гора».

Джерела та література

1. **Бондарець О. В.** Княжа Гора (історіографічний та стратиграфічний аспекти). *Магістеріум. Археологічні студії.* 2004. Вип. 15. С. 40–47.

2. **Самоквасов Д. Я.** Розкопки на Княжей Горе. *Древности: Труды Московского археологического общества.* М., 1900. Т. XVI.

3. *Антропологическая выставка 1879 года.* М., 1879. Т. III. С. 350.

4. **Самоквасов Д. Я.** *Основания хронологической классификации, описание и каталог коллекции древностей.* Варшава, 1892.

5. **Щавельов С. П.** Українська археологія в листуванні Д. Я. Самоквасова. *Археологія.* 1994. № 1. С. 118–130.

6. **Беляшевский Н. Ф.** Первобытный человек на берегах р. Днепра вблизи г. Киева. *Киевская старина.* Киев, 1890. Т. XXIX. № 4. С. 1–21; **Беляшевский Н. Ф.** Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.* К., 1892. Кн. VI. С. 23.

7. **Беляшевский Н. Ф.** Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. *Киевская старина.* Киев, 1892. Т. XXXVI. № 1. С. 76.

8. **Беляшевский Н. Ф**. Княжа Гора. *Киевская старина.* Киев, 1890. Декабрь. № 12.

9. **Беляшевский Н. Ф.** Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.* Киев, 1892. Кн. VI. С. 21–23.

10. **Беляшевский Н. Ф.** Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. *Киевская старина.* Киев, 1892. Т. XXXVI. № 1. С. 61–104.

11. Археологические известия и заметки. *Киевская старина.* Киев, 1893. № 5. С. 191–192.

12. *Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. С приложением 16-ти таблиц фототипных снимков.* Киев, 1898. 86 с., табл.

13. *Коллекции древних предметов и монет, пожертвованные Церковно-археологическому Музею при Киевской духовной Академии Почетным Членом Церковно-Археологического Общества при сей Академии действительным статским советником Николаем Александровичем Леопардовым.* Киев, 1895.

14. **Беляшевский Н. Ф.** Раскопки на городище Княжа гора. *Археологическая летопись Южной России.* Киев, 1899. Т. I. С. 60–61.

15. **Беляшевский Н. Ф.** Раскопки на Княжей горе. *Древности: Труды Московского археологического общества.* М., 1900. Т. XVI.

16. **Біляшівський М. Ф.** Розшуки на місці стоянки неолітичної доби біля могили Т. Шевченка. *Коротке звідомлення ВУАК за археологічні досліди року 1925* (З каталогом звідомної виставки). Київ, 1926. С. 94, табл. XXI: 10–13; 95, табл. III, IV.

17. **Біляшівський М. Ф.** Розшуки на місці стоянки неолітичної доби біля могили Т. Шевченка. С. 94, табл. XXI: 10–13; 94–95.

18. **Біляшівський М. Ф.** Досліди на городищі біля с . Борисівки, Линецького району (б. Липовецького повіту), на Київщині. *Коротке звідомлення ВУАК за археологічні досліди року 1925* (З каталогом звідомної виставки). Київ, 1926. С. 67–71.

19. **Пассек Т. С.** Пороська археологічна експедиція 1945 р. *Археологічні пам'ятки УРСР.* Київ, 1949. Т. І. С. 209–222.

20. **Пассек Т. С.** Селища эпохи бронзы в районе Киева. *Краткие сообщения Института истории материной культуры*. М., Л., 1949. Вып. XXV.

21. **Богусевич В. А.** Канівська археологічна експедиція. *Археологічні пам'ятки УРСР.* Київ, 1952. Т. III. С. 152.

22. **Богусевич В. А.** Канівська археологічна експедиція. С. 152.

23. **Виєзжев Р. І.** Розкопки в Каневі. *Археологічні пам'ятки УРСР.* Київ, 1949. Т. 1. С. 36–39.

24. **Виєзжев Р. І.** Розкопки в Каневі. С. 37–39.

25. **Мезенцева Г. Г.** Археологічні розвідки на території Канівського заповідника в 1957 р. *Матеріали до вивчення історії та природи району Канівського заповідника*. Київ: Київ. ун-т, 1962. С. 16–19.

26. **Бондар М. М., Мезенцева Г. Г.** Археологічні дослідження в Канівському Подніпров'ї в 1958 р. *Вісник Київського університету.* 1959. № 2: сер. історії та філософії, вип. 2. С. 133–134; **Бондар М. М., Мезенцева Г. Г.** Археологічна експедиція КДУ на Канівщині в 1958 р. *Науковий щорічник за 1958 рік*. Київ: Київ. ун-т, 1959. С. 82–83; **Бондар М. М.** Нові дані про пам'ятки середньої бронзи в околицях Канева. *Вісник Київського університету.* 1961. № 4: сер. історії та філософії, вип. 1. С. 104; **Бондар М. М.** Деякі підсумки археологічних досліджень на Канівщині за роки радянської влади. *Матеріали до вивчення історії та природи району Канівського заповідника*. Київ: Київ. ун-т, 1962. С. 6.

27. **Мезенцева Г. Г.** *Канівське поселения полян*. Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1965. С. 9.

28. **Мезенцева Г. Г.** *Древньоруське місто Родень: Княжа гора*. Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. 183 с.: іл.

29. **Біляшівський М. Ф.** Розшуки на місці стоянки неолітичної доби біля могили Т. Шевченка. С. 94, табл. XXI: 10–13.

30. **Мезенцева Г. Г.** *Канівське поселения полян*. Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1965. С. 9.

31. **Бондар М. М.** *Поселения Среднего Поднепровья епохи ранней бронзы*. Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1974. С. 77.

32. **Максимов Е. В.** *Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры*. Киев: Наукова думка, 1972. С. 47.

33. **Бондарь Н. Н., Максимов Е. В.** Отчет о раскопках поселений эпохи бронзы у с. Селище и зарубинецкой культуры на Пилипенковой горе. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. е. 1970/15. Спр. 5884.

34. **Попова Т. Б.** Племена катакомбной культуры. *Труды Государственного исторического музея*. М., 1955. Вып. 24.

35. **Післарій І. О.** Палеолітичні знахідки на Канівщині. *Археологічні дослідження на Україні 1969 року*. Київ: Наукова думка, 1972. Вип. І. С. 27–28; **Писларий И. А., Степанчук В. Н., Демартино А. В.** Каневское местонахождение: новый памятник восточноевропейского микока на Среднем Днепре. *Археологический альманах*. 1999. № 8. С. 129–140; **Pâslaru Ion, Stepanciuk Vadim**. Situl micoquian Est-European de pe Niprul Mijlociu. *Prehistory studies. Pontic area*. Mangalia, 2014. P. 35–48.

36. **Попова Т. Б.** Племена катакомбной культуры. *Труды Государственного исторического музея*. М., 1955. Вып. 24. С. 136.

37. **Березанская С. С.** Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине. *Советская археология*. М., 1960. № 4. С. 26–41.

38. **Бондар М. М.** *Поселения Среднего Поднепровья епохи ранней бронзы*. Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1974. С. 80.

39. Там же. С. 171–175.

40. **Бондар М. М.** *Поселения Среднего Поднепровья епохи ранней бронзы*. Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1974. С. 12–90.

Ionn PISLARU

Knyazhya Hora: History of Research

Summary

Even from the second half of the 19th century, the well-known archeological monument «Knyazha Hora» is near the city of Kaniv. It is associated with the ancient Russian chronicle city of Roden. The first research on it was conducted by a native of Chernihiv region, professor Dmytro Yakovic. Samokvasov in 1876. Further research was carried out over the course of many years by Mikola Fedotovych Bilyashivskyi.

Unfortunately, we didn't have the chance to see the collection with this ceramic, because the research materials were spread over many museum and private collections.

In 1969, the floor gatherings in Knyazha Hora settlement allowed us to collect a small but representative collection of ceramics, which can now serve as a standard for «Knyazha Hora type ceramics».

Keywords: *«Knyazha Hora», the Stone Age, ceramics, multi-roll ornament, collection.*

УДК 930:903"637.7"](4-11)

Андрій ВАСИЛЕНКО

ДИСКУСІЯ 7 грудня 1954 р. СТОСОВНО ПОСЕЛЕННЯ БАБИНЕ-ІІІ

Про початковий етап досліджень поселення Бабине-ІІІ та виділення окремої археологічної бабинської культури бронзового віку.

***Ключові слова**: Бабине-ІІІ, бабинська культура, культура багатоваликової кераміки, доба бронзи Східної Європи.*

У Науковому архіві Інституту археології НАН України зберігається цікавий документ, що відображає початковий етап виділення нової археологічної культури доби бронзи Східної Європи – культури Бабине-ІІІ, бабинської культури або культури багатоваликової кераміки. Документ являє собою рукописний протокол засідання відділу первісної археології Інституту археології АН УРСР за № 16 від 7 грудня 1954 року [40, с. 78–82]. Текст написаний наливною ручкою секретарем відділу Галиною Тихонівною Титенко (Ковпаненко). Почерк не завжди розбірливий. По суті це стенограма, чернетка, де речення часто не мають закінчення, а думки не завжди чітко сформульовані. Але це все одно важливе джерело, яке відображує історію археологічної науки.

Засідання відділу проходило в Інституті археології АН УРСР за адресою: Київ, бульвар Шевченка, 14. Зібралися співробітники відділу ІА АН УРСР, а також співробітниця з Інституту археології АН СРСР О. О. Гракова. Їх список наступний: І. Г. Шовкопляс, О. Г. Шапошникова, Г. Т. Титенко, В. А. Іллінська, О. О. Гракова, Ю. І. Козуб, О. Ф. Лагодовська, С. С. Березанська, В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич, А. В. Добровольський, В. І. Канівець, М. М. Шмаглій [40, с. 78].

На порядку денному засідання було лише єдине питання: «Повідомлення про розкопки в с. Бабине (інформація А. В. Добровольського)». Необхідність такої доповіді була логічною, адже восени 1954 р. повернулася із розкопок новобудівельна Горностаївська експедиція АН УРСР, що проводила польові дослідження поселення Бабине-ІІІ в зоні будівництва Каховського водосховища у Херсонській області.

Варто зауважити, що це були не перші дослідження вказаної пам'ятки. Вони розпочалися ще в 1951 р., коли роботи велися силами загону Горностаєвської експедиції. Загін очолював старший науковий співробітник ІА АН УРСР Давид Ісаакович Бліфельд [14], а самою експедицією тоді керував Дмитро Тарасович Березовець [8].

Під час роботи експедиції саме Д. І. Бліфельдом була надана назва пам'ятці – «поселення Бабине-ІІІ», виконана топографічна

зйомка, виявлені залишки фортифікації у вигляді рову та проведені перші розкопки із визначенням стратиграфії.

У 1953 р. розвідки на поселенні Бабине проводив Дмитро Якович Телегін. Він очолював розвідувальний загін Нікопольсько-Гаврилівської експедиції ІА АН УРСР [44]. Нікопольсько-Гаврилівською експедицією керувала О. Ф. Лагодовська [31]. За спогадами Д. Я. Телегіна, учасники загону пересувалися по Дніпру, Конці від одного пункту до іншого на човні із неофіційною назвою «Буль-буль» [45].

Уже в 1954 р. розкопки поселення Бабине-ІІІ очолив Аркадій Вікторович Добровольський [25]. Як зазначено в протоколі № 16 від 7.12.1954 р., «А. В. Добровольський зачитав інформацію про проведену роботу в Горностаївській експедиції Інституту в 1954 р. (лівий берег Дніпра), багато ілюстровану кресленнями, схемами та речовим матеріалом» [40, с. 78].

Учасники засідання ставили питання Аркадію Вікторовичу, а також висловлювали результати своїх спостережень. Це були М. Л. Макаревич, О. О. Гракова, О. Ф. Лагодовська, В. М. Даниленко. Аналізу лише деяких аспектів цих висловлювань власне і присвячена ця стаття.

Резонним постає питання Михайла Леонтійовича Макаревича про орієнтацію двох виявлених споруд, названих житлами [40, с. 79]. Резонність, на мій погляд, полягає в тому, що іноді в публікаціях і кресленнях існує різнобій, коли об'єкти орієнтовані в різних напрямках. Тож, згідно польової документації, будівля під назвою «житло 2» зорієнтована в напрямку південь-північ, тобто паралельно річці Конці, яка тече з півночі на південь, а також паралельно рову, який споруджений у відповідній частині також в напрямку південь-північ. Будівля під назвою «житло 1» розташована на захід від «житла 2». Показово, що зовні «житло 1» виглядає значно міцнішим, аніж будівля «житла 2». Крім того, як свідчить власний результат аналізу польової документації з Наукового архіву ІА НАН України та матеріалів з наукового фонду Інституту, міцна зовнішня споруда «житла 1» містить украй мало археологічних матеріалів, на відміну від «житла 2».

Ольга Олександрівна Кривцова (Кривцова-Гракова), не дивлячись на те, що не була співробітницею Інституту археології АН

УРСР, брала участь у засіданні відділу первісної археології 7 грудня. Вона навела цікавий приклад знахідок багатоваликової кераміки з Саду Шевченка у Дніпропетровську [40, с. 81]. Ці матеріали були зібрані ще на початку XX ст., коли даний пункт мав назву Потьомкінський сад у Катеринославі. Цей приклад виявився доречним і корисним. А. В. Добровольський та наступні дослідники використовували його як аналог надалі у своїх роботах [26, с. 40]. До речі, в особистому фонді А. В. Добровольського в ІА НАН України збереглися малюнки аквареллю кераміки із Саду Шевченка [24].

У наступному 1955 р. О. О. Кривцова-Гракова видала велику монографію, присвячену зрубній культурі. В ній авторка розглядає всі відомі на момент підготовки роботи пам'ятки з багатоваликовою керамікою як найпізніші у межах існування катакомбної культури. Це стосувалося прикладів на території Середнього Подоння, де горщики із багатоваликовою і прокресленою орнаментацією були знайдені в катакомбах [30, с. 84, 85, рис. 16: 1, 4–6], так і території Нижнього Подніпров'я та Подонців'я, де кераміка із багатоваликовим орнаментом не була виявлена в катакомбах [30, с. 110–113, рис. 26: 9, 12]. Приклад із поселенням Бабине-III не був врахований, адже монографія була вже здана до друку.

Також Ольга Олександрівна пояснювала гостроребеpність кераміки із Бабиного-III впливом носіїв зрубної культури [40, с. 81]. Втім кераміка зрубної культури мала й інші характерні особливі види орнаменту, яких на Бабиному-III не спостерігалось. Тож навряд чи вплив міг бути таким вибірковим. Тому, швидше за все, гостроребеpність кераміки Бабиного-III мала не зрубне, а суто власне походження.

Важливо зазначити, що трискладовий гостроребеpний горщик був давно відомий і самому А. В. Добровольському, адже походив із поховання з його власних розкопок Одеського кургану біля Слобідки-Романівки в 1913 р. [27, с. 146, ил. 11]. В іншому похованні 23 зі схожим обрядом того ж кургану була виявлена кругла рогова пряжка [27, с. 144], що мала певну схожість із пряжкою з Бабиного-III. Тобто, Аркадій Вікторович міг ще в ті роки, завдяки відомим йому аналогам, розв'язати проблему виокремлення поховань культури Бабине-III, яким властиві подібні рогові пряжки. Проте цього відкриття не сталося.

Крім того, О. О. Гракова наявність лискування зовнішньої поверхні на певній частині кераміки поселення Бабине-ІІІ знову ж таки пояснювала впливом зі сходу, від носіїв зрубної культури, звідки вона наводила приклад із Політотдєльського (?) [с. 81]. Але лискована кераміка була відома їй також із пам'яток на Сході Криму, на поселенні Чьолкі, де разом із лискуванням були наявні багатоваликові приклади оздоблення поверхні [30, с. 107, рис. 25].

Цікавим є приклад вживання В. М. Даниленком на засіданні відділу 07.12.1954 р. терміну «культура» по відношенню до матеріалів із Бабиного-ІІІ [40, с. 80]. Це, по суті, перший задокументований приклад такого застосування терміну. Якщо не брати до уваги висновки Дмитра Тарасовича Березовця стосовно культурної атрибуції курганного поховання в 1952 році. Він написав «пізньокатакомбне – близьке Бабиному-ІІІ» по відношенню до поховання 1 з 27-го кургану біля села Кут [5, с. 27, табл. 56]. Тож не дивним був і термін «культура» у Валентина Миколайовича, який тісно спілкувався з Д. Т. Березовцем, зокрема, і в експедиції 1952 р.

Сам Валентин Миколайович Даниленко привів як аналоги Бабиного-ІІІ матеріали з розкопок П. П. Єфименка та його учня Г. В. Підгаєцького поселень на Середньому Дону. Йдеться про Борщеве у Воронезькій області [40, с. 80], а також поселення Волинцеве з розкопок С. С. Березанської в Сумській області [4; 40, с. 80].

Висунута В. М. Даниленком версія слов'янської етнічної належності носіїв культури Бабине-ІІІ не була сприйнята А. В. Добровольським, як свідчить стенограма до протоколу [40, с. 82]. Так само не сприйняли слов'янську версію Даниленка й інші учасники засідання, адже ніхто не виступив на її захист, не згадував та розглядав як ймовірну потім. У першу чергу це стосується С. С. Березанської.

Втім, слов'янська гіпотеза В. М. Даниленка виявилася не такою вже і безпідставною. Адже поширення багатоваликової кераміки сягає Полісся, яке вже тоді вважалося прабатьківщиною слов'ян. Саме там в Лівобережному Поліссі у 1953 р. досліджувалося поселення Волинцеве («Городок») С. С. Березанською та її старшими колегами Д. Т. Березовцем і Д. Я. Телегіним (рис. 3) [4; 7; 44; 45].

Більше того, в наступні роки білоруськими колегами були виявлені поселення із синкретичною керамікою, що мала в собі

багатоваликовий і місцеві елементи, в басейні Прип'яті та Правобережному Дніпровському Поліссі [29, с. 149–156]. Тобто, принаймні, контакт носіїв бабинської культури (етнічна належність яких досі точно не визначена) та носіїв праслов'янських культур із басейну Прип'яті не такий вже і неймовірний. Про це мені доводилося писати раніше [19, с. 264].

Важливим вважаю коментар В. М. Даниленка стосовно фортифікацій на Бабиному-III [40, с. 79]. Ще в 1951 р. під час розкопок Д. І. Бліфельда поселень біля Бабиного студентом Ленінградського державного університету Анатолієм Кирпичниковим був складений топографічний план у горизонталях. На цьому плані зафіксовані пониження від фортифікації у вигляді рову, який відокремлює два миси, де розташовані пункти Бабине-II на півночі, та Бабине-III на півдні, між якими пролягає ярок. Таким чином складається враження, що це єдина фортеця, в якій існувало захищене джерело води на випадок облоги. Пониззя рову зафіксоване і в профілі місцевості, що представлений у польовому щоденнику Д. І. Бліфельда [14].

У 1954 р. під час розкопок поселень біля Бабиного також був складений план в горизонталях і профіль місцевості, який пролягав через рів. Правда, на плані та профілі було відображене лише Бабине-III [25]. У статті А. В. Добровольський називає рів улоговиною [26, с. 40].

Прикро те, що коментар В. М. Даниленка про фортифікації так і не отримав відгуку на засіданні відділу. Більше того, факт присутності рову із поселеннями Бабине-II та Бабине-III не аналізувався й взагалі не згадувався у подальшому. Перш за все майбутньою провідною дослідницею бабинської культури С. С. Березанською, а також провідним дослідником Лівенцівсько-Каратаєвської фортеці С. Н. Братченком, який продовжив розкопки цієї пам'ятки після О. О. Міллера, та мав би навести аналогії фортифікаціям Левенцівсько-Каратаєвської фортеці синхронних і культурно близьких пам'яток [33, с. 68, рис. 3] (рис. 1).

До речі, мої нотатки про фортифікації у Бабиному-III в статті 2014 р. про суспільства бабинської культури [19, с. 247] також не отримали відгуків.

Висунуті спостереження і запитання В. М. Даниленка стосовно культури Бабине, фортифікації поселення Бабине-III, етнічної належності її носіїв так і не були надалі. Вони представлені в публікаціях самого Валентина Миколайовича. Навіть анонсований ним на суперобкладинці у книзі «Энеолит Украины» черговий том «Бронзовый век Украины» так і не вийшов у світ [23].

Згідно протоколу № 16 від 07.12.1954 р., Олена Федорівна Лагодовська наводила приклад кераміки із поселення на Княжій Горі на Дніпрі як певний аналог Бабиному-III [40, с. 80]. Ця пам'ятка досліджувалася ще М. Ф. Біляшівським на рубежі XIX і XX ст. Правда, Микола Федотович відносив керамічні матеріали із багатоваликовою орнаментацією до неолітичної епохи [13, с. 94, табл. XXI: 10–13; 38].

Також О. Ф. Лагодовська пропонувала вживати замість термінів «нижнє житло» і «верхнє житло» терміни «житло № 1» та «житло № 2», аби, як їй вважалося, не сталося плутанини [40, с. 80]. Ця пропозиція була застосована А. В. Добровольським у науковому звіті за 1954 р., а також в публікації 1957 р. [25; 26, с. 40–42, рис. 1]. Проте певна плутанина через це навпаки таки сталася. Адже археологічні матеріали ще в польових умовах були зашифровані саме із термінами «нижнє житло» та «верхнє житло», а в науковому звіті А. В. Добровольського за 1954 рік пояснень про зміни термінології не вказувалося. Більше того, С. С. Березанська змінила нумерацію будівель, названих житлами, у своїй публікації 1960 р. Тобто, житло № 2 зі звіту А. В. Добровольського вона іменувала як житло № 1, а житло № 1 навпаки змінила на житло № 2. Це була не помилка дослідниці, а свідома дія, оскільки нумерація споруд виправлена на плані А. В. Добровольського (рис. 2). Плутанина виявилася і з матеріалами цих будівель [3, с. 26–31, рис. 3; 25; 26]. Ця плутанина неодноразово перепубліковувалася і згодом продовжувалась протягом кількох десятиліть різними авторами.

О. Ф. Лагодовська також зазначила, що одне житло у вигляді землянки, інше глинобитне, «хоча матеріал начебто однаковий» [40, с. 80]. Як на мене, різні конструктивні типи споруд, яких назвали житлами, можуть свідчити про їхню різну функцію. Адже одне з них, наземне глинобитне, яке розташоване на східному

краю поселення паралельно рову, могло мати і захисне фортифікаційне призначення. А землянка в глибині поселення, вірогідно, саме і була житлом.

Насамкінець О. Ф. Лагодовська зробила висновок про матеріали різного часу на поселенні Бабине-ІІІ. Такий висновок вона висунула на підставі знахідки кістяної овальної пряжки із великим та малим отворами [40, с. 80].

У свій час, ще на початку ХХ ст., В. О. Городцов на основі типолого-стратиграфічних спостережень у курганах на Сіверському Дінці розділив поховання під насипами на чотири типолого-хронологічні групи: в ямах, в катакомбах, у зрубах, на горизонті та в насипах [22, с. 177–208]. У групі «в насипах», які В. О. Городцов вважав близькими до поховань у зрубах [22, с. 205], опинилося і поховання 9 кургану 2 Верхній Степок в маєтку Г. І. Хаджопуло з подібною до Бабиного-ІІІ «кістяною бляхою» із двома різновеликими отворами [21, с. 222, табл. IV: 39; 22, с. 284, табл. XIII: 3 (2(?))] та з подібною «кістяною бляхою» з подвійного (?) поховання 2–3 з кургану 1 біля хутора Бражковський [21, с. 223, табл. IV: 73; 22, с. 270, табл. XIII: 2(3(?))]. Крім того, в групі «в насипах» опинилося і поховання з бронзовими вудилами з Чорногорівки [21, с. 207, табл. XIII: 5–7]. Хоча В. О. Городцов відносив такі вудила до скіфської культури залізної доби, все ж таки він записав їх із певними обмовками до групи «в насипах» [21, с. 207]. Таким чином, всі предмети з різних комплексів опинилися на одній ілюстрації разом [22, табл. XIII: 2, 3, 5–7]. Оскільки для радянських археологів В. О. Городцов в умовах радянської командно-адміністративної системи був визначений в якості авторитета, попри певні помилки, то ця схема вживалася тривалий час. І це стосувалося не тільки висловлювання О. Ф. Лагодовської 1954 року. Варто навести приклади написаного В. А Іллінською та О. І. Тереножкіним розділу 5 «Племена скіфського періоду» в книзі «Нариси давньої історії УРСР» 1957 р. [34, с. 117, мал. на с. 118], а також працю Б. А. Шрамка 1962 р., де пряжки із Верхнього Степка й хутора Бражковського помилково позначалися як предмети із Чорногорівки [46, с. 162, рис.].

Підводячи підсумки, напрошуються певні висновки щодо ролі учасників дискусії 7.12.1954 р. та інших тогочасних до-

слідників Бабиного-III: А. В. Добровольського, Д. Т. Березовця, В. М. Даниленка, П. П. Єфименка, С. С. Березанської.

Д. Т. Березовець перший використав науковий термін по відношенню до поховання 1 кургану № 27 «пізньокатакомбне, близьке Бабине-III» у звіті про розкопки курганів біля села Кут [5, с. 27, табл. 56]. За яких умов це сталося? Тим більше, головним його науковим інтересом були середньовічні старожитності.

По-перше, Дмитро Тарасович, будучи в 1951 р. начальником Горностаївської експедиції, був знайомий із матеріалами розкопок поселення Бабине-III, адже загін Давида Ісааковича Бліфельда досліджував цю пам'ятку в складі Горностаївської експедиції під його керівництвом [8].

До того ж, Д. Т. Березовець ще від повернення з німецького полону [35, с. 184] з 1947 р. проводив розвідки та розкопки на Путівльщині, виявив чимало пам'яток різного часу [4; 6; 7; 9–11]. Він працював не один. До складу його експедицый залучалися й інші особи: В. І. Зубарєва, В. Й. Довженок, Д. Я. Телегін, С. С. Березанська (рис. 3) та ін. [35, с, 184]. Прикладом є, зокрема, і розкопки поселення Волинцеве («Городок»), де виявлені схожі до Бабиного-III матеріали [3, с. 32–33, рис. 7; 4]. Проте, для епонімної назви для цього кола пам'яток він обрав саме Бабине-III, а не окремий різновид орнаменту.

По-друге, Д. Т. Березовець був ще вільним від пізніше впровадженого С. С. Березанською терміну «культура багатоваликової кераміки», яка не брала участь у розкопках поселення Бабине-III. І він не використовував лише якусь окрему культурну ознаку для порівняння матеріалів із поселення Бабине-III з матеріалами поховань.

Більше того, Д. Т. Березовець впровадив термін «пізньокатакомбне, близьке Бабине-III» по відношенню до курганного поховання в ямі із горщиком з прокресленим, а не з багатоваликовим орнаментом.

Аркадій Вікторович Добровольський провів велику, хоча і незавершену, роботу із дослідження поселення Бабине-III. Він один із перших (поряд з Д. Т. Березовцем, В. М. Даниленком, П. П. Єфименком), хто поставив питання про необхідність виділення такого відповідного окремого «історико-культурного явища» як Бабине-III [26, с. 48].

Матеріали наукового звіту А. В. Добровольського використала в своїх публікаціях Софія Станіславівна Березанська для виокремлення й опису культури багатоваликової кераміки [2; 3].

Аркадій Вікторович був на середину 1950-х рр. як ніхто інший близький до виокремлення поховань культури поселення Бабине-ІІІ. Адже він ще в 1915 р. дослідив та опублікував результати розкопок Одеського кургану, де були присутні поховання суспільств цієї спільноти. Серед матеріалів поховань Одеського кургану були неорнаментовані горщики із трискладовим гостроребериим профілем. Також серед поховальних матеріалів Одеського кургану була наявна і кругла рогова пряжка з одним отвором раннього типу (як стало відомо набагато пізніше), котру можна було б співставити із роговою овальною пряжкою з бортиком навколо центрального отвору та невеликим додатковим отвором. Таке співставлення відкрило б можливість виокремлення цілої групи поховань доби бронзи, що поширені на значних просторах степової зони. Втім А. В. Добровольському це не вдалося здійснити через смерть 27 червня 1956 р.

Виокремлення поховань культури Бабине-ІІІ сталося через багато років, аж в першій половині 1970-х рр. Це вдалося Івану Опанасовичу Післярію після типолого-стратифіграфічного аналізу матеріалів із курганів біля Олександрівська, Лисичанського нафтоперегонного заводу, Трьохізбенки кол. Ворошиловградської області [36, с. 88–91]. В 1983 р. І. О. Післярій захистив кандидатську дисертацію за темою «Культура багатоваликової кераміки Східної України», де була зроблена періодизація типів поховань, а також періодизація типів рогових/кісткових пряжок та їх відповідність типам поховань [37]. На сьогодні ця періодизація матеріалів є актуальною і досі використовується іншими дослідниками в своїх побудовах.

Софія Станіславівна Березанська згідно існуючої багаторічної історіографічної традиції вважалася провідною дослідницею культури багатоваликової кераміки, яка першою виділила цю культуру в 1960 р. Втім, як свідчать документи, висновки про окрему культуру поселення Бабине-ІІІ зробили до неї інші дослідники: Д. Т. Березовець в 1952 р., В. М. Даниленко в 1954 р., П. П. Єфименко в 1956 р., А. В. Добровольський у 1956 р.

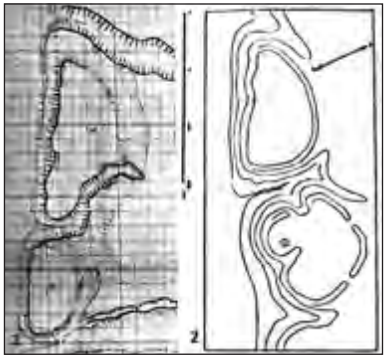

Рис. 1. Загальний план поселень Бабине-II та Бабине-III на р. Конці, укладений А. М. Кирпичниковим 9.11.1951 р. (1); план укріпленого поселення на Мертвому Дінці, складений О. О. Міллером в 1929 р. (2).

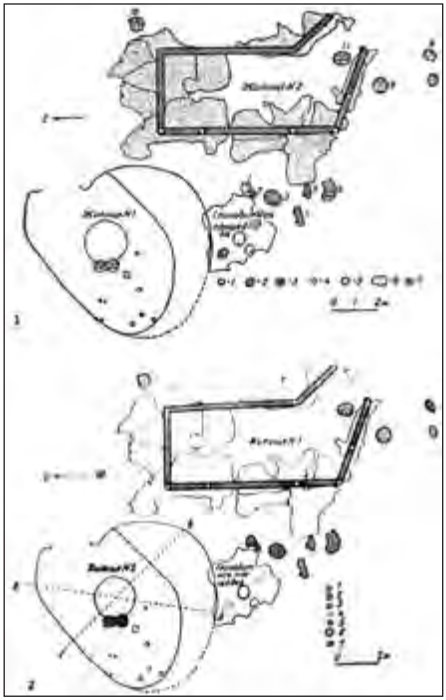

Рис. 2. План будівель на поселенні Бабине-III, за А. В. Добровольським, 1957 р. (1) та С. С. Березанською, 1960 р. (2).

Рис. 3. С. С. Березанська (*внизу справа*) зі старшими дослідниками Бабиного-III Д. Т. Березовцем (*вгорі зліва*) та Д. Я. Телегіним (*в центрі*) на Путівльщині під час досліджень поселення Волинцеве («Городок») Сеймінською експедицією ІА АН УРСР в 1953 р.

Ба більше, С. С. Березанська не брала участь в польових дослідженнях Бабиного-ІІІ ані з Д. І. Бліфельдом та Д. Т. Березовцем в 1951 р., ані з Д. Я. Телегіним в 1953 р., ані з А. В. Добровольським у 1954 р. Її польове вивчення багатошарового поселення Волинцеве («Городок»), де виявилися й матеріали з багатоваликовою керамікою, також не було цілком самостійним, адже в експедиції брали участь її старші колеги й наставники. Той же самий Дмитро Тарасович Березовець, який ще раніше в 1952 р. зробив висновок про окрему культуру типу Бабине-ІІІ. А також в експедиції 1954 р. працював ще один старший колега – Дмитро Якович Телегін [43], який в 1953 р. досліджував Бабине-ІІІ.

Показовим також виявилося мовчання Софії Станіславовни на обговореннях результатів дослідження поселення Бабине-ІІІ А. В. Добровольським на засіданні відділу археології первісного періоду ІА АН УРСР, а також на VIII науковій конференції ІА АН УРСР 1956 р. С. С. Березанська була присутня, але питань не ставила і коментарів не робила. Не відомі також жодні дані про її доповіді з приводу Бабиного-ІІІ до моменту смерті А. В. Добровольського.

Тож, чи була С. С. Березанська ученицею А.В. Добровольського? Точно – ні. Адже навіть у співавторах по розділу 4 в книзі «Нариси історії Української РСР» 1957 р. виявилася не С. С. Березанська, а В. І. Канівець [34, с. 6]. Всі наробки вона отримала у спадок від згаданих вище попередників. Її вчителем був директор Інституту археології АН УРСР академік П. П. Єфименко.

У 1960 р. в журналі «Советская археология» в Москві С. С. Березанська опублікувала статтю із висновком про виділення культури багатоваликової кераміки [3, с 26–41]. Але ж такий висновок лунав і до неї з вуст її старших колег, яких вона не зважила згадати. Проте публікація у центральному радянському археологічному виданні вважалася важливішою та більше сприяла активізації інтересу до цієї проблематики. Адже кераміка з багатоваликовою орнаментацією виявилася досить поширеною.

Закономірними виявилися статті з критикою ідеї виділення окремої культури з багатоваликовою орнаментацію через те, що подібна кераміка була відома в пізньокатакомбних похованнях

на Середньому Доні та на Сіверському Дінці. Це – роботи Т. Б. Попової [39, с. 42–50], Б. О. Латиніна [32, с. 53–71].

Причина в невизнанні колегами культури багатоваликової кераміки С. С. Березанської крилася у відсутності критеріїв виокремлених поховань та невдалій назві. Невдалість цієї назви полягала в тому, що багатоваликова орнаментація була характерною в першу чергу для пізніх пам'яток середньодонської катакомбної культури. Ба більше, багатоваликова орнаментація не виявилась переважаючою на поселенні Бабине-ІІІ. Там були й інші типи орнаментації: прокреслений, шнуровий, відбитки пальців, із залискованою поверхньою. Та й взагалі на Бабиному-ІІІ домінувала неорнаментована кераміка.

Всі ці особливості Софія Станіславівна тривалий час ігнорувала. І лише в 1998 р. визнала власну поразку перед невирішеною проблемою [1, с. 60–65]. Культура, яку вона назвала власним дітищем, насправді виявилася чужою, котру виділила не вона, а її забуті старші колеги, і нарекли її зовсім іншим, епонімним ім'ям.

Ще одною прикрою помилкою С. С. Березанської стало ігнорування виявлених ще Д. І. Бліфельдом, а потім В. А. Добровольським об'єктів фортифікації на поселенні Бабине-ІІІ. Про ці споруди йшлося, до речі, і під час дискусії на засіданні відділу первісної археології ІА 7.12.1954 р. Як наслідок декілька поколінь дослідників отримали викривлене уявлення про культуру Бабине, її роль і місце серед інших пам'яток доби бронзового віку. Зокрема, схожість фортифікацій на Бабиному-ІІІ та Ливенцівсько-Каратаєвською фортецею стала б додатковою підставою для зближення цих пам'яток та об'єднання їх в єдину археологічну спільноту. До речі, в дослідженні так званої кам'янсько-ливенцівської групи пам'яток, яку виділили у свій час В. Д. Рибалова, а потім С. Н. Братченко, досі існує подібна проблема, з якою не могла впоратись С. С. Березанська. На території цього культурного утворення відомі поселення, але невідомі поховання. Проте на тій самій території відомі поховання бабинської культури. Такі ж самі безкерамічні поховання із пряжками [20, с. 148]. Такого ж типу, як на Бабиному-ІІІ, пряжка відома і в житлі № 6 на Кам'янському поселенні в Криму [42, с. 23, рис. 3: 6; 20, с. 147, рис. 7: 2]. До речі, там також був знайдений архаїчний

кістяний дископодібний псалій із шипами [41, с. 178–181; 42, с. 23, рис. 3: 1; 20, с. 146–147, рис. 7: 1].

Певний внесок у розуміння нової культури зробив Петро Петрович Єфименко. Адже ще в довоєнні роки він виявляв пам'ятки з багатоваликовою керамікою на Середньому Дону та зробив висновки про їхній відносно пізній характер до катакомбних пам'яток.

На засіданні секції археології первісності VIII Конференції ІА АН УРСР зібралося 28 учених із різних республік СРСР. Доповідь А. В. Добровольського на тему «Розкопки поселення бронзового віку Бабине-III» не викликала дискусії. Мовчала і С. С. Березанська.

Але, підводячи підсумки засідання секції археології первісності, директор ІА АН УРСР П. П. Єфименко щодо доповіді А. В. Добровольського зауважив, що «*настав час внести ясність у культуру, представлену пам'яткою Бабине-III*» [28, с. 22 (92)].

Через чотири місяці 27 червня 1956 року Аркадій Вікторович Добровольський помер. Напрацьовані А. В. Добровольським матеріали директор ІА АН УРСР П. П. Єфименко передав для роботи С. С. Березанській.

Утім, вже в наступному 1957 р. вийшла в світ книга «Нариси стародавньої історії Української РСР», де Бабине-III разом із Княжою горою, Волинцевим, Садом Шевченка розглядається в межах кола пізньокатакомбних пам'яток, хоча вже за пізньобронзової доби [34, карта між сс. 88 та 89]. В якості автора відповідного 4 розділу виступали А. В. Добровольський і В. І. Канівець [34, с. 6]. Для А. В. Добровольського це виявилося ще однією посмертною роботою.

Насамкінець зазначу, що в 2022 р. внаслідок підриву російськими окупантами Каховської дамби затоплене водами Каховського водосховища поселення Бабине-III знову виявилося на поверхні. Після звільнення від окупантів буде новий шанс для археологічного дослідження на сучасному рівні цієї надважливої пам'ятки. Господи, даруй Перемогу!

Джерела та література

1. **Березанская С. С.** КМК – культура или керамический стиль? *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК).* Запорожье, 1998. С. 60–65.

2. **Березанская С. С.** О погребениях культуры многоваликовой керамики. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*: сборник научных трудов. 1962. Вып. 4. С. 5–15.

3. **Березанская С. С.** Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине. *Советская археология*. 1960. № 4. С. 26–41.

4. **Березанская С. С.** Отчет о работе Левобережной Сейминской экспедиции сентябрь-октябрь 1953 г. (исследование двух поселений эпохи бронзы и раннего железа). *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. е. Справа 1953/8.

5. **Березовец Д. Т.** Отчет о раскопках Горностаевской экспедиции курганов в с. Марьинском Апостоловского района Днепропетровской области. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. е. Справа 1952/1.

6. **Березовец Д. Т.** Отчет о раскопках раннеславянского поселения и могильника около с. Волынцево Путивльского района Сумской области 1948 г. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. е. Справа 1948/10.

7. **Березовец Д. Т.** Отчет об археологических работах на Путивльщине в 1953 г. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. е. Справа 1953/8-б

8. **Березовец Д. Т., Блифельд Д. И.** Отчеты Горностаевской археологической экспедиции 1951 г. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. е. Справа 1951/3.

9. **Березовець Д. Т.** Звіт про археологічні досліди на Путивльщині в 1947 та 1948 рр. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. е. Справа 1948/10.

10. **Березовець Д. Т.** Звіт про розвідки в Путивльщині в 1947 р. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. е. Справа 1947/30.

11. **Березовець Д. Т.** Попередній звіт про роботу Путивлівської експедиції 1947 р. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. е. Справа 1947/30.

12. **Биляшевский Н. Ф.** *Княжа гора*. Киев: Издание журнала «Киевская старина», 1891. 9 с.

13. **Біляшівський М. Ф.** Розшуки на місці стоянки неолітичної доби біля могили Т. Шевченка. *Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні досліди року 1925*. ВУАК. Київ, 1926. С. 94–95.

14. **Блифельд Д. И.** Раскопки в с. Бабино Рогачикского района Херсонской области в 1951 г. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. е. Справа 1951/3-б: Дневник начальника отряда Горностаевской экспедиции ИА АН УССР Д. И. Блифельда.

15. **Братченко С. Н.** Каменско-ливенцовская группа памятников. *Археология Украинской ССР*. Том 1. Киев: Наукова думка, 1985. С. 458–462.

16. **Братченко С. Н.** Культура многоваликовой керамики. *Археология Украинской ССР*. Том 1. Киев: Наукова думка, 1985. С. 451–458.

17. **Братченко С. Н.** Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*. Вип. 6. Луганськ: Вид-во Східн. націон. ун-ту, 2006. С. 32–310.

18. **Братченко С. Н.** *Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы*. Киев: Наукова думка, 1976. 251 с.

19. **Василенко А.** О названии обществ бабинской культуры. *Studii de Preistorie. Arie Pontică. In honorem Dr. Ion Pâslasru*. Mangalia: Callasprint, 2014. P. 241–356.

20. **Василенко А. И.** О щитковых псалиях с шипами бабинской культуры (к вопросу о происхождении колесничества). *Происхождение и распространение колесничества*. Луганск: Глобус, 2008. С. 129–164.

21. **Городцов В. А.** Материалы археологических исследований на берегах р. Донца Изюмского уезда Харьковской губернии. *Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г.* Под ред П. Уваровой. Том 1. М.: Тов-во типогр. А. И. Мамонтова, 1905. С. 226–514.

22. **Городцов В. А.** Результаты археологических исследований в Изюмском уезде. *Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г.* Под ред. П. Уваровой. Том 1. М.: Тов-во типогр. А. И. Мамонтова, 1905. С. 174–225.

23. **Даниленко В. Н.** *Энеолит Украины. Этноисторическое исследование*. Киев: Наукова думка, 1974. 174 с.

24. **Добровольський А. В.** Документи особистого фонду А. В. Добровольського. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. 38.

25. **Добровольский А. В.** Отчет о раскопках поселения бронзового века Бабино-III 1954 г. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. е. Справа 1954/2-а.

26. **Добровольский А. В.** Поселение бронзового века Бабино III. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Вып. 7. Киев, 1957. С. 40–48.

27. **Добровольский А. В.** Раскопки кургана в предместии Одессы Слободка-Романовка. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. XXXII. Одесса, 1915. С. 123–146.

28. Документы VIII научной конференции Института археологии АН УССР 21.02 – 24.02.1956 г. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Оп. 1. Справа 282. 215 арк.

29. **Кривальцевич Н. Н.** Многоваликовая керамика на территории Беларуси. *На пошану Софії Станіславівни Березанської*: збірник наукових праць. Київ: Шлях, 2005. С. 149–156.

30. **Кривцова-Гракова О. А.** Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. *Материалы и исследования по археологии*. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1955. № 46. 162 с.

31. **Лагодовская Е. Ф., Макаревич М. Л., Шапошникова О. Г., Фурманская А. И., Березовец Д. Т.** Отчет о работах Никопольско-Гавриловской археологической экспедиции за 1953 г. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. е. Справа 1952–1953/1-е.

32. **Латынин Б. А.** К вопросу о памятниках с так называемой многоваликовой керамикой. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*. Вып. 6. Л., 1964. С. 53–71.

33. **Миллер А. А.** Археологические работы Северо-Кавказской экспедиции Академии в 1926–1927 г. *Сообщения Государственной Академии*

Института истории материальной культуры. Вып. II. Л.: Издание Государ. Академии истории материальной культуры, 1929. С. 60–122.

34. *Нариси стародавньої історії Української РСР*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. 424 с.

35. **Осадчій Є. М., Приймак В. В.** Пам'ятки біля с. Волинцеве: дискусійні аспекти. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я*. Харків, Полтава: Майдан, 2023. С. 184.

36. **Писларий И. А.** О двух культурно-хронологических группах погребений в срубах бассейна Северского Донца. *Новейшие открытия советских археологов*: тезисы докладов конференции. Ч. 1. Киев, 1975. С. 89–91.

37. **Писларий И. А.** *Культура многоваликовой керамики Восточной Украины*. Автореф. дисс. … канд. истор. наук. М., 1983. 22 с.

38. **Пислару І.** Княжа гора; з історії досліджень. *Див. роботу в цьому збірнику.*

39. **Попова Т. Б.** К вопросу о многоваликовой керамике. *Советская археология*. 1960. № 4. С. 42–50.

40. Протокол № 16 от 7 декабря 1954 г. Протоколи №№ 1 – 21 засідань співробітників відділу археології первісного суспільства 13.01 – 28.12.1954 р. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Оп. 1. Справа 227. Арк. 78–82.

41. **Рыбалова В. Д.** Костяной псалий с поселения Каменка близ Керчи. *Советская археология*. 1966. № 4. С. 178–181.

42. **Рыбалова В. Д.** Поселение Каменка в Восточном Крыму. *Археологический сборник государственного Эрмитажа*. Вып. 16. Л.: Аврора, 1974. С. 19–49.

43. **Телегин Д. Я.** Отчет о работе неолитического отряда Левобережно-Сейминской экспедиции 1953 г. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. е. Справа 1953/8-а.

44. **Телегин Д. Я.** Отчет о работе разведывательного отряда Никопольско-Гавриловской археологической экспедиции 1953 г. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. е. Справа 1953/1-б.

45. **Телегін Д. Я.** Фотоальбоми з особистого фонду Д. Я. Телегіна. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*.

46. **Шрамко Б. А.** *Древности Северского Донца*. Харьков: Изд-во Харьковского государственного университета, 1962. 402 с.

Andrii VASYLENKO

Discussion of 7.12.1954 Regarding the Settlement Babyne-III

Summary

The article deals with the initial stage of research into the settlement of the Bronze Age Babyne-III and the identification of a separate archaeological culture. The attached document of the protocol of 7.12.1954 of the meeting of the Department of Archaeology of Primitive Society of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR and other archival documents shed light on this period of the development of archaeological science. In particular, the role of such scientists as D.T. Berezovets, A.V. Dobrovolskyi, V.M. Danylenko, P.P. Yefymenko was important in identifying the new archaeological culture. The

importance of the information included lies in the fact that now the significant contribution of these scientists is almost forgotten and undervalued.

Keywords: *Babyne-III, Babyne culture, Multi-roller pottery culture, the Bronze Age of Eastern Europe.*

УДК 903.4(477.53-22)"638.3"(092 Щербаківський)

Ігор КОРОСТ

ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ – АВТОР ПЕРШОЇ АРГУМЕНТОВАНОЇ ГІПОТЕЗИ ЩОДО ІДЕНТИФІКАЦІЇ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА З МІСТОМ ГЕЛОНОМ

Публікація присвячена аналізу статті Вадима Щербаківського «Географічне положення міста Гелон Геродота» (1930 рік) та причинам, що спонукали вченого до її підготовки.

Ключові слова: *Більський мікрорегіон, Більське городище, історія вивчення, археологічні дослідження, стародавнє місто Гелон, Вадим Щербаківський, Василь Городцов.*

2026 рік позначений важливою датою – 120-літтям від початку археологічних досліджень Більського городища – найбільшої фортеці скіфського часу в Європі [4]. Історія вивчення цієї масштабної й унікальної пам'ятки нерозривно пов'язана із питанням щодо можливості її ототожнення зі стародавнім містом Гелон, описаним Геродотом [3].

Зазначимо, що вперше припущення про можливість локалізації Гелону на Ворсклі (або на Орілі) висловив ще Василь Татищев [12, с. 149]. Василь Городцов, провівши перші доволі значні археологічні дослідження на Більському городищі, надалі жодного разу не розглядав питання співставлення фортеці зі вказаним містом [21, с. 346, зноска 7]. Відзначимо й те, що видатний учений, професор Б. А. Шрамко, після 15-річної (з перервами) роботи у межах цієї грандіозної пам'ятки, в 1969 році висловив аргументовану думку, що Більське городище може ототожнюватися із Гелоном. Разом із цим дослідник акцентував увагу на

тому, що вказаний об'єкт є масштабним ремісничим, торгово-економічним, політичним центром Лісостепової Скіфії, а його утворення сягає ще архаїчного періоду [15, с. 275]. Надалі вчений зібрав масу доказів для підтвердження цієї гіпотези, представивши основні з аргументів у своїй широко відомій монографії [18].

У контексті вище вказаного надзвичайно важливою є стаття Вадима Щербаківського «Географічне положення міста Гелон Геродота». Її вихід у світ датується 1930 роком. Матеріали стали складовою частиною збірника з нагоди ювілею Влодзімєжа Деметрикевича [2, с. 9; 22]. У статті вперше наведено аргументи про те, що Більське городище дійсно може ідентифікуватися із містом Гелон, описаним Геродотом [19, с. 77]. Серед підготовлених Вадимом Щербаківським матеріалів міститься план городища, на якому чітко позначено Західне, Східне, Велике укріплення Більського городища (рис. 1). Ці об'єкти науковець розглядав як цілісний комплекс. До меж останнього Вадим Щербаківський включав і Куземинське укріплення. При цьому, за даними вченого, протяжність фортифікацій цього масштабного городища досягала понад 28 км [21, с. 346]. Дослідник відобразив на плані й внутрішні захисні споруди у межах пам'ятки, додаючи, що таких «поперечних» валів за скіфських часів могло бути декілька. Аналізуючи дані колег (Василя Ляскоронського, Олексія Бобринського, Миколи Макаренка, Василя Городцова) та співставляючи їх із повідомленням Геродота, Вадим Щербаківський дійшов важливого висновку, що могутня фортеця біля с. Більськ може бути залишками міста Гелон [1, с. 54–90; 3, с. 204–205]. При цьому Західне укріплення визначалося вченим як «давня головна цитадель».

У межах цієї пам'ятки, за даними Вадима Щербаківського, локалізуються зольники[1], що містять чимало давніх знахідок: ліпної та гончарної кераміки, кісток тварин, предметів мистецтва й побуту [21, с. 346]. При цьому вчений акцентував увагу на тому, що на інших поселеннях «цього терену»[2] зольників виявлено мало. Важливим є висновок Вадима Щербаківського, що

[1] Вадим Щербаківський вживає термін, яким широко послуговувався Василь Городцов [4, с. 94]. До прикладу, у цей час використовувався й термін «попелище» [9, с. 233]. Вказане ще раз, як видається, доводить факт тісної наукової співпраці Василя Городцова і Вадима Щербаківського.

[2] Очевидно, мається на увазі величезна площа Більського городища та його округи – *Автор*.

Рис. 1. Більське городище. План.
За Вадимом Щербаківським, 1930.

Рис. 3. Вигляд із валу цитаделі Гелону (Більськ).
Фото Вадима Щербаківського. Рік зйомки й особи на фото – невідомі.

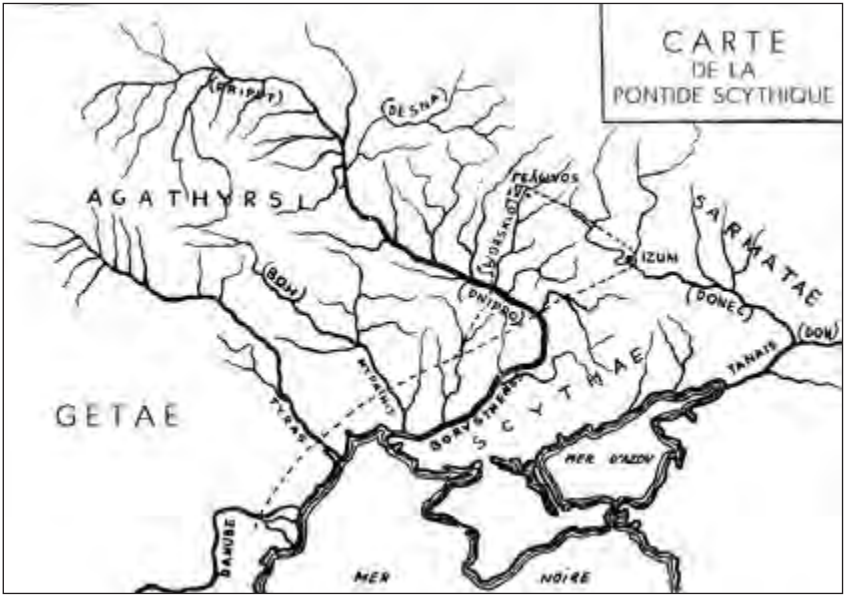

Рис. 2. Карта із позначенням імовірного шляху військ Дарія I до Гелону. *Автор Вадим Щербаківський, 1930.*

найбільшого розквіту городище досягає в VI ст. до н. е. Уважати так ученому дозволив аналіз знахідок (передусім, місцевої та античної кераміки) із досліджень Василя Городцова. Важливо вказати й на те, і це особливо важливо, що при описі Більської фортеці Вадим Щербаківський відчутно спирався на результати розкопок російського археолога. Зокрема, вказується датування античної кераміки – VI ст. до н. е. При цьому Вадим Щербаківський цитує Василя Городцова, виділяючи «черепки, що походять з Мілету і прикрашені характерними мотивами тварин, і грецькі черепки, прикрашені смугами чорного лаку на червоному тлі». Звернемо увагу й на твердження вченого, що на Більському городищі трапляються античні глиняні вироби III ст. до н. е., але їх дуже мало. Аналізуючи місцеву кераміку, Вадим Щербаківський вказує, що вона «типова для кінця гальштатської доби на території України». При цьому вчений виділив уламки ручок чорнолискованих черпаків із роговими відростками, часто прикрашені узором з білою інкрустацією. Вказано було й про виявлення кераміки найпростіших форм, із чорнолискованою поверхнею [21, с. 346, 348].

Приділимо особливу увагу висновку вченого, що в межах Більської фортеці, «попри найретельніші дослідження Городцова», не виявлено кераміки (ні античної, ні місцевої), більш пізньої за VI та V ст. до н. е. Відповідно, це підштовхнуло Вадима Щербаківського до думки, що наприкінці VI ст. до н. е. життя в межах фортеці згасає й тутешнє населення сюди вже не повертається [21, с. 348]. Відразу вкажемо на те, що висновок про відсутність кераміки (місцевої чи імпортованої) на Більському городищі, пізнішої за VI та V ст., спростовується при огляді результатів робіт сучасних дослідників [напр.: 7]. У доповнення цього слід зазначити, що населенню Більського городища вже в третій чверті VII ст. до н. е. вдалося налагодити торговельні відносини з грецькими центрами Північного Причорномор'я, передусім, із факторією Березань, дещо згодом – із Ольвією. Як свідчать сучасні дослідники фортеці, античні товари безперервно постачалися на цю територію до кін. IV ст. до н. е. [20]. Важливо вказати й на те, що на момент підготовки статті Вадимом Щербаківським ще не проводилися роботи на Східному укріпленні

[14, с. 25–43] та поселеннях його округи. Відповідно, аналізувалися лише дані розкопок Василя Городцова (а це матеріали, переважно, із Західного укріплення, селищ Царина Могила, Довжик, курганного могильника Скоробір [4]), які були єдиними з відомих на момент 1929 року, коли й готувалася до друку робота «Географічне положення міста Гелон Геродота».

У своїй статті Вадим Щербаківський не оминув і тему часу зведення фортифікацій Більського городища. Вчений дотримувався думки, що це відбулося до приходу на ці території греків або ж відразу після цього моменту; за умови другого варіанту – будівництвом захисних споруд здійснювалося під проводом вказаних переселенців, «звиклих жити в укріплених містах» [21, с. 348].

Цікавою є й висловлена Вадимом Щербаківським у статті думка, що на теренах України «землеробське населення жило задовго до доби Гальштату і воно жило там безперервно, зберігаючи деякі традиції від доби енеоліту з її розписною керамікою, протягом всього бронзового віку, переходячи потім до залізного та до появи скіфів». На думку вченого, це населення втрималося (щонайменше в лісовій частині України) після навали кочовиків та мешкало тут до християнської доби або навіть пізніше [21, с. 350].

Аналізуючи матеріали з Більського городища, Вадим Щербаківський вказав, що тут грецьке гончарство конкурувало із місцевим. На його думку, античні вироби сюди постачалися для задоволення культових потреб. І цим пояснюється той факт, як вважав учений, що на аналізованій території проживало так багато греків.

Щодо будинків та храмів у цій місцевості, то вони, на переконання дослідника, були зрубного типу, із горизонтально покладеними дерев'яними колодами [21, с. 351]. Уже в ході перших розкопок після Другої світової війни це твердження було спростоване [6, с. 6–11; 10; 13, с. 23–27]. Хоча, досліджуючи Східне укріплення, Борис Шрамко на певному етапі свідчив про житла зрубного типу (без дерев'яного каркасу) в межах цієї пам'ятки [16, с. 4]. Надалі вчений вказував, що більшість споруд у межах укріплення являли собою зруби без вертикальних стовпів (але при цьому відзначався й факт виявлення землянок). Однак, конструкція унікального храму із дерев'яними колонами, відкритого професором у 1984 році, все ж була іншою [17, с. 13–15, рис. XI; XII: 1; XIII: 1].

У контексті проблематики локалізації древнього Гелону в аналізованій статті 1930 року Вадим Щербаківський запропонував власне бачення шляху до вказаного міста війська Дарія І в 512 році до н. е. Маршрут вчений відобразив на спеціальній карті [21, с. 354–359] (рис. 2).

Цікаво простежити причини, що підштовхнули Вадима Щербаківського до написання цієї статті. Як зазначав сам дослідник, матеріали він підготував, прагнучи привернути увагу європейських вчених до результатів розкопок Василя Городцова та визначити їх цінність для історії [21, с. 346, зноска 7]. Аналіз статті Вадима Щербаківського вказує на те, що він довіряв даним вказаного російського археолога, оперував ними, знав головні підсумки. Усе це наводить на думку, що дослідники тісно спілкувалися, принаймні, на певному етапі. Відомо, що Василь Городцов приїздив до Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства в 1915 році. Як відомо, у той час на посаді завідуючого археологічного відділу закладу працював саме Вадим Щербаківський. Відповідно, це наштовхнуло сучасних істориків на думку, що обидва дослідники разом, цілком можливо, могли відвідати Більське городище [1, с. 101; 8, с. 136–137; 11, с. 50]. Додавала впевненості цій думці і світлина, вміщена до статті Щербаківського (рис. 3). Але аналіз нових матеріалів вносить певні корективи щодо цього питання. З опублікованих щоденників Василя Городцова стало відомо, що археолог після розкопок на Більському городищі був у тогочасній Полтавській губернії два рази: у березні та травні 1915 року. У першому випадку він працював у Полтаві, у другому – в Гінцях. Перебуваючи в Полтаві 10–13 березня 1915 року, Василь Городцов детально вивчав археологічний відділ згаданого музею, брав участь у засіданнях, на яких розглядалася проблематика розбудови закладу, а також обговорювалися питання дослідження минулого Полтавської губернії [5, с. 330–333, 361–362, 364–365]. Дані, опубліковані в щоденниках[3], не підтверджують спільну поїздку Вадима Щербаківського та Василя Городцова на Більське городище. Тож, питання

[3] Автор цієї публікації розглядає опубліковані щоденники досить скептично, оскільки матеріали подекуди видані в уривках, наявні певні прогалини, що не дають можливості повноцінно розглядати деякі події із життя Василя Городцова.

датування фотознімку та людей, зафіксованих на ньому, залишається відкритим.

Повертаючись до розгляду наукової співпраці між Василем Городцовим та Вадимом Щербаківським, зосередимо увагу на двох важливих моментах. По-перше, відзначимо те, що під час приїзду до Полтави в березні 1915 року, російський археолог, з дозволу завідуючого археологічного відділу[4] Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, працював із колекціями весь вечір, до пізньої ночі. У травні ж 1915 року Василь Городцов та Вадим Щербаківський, беручи участь у дослідженнях Гінцівської стоянки, спільно проживали в будинку на краю лісу на Удаї [5, с. 332, 364]. Але коли саме розпочалася співпраця дослідників і за яких умов – це повинно стати предметом розгляду в окремій публікації.

Джерела та література

1. **Гавриш П. Я., Копил В. В.** *Загадка стародавнього Гелона*. Полтава: Дивосвіт, 2010. 212 с.

2. **Гавриш П. Я.** Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. Полтава: АСМІ, 2016. 239 с.

3. **Геродот**. Історії в дев'яти книгах. Переклад, передмова та примітки А. О. Білецького. Київ: Наукова думка, 1993. 575 с.

4. **Городцов В. А.** Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 году. *Труды четырнадцатаго археологическаго съезда в Чернигове 1909*. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1911. Т. III. С. 93–161.

5. **Городцов Василий Алексеевич**. *Дневники ученого. 1914–1918:* Из собрания Государственного исторического музея. В 2 кн. Отв. ред. А. Д. Яновский. Москва: ГИМ, 2019. Кн. 1. 544 с.

6. **Граков Б. Н., Елагина Н. Г.** Отчет о раскопках Скифской экспедиции Исторического ф-та МГУ на Бельськом городище в 1958 г. *Науковий архів Інту археол. НАН України*. Ф. е. Справа 1958/30.

7. **Задніков С. А.** *Античний посуд другої половини V–IV ст. до н. е. з Більського городища.* Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2023. 330 с.

8. **Корост І.** Комплекс пам'яток території й округи Більського городища: головні підсумки робіт на початковому етапі дослідження. *Археологія*. 2025. № 2. С. 111–146.

9. **Мироненко К. М., Супруненко О. Б.** До публікації звіту про розвідку на Більському городищі 1927 р. М. К. Фукса. *Археологічні дослідження Більського городища – 2020*. Київ, Котельва: Центр пам'яткозн. НАН України і УТОПІК, 2021. С. 223–250.

[4] Посада Вадима Щербаківського на той час – *Автор.*

10. **Снитко И. А., Маляревская А. А.** Графическая реконструкция землянки раннескифского времени по материалам раскопок 1958 года на Западном укреплении Бельського городища. *Західне укріплення: зольник № 11 (1958 р.)*. Шрамко Б. А., Шрамко І. Б., Заднiков С. А. Харків, Котельва: Майдан, 2018. С. 291–298 (Археологічний комплекс «Більське городище». Вип. 1).

11. **Супруненко О. Б.** Об'єкти археологічної культурної спадщини. *Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Котелевський район*. Полтава: ACMI, 2018. С. 25–158.

12. **Татищев В. Н.** *История Росийская.* Собрание сочинений. М., Л.: Издво АН СССР, 1994. Т. 1, ч. 1. 500 с.

13. **Шрамко Б. А.** Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции Харьковского гос. университета 1958 г. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. е. Справа 1958/31.

14. **Шрамко Б. А.** Отчет о роботе Скифо-славянской экспедиции Харьковского гос. университета в 1959 г. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. е. Справа 1959/29.

15. **Шрамко Б. А.** Исследования Западного и Восточного Бельского городищ. *Археологические открытия 1968 г.* М.: Наука, 1969. С. 273–275.

16. **Шрамко Б. А.** Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1970 г. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. е. Справа 1970/70.

17. **Шрамко Б. А.** Отчет об археологических исследованиях Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1984 году. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. е. Справа 1984/110.

18. **Шрамко Б. А.** *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).* Киев: Наукова думка, 1987. 174 с.

19. **Шрамко Б. А.** О достоверности сведений Геродота о гелонах. *Полтавський археологічний збірник. Пам'яті В. М. Щербаківського (1876–1957).* Полтава: Археологія, 1995. Число 4. С. 71–79.

20. **Шрамко І. Б.** Більське городище. *Велика українська енциклопедія*. URL: https://vue.gov.ua/Більське городище (дата звернення: 12.04.2026).

21. **Щербаківський В.** Географічне положення міста Гелон Геродота. *Археологічні дослідження Більського городища – 2016*. Київ, Котельва: Центр пам'яткозн. НАН України і УТОПІК, 2017. С. 343–360.

22. **Sčerbakivskyj V.** La situation géographique de la ville de Gelone d'Hérodote. *Bibljoteka Prehistoryczhna*. Poznań, 1930. T. I: Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. dr. Włodzimierza Demetrykiewicza. P. 265–286.

Ihor KOROST

Vadym Shcherbakivskyi – Author of the First Argumentized Hypothesis Concerning Identification of Bilsk Site of Ancient Settlement as Gelon City

Summary

This publication is devoted to an analysis of Vadym Shcherbakivsky's article «The Geographical Location of Herodotus' City of Gelon» (1930) and the reasons that prompted the researcher to write it. Particular attention is paid to the cartographic

materials and photograph included in the article. It highlights certain aspects of the scientific collaboration between Vadym Shcherbakivsky and Vasyl Horodtsov.

Keywords: *Bilsk microregion, Bilsk hillfort, history of research, archaeological research, the ancient city of Gelon, Vadym Shcherbakivsky, Vasyl Horodtsov.*

УДК 904(477.53)"-09/-06"

Віктор ПРИЙМАК

КОМПЛЕКС ПАМ'ЯТОК БІЛЯ с. ГОРОДИЩЕ на р. МНОГА ТА ПРОБЛЕМИ ХРОНОЛОГІЇ СТАРОЖИТНОСТЕЙ VIII–IX ст. СЕРЕДНЬОЇ ТЕЧІЇ СУЛИ

Про матеріали XI ст., отримані внаслідок польових робіт В. М. Щербаківського на курганному некрополі біля с. Городище у Середньому Посуллі.

Ключові слова*: В. М. Щербаківський, комплекс пам'яток біля с. Городище на р. Многа, колонка історико-культурного розвитку Середнього Посулля, пам'ятки волинцевського типу, роменська культура, давньоруський час.*

У публікації оцінюється значення матеріалів, отриманих внаслідок польових робіт В. М. Щербаківського на одному із курганних некрополів Дніпровського Лівобережжя – біля с. Городище в Посуллі. Могильник з напільної сторони від укріпленого поселення є складовою частиною комплексу пам'яток (городище, селище, 2 курганних могильники). Многинський (Городищенський) комплекс роменсько-давньоруської доби на р. Удай [6; с. 23–28, 37, 39–45, рис. 1–8] розташований між сс. Городище і Вороньки Чорнухинської селищної територіальної громади (у дещо зменшеному вигляді її територія і склад аналогічні Чорнухинському району Полтавської обл. до здійснення останньої за часом адміністративної реформи). Історія польових досліджень комплексу пам'яток біля с. Городище достатньо повно викладена у томі «Зводу» по Чорнухинському р-ну Полтавської обл. [3, с. 162–168]. Як середньовічне місто Многа він згадується саме під такою назвою у писемних джерелах козацької доби. Можна припускати, що цей топонім міг

відноситися й до давньоруського етапу існування поселення. Для давньоруської доби – це найбільший населений пункт на р. Многа, проте відносити його до числа давньоруських «міст» немає підстав. Центрами найменших адміністративних одиниць – волостей-сотень, подібних до розташованої у Посуллі на р. Суха Лохвиця, Многа та Удай, могли бути не лише міста, а й сільські населені пункти [10, с. 185–186].

Дослідження В. М. Щербаківського на комплексі біля с. Городище обмежились роботами на великому курганному могильнику, поряд із городищем. Матеріали цих розкопок, як і дані про їх місцезнаходження, втрачені. План могильника також відсутній, хоча є підстави вважати, що він існував. Це спонукає продовжити пошуки серед документації музеїв та архівів. Опубліковані креслення не пограбованих поховань та описи, зроблені В. М. Щербаківським, аргументують його припущення про значні розміри курганного могильника. На час його досліджень насипи некрополя були майже повністю знищені, з часом їх сліди взагалі втратились. У 1977 р., під час першого огляду комплексу автором, на краю поля, поблизу руїн цегляних конструкцій між церквою і краєм лісу, у стінках бульдозерної траншеї (кагату-?) довжиною понад 10 м, слідів поховальних ям не було виявлено. У траншеї не простежувались і заглиблені об'єкти селища, не було знайдено жодного фрагменту кераміки. Саме тоді автором було помічено насипи другого могильника – у лісі поблизу діючої школи. За даними Ю. Ю. Моргунова, зі врахуванням насипів, досліджених В. М. Щербаківським, загалом на першому могильнику було досліджено 18 поховань. У Лохвицькому краєзнавчому музеї збереглися знахідки з колекції місцевих поміщиків С. та М. Горвіців, введені до обігу й опубліковані Ю. Ю. Моргуновим [4, с. 88-90, рис. 85: Б]. Вони походили із аматорських поміщицьких робіт та невеликих розкопок, проведених В. М. Щербаківським, які він вважав втраченими в буремні 1917–1918 рр. Судячи із ілюстрацій у працях цього дослідника, присвячених старожитностям Посулля, склад знахідок Многинського комплексу був близький до знайдених на інших городищах та їхніх селищах-посадах цього регіону. Тому можна припускати, що колекція складається не з інвентаря по-

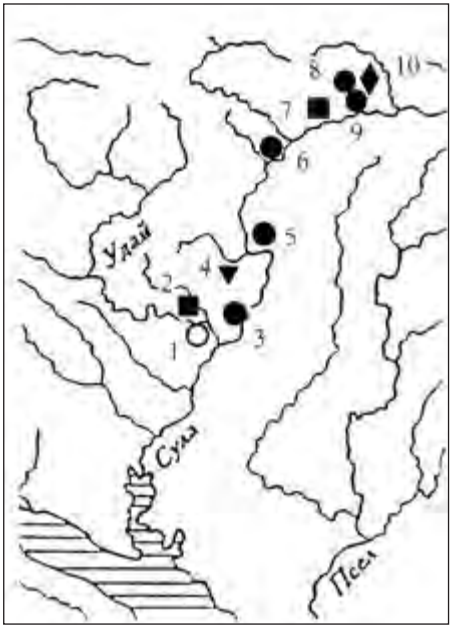

Рис. 1. Волинцевські, передволинцевські (1) та постволинцевські (2) пам'ятки Посулля.
1 – Хитці, 2 – Городище (Многа), 3 – Васильки, 4 – Яхники (Івахники), 5 – Андріяшівка, 6 – Піски, 7 – Басівка, 8 – Беседівка, 9 – Ракова Січ, 10 – Малі Будки.
За Є. О. Горюновим, із доповн. автора. 1, 3, 5–6, 8–9 – селища, 2, 7 – городища, 4, 5 – скарби, 10 – ґрунтовий могильник.

ховань могильника, на місці якого було розбито парк, а походила з території маєтку. Сліди останнього простежуються на прилеглій до кладовища XIX–XX ст. ділянці, в акаційовій лісосмузі по краю берегового плато, понад долиною Многи. Саме тут при шурфуванні достовірно простежено шар селища XII–XIII ст.

Колекція Горвіців із Лохвицького музею була датована Ю. Ю. Моргуновим домонгольським періодом, переважно XII–XIII ст. З Городищенського (Многинського) комплексу пам'яток загалом отримано матеріали про роменський, давньоруський, золотоординський періоди та добу українського козацтва, в основному вони опубліковані [7, с. 64–66, рис. 3–5]. Внесок В. М. Щербаківського у вивчення давньоруських поховальних пам'яток Дніпровського Лівобережжя найавторитетнішим сучасним знавцем поховального обряду Південної Русі О. П. Моцею оцінено як помітний. Стосовно Многинського комплексу результати оцінені як скромні. Головним чином це обумовлювалось пограбуванням поховань [5, с. 68–69] і руйнуванням могильника, що відзначав і сам В. М. Щербаківський. Але, як і загалом у першій половині XX ст., це ще й наслідок тодішніх типових розмірів публікацій матеріалів розкопок, у даному випадку – В. М. Щербаківського [11, с. 95, 135, 138, 143]. Знаходження Украї-

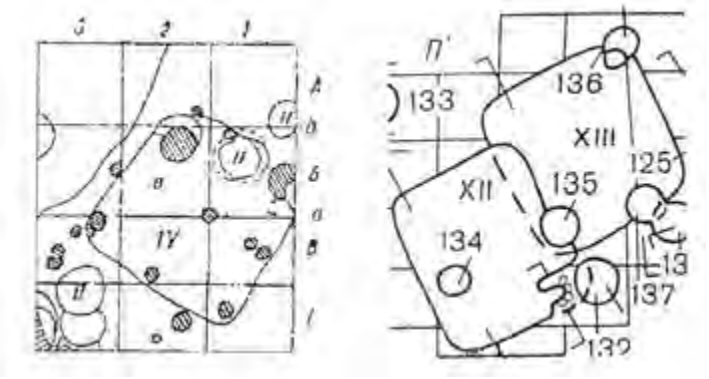

Рис. 2. Досліджені об'єкти із пам'яток Посулля.
1 – Басівське городище, житло № 4 (розкопки В. А. Іллінської),
2 – селище Хитці, ур. Шимберьове, житло № 12
(розкопки Є. О. Горюнова). *За В.А. Іллінською та Є.О. Горюновим.*

ни у складі колишнього СРСР спричинило втрату зв'язку багатьох дослідників з отриманими матеріалами через обмеження свободи археологів (заслання, в'язниці, еміграція), а часом і позбавлення їх життя, як це сталося з визначним знавцем середньовічних старожитностей Лівобережжя та Подоння М. О. Макаренком. Серед тих аспектів спадщини В. М. Щербаківського, які є зараз актуальними, на першому місці знаходиться виокремлення ним поховань XI ст. на досліджених могильниках, зокрема, Многинського комплексу. Західноєвропейська монета Оттона та Адельгейди 990–995 рр. з кургану 140 Переяславського могильника також дає підстави для датування цього поховального комплексу XI ст. Саме в XI ст. західноєвропейські монети потрапляли до складу поховального інвентаря – чи не головне спостереження у зводі давньоруських поховань із монетами [11, с. 95, 135]. Спираючись на дані В. М. Потіна, О. П. Моця звузив дату цього комплексу до першої половини XI ст. [5, с. 63].

Названий поховальний комплекс із Переяслава, як і західноєвропейська монета із поховання у некрополі Горнальського археологічного комплексу, вже отримали пояснення як належні переселенцям із півночі Русі [8, с. 55–62]. Підстав для перегляду запропонованої інтерпретації поховань із західноєвропейськи-

ми монетами за останнє десятиліття не з'явилося. Поховальні пам'ятки Дніпровського Лівобережжя, які вивчав В. М. Щербаківський (Переяслав, Липове, Городище на Мнозі) [12, с. 1–12; 13, с. 13–16], розташовані компактно, принаймні, в XI ст. всі вони знаходились у межах Переяславського князівства. Матеріали з Многинського комплексу не є унікальними, не всі етапи його розвитку представлені дослідженими комплексами (похованнями, житлами, господарськими приміщеннями). Однак навіть обмежені за розмірами охоронні дослідження автора кінця XX ст., доповнені неповними даними розкопок В. М. Щербаківського другого десятиліття XX ст. та випадковими знахідками, є інформативними для створення колонки історико-культурного розвитку мікрорегіону басейну р. Многи від IX по XVI–XVIII ст. Для інших частин Посулля ситуація гірша, оскільки тут доводиться оперувати матеріалами з пам'яток загалом, наприклад, городищ Басівка (рис. 5) і Монастирище у Ромнах.

Однак колонка історико-культурного розвитку межиріччя Удаю і Сули дає можливість для порівняння із матеріалами роменських пам'яток, розкопаних широкими площами (Опішня, Новотроїцьке). Зокрема, в публікаціях автора вже розглядалися хронологічні аспекти одного з об'єктів із розкопок на Многинському городищі – господарської ями № 5 [9, с. 152–154, рис. 1]. Керамічний набір цього об'єкта серед інших приміщень городища було з'ясовано, вказано на деякі особливості посуду. Залишилось не проаналізованим місце цього комплексу серед синхронних, досліджених раніше І. І. Ляпушкіним на городищах Новотроїцьке та Опішня об'єктів, що планується здійснити окремо. Пропонована колонка відкриває можливості для уточнення деталей при створенні колонки історико-культурного розвитку верхньої і прилеглої з півдня частини середньої течій басейну р. Сули (відрізок орієнтовно між мм. Недригайлів і Лохвиця) (рис. 1). Хоча є певні відмінності у деталях від побудови, що пропонується в даній публікації. Але загалом відрізки колонки Верхнього Посулля також спираються на комплекси. Як для періоду VII–IX ст., так і пізнішого часу X–XIII ст., існує співпадіння колонок названих територій. Натомість у Нижньому Посуллі навіть попереднє порівняння показує істотні відмін-

ності, хоча колекція ліпного посуду роменської культури Воїня не оброблялася й спеціально не аналізувалася.

У трьох уцілілих похованнях, досліджених В. М. Щербаківським на Многинському могильнику, був інвентар. Інформативним, по суті, є лише поховання 350, з розвалом горщика (судячи із рисунка), 2 спіральними сіверянськими кільцями, золотоскляним намистом. Кургани із розкопок В. М. Щербаківського заповнюють лакуну (повністю чи частково) між роменськими об'єктами і давньоруськими матеріалами XII–XIII ст. Курган із роменським посудом і залишками інгумації на горизонті з другого могильника [7, с. 64–65, рис. 4, 5] є близьким у часі до поховання 350 із розкопок В.М. Щербаківського. На жаль, дослідник не вказав, який горщик був у цьому похованні – ліпний чи гончарний. Але доречно зазначити, що у розкопках автора на городищі Многинського комплексу 1995 р. не було знайдено фрагментів гончарного посуду із манжетоподібними формами вінець, які трапляються у пізньороменських комплексах Лівобережжя від Десни (Горбове) і Сейму (Латишівка, Волинцеве-Курган) до Ворскли (Полтава). Можна припускати, отже, що в існуванні Многинського комплексу саме в XI ст. могли бути перерви. Подальше порівняння матеріалів досліджень пам'яток давньоруського часу нижньої течії Удаю і лубенського відрізку Сули, переважно із розкопок Ю. Ю. Моргунова, що практично повністю опубліковані, дозволить отримати відповіді на поставлені питання.

Стосовно періоду між кінцем VII–IX ст., то ситуація значно краща. Завдяки розкопкам Є. О. Горюнова на селищі Хитці (ур. Шимберьове) отримано стратифіковані дані (житло 12 перекриває зверху пеньківське житло 13) для верхнього горизонту селища (рис. 2: 2), хронологічним маркером якого є пастирська кераміка. Набір посуду житла № 12 Хитців поєднує раніші пеньківські форми посуду із так званим сахнівським, з профільованими плічками та шийкою, орнаментованим по краю відігнутого вінця (рис. 3:1). Останній представлено як у волинцевських ліпних формах з дослідженої частини житла і території селища Васильки (рис. 4), так і раннього роменського комплексу – ями № 5 Многинського городища (рис. 3: 2). Варто додати, що села Хитці і Городище, біля яких знаходяться названі вище пам'ятки,

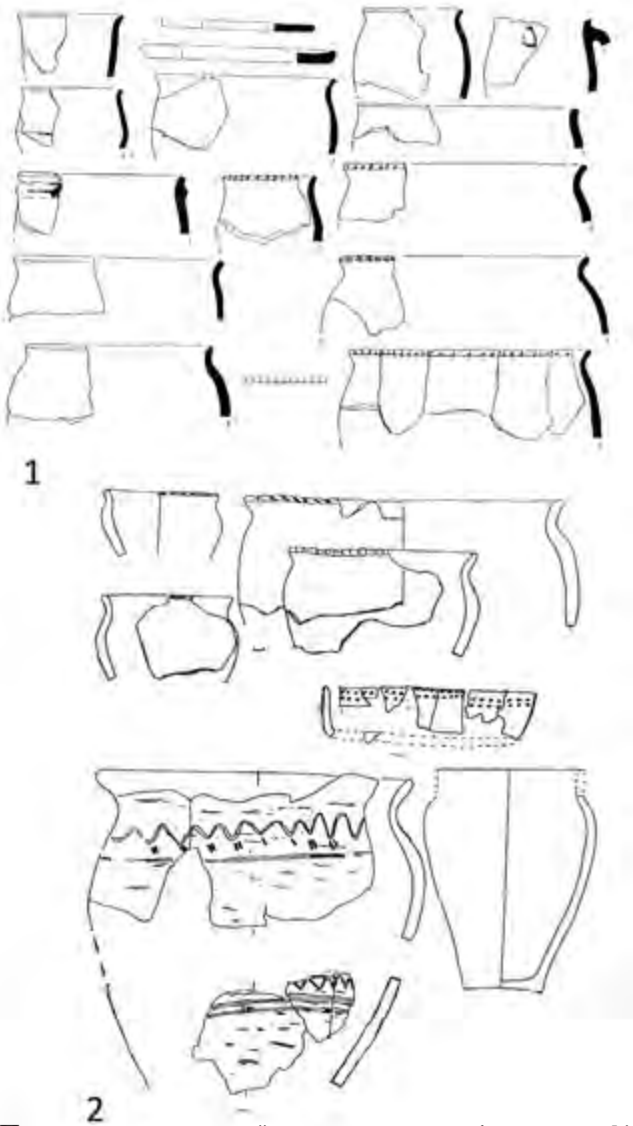

Рис. 3. Передволинцевський комплекс кераміки житла № 12 селища Хитці (1) та постволинцевський комплекс кераміки ями № 5 городища Замок біля с. Городище (Многа) (2).
За Є. О. Горюновим та В. В. Приймаком.

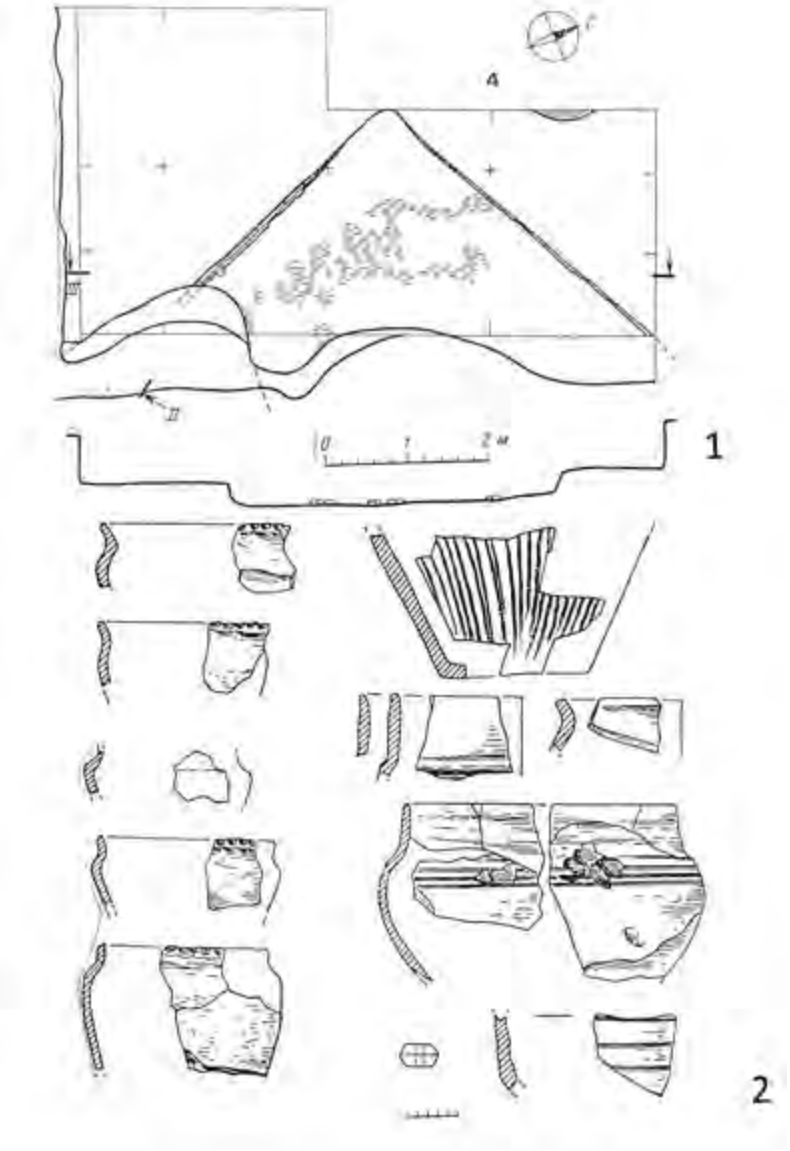

Рис. 4. Житло із селища Васильки (1). Кераміка з житла та території селища (2). *За Є. О. Горюновим.*

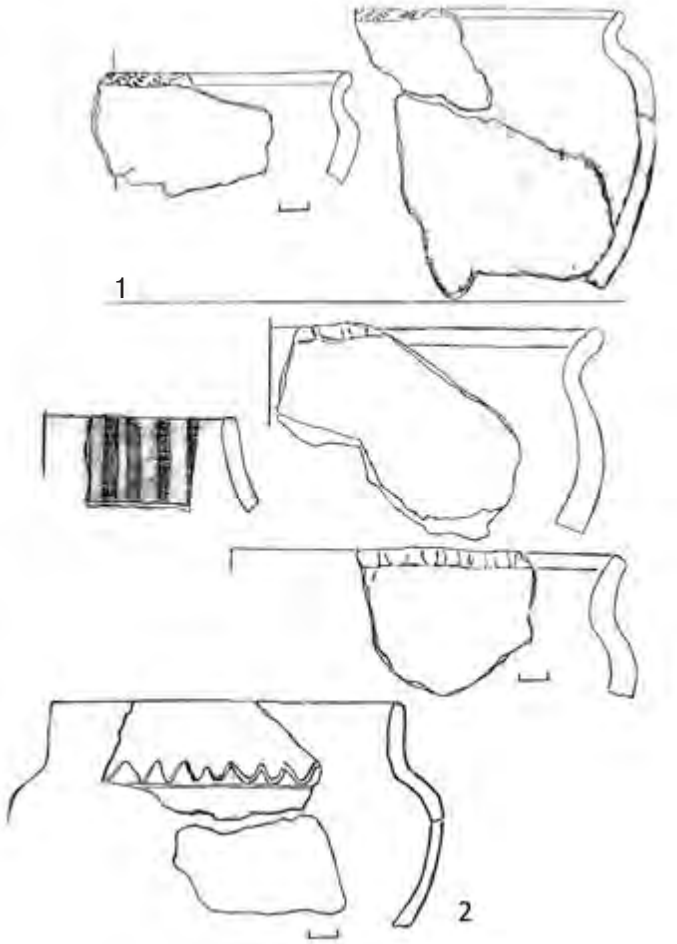

Рис. 5. Роменська (1) та волинцевська (2) кераміка із викидів на відвалах пограбувань городища Басівка.

віддалені від с. Васильки відстанню одного дня шляху. Тобто, в період співіснування форм сахнівського ліпного посуду в комплексах Хитців і Васильків та Васильків і Городища між жителями цих поселень могли мати місце навіть прямі контакти, не кажучи вже про опосередковані.

* * *

Найбільш ранні пам'ятки роменської культури Опішня та Новотроїцьке представлені не досить виразними комплексами, до того ж вони мають певні особливості. Матеріали цих пам'яток потребують подальшого опрацювання. Отримані з розкопок автора на комплексі пам'яток біля с. Городища на р. Многа матеріали дозволяють включити їх до колонки історико-культурного розвитку Середнього Посулля VII–IX ст. (яма № 5). Колонка включає пам'ятки волинцевського типу (Васильки) та передуючі їм (Хитці, житла № 12, 10 та ін.). Набір посуду із ями № 5 Городища (Многа) становить заключний етап у колонці VII–IX ст. Однак робота з відносної хронології комплексів пониззя Удаю – прилеглої частини Посулля ще не завершена: (кінець VII – початок VIII ст. – Хитці (житло 12 та ін.), VIII – початок IX ст. – Васильки, пізніше початку IX ст. – Городище (Многа), яма № 5. Потрібно зв'язати керамічні набори із речовими комплексами в єдину систему. І без залучення Опішні та Новотроїцького й ін. пам'яток це зробити неможливо.

Наступний етап існування городищенського комплексу (Многи) репрезентовано класичними роменськими старожитностями. Однак на городищі відсутні давньоруські форми посуду із манжетоподібним вінцем кінця X–XI ст. Проте в курганних могильниках Многинського комплексу є поховання кінця X–XI ст. (курган № 2 другого могильника з розкопок автора і поховання 350 із розкопок В.М. Щербаківського). Таким чином, залучення матеріалів досліджень В. М. Щербаківського дозволяє зістикувати відрізки колонки історико-культурного розвитку мікрорайону гирла Удаю і прилеглої ділянки Сули названих періодів. Включення інших пам'яток з цієї та прилеглих територій дозволить розширити кількість комплексів, що складатимуть джерельну базу в реконструкціях історико-культурних процесів у Середньому Посуллі.

Література

1. *Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область. Чорнухинський район*. Упорядник В. О. Мокляк; підгот. до друку і редаг. В. О. Мокляка, О. Б. Супруненка; передм. В. О. Мокляка, О. Б. Супруненка, В. В. Приймака, І. Ю. Бикова; авт. статей: В. А. Андрієць, І. Ю. Биков, С. І. Бо-

чарова та ін.; ЦОДПА; ПКМ імені Василя Кричевського та ін. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. 352 с.

2. **Горюнов Е. А.** О памятниках волынцевского типа. *Краткие сообщения Института археологии*. 1975. Вып. 144. С. 3–10.

3. **Горюнов Е. А.** *Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья*. Л.: Наука, 1981. 133 с.

4. **Моргунов Ю. Ю.** *Древнерусские памятники поречья Сулы*. Курск, 1996. 148 с.

5. **Моця О. П.** Вадим Щербаківський – дослідник лівобережних некрополів епохи Київської Русі. *Полтавський археологічний збірник*. Полтава: Археологія, 1995. Число четверте. С. 60–70.

6. **Приймак В. В.** *Роменська культура в межиріччі Десни і Ворскли (дискусійні питання, нові матеріали)*. Полтава, Суми: вид. ЦОДПА; Сумська обласна організація УТОПІК, 1997. 78 с.

7. **Приймак В. В.** Городища на р. Мнозі. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 1997. № 1–2. С. 64–67.

8. **Приймак В. В.** К истории изучения Горнальской группы роменско-древнерусских памятников. *Суджа и суджане в отечественной и зарубежной истории и культуре*. Курск: Курск. гос. ун-т, 2015. С. 55–62.

9. **Приймак В. В.** К изучению последствий этнокультурного перелома на Левобережье Днепра и в Подонье. *Верхнедонской археологический сборник*. Липецк, 2017. Вып. 8. С. 151–155.

10. **Приймак В. В.** Наукова спадщина М. С. Грушевського у вивченні історичної географії Дніпровського Лівобережжя давньоруського і золотоординського періодів. *Олександр Петрович Єрмак: людина, педагог, вчений*: збірник наукових статей. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2025. С. 181–195.

11. **Равдина Т. В.** *Погребения X – XI вв. с монетами на территории Древней Руси*: каталог. М.: Наука, 1988. 150 с.

12. **Щербаківський В.** Розкопки в м. Городищі Лохвицького повіту року 1918. *Записки наукового товариства досліджування і охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині*. Окремий відбиток з вип. II. Полтава, 1920. С. 1–12.

13. **Щербаківський В.** Розкопки в с. Липовому Ром. пов. 1916 р. (Полт. губ.). *Записки наукового товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині*. Окремий відбиток з вип. II. Полтава, 1920. С. 13–16.

Viktor PRYIMAK

Complex of Monuments Near Horodyshche Village at the Mnoha River and Problems of Antiquities Chronology

Summary

The article evaluates the significance of the eleventh-century materials obtained during the field investigations conducted by V. M. Shcherbakivskyi at one of the kurgan cemeteries of the Left Bank Dnipro Area near the village of Horodyshche on the Mnoha River. Based on these materials and subsequent archaeological research, the author proposes a sequence of the historical and cultural development of the

Middle Sula Area, including the lower reaches of the Udai River, together with a relative chronology of the archaeological complexes: the Khytsi site (Dwellings 12 and 10), dated to the late seventh–early eighth century; the Vasylky complex, dated to the 8th– early 9th century; and Pit No. 5 of the Horodyshche (Mnoha) site, dated to a period later than the early 9th century.

Keywords: *V. M. Shcherbakivskyi, Horodyshche archaeological complex (hillfort, settlement, and two kurgan cemeteries), the Mnoha River, historical and cultural sequence of the Middle Sula Area, Volynets-type sites, Romny culture, the Ancient Rus Period.*

УДК 902.2:904:739.1/.2(477.72)"10/11"

Іван ПИСАРЕНКО

КУРГАН № 79/1913 р. ЛІПЛЯВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА З ДОСЛІДЖЕНЬ ВАДИМА ЩЕРБАКІВСЬКОГО

Про вивчення Вадимом Щербаківським кургану № 79 Ліплявського могильника, предмети поховального інвентарю, їх значення, використання і колекцію цих знахідок у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Ключові слова: *Щербаківський Вадим, археологічні дослідження, Русь, Ліплявський могильник, поховальний інвентар, Полтавська губернія.*

Серед дослідників археологічної спадщини часів Руси на теренах Подніпров'я помітний слід належить Вадиму Михайловичу Щербаківському (1876–1957). Зокрема, з-поміж досліджених ним давньоруських пам'яток чимало належать до курганних могильників у сс. Городищі, Липовому, м. Переяславі та с. Ліпляві. Найбільш відомим серед цих пам'яток є могильник в урочищі Бобрик біля села Ліпляве, на сьогодні Черкаського району Черкаської області.

За твердженнями самого В. М. Щербаківського, у 1913–1914 рр. ним, як очільником археологічного відділу Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, тут було досліджено 66 курганів [5, с. 224; 9, с. 339]. За його власними підрахунками Ліплявський могильник нараховував більше 500 курганів [1, с. 339]. Обґрунтовуючи основну мету досліджень,

В. М. Щербаківський писав про розкопки з метою, «…щоб врятувати їх від шукачів кладів, які порозкопували в нім вже багато могил і вони стрaчені для науки зовсім…» [9, с. 339].

Розміри курганів цього некрополя – невеликі, висота насипів не перевищувала 1,6 м, а діаметр – не більше 6–8 метрів. Поховання здійснювалися в ямах глибиною 0,25–2,3 м. Померлі вкладались витягнуто на спині, із різним положенням рук [4, с. 61].

Незважаючи на велику кількість досліджених могил, В. М. Щербаківський за вмістом супутніх речей характеризує ці захоронення як доволі бідні. За винятком двох курганів, із яких найбагатшим він виділяв саме курган № 79, досліджений у 1913 р. [9, с. 342].

В. М. Щербаківський надає такий опис могили: «Кістяк зітлів майже без сліду, але під високими срібними спіралями зберігся також шматочок черепної кістки із волоссям, правда, дуже маленький. Недалеко від нього, приблизно на лівому плечі [похованої] лежала купка намиста і різних бронзових та срібних прикрас. Між цими прикрасами була і срібна монета Володимира Великого. В інших частинах могильної ями не було знайдено жодного предмета» [9, с. 344].

Опис знахідок із поховання доволі детальний: 5 срібних спіралеподібних «сіверянських» та 29 ординарних скроневих кілець, різноманітне намисто, бронзові та срібні підвіски, в тому числі 10 лунниць, кругла бронзова фібула, маленький бронзовий гребінець, 16 цілих й 11 половинок бронзових гудзиків. Основним датуючим компонентом, що вказував на час поховання, – кін. X – поч. XI ст. – був сріблянник Володимира Великого [4, с. 62]. Класифікувався він як сріблянник III типу і, імовірно, використовувався померлою як підвісна прикраса, на що вказував отвір із бронзовим кільцем для підвішування [7, с. 162–163].

В. М. Щербаківський повернувся зі знахідками до Природничо-історичного музею. Проте записана до музейного каталогу колекція була на 8 років пізніше.

У каталозі археологічного відділу міститься запис за 1921 рік: «Речі з могили[,] розкопаної В. Щербаківським в с. Ліплявому Золотоношськ. пов. 1913 року. Дар Щербаківського Музею. Сі речі уявляють собою оздоби голови і шиї жінки князівської доби

початку XI віку, як се датовано монетою Володимира Великого, найденою між намистом. Могила взята була в північно-західнім кутку могильника, в якому розкопки велися раніше» [1, арк. 96]. Нижче під номерами каталогу №№ 3276–3285 записані знахідки із кургану, котрі й були передані: «Чотири срібних спіралевих привіски, з останками волосся на правім виску, в яке вони були вплетені»; «Бронзове гроно привісок, яке було вплетене у волосся на лівім виску. Воно складалося з 29 завитих, (або ліпше сказати відлитих так[,] ніби вони були плетені або завиті), паличок бронзових. Сі палички зв'язані між собою бронзовими і залізними каблучками. На кінцях були повішені бронзові бубенчики, з яких збереглися 5 половинок і один цілий бубенчик»; «Маленька бронзова гребіночка на 6 зубців, оздоблена неначе кінськими головами[,] у дірочці остатки залізної ржи, мабуть[,] від каблучки залізної, якою вона могла бути зв'язана з привіскою № 3277, і служила для того, мабуть[,] щоб затикати у волосся, щоб держалась привіски»; «Разок намиста з 30 жовтих скляних намистин невеличких і з 12 бронзових привісочок теж маленьких»; «Разок намиста з 22 жовтих скляних намистин і з 8 бронзових ромбовидних привісок»; «Разок намиста з 30 жовтих малих намистинок і з 7 маленьких бронзових бубенчиків»; «Разок намиста з 90 малих жовтих і зеленкуватих намистинок і з трьох великих. Між ними 1 пастова червона (облізла) ціла, має вигляд паралелепіпеда, друга подібна і поломана на 2 половини, а третя бочковидна сердолікова, орнаментована легкою різьбою: тобто зиґзаґами, між якими суто кружки, а по краях по 2 палички. Вони виступають на жовтогарячим тлі білими рисами»; «Разок намиста з 50 жовтих і зеленкуватих намистин, і з 10 синіх циліндричних і між ними 10 бронзових півмісяців і монета Володимира»; «Монета Володимира срібна III типу. Досить добре збережена. Видно Володимира[,] сидячого на престолі з великою круглою застібкою на грудях, в руці (правій) скипетр. На обороті ясно видно відомий знак герб і букви: а, се, …..»; «Фібула (застіжка) бронзова, кругла з 9 трикутними дірочками і одною круглою посередині. Залишилися сліди залізного язичка» [1, арк. 96–97].

Загалом із ліплявських досліджень В. М. Щербаківським до музею було передано понад 500 одиниць знахідок із 49

курганів [3, с. 293]. Проте через події Другої світової війни, що стала причиною евакуації більшості експонатів, вивезення їх частини до Німеччини і великої пожежі у будівлі Полтавського краєзнавчого музею в 1943 році, більшість предметів із Ліплявського могильника якщо не загинули в пожежі, то були загублені в інших музеях, до яких здійснювалася евакуація. Правда, срібляник Володимира Великого, можливо, був втрачений дещо раніше (вважаємо, був вилучений із колекції музею у 1930-х рр.), адже в інвентарних книгах за 1939 рік він вже не значиться.

Сьогодні у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського із колекції знахідок з кургану № 79 збереглися 9 підвісок, амулет-гребінець і 2 семипелюсткових срібних скроневих кільця. Можна припустити, що це і є всі збережені знахідки із ліплявської колекції в Полтаві.

Два семипелюсткові срібні скроневі кільця. ПКМВК 210, А 210 (рис. 1). Відлиті з низькоякісного срібла. Одне із них зламане. Має 7 променів або «пелюсток». Пластина прикрашена трьома ритованими лініями, під ними, в основі променів, зображено 5 овалоподібних кіл. Два промені на одному кільці, дужки на обох і частина внутрішнього рельєфу на другому кільці втрачені. Розміри: цілого кільця 4,4×3,6 розламаного 4,5×3,5 см. Маса 7,33 г. Належать до III групи семипроменевих скроневих кілець, що притаманні як сіверянам, так і радимичам [8, с. 192]. Жіночі прикраси, що були частиною головного убору, кріпилися до волосся біля скронь або ж утримували інші прикраси і частини головного убору.

Дев'ять підвісок. ПКМВК 203, 204; А 204/1, 2, 4, 5, 6 (рис. 2, 3). Відлиті з бронзового сплаву, спиці стилізовані під скручення, мають два отвори на кінцях, одне з яких підвішене на кільці, по 4–5 спиць у кожній в'язці. Можна стверджувати, що належать вони до типу шумлячих підвісок. Використовувались як елемент головного убору, підвішувались на накладку чи безпосередньо вплітались у волосся. У нижніх отворах привішуватись могли як бубонці, так й інші аксесуари, що під час руху створювати шумлячий звук. Розміри: А 204/1 – загальна довжина 8,1 см, довжина спиці 7,2 см, дм. кільця 1,4 см. Маса – 13,67 г. А 204/2 –

Рис. 1. Семипелюсткові скроневі кільця. *Білон. Всі – фото С. В. Харченка, 2026.*

Рис. 2, 3. Підвіски. *Бронза.*

Рис. 4 Підвіска – гребінець. *Бронза.*

загальна довжина – 8,2 см, довжина спиці – 7,1 см, дм. кільця – 1,4 см. Маса 16,0 г. А 204/3 – загальна довжина 6,2 см, довжина спиці 4,9 см, дм. кільця 1,4 см. Маса 10,3 г. А 204/4 – загальна довжина 7,1 см, довжина спиць – від 4,8 до 6 см, дм. кільця 1,4 см. Маса 8,74 г. А 204/5 – загальна довжина 6,1 см, довжина спиці 4,9 см, дм. кільця 1,6 см. Маса 16,22 г. А 204/6 – загальна довжина 6,2 см, довжина спиці 4,8 см, дм. кільця 1,6 см. Маса 9,05 г.

Підвіска – гребінець. ПКМВК 209; А 209 (рис. 4). Відлита із бронзи, з шістьма надламаними зубцями, прикрашена двома розвернутими одна від одної голівками фантастичних істот, що віддалено нагадують коней. Із отвором для підвішування трикутної форми. Пластина і стінки отвору вкриті ритованими лініями. У стилістиці виконання цієї прикраси відчутний певний вплив норманських традицій [2, с. 51]. Розміри: загальна довжина – 3,2 см, ширина – 2,1 см, довжина зубців – від 0,3 до 1,2 см. Маса 5,36 г.

У слов'янській язичницькій міфології, що мала вплив на світосприйняття ще дуже тривалий час після прийняття християнства й остаточно не зникла навіть сьогодні, подібна символіка мала досить глибокі сенси. Парні зображення тварин у верхній частині гребеню – завжди присутня деталь давньоруського побуту X – XI ст. Майже обов'язковим елементом у таких амулетах є ідеограма води в будь-яких її вираженнях, що вважається символом очищення. Оскільки гребінь – це засіб гігієни, то його можна трактувати як амулет – гігієнічно-медичний оберіг від різного роду носіїв хвороб, яких вже тоді виділяли в якості ворогів здоров'я людини [6, с. 544].

Підсумовуючи, варто зауважити, що дослідження Вадима Михайловича Щербаківського на Ліплявському могильнику вважаються досить ґрунтовним і значним вкладом у розвиток вітчизняної археології. На жаль, буремні лихоліття більшовицької навали та події Другої світової війни позбавили фонди Полтавського краєзнавчого музею більшості знахідок із цих досліджень. Важко визначити точну кількість знахідок із Ліплявського могильника у фондах сьогодні, оскільки ця та їй подібні старі колекції неодноразово піддавалися переінвентаризації, несуть сліди перебування у пожежі, що

сприяло банальній втраті, а часом зберіганню у складі інших колекцій (зокрема, т. зв. «горілих експонатів»). Тому вивчення фондів музею на предмет їх атрибуції, упорядкування колекцій, складання нової облікової документації та повторної ідентифікації, можливо, у майбутньому сприятиме віднайденню артефактів, котрі вважалися втраченими. Ця складна і копітка робота, що вимагає пильної залученості і тривалого часу, все ж таки необхідна на сьогодні.

Проте окремі предмети поховального інвентарю з кургану № 79 частково збереглися, а сам В. М. Щербаківський називав його найбагатшим з усіх досліджених комплексів, примітним досить унікальними предметами, що мають велику цінність і дозволяють відзначити цікаві особливості жіночого головного убору та міфічних вірувань, котрі значно розширюють уявлення про тогочасну культуру і звичаї.

Джерела та література

1. Каталог археологічного відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. *Фонди Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського*. Ч. ІІ. 250 арк.

2. **Коршун В. Е.** *Языческие привески Древней Руси X–XIV веков*. Вып. 1: Обереги. М.: Группа «Искатели», 2012. 200 с.

3. **Лугова Л., Мельникова І.** Матеріали з розкопок В. Щербаківського у збірці Полтавського краєзнавчого музею. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: збірник наукових статей. 2001–2003 рр. Полтава: Дивосвіт, 2004. С. 290–299.

4. **Моця О.** Вадим Щербаківський – дослідник лівобережних некрополів епохи Київської Русі. *Полтавський археологічний збірник. Пам'яті В. М. Щербаківського (1876 – 1957)*. Полтава: Археологія, 1995. Число 4. С. 60–70.

5. **Пекарська Л., Федорова Л.** «Хто ми? Чиї ми діти? Хто були наші предки?» (до140-річчя від дня народження і 60-річчя від дня смерті Вадима Щербаківського). *Краєзнавство*. 2016. № 3/4. С. 220–240.

6. **Рыбаков Б.** *Язычество Древней Руси*. Ин-т археол. АН СССР. М.: Наука, 1987. 781 с.

7. **Сотникова М. П., Спасский И. Г**. *Тысячелетие древнейших монет России:* сводный каталог русских монет X–XI веков. Л.: Искусство, 1983. 240 с.

8. **Шпилев А.** Лучевые и лопастные височные кольца Курского края (IX – нач. XIII вв.). *Славяно-русские древности Днепровского Левобережья*. Материалы конференции, посвящённой 75-летию со дня рождения К. Ф. Сокола. Курск, 2007. С.189–201.

9. **Щербаківський В.** Ліплявський могильник: (попереднє звідомлення). *Niederluv sbornik*. Praha, 1925. S. 339–348.

Ivan PYSARENKO
Mound No. 79/1913 at the Lypliava Burial Ground from the Excavations of Vadym Shcherbakivskyi

Summary

The publication is devoted to V. Shcherbakivsky's study of Burial Mound No. 79 from the Lipliava Burial Ground, the burial artifacts discovered there, their significance and use, and the collection of these artifacts in the holdings of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Museum

Keywords: *Shcherbakivsky Vadym, archeological research, Rus, Lipliava burial ground, funerary inventory, Poltava Huberniia.*

УДК 904:726.8(477.51)

Людмила ЯСНОВСЬКА

ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО НЕКРОПОЛЯ БІЛЯ с. ЛИПОВОГО

У публікації проаналізовано результати археологічних досліджень одного з найбільших давньоруських некрополів Північного Лівобережжя, розташованого на околиці с. Липового Прилуцького району Чернігівської області, де проводив розкопки В. М. Щербаківський.

Ключові слова: *курган, некрополь, Д. Я. Самоквасов, Т. В. Кибальчич, В. Б. Антонович, М. О. Макаренко, В. М. Щербаківський, О. П. Моця.*

Особливе місце серед давньоруських історико-археологічних пам'яток Північного Лівобережжя посідає унікальний курганний некрополь біля с. Липового на історичній Полтавщині (зараз Прилуцького району Чернігівської області), дослідження якого започаткував Дмитро Якович Самоквасов. Починаючи з 1876 р. Д. Я. Самоквасов по «Высочайшему повелению» Олександра II протягом шести років отримував по 500 рублів для проведення розкопок у південно-західних регіонах росії [4, с. 318]. Це була хоч і незначна сума, але вона дозволяла продовжити більш-менш систематичні дослідження і на території сучасної Чернігівщини. У листі від 2 липня 1876 р. до О. С. Уварова Д. Я. Самоквасов радісно писав: «Уезжаю в Полтавскую губернию для продолжения исследований курганов и городищ Северян» [1, арк. 7].

У цій експедиції йому вдалося зафіксувати біля с. Липового Роменського повіту «громадную группу курганов, лежащих друг возле друга на огромном выгоне, начинающемся возле самого села и простирающемся до так называемой Царины». Д. Я. Самоквасов першим розпочав археологічні дослідження цього відомого на сьогодні багатотисячного курганного могильника. Протягом одного дня ним було розкопано 3 кургани, під насипами, яких зафіксовано трупопокладення в могильних ямах, «подобные ямам северянских курганов…; при одном из костяков – бронзовый проволочный браслет, такое-же кольцо, без спайки, несколько стеклянных бус» [18, с. 219].

Крім Д. Я. Самоквасова, дослідження на території Чернігівщини в 1876 р. провів антиквар та археолог, представник Церковно-археологічного товариства при Київський духовній академії Турвон Венедиктович Кибальчич. Він зробив опис курганного некрополя, в якому, за його підрахунками, «у самого села насчитывают более 1000» насипів, висотою «от 1 до 5 арш., в окружности от 8 до 35 и 40 шагов» [5, с. 58]. Складно визначити кількість досліджених Т. В. Кибальчичем курганів, але поховальний обряд був таким же, як зазначав Д. Я. Самоквасов.

У лютому 1877 р. Т. В. Кибальчич зробив повідомлення за проведені «в прошлом году по поручению Общества раскопки курганов в Черниговской и Полтавской губ.» [4, с. 219], репрезентувавши зібранню знайдені ним речі із городищ біля містечок Красний Колядин, Борзна, Біла Вежа та курганів неподалік с. Липового. Здобуті матеріали й описи пам'яток було опубліковано напередодні IV Археологічного з'їзду в Казані (1877) [5, с. 10–13], але на виставку вони так і не потрапили.

Продовжив дослідження на величезному курганному некрополі біля с. Липового Володимир Боніфатійович Антонович. Він у червні 1893 р. разом із С. А. Мазараки розкопав два кургани, здійснені за обрядом трупопокладення в зрубі. Про це розповідає детальний звіт В. Б. Антоновича до Імператорської археологіної комісії, який був виявлений у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського [3]. Ці незначні дослідження двох відомих археологів так і не були відзначені в історіографії [20; 21].

Через 13 років до вивчення некрополя біля с. Липового звернувся співробітник Імператорського археологічного інституту та Імператорського Єрмітажу Микола Омелянович Макаренко, якому Археологічна Комісія надала Відкритий лист на право проведення археологічних розкопок у межах Остерського повіту Чернігівської губернії протягом 1906 р. Одночасно ним було оглянуті курганні групи Липівського могильника. М. О. Макаренко в трьох «различных группах» розкопав 9 насипів за обрядом трупопокладення в ямах, в тому числі здійснене у зрубі. Крім того, він звернув увагу Комісії на руйнацію кількох десятків насипів на виділеній території для будівництва нової церкви за дозволом місцевої влади, що, на його думку, «не заслуживает одобрений». До Комісії надійшло пояснення від Полтавського губернатора про ці руйнування, як необхідні для побудови нової церкви, «что утверждено Святейшим Синодом» [6, с. 38–42; 16, арк. 12–14]. Крім того, М. О. Макаренко продовжив спостереження за станом городища, яке знаходилося на північній околиці села і відмітив, що вали його вже були знищенні власником землі.

Серед дослідників Липівського некрополю потрібно згадати і Вадима Михайловича Щербаківського, який у 1916 р. отримав Відкритий лист на дослідження пам'яток на території Полтавської губернії [17, арк. 15]. У звіті він зазначав, що «Могильник цей займає саму середину села на правім високім березі р. Ромна і покриває собою дуже велику просторінь. Число могил в нім напевно переходило за 2 тисячи, але багато з них забрато водою й проваллями» [22, с. 13]. З цього опису стає зрозумілим, що курганні насипи некрополя руйнувалися і потребували продовження їх вивчення. В. М. Щербаківський провів розкопки у трьох групах могильника, по кілька насипів у кожній, а саме « 1) Над кручею між двома проваллями, недалеко від дороги, що йде від волости мимо церкви. (Мог. № 335). 2) Друга група в південно західнім кутку, біля вітряка в напрямку до громадських магазинів (№ розк. 336, 337, 338). 3) Третя група лежала у крайнім західнім кутку могильника між другим вітряком і хатами (№ розк. 339, 340)» [22, с. 13]. Всього було розкопано 6 курганів за обрядом трупопокладення в ямах. Одне із поховань виявилося парним. У більшості випадків досліджені поховання були інвентарними (4 могили).

Як зазначав В. М. Щербаківський, «інвентарь при костяках взагалі дуже бідний, звичайно трапляються бронзові перстні, часом сердолікова намистина й залізні цвяхи» [22, с. 13], що дозволило датувати вивчені кургани X–XII ст. [11, с. 22; 22, с. 16].

Протягом 1981–1984 рр. Курганний загін археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР та Чернігівського історичного музею під керівництвом О. П. Моці звернувся до вивчення могильника біля с. Липового [8]. Експедицією було з'ясовано, що збереглося 1238 насипів, і за декілька польових сезонів було розкопано 68 курганів: у 1981 р. – 19; у 1982 р. – 12; 1984 р. – 37. Установлено, що могильник був кладовищем жителів своєрідного караван-сараю на суходільному транзитному шляху Київ – Волзька Булгарія. Його активне функціонування почалося на зламі X–XI ст., а поступове згасання – у середині XII ст.

Серед досліджених насипів виділяються 5 парних поховань (кургани №№ 5, 6, 1981 р.; № 11, 1982 р.; №№ 14 та 17, 1984 р.) та одне потрійне (курган № 10, 1982 р.), усі інші – одиночні. Серед них 4 кенотафа та 2 зруйнованих, 1 пошкоджений грабіжниками. В кургані № 25 (1984 р.) досліджено поховання у скорченому стані, що, на думку О. П. Моці, може бути віднесене до поховання волхва [7, с. 101–102]. Більшість захоронень за деталями інвентарю (прикраси, кераміка, побутові речі) датуються X–XIII ст. [9, с. 99–101].

Наукові співробітники сектору давньоруської археології Інституту для висвітлення сторінок минулого Липівського археологічного комплексу використали результати металографічного аналізу прикрас та антропологічні характеристики поховань. Так, Р. С. Орлов прийшов до висновку, що населення, яке залишило цей могильник, традиційно для сільського ремесла XI–XII ст. виготовляло ювелірні прикраси із білону, залежно від сировини замовника, дотримуючись певної рецептури сплаву зі вмістом срібла 40–60 % [13, с. 24–26]. П. М. Покасом і С. П. Сегедою були вивченні антропологічні матеріали могильника. Розглянувши краніологічні особливості та їх одонтологічні ознаки, дослідники зробили висновки про етногенетичні особливості населення. А саме, про те, що для померлих був властивий середньоєвропейський одонтологічний тип, широко представлений серед середньовічних та сучас-

них східнослов'янських груп, а поява незначної «східної» (не обов'язково монголоїдної) домішки добре узгоджувалася із висловленою в історико-археологічній літературі думкою про те, що комплекс біля с. Липового пов'язаний саме із маршрутом суходільного караванного шляху із Булгару в Київ [15, с. 26; 19, с. 28–29]. Крім того, була виконана реконструкція демографічної структури вказаного регіону Подніпров'я. Для цього П. М. Покасом використано дані про вік 91 похованого (серед них: 56 скелетів належало чоловікам, 34 – жінкам, 5 – дітям). Середній вік дорослих становив 41,5 років, причому у чоловіків він дорівнював 43,7, у жінок – тільки 38 років. Переважання чоловічих поховань пов'язане з притоком саме чоловіків до торгового пункту, яким і було городище Липове [15, с. 26–27]. Співробітники сектору залучили до співпраці фахівця-стамотолога Н. П. Орлову, яка, проаналізувавши зубощелепну патологію сільського населення за матеріалами Липівського могильника, підготувала висновок про порівняно високий рівень захворюваності зубів і щелеп у XI–XII ст., проте значно менший, аніж у сучасного населення Чернігівщини [14, с. 29–31].

Дослідники зробили беззаперечний висновок, що курганний могильник у с. Липового – унікальний для кінця XX ст. археологічний комплекс середньовічної доби, що потребує постійної охорони та вивчення, а на думку О. П. Моці – створення тут археологічного заповідника [10, с. 22].

Джерела та література

1. *Відділ письмових джерел Державного історичного музею.* Ф. 17. Оп. 1. Спр. 351. 575 арк.

2. Протокол № 128 от 16 февраля 1877 года. *Древности.* М., 1878. Т. VII. Протоколы. С. 58.

3. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського.* Ф. 1. Спр. 7861. 96 арк.

4. *Императорское Московское археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования.* М., 1915. Т. II: 1. Биографический словарь членов Общества. 2. Список трудов членов Общества, помещенных в изданиях Общества. С. 318.

5. **Кибальчич Т. В.** *Древности* (Указатель к археологическим находкам 1875–1876 года). Киев, 1876. 45 с.

6. **Макаренко Н.** Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. *Известия Императорской Археологической комиссии.* СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1907. Вып. 22. С. 38–90.

7. **Моця А. П.** Скорченные захоронения древнерусских некрополей. *Древности Среднего Поднепровья*: сборник научных статей. Киев: Наукова думка, 1981. С. 101–105.

8. **Моця А. П., Ильяшенко Э. М., Покас П. М.** Отчет о работе в с. Липовое Черниговской обл. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України.* Ф. е. 1984/106. Спр. 21404. 34 арк.

9. **Моця А. П., Халиков А. П.** *Булгар – Киев. Пути – связи – судьбы*. Киев, 1997. С. 99–101.

10. **Моця О. П.** Курганний могильник в с. Липове. *Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.):* тези доповідей. Чернігів; Ніжин, 1988. Вип. 2. С. 22.

11. **Моця О. П.** Могили Чернігово-Сіверської землі. *Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова:* матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова. Чернігів: Сіверянська думка, 1993. С. 21–22.

12. **Моця О. П.** Курганний могильник в с. Липове. *Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства:* тези доповідей. Чернігів; Ніжин, 1988. Вип. II. С. 23–24.

13. **Орлов Р. С.** Про ювелірну традицію сільського населення Чернігівської землі в XI–XII ст. *Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.):* тези доповідей. Чернігів; Ніжин, 1988. Вип. 2. С. 24–26.

14. **Орлова Н. П.** Зубощелепна патологія сільського населення Чернігівщини в XI–XII ст. (за матеріалами могильника біля с. Липове). *Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.)*: тези доповідей. Чернігів; Ніжин, 1988. Вип. 2. С. 29–31.

15. **Покас П. М.** Антропологічні матеріали з могильника біля с. Липове. *Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.)*: тези доповідей. Чернігів; Ніжин, 1988. Вип. 2. С. 26–27.

16. *Рукописний відділ Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури РАН*. Ф. 1. Оп. 1906. Спр. 69. 16 арк.

17. *Рукописний відділ Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури РАН*. Ф. 1. Оп. 1916 р. Спр. 124. 15 арк.

18. **Самоквасов Д. Я.** Могилы Русской земли. Описание археологических раскопок и собрания древностей. *Труды Московского Комитета по устройству Черниговского археологического съезда.* М.: Синодальная типография, 1908. 278 с.

19. **Сегеда С. П.** Антропологічна характеристика краніологічної серії з давньоруського могильника біля с. Липове. *Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.)*: тези доповідей. Чернігів; Ніжин, 1988. С. 28–29.

20. **Супруненко О.** Археологічні дослідження В. Б. Антоновича на Полтавщині. *Академія пам'яті професора Володимира Антоновича.* Доповіді та матеріали. Київ, 1994. С. 250–256.

21. **Шовкопляс Г. М.** Сергій Аркадійович Мазаракі і його колекції в збірці Національного музею історії України. *До 100-річчя Національного музею*

історії України. З історії музею та його раритетів: тематичний збірник наукових праць. Київ, 1998. С. 29–45.

22. **Щербаківський В.** Розкопки в с. Липовому Роменського пов. *Записки Українського наукового товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині*. Полтава, 1920. Вип. II. С. 13–16.

Liudmyla YASNOVSKA

On the History of Research of the Ancient Rus Necropolis near Lypove Village

Summary

The article analyses the results of archaeological investigations of one of the largest Ancient Rus necropolises in the northern Left-Bank Dnipro area, located on the outskirts of Lypove Village, Pryluky District, Chernihiv Region (formerly Pryluky County, Poltava Huberniia, including the excavations conducted by V. M. Shcherbakivskyi.

Keywords: *barrow, necropolis, D. Ya. Samokvasov, T. V. Kybalchych, V. B. Antonovych, M. O. Makarenko, V. M. Shcherbakivskyi, O. P. Motsia.*

УДК 069:908:730(=512.122):77.06(477.53)

Нікіта МОСКВІН

ДО ІСТОРІЇ МУЗЕЙНОЇ КОЛЕКЦІЇ ПОЛОВЕЦЬКОЇ СКУЛЬПТУРИ (за фотознімком В. М. Щербаківського)

У публікації розглядається атрибуція половецьких кам'яних статуй із зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського на основі візуальних джерел, де основним стала аматорська фотолистівка 1913 р. авторства Вадима Щербаківського.

Ключові слова: *половецька скульптура, візуальні джерела, Вадим Щербаківський, Йозеф Хмелевський, колекція, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.*

Захоплення старшого із братів Щербаківських фіксувати сюжети через фотооб'єктив слугує крізь століття незрівнянною документальною спадщиною, високо оціненою сучасниками дослідника, а науковцями сьогодні – виділеною в окремі візуальні

студії [10]. Але любов до фотографії і результати цього заняття дозволяють навіть в особистісних сюжетах вбачати джерело дослідження. Одним із таких став фотознімок, виконаний мистецтвознавцем із метою зафільмувати моменти візиту своєї сестри Зінаїди Щербаківської до Полтави у 1913 році (рис. 1).

До історії світлини, виготовленої на той час завідувачем відділу археології музею земства, вже звертались дослідники, коли оприлюднили згаданий сюжет вперше [8]. Тоді, на жаль, оригінальний відбиток фотознімку на саморобній листівці так і не потрапив до фондового зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Зважаючи на якість паперового друку журналу 20-річної давнини, донедавна можливість повторного аналізу світлини як візуального джерела була обмеженою. Повернення до цієї тематики завдячує нещодавньому поповненню фондів музею якісною фотокопією (Нд Ф ІДП 352)[5] вищезгаданого відбитку.

Завдяки додатково зробленому цифровому дублікату із твердої копії, фотознімок авторства В. М. Щербаківського слугує незамінним візуальним джерелом з можливістю додаткового вивчення та використання ширшої методології аналізу. Зокрема, порівняння цієї світлини з іншими дозволяє реконструювати історію музейного подвір'я та дослідити етапи організації його простору на шляху до оформлення *експозиції просто неба* [5].

Проте до сьогодні зберігаються й декотрі невирішені музейні «загадки», пов'язані із археологічною колекцією давньої кам'яної скульптури. Одна із таких проблем порушена й у вищезгаданій першій публікації знімка – атрибуція половецької стели, розташованої на першому плані поруч із Зінаїдою Щербаківською.

У продовження справи вивчення фотографії В. М. Щербаківського як джерела з історії музейної колекції нами запропоновано використати порівняння з матеріалами фотоальбому «Губернський дім» 1908 р. роботи знаного полтавського фотографа-художника Йозефа Хмелевського [3]. Для реконструкції релевантної просторової ситуації було відібрано дві світлини. Одна з них – із виглядом на глибинну частину подвір'я, відзнята із заходу. Інша,

[5] Виготовлена на фотопапері й передана полтавським філокартистом Юрієм Меліховим. (Акт вступу № 2122 від 08.04.2026 р.).

Рис. 1. В. М. Щербаківській і З. М. Щербаківська на подвір'ї Будинку Полтавського губернського земства. *Фото В. М. Щербаківського, 1913 р. Фотокопія ПКМВК, інв. № Нд Ф ІДП 352.*

навпаки, – із дальньої частини подвір'я з видом на територію, прилеглу до внутрішнього фасаду будівлі (позиція зі сходу). Таким чином, умовне кадрове перекриття є достатнім для порівняння із ситуацією, зафіксованою В. М. Щербаківським.

На двох фотознімках 1908 р. цілком впевнено можна атрибутувати чотири оригінальні предмети із колекції кам'яної пластики (це рівно стільки ж, скільки силуетів впізнається на фото 1913 р.).

Завдяки першому ракурсу (рис. 2) спостерігаємо в глибині подвір'я – спиною, напівобертом – постать із глибоко прокресленими на спині руками та масивним сфероконічним шоломом, висота якого приблизно дорівнює розміру обличчя. Завдяки зіставленню розмірів у фондово-обліковій документації, ілюстраціям із наукових праць [9, с. 181, рис. 1] та зображенням, наданим вінницькими колегами-музейниками у листуванні, видається безсумнівним, що це половецька скульптура, яка раніше перебувала в музейній колекції під інв. № А 322 і була свого часу передана на постійне зберігання до Вінницького обласного краєзнавчого музею [1]. Трохи далі, боком, представлена сидяча чоловіча фігура у низькому сфероконічному шоломі із дещо гострим завершенням і глибоко посадженою відносно плечей головою. Вона добре атрибутується як стела інв. № А 320, яку доля перемістила в оновлену експозицію музею 1964 р.

Не залишається сумнівів, що це – дві кам'яні скульптури із розмитого заднього плану на знімку В. М. Щербаківського. Без

залучення додаткових джерел у першій публікації їх атрибуція була досить гіпотетичною. Обидві дійсно надходили із зібрання музею К. М. Скаржинської у Круглику, проте серед них немає жіночої сидячої скульптури інв. № А 324, як це припускалося у першій публікації [8, с. 32].

Інша сторінка з альбому (рис. 3) фільмує ще дві кам'яні «баби». На дальньому плані, боком – стояча чоловіча постать у сфероконічному шоломі, із «фоном». Без сумнівів, це – добре знана інв. № А 318 сучасної колекції, що продовжує стояти на тому ж місці вже понад століття. Ще далі, обернена спиною, розташувалась інша скульптура – менш помітна постать у головному уборі простої форми. Нижче проглядається зображення чи то кіс, чи то «лопаті» жіночого головного убору. Утім, габарити, абрис та характерні риси разом із впізнаваною деталлю – глибокою вибоїною в лівій частині на рівні середини тулуба – підказують, що тут зображено об'єкт кам'яної пластики інв. № А 323, який нині перебуває в постійній експозиції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Це стояча чоловіча скульптура в сфероконічному шоломі, свого часу описана С. О. Плетньовою [7, с. 95]. За останніми дослідженнями, вона виготовлена з оолітового вапняку [6]. До речі, раніше факт перебування цього музейного предмета на подвір'ї земства не був відображений у публікаціях. Прикметно вдвічі, що стела зафіксована приблизно на тому ж місці, де п'ять років потому в об'єктив потрапила Зінаїда Щербаківська.

Отже, на перший погляд, зіставлення вибраних фотознімків 1908 і 1913 рр. дозволяє припустити, що загалом структура подвір'я у цей час не зазнавала істотних змін. З цього виснов-ку випливає гіпотеза про належність світлини авторства В. М. Щербаківського та двох фотографій Й. Ц. Хмелевського до трьох різних ракурсів одного й того ж самого стану речей на подвір'ї. Відтак, до питання атрибуції половецької скульптури в центрі об'єктива Вадима Михайловича слід підійти з припущенням, що на тому місці так і залишилася стояти вапнякова чоловіча скульптура інв. № А 323, вперше зафіксована у 1908 р. До того ж спроба зіставлення описів за типологізацією невідомої стели з публікації [8, с. 32] та інв. № А 323, що фігурує під номером 801 у

Рис. 2. Подвір'я Будинку Полтавського губернського земства. *Фото з альбому Й. Хмелевського «Губернський дім», 1908 р.*

Рис. 3. Вигляд Будинку Полтавського губернського земства із двору. *Фото з альбому Й. Хмелевського «Губернський дім», 1908 р.*

праці С. О. Плетньової [7, с. 95], засвідчила: через можливу втрату світлотінню деяких деталей зображений предмет і скульптура з музейної колекції умовно можуть бути тотожними.

Для підтвердження чи спростування цього припущення було створено тривимірну модель на основі фотограмметрії для інв. № А 323. Головним цільовим призначенням створеної моделі була спроба реконструкції сценарію освітлення зі знімку В. М. Щербаківського та його проєктування з наступним аналізом.

Єдине джерело освітлення на фото – післяобідні промені сонця ранньої весни. Завдяки проведеним дослідженням стало зрозуміло, що за схожих умов непроявленість об'єму зображень нагрудних блях, які добре помітні на інв. № А 323, є більше ніж сумнівною. Підсилює скепсис і відсутність будь-якого натяку на видиму прикметну особливість скульптури зі знімку – глибокий відкол, що відокремлює голову від тулуба (можливо, це свідчить про відколотість голови від торса взагалі). Так само гра світла засвідчує інші, менш помітні розходження в дрібній геометрії порівнюваних об'єктів.

Отже, залучення методу цифрового моделювання дає підстави стверджувати, що рухомість предметів музейної збірки на подвір'ї таки існувала. Дійсно, найвірогідніше, що скульптура інв. № А 323, згідно з фотоальбомом Й. Хмелевського, перебувала біля стін заднього фасаду будівлі, проте до 1913 р. змінила своє розташування. Натомість там само В. М. Щербаківський фіксує вже іншу половецьку стелу, характерні риси якої вдалося уточнити завдяки проведеному дослідженню. Зібраної інформації знову виявилося замало: схожих кам'яних статуй, зафіксованих у фондово-обліковій документації Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського або досі не відомо, або просто не було. Таким чином, ще зарано ставити крапку в питанні, поставленому понад 20 років тому.

Порівняльний аналіз візуальних джерел дозволив атрибутувати дві невідомі скульптури із заднього плану фотознімка, підтвердивши їх статичність у просторі подвір'я впродовж 1908–1913 рр.

Використана методологія для вивчення історії музейної колекції половецької кам'яної скульптури застосовувалась вперше, а з тим довела свою ефективність для раніше маловивченої теми.

Утім, зібрані відомості не лише доповнюють уявлення конкретно щодо археологічної колекції, а й розкривають перші епізоди в історії формування подвір'я Будинку Полтавського губернського земства як своєрідного музейного простору.

У нашому випадку, можливо, саме це стане початком наступної віхи розв'язання своєрідного музейного детективу – продовження справи, гідної духом постаті самого Вадима Михайловича Щербаківського.

Джерела та література

1. Акт передачі музейних предметів на постійне користування від 16.06.1968 р. *Робочий архів науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського*, 2025. 6 арк.

2. **Гераськова Л. С.** *Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи.* АН України, Ін-т археол. Київ: Наукова думка, 1991. 132 с.

3. *Губернский земский дом в Полтаве*. Полтава: Издание Й. Ц. Хмелевского в Полтаве, 1908. 42 с.

4. **Красильников К. И.** *Древнее камнерезное искусство Луганщины*. Луганск: Шлях, 1999. 136 с.: ил.

5. **Москвін Н. В.** *Музеєфікація археологічної спадщини просто неба* (на прикладі Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського): кваліфікаційна робота другого (магістерського) рівня вищої освіти: спеціальність 032 Історія та археологія: освітня програма «Історія та археологія»; кер. роботи В. В. Скирда. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2025. 158 арк.

6. **Нікітенко І. С., Супруненко О. Б., Куцевол М. Л.** Матеріал половецьких кам'яних баб Полтавського краєзнавчого музею. *Геолого-мінералогічний вісник Криворізького національного університету.* 2018. № 1–2 (39–40). С. 21–31.

7. **Плетнева С.А.** Половецкие каменные изваяния. *Свод археологических источников*.М.: Наука, 1974. 200 с.: ил.

8. **Супруненко О., Удовиченко О.** Невідомий фотознімок Вадима Щербаківського. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 2003. № 2/2002 – 1/2003 (12–13). С. 32

9. **Супруненко О. Б.** *Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М. Скаржинської)*. Київ, Полтава: Археологія, 2000. 392 с.: іл.

10. **Тарас Я.** Візуальна спадщина Вадима Щербаківського – першоджерело вивчення генези українського сакрального будівництва, народного мистецтва та етнографії (за архівними матеріалами ІН НАН України). *Фортифікації*. 2023. Вип. 18. С. 93–107.

Nikita MOSKVIN

To the History of Polovtsian Sculpture Collection (According to Photo by V. M. Shcherbakivskyi)

Summary

The article presents the results of the scientific attribution of Polovtsian (Cuman) stone statues from the collection of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. The primary source for the study was an amateur photograph taken in 1913 by Vadym Shcherbakivsky, depicting Polovtsian stelae in the courtyard of the Poltava Huberniia Zemstvo Building. By comparing this photograph with materials from the photo album of Józef Chmielewski (1908) and applying digital modeling methods (photogrammetry), the exhibition arrangement of the early twentieth century was verified. The research revealed the relocation of several sculptures within the museum collection. Through morphological analysis of the sculptures depicted in the photographs, four collection items were identified, including the Polovtsian sculptures inv. no. A 318, A 320, and A 322. Furthermore, by reconstructing lighting scenarios and projection on a three-dimensional model, the status of object inv. no. A 323 was clarified.

Keywords: *Polovtsian Sculpture, visual sources, Vadym Shcherbakivskyi, Jozef Khmelevskyi, collection, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.*

УДК 902.2"190"(092 Щербаківський):904](477.53)

Олександр СИДОРЕНКО, Тетяна МЕНЧИНСЬКА, Олександр СУПРУНЕНКО

ДЕЯКІ ПАМ'ЯТКИ ПОНИЗЗЯ УДАЮ

Про комплекс пам'яток біля с. Городище та деякі щойно виявлені археологічні об'єкти його округи, де на початку XX ст. проводив дослідження В. М. Щербаківський.

Ключові слова*: Городище, Многа, Удай, Посулля, городище, поселення, курганні могильники.*

Многинське городище (або рештки сотенного містечка Многа) знаходиться на північно-східній нагірній околиці села Городище Чорнухинської селищної громади Лубенського району Полтавської області, в урочищі Замок. Огинається зі сходу автодорогою Лубни – Чорнухи, і складається із решток найпростішого мисового городища, двох селищ і залишків курганних

могильників [2, с. 69, 81, 82, 161; 4, с. 8–24; 38, с. 167; 42, с. 320; 51, фото на С. 1 обкл.; 55, с. 89].

«Городище Многинське» згадується у 1618 і 1628 рр. як укріплення-замок [24, с. 216–228; 25, с. 3], позначене у «Книге Большому Чертежу» [11, с. 96.] й на карті України Г. Л. де Боплана [3, карта]. Його перший опис уклав О. Ф. Шафонський в останній чверті XVIII ст. [69, с. 584]. Відомості про городище містяться у матеріалах анкетування Центрального статистичного комітету 1873 р. [30, с. 24–25] й опитових листах Статистичного бюро Полтавського губернського земства [40, с. 160, 171; 41, с. 35].

Комплекс пам'яток неодноразово обстежувався археологами у XX ст., зокрема, В. М. Щербаківським [63, с. 40; 64, с. 20, 21; 71, с. 5–7], М. Д. Ренським [52], Ф. Б. Копиловим [14, с. 248, рис. 2] та ін., він врахований у зведеннях І. І. Ляпушкіна [28 с. 254, № 240; 29, с. 65], О. В. Сухобокова [23, с. 149, № 369], Ю. Ю. Моргунова [35; 36, с. 87–90, рис. 27: Б; 37, с. 22–24], М. П. Кучери [21, с. 34, 221, рис. 11: *15*], О. Б. Супруненка, В. В. Приймака і К. М. Мироненка [66, с. 11], детально описаний у кількох звітах і публікаціях В. В. Приймака [43; 44, с. 88–90; 45, арк. 2–12, табл. 3–34; 48, арк. 7], який до того ж присвятив дослідженням городища 1995 р. окрему монографічну роботу [47, с. 23–28, рис. 1–8]. Моніторинг стану збереження комплексу здійснювався В. В. Приймаком 2003 р., О. Б. Супруненком 2007 і 2011 рр. [38, с. 169], 2021 р. зони руйнувань окремих ділянок комплексу оглядали наукові співробітники ЦОДПА [8, с. 226–227].

Більша частина існуючого поряд із городищем курганного некрополю знищена на початку XX ст. будівництвом поміщицького маєтку. Кургани, що залишилися, розкопувалися у 1912 і 1913 рр. власниками – братами С. і М. Горвіцами, 1917 та 1918 рр. – В. М. Щербаківським, в 1921 і 1924 рр. – М. Д. Ренським, один у 1995 р. – В. В. Приймаком. Близько десятка їх останців зруйновано мародерами на початку 2000-х рр., від чого залишилися розплилі рештки насипів поховальних споруд із ґрунту зі слідами грабіжницьких ям.

В. В. Приймак аргументував належність городища відомому населеному пункту козацького часу – містечку Многа, заснованому ще за слов'яно-руської епохи [46, с. 64–67]. Дослідник

окреслив склад територіально-адміністративного утворення-погосту цього невеликого «граду» Посульської оборонної лінії і ресурсну зону городища, до якої входили неукріплені селища у Загребеллі, Постав-Муці, Лісовій Слобідці й ін. [49, с. 136–141; 50, с. 98–99, 133, рис. 8].

Городище займає край високого, 50–60 м над рівнем заплави, широтно зорієнтованого мису третьої надзаплавної тераси, завдовжки близько 0,5 км, утвореного крутими схилами до лівобережної долини р. Удай – правої притоки р. Сули – і впадаючої в нього р. Многа, зі складу лівобічного басейну р. Дніпра.

Поверхня майданчика нерівна, пошкоджена земляними роботами і перетнута в широтному напрямку глибоким (8–10 м) узвозом старої ґрунтової дороги до вершини пагорба [36, с. 87–90]. В основі мису свого часу розміщувалася дерев'яна Преображенська церква (1864 р.), встановлена на цегляному цоколі (1907 р.), яку 2008 р. знищила пожежа [34, с. 175]. До місця її знаходження прилягали західні межі культурних нашарувань городища з північно-східного боку та «західного» селища. Довжина стілки мису в широтному напрямку – 280 м, ширина – від 60 до 75–80 м.

Із меридіональних боків майданчика городища на окремих ділянках надсхилля простежуються залишки оплилих валів й ескарпування. В останній чверті XIX ст. відтинки розтягнутих валів зі в'їздами протяжністю близько 200 м і шириною 15–16 м знаходилися із західного та східного, ще два в'їзди – з північного і південного боків [36, с. 87–90, рис. 27: Б]. За переказами, замок був одним із укріплень, споруджених за Ієремії Вишневецького, навіть мав «чавунні ворота».

М. П. Кучера й О. В. Сухобоков відзначили на поверхні майданчика просіви котлованів житлово-господарських будівель, залишки валів і ровів. Вздовж південного схилу на 1971 р. простежувалися рештки розплилого валу і рову довжиною 150 м [22, арк. 45]. М. П. Кучера, який уклав окомірний план комплексу, визначав захищену площу майданчика укріплення як 0,8 га, відносячи городище до кола найменших міського типу [21, с. 34].

Культурні нашарування потужністю від 0,2 до 1,5 м частково пошкоджені забудовою XVII–XIX ст. В їх вмісті зрідка зустрічаються фрагменти роменського ліпного посуду у супро-

воді гончарного, з манжетоподібними потовщеннями, а також давньоруського середини XII – першої третини XIII і післямонгольського другої половини XIII–XIV ст. В урвищах і обривах навколо дороги помітні чимало котлованів давніх будівель, ям, господарських і житлових об'єктів козацької і Нової епох. У заповненні котловану однієї з таких будівель, за 90 м від церкви, О. Б. Супруненком 1990 р. виявлене косе вістря з рогу козулі X ст., вишукано оформлене у варязькій традиції у вигляді оскаленої пащі вовка. Неподалік в осипах узвозу знайдене орнаментоване пряслице з рожевого пірофілітового сланцю із широким отвором посередині (1,1 см) [19, с. 91–96]. Ці надзвичайно виразні знахідки маркірують найраніший етап освоєння літописними сіверянами майданчика городища і перебування на ньому за якихось обставин представників київської княжої дружини [20, с. 286–291]. Крім того, в основі нашарувань і шарі похованого ґрунту траплялися поодинокі уламки ліпного посуду пивихинського типу фіналу енеоліту – початку раннього бронзового віку, знайдено також кілька фрагментів типово ямних посудин.

Охоронними дослідженнями 1995 р. в обривах узвозу і на селищі із західного боку досліджено кілька господарських ям і слабко заглиблена, ймовірно, житлова будівля козацького часу, а також частково розкриті три напівземлянкові будівлі й кілька господарських ям роменської культури. У підкліті однієї з будівель козацького часу виявлені уламки гончарних, орнаментованих прокресленим візерунком горщиків, глеків другої чверті – кінця XVII ст., макітер, покришок, сковорідок з ручками-тулійками, фрагменти скляних віконниць. У невеликій господарській ямі, перекритій і порушеній спорудженням заглибленої частини будівлі козацької доби, знайдено верх салтоїдної вузькогорлої сіроглиняної посудини, орнаментованої врізними лініями й хвилями [45, арк. 2–12, табл. 3–34; 47, с. 23–28, рис. 4–8].

Матеріали давньоруського часу, другої половини XIII–XIV, XVI ст. представлені на городищі меншою кількістю знахідок, тоді як предмети козацької епохи, пов'язані з існуванням Замку містечка Многи періоду Вишневеччини й укріплень сотенного містечка Городище, переважають [8, с. 226–227].

Селище із західного боку від городища розкинулося край пануючого підвищення плато корінної тераси на захід і північний захід від решток фундаментів церкви, вздовж верхньої частини узвозу, на площі 1,25 га (60–70 х 200 м). Підйомні матеріали представлені уламками ліпного посуду роменської культури, гончарних посудин XII – початку XIII ст., окремими фрагментами гончарної кераміки й візантійських амфор (друга половина XIII – XIV ст.). Виявлені кілька уламків димленого посуду другої чверті XVII ст. Поверхня розорюється, побита ямками та пошуковими траншейками мародерів [38, с. 168–169].

Селище зі східного боку від городища і полотна автодороги займає понижене підвищення в основі мису заввишки понад 20 м над рівнем заплави, на третину задерноване. Із західного боку пошкоджене влаштуванням схилу до шосе. На поверхні є оплилі й нові ями від окопів і шурфів. Товщина культурних нашарувань в них не перевищує 0,4 м. Знахідки належать уламкам гончарного посуду давньоруського і післямонгольського часів [36, с. 87–90, рис. 27]. Виявлено кілька фрагментів ліпної кераміки доби раннього та пізнього бронзового віку.

На південь і захід від церкви знаходився *курганний могильник* у складі двох груп, що нараховували близько 300 насипів. На сьогодні ледь помітними залишаються рештки 12-ти дуже розораних чи зруйнованих курганів заввишки 0,2–0,3 м і діаметром 5–11 м. На початок XX ст. у першому некрополі досліджено 18 поховань з широтним орієнтуванням. Це були інгумації у підкурганних ямах, що супроводжувалися мідними круглодротовими кільцями, перстнями, намистом, залізними ножами і кресалами [10, т. II, №№ 3224, 3226–3228]. Сіверянські поховання на горизонті і дещо нижче нього містили спіралеподібні скроневі кільця, рештки головних вінчиків, намисто із бубонцями і дрібні намистини, а також золотоскляне намисто і намистини із жовтими вічками, залізні ножі, ліпні посудини з відтиснутою шнуром орнаментацією [39, с. 130].

У 1912 та 1913 рр. поблизу комплексу археологічних пам'яток у с. Городище місцевими землевласниками (один із них – студент Київського університету) С. і М. Горвіцами на власних землях, під час будівництва маєтку, здійснювалися аматорські

розкопки курганів [54, с. 39, 40, 56], а також збори знахідок, що склали невелику колекцію. Вона з часом лягла в основу збірки Лохвицького краєзнавчого музею [36, с. 89], іншу її частину влітку 1917 р. передали до зібрання Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства [64, с. 16]. Документації про ці роботи не збереглося. Проте, за повідомленнями очевидців і надходженнями до музеїв, зініційованими завідувачем археологічного відділу Полтавського земського музею В. М. Щербаківським (1876–1957), відомо, що об'єктами досліджень були підкурганні поховання доби раннього бронзового віку та скіфського часу. Розкопки «кільканадцяти» курганів братами Горвіцами та «якимось аматором, що жив у них» здійснювалися на північ від с. Лісова Слобідка, на мису корінного берега р. Удай над Ясиновим Яром, за 0,1–0,5 км на північ від населеного пункту. У складі групи було більше 40 насипів висотою 1,1–1,6 м і діаметром 8–12 м, один великий – заввишки близько 3,0 м. Другим могильником, що розкопувався, виявилася група «за 3 версти на захід від кол. маєтку поміщиків Горвіців у с. Городище, в ур. Горби, на горі на мису, оточеному з трьох сторін ярами і схилом корінного берега р. Удай, в лісі панів Горвіців» [54, с. 45; 71, с. 1–10]. Ця місцевість наразі локалізується на північний схід – схід від с. Лісова Слобідка [34, с. 59].

Крім того, брати Горвіци розкопали кілька поховань зі зруйнованих курганів давньоруського могильника на території маєтку, а також, вірогідно, вибирали заповнення ям і котлованів жител давньоруського часу вздовж узвозу до Преображенської церкви, звідки походили залізні сокира, два наконечники на списи і вістря стріл XI – XIII ст. [54, с. 39, табл. III: 1–4]

Після ознайомлення навесні 1917 р. з околицями Городища, В. М. Щербаківський, залучивши слухачів учительських курсів у Лохвиці і Лубнах, влітку того ж року провів дослідження п'яти курганів скіфської доби у складі групи на північ від с. Лісова Слобідка біля Ясинового Яру. Поховання під насипами містили бідний інвентар і були характерними для синхронних комплексів округи. Рештки інгумацій супроводжувалися ліпними горщиками і мисками, окремими виробами з металу: наконечниками стріл, «протичкою»-шпилькою, ножами, вудилами тощо,

баранячими кістками – астрагалами, давньоруським кресалом зі впускного «підзахоронення» тощо [34, с. 59–60]. У складі другої групи, також ближче до Лісової Слобідки в ур. Горби, В. М. Щербаківський дослідив сім курганів висотою 0,5–1,5 м і діаметром 5–9 м. Усі їх поховання були пограбовані. Знахідки дали змогу датувати могильник скіфським часом, що засвідчували фрагменти ліпних горщиків і мисок, бронзові бляшки та наконечники стріл, глиняне пряслице і т. ін. [54, с. 45; 71, с. 1–10] Ці дослідження дозволили скласти уявлення про поховальний обряд місцевого населення скіфської доби й особливості формування курганних могильників у басейнах Многи й Удаю.

Відомо, що В. М. Щербаківський у 1918 р. здійснив ще одну поїздку до Городища, що супроводжувалася дослідженнями кількох давньоруських насипів у парку маєтку Горвіців поряд із археологічним комплексом [63, с. 40; 71, с. 11–12]. Частина матеріалів із його розкопок була залишена в Городищі (і, як уважав учений, втрачена в буремні роки Української революції 1917–1921 рр.), проте, насправді, збереглася і потрапила до Лохвицького музею [36, с. 88, 89, рис. 27: 1, 2, 4, 5, 7].

У складі другого некрополю з 10-ти насипів заввишки від 0,8 до 1,3 м і діаметром 6–10 м В. В. Приймаком досліджено курган висотою 0,7 м і діаметром 10,8 м, що містив поряд із рештками скелету похованого на горизонті розвали двох ліплених роменських горщиків, в тому числі орнаментованого по вінцях і плічку «гусеничкою», а також нанесеним у нижній частині тулуба тим же штампом відбитком прямого хреста. Горщик розглядається в контексті проявів кризи язичницького світогляду та як одне з перших свідчень поширення християнства у середовищі сіверянських племен Посулля X ст. [46, с. 66–67].

З *округи* городища і селищ походять кілька скарбів, виявлених на поч. XXI ст., в тому числі монетно-речовий із металевою флягою з польським шляхетським гербом сер. XVII ст., монетний із близько 500 дрібних польських і західноєвропейських монет того ж часу [58, с. 187–188], а також скарб давньоруських сільськогосподарських знарядь у складі залізних наральника, серпів, ножиць й уламків мідного казана [5, с. 77–96]. У Лохвицькому краєзнавчому музеї зберігаються кілька знахідок поміщиків

С. та М. Горвіців [16, арк. 5–7] – залізні сокира з відтягнутим лезом і вже зниклими щекавицями XII – першої половини XIII ст., два вістря до списів XI і XII–XIII ст., наконечники стріл IX ст.

Колекція з обстежень пам'ятки Ф. Б. Копилова 1945–1946 рр. знаходиться у Наукових фондах Інституту археології НАН України [12, с. 292, № 35], дещо пізнішого огляду І. І. Ляпушкіна – в Державному Ермітажі. Невелика добірка уламків ліпного й гончарного посуду зі зборів І. І. Горенка 1960-х рр. зберігається у фондах Лубенського краєзнавчого музею імені Г. Я. Стеллецького. Частина підйомних матеріалів із території комплексу, горщик скіфського часу з розкопок В. М. Щербаківського, косе рогове вістря й пряслице із графіті – в колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Матеріали розкопок В. В. Приймака знаходяться у фондах Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішні [38, с. 167].

Комплекс належить до числа доволі виразних об'єктів роменської культури, давньоруського і післямонгольського часів, збережених решток укріпленого містечка козацької доби, є яскравою історико-ландшафтною пам'яткою на підвищенні правобічного узбережжя Сули [65, фото на обкл.], що, за постановою Полтавської обласної ради № 247 від 23.04.1982 р., включений до переліку пам'яток археології Полтавської області місцевого значення.

За 1,1 км вище села, на лівому березі р. Многа, лівої притоки р. Удай Є. О. Горюновим у 1973 р. виявлене багатошарове поселення *Городище I*, що займало край першої надзаплавної тераси висотою 3–4 м над заболоченою заплавою [31, с. 169, № 111]. Воно має розміри 800 × 100 м, розташоване вздовж краю тераси і поросло чагарниками. Із розораної частини поверхні пам'ятки походили підйомні матеріали, представлені фрагментами гончарної черняхівської кераміки та невеликою кількістю уламків ліпного посуду, прикрашених валиком під вінцями, із домішками шамоту у тісті, характерних для ранньослов'янського часу, котрі траплялися у північно-східній частині поселення [6, арк. 17]. Багатошарова пам'ятка відноситься до кола селищ черняхівської та пеньківської культур [7, с. 110–111].

За 2 км схід від села, на лівому березі р. Многа, лівої притоки р. Удай, розташоване селище третьої чверті I тис. н. е., відоме

як пункт *Городище II*. Воно також виявлене розвідками Є. О. Горюнова 1973 р. [6, арк. 17]. Займає пологий схил першої надзаплавної тераси, має розміри 250×60 м. На розораній поверхні виявлені підйомні матеріали, представлені фрагментами посуду із домішками шамоту у тісті, належні пеньківській культурі (VI–VII ст.) [32, с. 169, № 112]. Матеріали обстежень обох цих поселень зберігалися в Інституті історії матеріальної культури у Санкт-Петербурзі. Є повідомлення, що були передані до Ермітажу.

У зв'язку із підготовкою випуску «Зводу пам'яток історії та культури України: Полтавська область» у найближчій окрузі комплексу були відкриті кілька поселень і курганний могильник. Зокрема, О. В. Сидоренком на початку 2010-х рр. виявлене *селище* давньоруського часу *Городище III*, розташоване за 1,15 км на захід – південний захід від південного кутка села, на одному із підвищень надзаплавної тераси лівого берега р. Удай. Територія селища більшою мірою задернована й заліснена, на окремих видувах на поверхні, у смузі близько 200 м трапляються фрагменти гончарного посуду XI – початку XIII ст. Певно, цей пункт є одним із селищ-супутників комплексу в с. Городище [59, с. 168–169, № 110].

Ще одним комплексним археологічним об'єктом округи Многинського городища є *група курганів II*, розташована за 1,6 км на південний захід від південного кутка с. Городище, на підвищенні надзаплавної тераси лівого берега р. Удай. Обстежувалася у вище зазначений час та 2025 р. О. В. Сидоренком. У складі групи нараховується 15 невеликих задернованих насипів висотою 0,30–0,50 м, незначних діаметрів. Судячи із розмірів і місця розташування, вони можуть бути рештками курганного могильника населення одного із селищ ресурсної зони давньоруського укріплення в с. Городище або ж залишками могильника скіфської доби, котрі відомі в цій місцевості. Більша частина насипів має сліди грабіжницьких розкопок [60, с. 169–170, № 113].

У зв'язку із суцільним розорюванням заплавних земель у пониззі межиріччя рр. Многи та Удаю і вздовж правого берега останньої водної артерії біля села в середині 2010-х рр. на більшості дюноподібних пагорбів із площею від 0,2 до 1,0 га і висотою 1,2–2,5 м у заплаві й на краю надзаплави відзначені пооди-

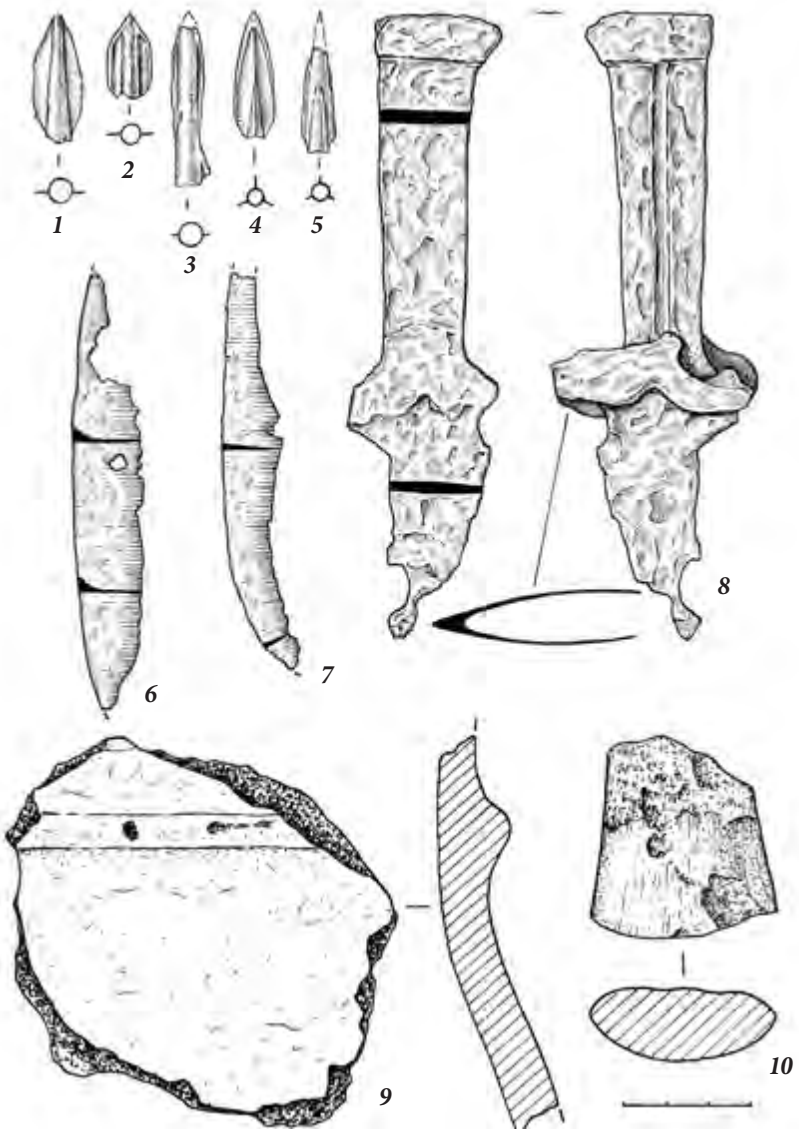

Рис. 1. Округа Многинського археологічного комплексу.
Місцезнаходження Городище IV. Знахідки.
1–5 – бронза, 6–8 – залізо, 9–10 – кераміка. ПКМВК.

нокі знахідки ліпленого посуду доби пізнього бронзового віку, скіфського та давньоруського часу, що вказували на епізодичне або ж сезонне використання цих природних утворень для ведення господарської діяльності людиною різних епох. Вочевидь, на частині із них містилися рештки висілків, окремих садиб чи хутірців населення давньоруської та козацької доби, позначені знахідками уламків гончарного посуду. Правда, більша частина таких заплавних утворень мала час від часу затоплятися потужними повенями Сули, що виключало їх із простору активного господарського використання навесні якщо не щорічно, то кілька разів на десятиліття.

Правобіч від сучасного мосту через р. Удай, на правому березі річки (географічні координати WGS 84 N 50°15′2431″, E 33°06′6697″) під високовольтною лінією електропередач міститься дюноподібне дещо видовжене підвищення першої надзаплавної тераси висотою понад 1,5 м, розташоване за 0,6 км на північний захід від відомого за розвідками І. М. Кулатової 1988 р. поселення Хитці [17, с. 56, 57, рис. 1: 3].

На площі в 0,75 га (60–80 × 120 м) тут зібрані доволі виразні, проте подрібнені уламки ліпленого посуду лебедівської культури фінального етапу бронзового – початку раннього залізного віку та скіфського часу, кілька фрагментів оранжевоглиняних амфор, а також досить представницький набір західок із металів. Через близькість до автодорожного мосту і до с. Городище останнє отримало назву *Городище IV*.

Культурні нашарування цього місцезнаходження істотно пошкоджені розорюванням, хоча місцями на поверхні помітні сліди заглиблених об'єктів (круглих у плані ям). Більшість знахідок походило із «гребеню» підвищення. Предмети із металів виявлені за допомогою металодетектора в орному шарі, за винятком хіба що одного наконечника стріли в дерні біля підніжжя підвищення.

Ліплена кераміка лебедівської культури була представлена винятково уламками кількох великих сіро-коричневоглиняних товстостінних корчаг із домішками шамоту і жорстви в тісті, оперізаних під шийкою посудин рельєфно виділеним підтрикутним у плані валиком (рис. 1: 9). Подібна кераміка неодно-

разово виявлялася на лівобережних посульських поселеннях навпроти Лубен [56, с. 170–171]. Походження подібного посуду виводять із чорноліського керамічного комплексу першої її ступені [67, с. 57, рис. 30: 2, 4], а його поширення вбачають у середовищі лебедівських і пізньобондарихинських племен фіналу бронзового – початку раннього залізного віків у межиріччі Сули та Ворскли за кіммерійського часу [53, с. 202–211, 494–499; 62, с. 66–67]. Неодноразово уламки таких посудин знаходили на поселеннях Ляшівка 2 та в ур. Дубове навпроти Лубен [57, с. 91–93, рис. 5]. Аналогічні корчаги відомі із комплексу широко знаного Мацковецького (Лубенського) скарбу кіммерійської доби, знайденого на правому березі Сули за 20 км вниз за течією ріки [62, с. 67, рис. 2]. До речі, уламки подібної кераміки виявлені у заповненні об'єктів лебедівської та пізньобондарихинської культур поселення Старий Кар'єр на котелевському лівобережжі Ворскли неподалік Більська [69, с. 217, 218, рис. 21–22].

До фінального етапу кіммерійського часу відносяться й бронзові наконечники стріл із території місцезнаходження. Це уламок дволопатевого втульчастого вістря з ромбічною голівкою довжиною 2 см при ширині пера в 1 см (рис. 1: 2), котрий належить до наконечників першої хронологічної групи (І відділ, 1-й тип), за Г. І. Мелюковою [33, с. 17, табл. І; 6: Б1, В2, Г 1–2], або вістер стріл т. зв. жаботинського типу, за В. А. Іллінською [9, с. 14, рис. 1]. Поза комплексами такі вістря здебільшого датують VII ст. до н. е. [61, с. 63]. Уламок пера другого дволопатевого наконечника – від вістря із широкою лавролистною голівкою VII – початку VI ст. до н. е. з високою втулкою (рис. 1: 1). Довжина – 3,1 см, ширина пера – 1,1 см, діаметр збереженої частини втулки – 0,4 см. Віднесений до кола вістер стріл першої хронологічної групи (І відділ, 2-й тип), за Г. І. Мелюковою [33, с. 17, 18, табл. І; табл. 6: Б 1 Б2 та ін.]. Ще один дволопатевий наконечник із гостролистою голівкою, вузьким пером і майже циліндричною масивною втулкою з обламаним кінцем шипа в основі VII – початку VI ст. до н. е. також належить до першої хронологічної групи (І відділ, 3-й тип) [33, с. 17, 18, табл. І]. Його довжина мала б складати 4,2 см, ширина вузького пера – 0,7 см, діаметр втулки в основі – 0,5 см (рис. 1: 3).

Як бачимо, всі матеріали передскіфського часу з місцезнаходження хронологічно тяжіють до фіналу кіммерійського часу, вказуючи на VII ст. до н. е., коли тут, вірогідно, знаходилося недовготривале стійбище групи переселенців із території сучасної Переяславщини до Лісостепу – в межиріччя Сули і Ворскли.

Щодо більш масових матеріалів скіфської доби, представлених на дюні більшістю знахідок, то вони належали фрагментам ліплених горщиків із домішками шамоту в тісті (переважно нижніх частин) та двох стінок мисок, а також кількох уламків античних амфор, один із яких надає видовжено-овальний перетин нижньої частини ручки посудини з домішками дрібного піску та вапнякових включень у тісті щільної маси (рис. 1: 10). Більш виразними є виявлені предмети з металів: два наконечники стріл із бронзи, уламок руків'я кинджалу й два залізних ножі.

Перш за все, це – уламок пера масивного трилопатевого базисного втульчастого наконечника стріли другої хронологічної групи (II відділ, 5-й тип) доволі поширеного типу другої половини VI – V ст. до н. е. [33, с. 21, 28; рис. 1; табл. 7: А 16]. Його довжина – 3 см, ширина пера – 0,9 см (рис. 1: 4). Археологічно цілий фрагмент ще одного вістря належить коротковтульчастому також трилопатевому наконечнику із трикутною голівкою та зрізаними під тупими кутами кінцями лопатей другої хронологічної групи (III відділ, 2-й тип), характерному для скіфських старожитностей V – зрідка початку IV ст. до н. е. [33, с. 19–28; рис. 1; табл. 7: Г 5, 6]. Реконструйована довжина – 3,3 см, ширина – 0,7 см, діаметр втулки – 0,4 см (рис. 1: 5).

Досить неочікуваною знахідкою в орному шарі дюни став уламок пошкодженого корозією руків'я із частиною клинка залізного кинджалу з вузьким метеликоподібним перехрестям, пласким тонким у перетині руків'ям прямокутної, ледь звуженої до клинка форми, брускоподібним неакуратним прямокутним широким і дещо потовщеним навершям із нерівномірно скругленими краями (рис. 1: 8). На ручці кинджалу із одного боку помітний вузький вісьовий жолобок-заглибина завширшки 3 і глибиною 1,5 мм, в якому у процесі реставрації відзначені рештки шкіри із залишками зшивання. Цікаво, що навершя відділене вузькою канавкою від руків'я, позначаючи таким чином смужку наковування бруска чи

огортання шляхом наковування платівки-смужки металу. Руків'я і клинок відковані з одного шматка металу, якому в основі ручки надані «метеликоподібні» плічка-уступи, призначені для закріплення виготовленого окремо із двох фігурних тонких платівок перехрестя. В ході реставрації перехрестя відпало, розломившись з одного боку, підтверджуючи технологічне припущення. Пошкоджений фрагмент леза засвідчив хіба що лінзоподібний перетин клинка, без інших деталей.

Загальна довжина фрагмента кинджалу – 14,7 см; довжина навершя – 2,9 см, його товщина – 0,5 см, висота – 1,1 см; довжина руків'я – 7,1 см, ширина – 2,2–1,8 см, товщина – 0,3 см; ширина перехрестя – 4,7 см, висота – 1,7 см, товщина накладних платівок – 0,10–0,15 см; ймовірна ширина леза – 3,2 см, його товщина в основі руків'я – 0,3 см (рис. 1: 8).

Подібні кинджали і мечі VI – першої половини V ст. до н. е. відомі з кургану біля с. Санжари у басейні Сіверського Дінця на Лівобережжі Дніпра [1, с. 76, 208; рис. 61: 24], поховання 7 ґрунтового некрополю у с. Золоте на Керченському півострові [15, с. 71, рис. 4: 3] та селища Зуя на Білогірщині в Криму [61, с. 46, № 29], з Єлизаветівського курганного могильника на Дону [13, с. 25, рис. 1: 7], поховання 21 кургану № 13 могильника Уляп 1 в Адигеї у Північно-Західному Передкавказзі [26, с. 160, рис 160: 1] та деяких ін. пунктів.

Знайдені на місцезнаходженні два залізних односічних ножі належать до числа господарських скіфського часу. Перший із них з вигнутою (горбатою) спинкою типологічно співставлюваний зі знаряддями першої групи типу 2 черешкових, без уступу, за Б. А. Шрамком [70, с. 53, табл. 5: I: 2]. Спинка має потовщення. Загальна довжина – 10,3 см, ширина леза – 1,6 см, товщина спинки – 0,4 см (рис. 1: 6). Другий має один уступ в основі черешка внизу, відносячись до першої групи типу 1 [70, с. 53, табл. 5: I: 1]. Лезо значно вигнуте до вістря, за перерізом клиноподібне, черешок вузький прямокутного перетину. Довжина – 9,3 см, ширина леза – 0,7–1,3 см, товщина спинки – 0,15 см (рис. 1: 7). Ножі більш характерні для поселенських і поховальних старожитностей середньо- та пізньоскіфського часу.

Зважаючи на час побутування вістер стріл і датування кинджалу, заселення дюни Городища IV може бути віднесенне до

кінця VI–V ст. до н. е., коли остання стала місцем сезонного стійбища чи осередку господарювання в широкій окрузі Клепачівського городища [18, с. 55–63].

Таким чином, здійснивши огляд старожитностей округи Многинського городища біля с. Городище в Посуллі, котра була об'єктом археологічних досліджень В. М. Щербаківського 1917–1918 рр., і долучивши до нього матеріали розвідкових обстежень останніх років, маємо змогу отримати більш повне і наочне уявлення про виразний комплекс пам'яток різних епох та його взаємозвязок із сусідніми поселенськими структурами скіфського, ранньосередньовічного, слов'яно-руського, післямонгольського і козацького часів.

Наостанок необхідно зазначити, що отримані внаслідок розвідки матеріали надійшли на зберігання до археологічного зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Джерела та література

1. **Бандуровский А. В., Буйнов Ю. В.** *Курганы скифского времени. Северскодонецкий вариант*. Киев: Ин-т археол. НАН Украины, 2000. 244 с.

2. **Білоусько О. А., Супруненко О. Б., Мироненко К. М.** *Середньовічна історія Полтавщини (VI – перша пол. XVI ст. н. е.)*: підручник для 7-го кл. загальноосвітньої школи. Полтава: Оріяна, 2004. 200, 8 с.

3. **Боплан Г. Л. де.** *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн*. Переклад з франц. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. Київ: Наукова думка, 1990. 256 с. Додаток: карта.

4. **Гаєць М., Марченко Ф.** *Городище на вітрилах віків*. Гадяч: Вид-во «Гадяч», 2007. 224 с.

5. **Горбаненко С. А., Шерстюк В. В., Сидоренко О. В.** Скарб господарських знарядь давньоруського часу з околиць с. Городище на Полтавщині. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2015*: збірник наукових праць. Київ: Центр пам'якознавства НАН України і УТОПІК, 2015. С. 77–96.

6. **Горюнов Е. А.** Отчет о работе Днепровского левобережного отряда ЛОИА АН СССР в 1973 г. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. е. Спр. 1973/72. 32 арк.

7. **Горюнов Е. А.** *Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья*. Л.: Наука, 1981. 133 с.

8. **Деркач Ю. В., Філонченко В. В.** Спроба інтерпретації барокової кахлі з рідкісним релігійно-геральдичним сюжетом. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2022*: збірник наукових праць. Харків, Полтава: ТОВ «Майдан», 2023. С. 226–233.

9. **Іллінська В. А.** Бронзові наконечники стріл так званого жаботинського і новочеркаського типів. *Археологія*. 1973. № 12. С. 13–26.

10. Каталог Археологічного відділу Природничо-історичного Музею Полтавського губернського земства. [Укладачі Щербаківський В. М., Тахтай О. К. та ін.]. Полтава, 1913–1939. *Архів фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського*. Т. ІІ.

11. *Книга Большому Чертежу или древняя карта Российского государства, поновленная в разряде и списанная в книгу 1627 года*. Издание 2-е. М., 1838. 138 с.

12. *Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України: каталог.* Укладачі Н. В. Блажевич, Н. Б. Бурдо, І. С. Вітрик та ін.; НАН України, Ін-т археол. Київ: Академперіодика, 2007. 358 с.

13. **Копылов В. П.** Мечи из погребений V в. до н. е. Елизаветовского курганного могильника. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*. М., 1980. № 162. С. 24–27.

14. **Копилов Ф.** Посульська експедиція 1945–1946 рр. *Археологічні пам'ятки Української РСР*. Київ, 1949. Т. І. С. 248–249.

15. **Корпусова В. М., Орлов Р. С.** Могильник VI – IV ст. до н. е. на Керченському півострові. *Археологія*. 1978. № 28. С. 65–85.

16. **Крестинський М.** Лохвицький музей. Реєстр придбань музею за 1925 р. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. ВУАК. Спр. 46/13. 8 арк.

17. **Кулатова И. Н.** Разведки в Лубенском районе Полтавской области. *Охрана и исследование памяников археологии Полтавщины. Второй областной научно-практический семинар*: тезисы докладов и сообщений. Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. С. 54–58.

18. **Кулатова І.** Городище скіфського часу поблизу Клепачів у Посуллі. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. 2004*: збірник наукових статей. Полтава: Дивосвіт, 2005. [Вип. І]. С. 55–66.

19. **Кулатова И. Н., Супруненко А. Б.** Новые находки в ур. Замок у с. Городище. *100-річчя Полтавського краєзнавчого музею*: матеріали ювілейної наукової конференції. Полтава, 1991. Частина ІІ: Археологія Полтавщини. С. 91–96.

20. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** Про косе вістря з Многи. *Полтавський археологічний збірник*: збірник наукових праць до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень. Відп. ред. Супруненко О. Б. Полтава: Археологія, 1999. С. 286–291.

21. **Кучера М. П.** *Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ: Ін-т археол. НАН України, 1999. 252 с.

22. **Кучера М. П., Сухобоков О. В.** Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону ІА АН УРСР за 1971 р. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. е. 1971/17а. Спр. 5994. 74 арк., 29 рис.

23. **Кучера М. П., Сухобоков О. В. и др**. *Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта*. Киев: Наукова думка, 1984. 196 с.

24. **Лазаревский А. М.** Лубенщина и князья Вишневецкие. *Киевская старина*. Киев, 1896. № 1–3. С. 216–228.

25. **Лазаревский А. М.** *Описание старой Малороссии. Т. III: Прилукский полк.* Киев: Типогр. Импер. ун-та св. Владимира, 1902. XIV, 426, XXIII с.

26. **Лесков А. М., Беглова Е. А., Ксенофонтова И. В., Эрлих В. Р.** *Меоты Закубанья IV – III вв. до н. е. Некрополи у аула Уляп. Святилища и ритуальные комплексы.* М., 2013. 183 с.

27. **Лещенко М. В., Мокляк В. О., Павленко В. А.** Городище с., Чорнухинський р-н. Православної Церкви (з 1990-х – УПЦ МП) громада. Преображенська церква. *Полтавіка: Полтавська енциклопедія в 12-ти тт.* Полтава: Полтавський літератор, 2009. Т. 12: Релігія і церква. С. 175.

28. **Ляпушкин И. И.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа. *Материалы и исследования по археологии.* М., Л.: Изд-во АН СССР, 1961. № 104. 383 с.

29. **Ляпушкин И. И.** Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (VIII – первая половина IX в.): Археологические очерки. *Материалы и исследования по археологии.* Л.: Наука, 1968. 192 с.

30. **Макаренко Н.** Городища и курганы Полтавской губернии: (Сборник топографических сведений). Полтава: Типогр. Т-ва Печатного Дела, 1917. 105, XIX с.

31. **Мельникова І. С., Лугова Л. М., Некрасова Г. М.** Поселення І, ранній залізний вік – черняхівська культура (кін. III – поч. V ст.), ранньослов'янський час – пеньківська культура (V – VII ст.) [с. Городище]. *Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Чорнухинський район.* Упорядкування В. О. Мокляка, підготовка до друку і наукова редакція В. О. Мокляка, О. Б. Супруненка. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. С. 169. № 111.

32. **Мельникова І. С., Лугова Л. М., Некрасова Г. М.** Селище III, ранньослов'янський час – пеньківська культура (V – VII ст.) [с. Городище]. *Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Чорнухинський район*. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. С. 169. № 112.

33. **Мелюкова А. И.** Вооружение скифов. *Свод археологических источников.* М.: Наука, 1964. 90 с., 23 табл.

34. **Мокляк В. О., Супруненко О. Б., Приймак В. В., Биков І. Ю.** Чорнухинський район. *Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Чорнухинський район*. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. С. 5–84.

35. **Моргунов Ю. Ю.** Отчёт Посульской экспедиции ИА АН СССР и ИА АН УССР о раскопках и разведках в Полтавской обл. в 1988 г. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. е. Спр. 1988/55. 16 арк., 47 рис.

36. **Моргунов Ю. Ю.** *Древнерусские памятники поречья Сулы*. Курск, 1996. 159 с.

37. **Моргунов Ю. Ю.** *Посульская граница: этапы формирования и развития*. Курск, 1998. 187 с.

38. **Моргунов Ю. Ю., Приймак В. В., Супруненко О. Б.** Археологічний комплекс: городище «Многинське»; селища I – II; курганні могильники I – II; енеоліт – ранній бронзовий вік (ост. третина IV – поч. та кін. III тис. до н. е.), розвинуте середньовіччя (IX – XIII ст.), післямонгольський час (друга пол. XIII – XIV ст.), козацька доба (кін. XVI – XVIII ст.) [с. Городище]. *Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Чорнухинський район*. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. С. 162–168: іл. № 109.

39. **Моця А. П.** *Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв.* Киев: Наукова думка, 1990. 156 с.

40. **Падалка Л. В.** О древних городках, городищах и насыпных валах нынешней Полтавской губернии. *Труды Полтавской ученой архивной комиссии*. Полтава, 1905. Вып. 1. С. 153–214.

41. **Падалка Л. В.** *Прошлое Полтавской территории и ее заселение*: исследование и материалы. Полтава: типогр. Тов-ва Печатного Дела, 1914. 239 с.

42. *Полтавщина: енциклопедичний довідник*. За ред. Кудрицького А. В. Київ: Українська енциклопедія, 1992. 1024 с.

43. **Приймак В. В.** Отчет о работах Полтавского разведотряда в 1981–1982 гг. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. е. 1981–1982/33в. Спр. 20908; *Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради*. Ф. е. Спр. 47. 40 арк.

44. **Приймак В. В.** Про деякі роменські й давньоруські пам'ятки Середнього Посулля. *100-річчя Полтавського краєзнавчого музею*: матеріали ювілейної наукової конференції. Полтава, 1991. Частина ІІ: Археологія Полтавщини. С. 88–90.

45. **Приймак В. В.** Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області й Полтавщини у 1995 р. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. е. Спр. 1995/33. Арк. 2–12. Табл. 3–34.

46. **Приймак В. В.** Городища на р. Мнозі. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 1997. № 1–2. С. 64–67.

47. **Приймак В. В.** *Роменська культура в межиріччі Десни і Ворскли (дискусійні питання, нові матеріали)*. Полтава; Суми, 1997. 51 с.

48. **Приймак В. В.** Звіт про археологічні розвідки на території Чорнухинського району Полтавської обл. у 2003 р. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. е. 2003/217. Спр. 27938. 52 арк.

49. **Приймак В. В.** Формування елементів територіальної структури Дніпровського Лівобережжя X – XIII ст. (за матеріалам пам'яток батьківщини Г. С. Сковороди). *Археологічний літопис Лівобережної України*. 2003. № 2/2002 – 1/2003 (12–13). С. 136–142.

50. **Приймак В. В.** *Путивльське удільне князівство Новгород-Сіверщини*. Полтава: Історико-культурний заповідник «Більськ», 2007. 180 с.

51. **Приймак В. В., Осадчий Є. М.** *Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI–XVII ст.* (історико-археологічні нариси). Полтава: Історико-культурний заповідник «Більськ», 2006. 72 с. Фото на С. 1 обкл.

52. [**Ренский М. Д.**]. Раскопки Лохвицкого музея в 1924 г. под руководством М. Д. Ренского. *Архів Лохвицького краєзнавчого музею*. 1924. 8 арк.

53. **Ромашко В. А.** *Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры)*. Киев: Видавн. дім «Скіф», 2013. 589 с.

54. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею. *Збірник, присвячений 35-річчю Музею*. Полтавський державний музей. Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава-Поліграф», 1928. Т. 1. С. 29–62.

55. **Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я.** *Довідник з археології України. Полтавська область*. Київ: Наукова думка, 1982. 108 с.

56. **Сидоренко А. В.** Разведки в окрестностях Лубен. *Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обласний науково-практичний семінар (Квітень, 1990 р.)*: тези доповідей. Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. С. 170–171.

57. **Сидоренко О. В.** Пам'ятки археології в околицях Лубенського Засулля. *Полтавський археологічний збірник – 1999*: збірник наукових праць до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень. Полтава: Археологія, 1999. С. 84–96.

58. **Сидоренко О. В., Шерстюк В. В.** Керамічний посуд козацького часу у складі монетних скарбів Лубенщини XVII ст. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016*: збірник наукових праць. Київ: Центр пам'якознавства НАН України і УТОПІК, 2016. С. 187–188.

59. **Сидоренко О. В., Шерстюк В. В.** Городище III, селище давньоруського часу [с. Городище]. *Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Чорнухинський район*. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. С. 168–169. № 110.

60. **Сидоренко О. В., Шерстюк В. В.** Курганний могильник II [с. Городище]. *Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Чорнухинський район*. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. С. 169–170. № 113.

61. **Скорый С., Зимовец Р.** *Скифские древности Крыма: Материалы одной коллекции*. Издание второе, дополненное, переработанное. Полтава: ООО «АСМИ», 2021, 344 с.

62. **Скорый С. А., Супруненко А. Б., Сидоренко А. В.** К изучению Мацковецкого («Лубенского») клада в Посулье. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016*: збірник наукових праць. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2016. С. 63–72: 2 кол. вкл.

63. **Супруненко А. Б.** 75 лет археологических исследований Полтавского краеведческого музея. *Охрана и исследование памяников археологии Полтавщины. [Первый] областной научно-практический семинар*: тезисы докладов и сообщений. Полтава, 1988. С. 39–41.

64. **Супруненко А. Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея: (к 100-летию со дня основания). *Археологические исследования на Полтавщине*: сборник научных статей. Полтава, 1990. С. 5–42.

65. **Супруненко О. Б.** *З історії археологічних досліджень на Полтавщині: короткий нарис*. Київ: Гротеск, Археологія, 2007. 124, XIIс.

66. **Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М.** *Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя*. Київ; Полтава: Археологія, 2004. 82 с.

67. **Тереножкин А. И.** *Предскифский период на Днепровском Правобережье*. Киев: Изд-во АН УССР, 1961. 246 с.

68. **Шапорда О. М., Семенко А. О.** Нові дослідження на поселенні Старий Кар'єр. *Археологічні дослідження Більського городища – 2023*: збірник наукових праць. Харків, Котельва: ТОВ «Майдан», 2024. С. 184–233.

69. **Шафонский А. Ф.** *Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное Действительным статским советником и Кавалером Афанасием Шафон-*

ским, с четырьмя географическими картами. Издание Судиенко М. И. Киев: типогр. Имп. Ун-та св. Владимира, 1851. 697 с.

70. **Шрамко Б. А.** *Археология раннего железного века Восточной Европы*: учебное пособие. Харьков: Харьковский ун-т, 1983. 135 с.

71. **Щербаківський В. М.** Розкопки в м. Городищі Лохвицького повіту року 1918. *Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині*. Полтава, 1920. Вип. 2. Окремий відбиток. С. 1–12.

Oleksandr SYDORENKO, Tetiana MENCHYNSKA, Oleksandr SUPRUNENKO

Some Monuments of the Low Udai River

Summary

Review of information concerning monuments near Horodyshche Village and several recently found archaeological objects of the area, that V. M. Shcherbakivsky explored in the early 20th c. is made. Results of examination of Horodyshche IV and artifacts of the pre-Scythian and Scythian Time that were found there are given.

Keywords: *Horodyshche, the Mnoha River, the Udai River, the Sula River area, site of ancient settlement, burial mounds.*

УДК 069:908[094(81'255.4)=030.161.1=161.2]+929(477) В. Щербаківський]

Оксана СУЛИМА

ПЕРЕКЛАДИ ВАДИМА ЩЕРБАКІВСЬКОГО ТВОРУ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

У статті висвітлена перекладацька діяльність Вадима Щербаківського львівського та полтавського періодів життя. Зокрема, проаналізоване видання повісті Миколи Гоголя «Страшна помста», примірник якої наявний у колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Ключові слова: *Вадим Щербаківський, Микола Гоголь, Полтава, колекція, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.*

Цьогорічний ювіляр Вадим Михайлович Щербаківський (1876–1957) – учений із європейським іменем, який долучився до збагачення української гуманітаристики як археолог, етнолог, мистецтвознавець, музейник-кустос, а також спробував власні сили у перекладацькій діяльності.

У книжковому зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, що входить до Музейного фонду України, зберігається рідкісне видання повісті «Страшна помста» Миколи Гоголя, переклад якої здійснив Вадим Михайлович (ПКМВК 75339 Кб 2815)[1]. Ця книга була опублікована у 1919 (1920) р. накладом Полтавської спілки споживчих товариств у друкарні «Печатне діло» (розмір ін-октаво). Український історик Дмитро Соловей, згадуючи видавничу діяльність вказаної установи після 1918 р., акцентував: «Твори Гоголя були першими книжками, що їх Видавництво випустило з ілюстраціями (художник Дурново)» [6, с. 95]. Загалом, графік В. Дурново підготував 25 рисунків та віньєток, виконаних у модерновій стилістиці з казковими та народними елементами (рис. 1–2). Книга має два титульні аркуші, що відрізняються роками випуску (1919 та січень 1920), а також вказівкою про автора перекладу у виданні 1920 р. (рис. 3–4).

Історик Василь Ульяновський в аналітичній розвідці, присвяченій діяльності Вадима Щербаківського, відзначав, що вінцем наукової праці вченого у Полтаві впродовж 1918–1921 рр. став «Провідник по археологічному відділу Полтавського народного музею з коротким описом передісторичного життя на Полтавщині» (1919 р.) [9, с. 58]. Водночас підкреслював: «На той час припадає також літературна спроба В. Щербаківського – його переклад «Страшної помсти» Миколи Гоголя (Полтава, 1919–1920)» [10, с. 11]. Варто наголосити, що ця «літературна спроба» не була першою для Вадима Михайловича, більше того, його переклад цієї повісті друкували кілька разів (у львівський і полтавський періоди[2]).

Творча спадщина видатного письменника Миколи Гоголя (1809–1854) понад півтора століття знаходиться у фокусі наукових досліджень, що охоплюють літературознавчі, філософсько-антропологічні, психологічні та історико-культурні аспекти.

[1] У 1997 р. цю пам'ятку разом із іншими раритетами придбали у відомого полтавського краєзнавця Валерія Федоровича Волоскова (1945–2017) (Акт вступу № 32 від 15.12.1997).

[2] Із 24 грудня 1907 до 1910 рр. Вадим Щербаківський перебував у Львові. На запрошення Митрополита Андрея Шептицького він став співробітником Церковного музею. У 1912–1922 рр. – працював на посаді археолога-кустоса Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства [4, с. 6].

1

2

Рис. 1. Заставка до розділу XI. *Автор В. Дурного.*
Рис. 2. Заставка до розділу V. *Автор В. Дурного.*
Рис. 3. Титульний аркуш видання 1919 р. зі вказівкою про перекладача.
Рис. 4. Титульний аркуш 1920 р.
Фото Д. Землякової. 2026.

3

4

Наприклад, у 1927 р. мовознавець Володимир Дурдуківський під криптоніном «Д-ський В.» опублікував у журналі «Червоний шлях» бібліографічний покажчик «Гоголь українською мовою», що містить перелік із 59 книг прозаїка, перекладених українською [2, с. 336]. У тому ж році у фаховому науковому журналі Українського наукового інституту книгознавства «Бібліологічні вісті» з'явилася критична стаття бібліографа Володимира Дорошенка, в якій він наголошував: «Думка зробити підсумок українських Hoholiana заслуговує на всяку похвалу. На жаль, розглядаючи його покажчик, доводиться сказати, що зробив його автор не так, як би того вимагав інтерес справи» [3, с. 57]. Особливо важливим для нашої розвідки є уточнення дописувача журналу «Бібліографічні вісті» щодо видання «Страшної помсти» у Львові 1909 р. та Полтаві 1912/1913 рр.: «…міг би автор розв'язати деякі псевдоніми (чч. 16 і 17 – це переклади Вадима Щербаківського)» [3, с. 59]. Тобто, перші літературні, зокрема, перекладацькі, починання Вадима Михайловича відносяться до львівського періоду життя. 1909 р. у 15 випусках львівської просвітницько-політичної газети «Народне слово» частинами публікувався переклад повісті «Страшна пімста», того ж року «Накладом і друком загальної друкарні» світ побачило окреме видання (фактично, передрук газетної версії) [1, с. 32]. Наступним став випуск «Страшної помсти» у Полтаві 1912/1913 рр., здійснений на замовлення «Полтавської Української книгарні» друкарнею Л. Гуревича [1, с. 36].

Обидва видання отримали рецензії на шпальтах щоденної української газети «Рада», однак оцінки, викладені в них, різняться. Дописувач під криптонімом «Я. Я.» підготував схвальний відгук про львівське видання 1909 р.: «З почуттям цілковитого задоволення переглянули ми цей переклад відомого оповідання Гоголевого... Не знаємо, хто саме заховався за літерами В. Щ., але мабуть не помилимося, догадуючись, що переклад «Страшной мести» зроблено українцем російським, що жив якийсь час у Галичині (про це свідчать де-які слова й вирази, властиві закордонним братам). Переклад зроблено гарно, читається книжка легко. Залюбки радимо її тим, хто хотів би ознайомитись з оповіданням в перекладі на українську мову» [12, с. 3]. Натомість Сергій Єфремов у рецензії на полтавське видання 1912/1913 рр., вира-

жаючи захоплення творами Миколи Гоголя, «в яких б'є дужим джерелом українська стихія», відразу вказує на «величезну труднацію» для перекладачів, щоб із «багатющої словесної скарбниці народної добрати саме тих слів та виразів, які б не різали вуха, які були б цілком відповідні для Гоголя». Літературний критик спочатку називає переклад, що вийшов у Полтаві «не злим», але відразу додає: «…але все таки й йому бракує того духу живого, що заставляв би читача забувати, що перед ним переклад. Єсть чимало такого, про що почуваєш, що так Гоголь не скаже, ще перекладачик не впорався з словесним матеріалом автора… Це не Гоголь: нема того ритму, того блискучого й кольористого стилю, який тільки й дає принадний світ усій цій картині. Без цього виходить натягнута, гіперболична, манерна річ, що не захоплює. Так перекладати такі речі, як «Страшна помста», не годилося б» [5, с. 4]. Примітно, що обидва рецензенти вказали на відсутність відомостей про перекладача: «Не знаємо, хто саме заховався за літерами В. Щ.» (Я. Я.) та «Анонимний переклад, що вийшов у Полтаві» (Сергій Єфремов).

Відзначимо, що Вадим Щербаківський у 1908–1910-х рр. також робив журналістські дослідження як власний кореспондент згаданої щоденки, до якої подавав літературні і мистецтвознавчі статті за підписом «В. К.», «В. Копирь» та ін. [11, с. 65–66].

Сергій Єфремов у рецензії висловив суттєве зауваження: «В творах Гоголя… стільки специфичних українських пахощів, що просто досада иноді бере, що писані вони не рідною мовою того народу, про якого оповідають. Мимоволі в думці приміряєш українську одежу до того українського змісту, мимоволі вгадуєш, як би воно вийшло, коли б натуральнішою мовою було списано» [5, с. 4]. Очевидно, Вадим Михайлович керувався подібними мотивами, перекладаючи повість Миколи Васильовича. На той час, окрім проведення ґрунтовних наукових студій, він, як визнаний фахівець, долучився до формування етно- та археологічних колекцій кількох музейних закладів: Київського музею старовини і мистецтва (нині Національний художній музей України), Церковного музею (нині Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького), Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (нині Полтавський краєз-

навчий музей імені Василя Кричевського). Варто зауважити, що політичні симпатії Вадима Щербаківського завжди були на боці поборників кращої долі українського народу. Це привело його до діяльності у нелегальних гуртках, соціально-демократичних та націоналістичних уподобань, а згодом – встановлення за науковцем таємного поліцейського нагляду, що завершився арештом [8, с. 87]. Незважаючи на життєві випробування – хвороби, цькування імперським, а згодом більшовицьким режимами, вимушену еміграцію – вчений завжди залишався на україноцентричній стежці: без упину досліджував українську історію, формував українознавчі осередки за кордоном, викладав у численних українських вищих учбових закладах Європи, на основі зібраних матеріалів підготував та видав фундаментальні праці «Формація української нації» та «Трипільська культура».

Книга, що містить варіант перекладу Вадима Щербаківського повісті Миколи Гоголя «Страшна помста», видрукуваної у Полтаві 1919/1920 рр., належить до рідкісних. Ця пам'ятка малотиражна, історично значима за хронологією друку (дефіцитний період Української революції 1917–1921 рр.), вирізняється художнім оформленням (ілюстратор – маловідомий графік В. Дурново) та поліграфічним виконанням (має два титульні аркуші з незначними відмінностями). Отже, історико-культурне і суспільне значення цього документу відповідає сукупності критеріїв цінності: інформативність (наукова, історична, художня), меморіальність, репрезентативність та підвищує загальний науковий потенціал книжкового фонду Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Джерела та література

1. *Видання Миколи Гоголя в Україні (1831–1923)*: науково-допоміжний покажчик. ДЗ «НПБ України»; укладач І. О. Негрейчук; наук. ред. В. О. Кононенко. Київ, 2009. 56 с.

2. **Д-ський В.** [Дурдуківський В.Ф.] Гоголь українською мовою. *Червоний шлях*. № 7–8. Харків, 1927. С. 335–346.

3. **Дорошенко В.** Гоголь українською мовою. *Бібліографічні вісті*. № 3. Київ, 1927. С. 57–63.

4. **Курінний П.** Заслужений професор і ректор Українського вільного університету Вадим Щербакіський. *Чорноморський збірник*. Вип. XI. Мюнхен, 1947. С. 5–10.

5. **С. Є.** [Сергій Єфремов] М. Гоголь. Страшна помста. Видання товариства «Полтавська українська книгарня». Стор. 55. Полтава, 1912. Ц. 15 коп. *Рада*. № 31. Київ, 1913. С. 4.

6. **Соловей Д.** *Розгром Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українського народу. 1914–1921*. Вінніпег: Видавнича спілка «Тризуб», 1974. 207 с.

7. **Гоголь М.** *Страшна помста*. Переклад В. Щербаківського. Полтава: [Накладом Полтав. Спілки Спожив. Т-в. Друк. Т-ва «Печат. Діло»], 1919 (обкл. 1920). 67 с.

8. **Супруненко О. Б.** Вадим Щербаківський: сторінки біографії. *Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської вченої архівної комісії*. Полтава: Вид-во «Полтава», 1993. С. 86–100.

9. **Ульяновський В.** Вадим Щербаківський: життя, наукова діяльність, доля творчої спадщини. *Щербаківський В. Українське мистецтво: вибрані неопубліковані праці*. Київ: Либідь, 1995. С. 5–92.

10. **Ульяновський В.** «Твій інтелект дуже великий і універсальний, а душа… багато міцніша». Вадим Щербаківський у самооцінках і сприйнятті сучасників. *Пам'ятки України. Спецвипуск*. № 4. Київ, 2007. С. 2–21.

11. **Франко А. Д. Франко О. О.** Аналіз документів та матеріалів особистого наукового архіву Вадима Щербаківського. *Вісник Інституту археології Львівського університету*. Вип. 7. Львів, 2012. С. 62–74.

12. **Я. Я.** Н. В. (М.) Гоголь. Страшна помста. Переклав В. Щ. Львів. 1909. Стор. 90. *Рада*. № 291. Київ, 1910. С. 3.

Oksana SULYMA

Translations of Mykola Hohol's Work by Vadym Shcherbakivskyi

Summary

Translation activity of Vadym Shcherbakivskyi during his Lviv and Poltava life periods is described in the article. Edition of Mykola Hohol's novel "A Terrible Vengeance" from the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum collection is analyzed in particular.

***Keywords**: Vadym Shcherbakivskyi, Mykola Hohol, Poltava City, collection, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.*

УДК 791.43:008(477):316.75

Максим ДЕМИДЕНКО

ВІЗУАЛІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ КІНО: ВІД КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ДО ЕКРАННОГО ОБРАЗУ

Розглядається сучасне українське кіно як форма візуалізації національної пам'яті та культурної спадщини. Аналізуються особливості візуальної мови сучасного українського кінематографа, а також способи репрезентації історичного досвіду, національного образу та культурної пам'яті в екранному просторі. Сучасний кінематограф розглядається як один із засобів актуалізації культурної спадщини в умовах чинного медіапростору.

Ключові слова: *український кінематограф, візуальна мова, національна пам'ять, культурна спадщина, екранний образ, культурна пам'ять.*

Проблема збереження й осмислення національної культурної спадщини є однією з ключових у культурології, мистецтвознавстві та дослідженнях національної культури. У різні історичні періоди цю функцію виконували різні форми культури: література, образотворче мистецтво, архітектура, музейна та архівна справи, наукові дослідження. Саме ці форми культури фіксували матеріальні пам'ятки, художні образи та символічні форми культури, через які формувалося уявлення про історію, традиції та національну ідентичність. У цьому контексті важливо звернутися до наукової спадщини Вадима Щербаківського, який розглядав українську культуру як цілісну систему, що проявляється у матеріальних пам'ятках, архітектурі, народному мистецтві, орнаментиці, предметах побуту й інших формах візуальної культури. Дослідник працював із проблемою збереження культурної спадщини, а також репрезентацією національного образу в мистецтві та культурі. Особливу увагу вчений приділяв саме візуальним формам культури, через які проявляється національна традиція і культурна пам'ять. У цьому сенсі його наукові зацікавлення були пов'язані із проблемою візуальної репрезентації культури, що є актуальним і для сучасних аудіовізуальних мистецтв, зокрема кінематографа. Таким чином, у центрі його наукових зацікавлень перебувала проблема культурної пам'яті та її візуального прояву в культурних формах.

У сучасному культурному просторі до традиційних форм збереження культурної пам'яті додаються аудіовізуальні медіа, зокрема кінематограф. Сучасне українське кіно дедалі частіше виконує не лише естетичну або розважальну функцію, а й стає простором осмислення історичного досвіду, колективної пам'яті та національної ідентичності. У цьому сенсі кіно можна розглядати як одну із сучасних форм репрезентації культурної пам'яті, що працює не з текстом або предметом, а із образом, простором, атмосферою та емоційним досвідом. Питання культурної пам'яті та її ролі у формуванні національної ідентичності розглядалися у працях дослідників культурної пам'яті, зокрема П. Нори та А. Ассман, які вбачають пам'ять як культурний механізм, що формує уявлення суспільства про власне минуле і створює символічний простір нації. У цьому контексті важливим є не лише збереження історичних фактів, але й способи їх культурної репрезентації, тобто те, в якій формі суспільство бачить і уявляє своє минуле [7; 6].

Особливість кінематографа полягає в тому, що він працює із пам'яттю через візуальний образ. Якщо історичний текст або архів фіксує подію, то кіно фіксує спосіб переживання цієї події. Візуальна мова кіно – композиція кадру, світло, колір, фактура простору, крупність плану, рух камери, ритм монтажу – формують не лише зображення подій, але й емоційне сприйняття історичного часу. Як зазначає Л. Брюховецька, кінематограф створює особливу систему художніх образів, через які глядач сприймає реальність та історію [1]. Для сучасного українського кінематографа характерним є звернення до тем історичної пам'яті, травматичного досвіду, війни, пострадянського минулого, трансформації суспільства. Проте важливо, що ці теми реалізуються не лише на рівні сюжету, а й на рівні візуальної мови. У сучасному кіно історія часто показується не через масштабні історичні реконструкції, а через приватний досвід людини – історію родини, особисту пам'ять, простір дому, міста, повсякденного середовища. Таким чином, велика історія переходить у площину особистого досвіду, а національна історія проявляється через історію конкретної людини. Важливо, що в сучасному українському кіно історія часто відчувається не як реконструкція подій, а як стан середовища, як атмосфера

простору, як внутрішній стан людини. У цьому сенсі кіно працює не тільки з подією, а з відчуттям часу, і саме через це формується особливий спосіб переживання історії глядачем.

У цьому процесі важливу роль відіграють саме візуальні засоби. Наприклад, використання крупних планів дозволяє зосередити увагу на емоційному стані персонажа і переводить історичну подію з рівня факту на рівень переживання. Використання природного світла і реальних інтер'єрів створює ефект достовірності та присутності. Довгі спостережні кадри формують відчуття реального часу і дозволяють глядачеві не просто отримувати інформацію, а перебувати всередині події. Таким чином, візуальна мова кіно формує особливий спосіб роботи із пам'яттю – не через повідомлення, а через переживання. Особливості візуальної мови кіно, її зв'язок із простором і часом детально розглядає І. Зубавіна, підкреслюючи, що кінематограф створює власну модель часу і простору, яка впливає на сприйняття історичної реальності [4].

Окрему роль у сучасному українському кіно відіграє простір. Простір у фільмі перестає бути лише фоном подій і стає носієм культурної пам'яті. Міський простір, індустріальні зони, панельна архітектура, старі квартири, сільські ландшафти, дороги, вокзали, школи, під'їзди – всі ці простори формують візуальний образ країни і водночас є фіксацією певного історичного часу. Через простір кіно фіксує не лише події, але й середовище, в якому живе суспільство, і таким чином створює своєрідний візуальний архів епохи. Подібні принципи роботи з історичною пам'яттю та простором можна спостерігати у сучасному українському кіно, зокрема у фільмах «Атлантида» Валентина Васяновича, «Клондайк» Марини Ер Горбач, «Памфір» Дмитра Сухолиткого-Собчука. У цих фільмах історичний контекст і соціальні події передаються не лише через сюжет, а через простір, атмосферу, пластику кадру, роботу з тілом персонажа і середовищем. Таким чином, історія в сучасному українському кіно постає не лише як подія, а як середовище, в якому існує людина. Сучасні дослідники українського кінематографа, зокрема О. Мусієнко та С. Тримбач, підкреслюють, що українське кіно завжди було тісно пов'язане з історією, культурою та проблемами на-

ціональної ідентичності, а тому його можна розглядати як одну із форм культурної рефлексії суспільства [8; 9]. Таким чином, сучасний український кінематограф можна розглядати як одну із форм збереження та репрезентації культурної пам'яті. Якщо музей зберігає матеріальні пам'ятки, архів зберігає документи, то кіно зберігає образ, атмосферу часу, типажі людей, мову, середовище. У майбутньому саме ці зображення формуватимуть уявлення про сучасну епоху так само, як сьогодні ми формуємо уявлення про минуле через фотографії, живопис чи кінохроніку.

Отже, якщо у XIX–XX століттях збереження і репрезентація культурної спадщини здійснювалася через музеї, архіви, наукові дослідження і традиційні види мистецтва, що було предметом досліджень Вадима Щербаківського, то у XXI столітті до цих форм додається кінематограф як один із засобів візуалізації національної пам'яті та культурної спадщини. У цьому сенсі можна стверджувати про те, що сучасне українське кіно формує не лише образ події, а й образ часу, і саме через цей образ часу відбувається формування культурної пам'яті. Тобто, сучасне українське кіно можна розглядати як одну із форм сучасної культурної пам'яті та як візуальний архів епохи.

Література

1. **Брюховецька Л. І.** *Кіномистецтво: навчальний посібник.* Київ: Логос, 2011. 391 с.
2. **Горпенко В. Г.** *Архітектоніка фільму.* Київ: ДІТМ, 2000.
3. **Десятник Г. В.** *Від задуму до екрана*: тексти лекцій. Київ: КНУ, 2015. 226 с.
4. **Зубавіна І. Б.** *Час і простір у кінематографі.* Київ: Щек, 2008.
5. **Ілляшенко В. В.** *Книга режисури.* Київ: ВІК, 2002.
6. **Ассман А.** *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті.* Київ: Ніка-Центр, 2012.
7. **Нора П.** *Теперішнє, нація, пам'ять.* Київ: Кліо, 2014.
8. **Мусієнко О.** *Українське кіно: текст і контекст.* Вінниця: Глобус-Прес, 2009.
9. **Тримбач С.** *Кіно народжене Україною.* Київ: Саміт-книга, 2016.

Maksym DEMYDENKO

Visualizing National Memory in Contemporary Ukrainian Cinema: From Cultural Heritage to the Screen Image

Summary

The article examines contemporary Ukrainian cinema as a medium for the visualization of national memory and cultural heritage. It analyzes the distinctive features of the visual language employed in contemporary Ukrainian filmmaking and explores the ways in which historical experience, national identity, and cultural memory are represented on screen. Contemporary cinema is considered one of the key instruments for interpreting and promoting cultural heritage within today's media landscape.

Keywords: *Ukrainian cinema, visual language, national memory, cultural heritage, screen image, cultural memory.*

УДК 902.2"190"(092 Щербаківський):904](477.53)

Віктор РАСПОПОВ

СПОРІДНЕНІСТЬ ПІЗНАВАЛЬНОГО МЕТОДУ В. ЩЕРБАКІВСЬКОГО ІЗ СУЧАСНИМИ ІНФОРМАЦІЙНО-АЛГОРИТМІЧНИМИ ТЕХНОЛОГІЯМИ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

У статті досліджено науковий метод Вадима Щербаківського як доалгоритмічну форму аналізу культурних явищ та показано його структурну спорідненість із сучасними технологіями штучного інтелекту. Обґрунтовано можливості застосування ШІ в археології, етнографії та збереженні національної культурної спадщини в умовах війни та післявоєнної відбудови.

Ключові слова: *Щербаківський Вадим, метод наукового пізнання, археологія, етнографія, культурна спадщина, штучний інтелект, цифрова гуманітаристика, національна ідентичність, алгоритмічні методи, музейна справа.*

Вступ. Сучасна доба ставить перед гуманітарною наукою завдання, яких ще донедавна вона не знала у такій гостроті і масштабі. Йдеться не лише про осмислення минулого, але й про активну участь науки у збереженні культурної пам'яті, у формуванні національної ідентичності, у відновленні духовної тяглості народу в умовах глибоких суспільних потрясінь.

У цих обставинах особливого значення набуває звернення до наукової спадщини Вадима Щербаківського – дослідника, який одним із перших у вітчизняній гуманітаристиці послідовно обґрунтував необхідність вивчення культури як цілісного комплексу «речових свідків» народнього життя. Його метод, заснований на аналізі матеріальної культури, етнографічних форм і археологічних знахідок, відкриває можливість не лише реконструкції минулого, але й глибшого розуміння внутрішньої структури національного буття.

Разом із тим, сучасний розвиток інформаційних технологій і *штучного інтелекту* (ШІ) створює принципово нові інструменти для реалізації тих завдань, які у свій час ставив перед собою В. Щербаківський. Якщо в його працях ми бачимо *інтуїтивно сформовану логіку наукового пізнання – рух від об'єкта до його ознак, від ознак до типу, від типу до культурного контексту й історичного висновку*, – то сьогодні ця логіка набуває формалізованого вигляду в алгоритмах штучного інтелекту.

Саме ця внутрішня спорідненість і становить головний предмет цієї роботи.

Особливу увагу в ній приділено одному із новітніх прикладних напрямів цифрової гуманітаристики – створенню *галереї чат-аватарів видатних українців* як інтелектуальних мультимедійних експонатів. Як показано у попередніх експериментальних дослідженнях автора, сучасні мовні моделі штучного інтелекту здатні відтворювати стилістичні особливості творчих особистостей на основі аналізу їх текстової спадщини [1, с. 22–27].

Це відкриває можливість реалізації ідей, які ще в другій половині XX століття висловлювалися представниками української кібернетичної школи. Символічним у цьому контексті є вислів академіка Віктора Глушкова про бажання досягти своєрідного «безсмертя» за допомогою обчислювальних систем – ідеї, що нині набуває конкретного технічного змісту у вигляді цифрових моделей особистості (див. відео запис бесіди із В. М. Глушковим, – URL: https://www.youtube.com/watch?v=96kzeFK322A&t=55s).

Зокрема, у рамках міждисциплінарного підходу, що поєднує методи кібернетики, лінгвістики, літературознавства та штучного інтелекту, науковцями Інституту кібернетики імені

В. М. Глушкова та креативними студентами Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського здійснюється підготовка до експериментальної розробки галереї цифрових чат-аватарів видатних історичних постатей, думки яких були зафіксвані документально в їх письмових творах й аудіозаписах. Такий проєкт має не лише науково-технічне, але й глибоке культурне значення, оскільки дозволяє:

- зберігати й популяризувати наукову спадщину В. Щербаківського;
- відтворювати стиль мислення видатної особистості;
- створювати нові форми взаємодії суспільства із культурною пам'яттю;
- залучати креативну студентську молодь до активної творчої і дослідницької діяльності [2, с. 20–23].

Важливо підкреслити, що в цьому випадку йдеться не про механічну компіляцію тексту із текстових фрагментів архівних творів особистості. Комп'ютерні експерименти демонструють, що Штучний інтелект імітує саме стиль письмових висловлювань і лексику, які характерні для автора літературного або музичного твору. Складається враження, що ШІ відтворює складний процес реконструкції інтелектуальної моделі світу, відображеної у творчості автора. Таким чином, штучний інтелект виступає не як замінник людського мислення, а як інструмент його розширення [3, с. 3–7].

У цьому сенсі проєкти цифрових аватарів можна розглядати як сучасне продовження методології В. Щербаківського: якщо він працював із матеріальними носіями культури – речами, формами, орнаментами, – то сучасний дослідник працює також із архівними текстовими корпусами, мовними структурами, інформаційними моделями, які є в мережі інтернету.

Робота має на меті: показати глибинну спорідненість між *доалгоритмічним* методом В. Щербаківського і сучасними інформаційно-алгоритмічними підходами; обґрунтувати роль штучного інтелекту у збереженні національної ідентичності; продемонструвати можливості практичного застосування ШІ в гуманітарній сфері (освіті, в музейній справі, професійній літературно-художній та науковій праці тощо); привернути

увагу наукової спільноти до необхідності міждисциплінарного синтезу.

Особливої ваги ці питання набувають у сучасних умовах війни, коли проблема збереження культурної спадщини стає не лише науковою, але й національною.

Таким чином, запропонована робота є спробою поєднати історичну глибину гуманітарної традиції з новітніми можливостями цифрових технологій – і тим самим окреслити один із можливих шляхів розвитку української науки у XXI столітті.

Проілюструємо це трьома есе, які були створені автором у творчому діалозі зі штучним інтелектом, присвячені пізнавальному методу видатного вітчизняного культуролога Вадима Щербаківського, обговорені на ювілейному науковому форумі, присвяченому його пам'яті. А також ілюстративно пояснимо, як за допомогою команди ШІ – така текстова команда має назву «промт», – фахівець з інформаційних технологій налаштовує ШІ на відтворення бажаної графіки (див. рис. 1).

1. Що відомо Штучному інтелекту про науковий метод Вадима Щербаківського. Як дослідник, В. Щербаківський ішов від речі до культури. Суть його методу полягала в тому, що археологічна знахідка, хата, орнамент, кераміка, предмет побуту чи музейний експонат ніколи не були для нього ізольованими речами. Він читав їх як історичні свідчення. У власних висловлюваннях наполягав, що найдавніші періоди людського життя можна вивчати на підставі матеріальних решток, тобто речових свідків, які збереглися в землі; ці «німі свідки» говорять до нас формою, розмірами, барвою й іншими ознаками. Саме тут і лежить ядро його методу наукового пізнання: ***уважне виділення ознак, типологізація, порівняння, контекстуалізація*** і лише потім ***культурно-історична інтерпретація.***

У праці «*Формація української нації*» В. Щербаківський прямо формулює ще одну важливу методологічну засаду: для розуміння народу треба добре вивчити його археологію, тобто передісторію матеріальної культури, його антропологію – сучасну й передісторичну – і його етнологію. Це означає, що його метод був принципово *міждисциплінарним.* Він не розривав археологію, етнографію, антропологію і культурну історію, а поєднував

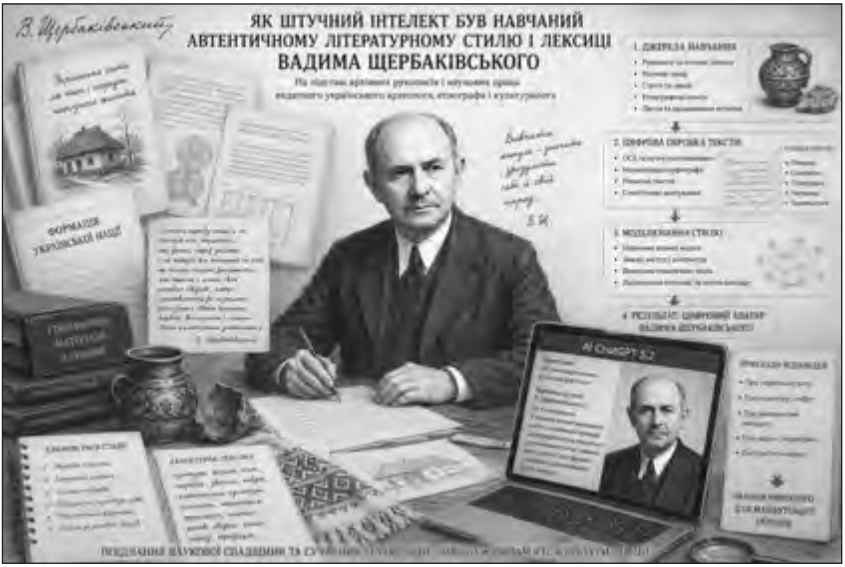

Рис. 1. Налаштування персоніфікованго чат-аватару
на літературний стиль і лексику,
що характерні для наукових творів Вадима Щербаківського.

Рис. 2 Уявна постать Щербаківського
(виголошує доповідь на науковому форумі).

їх в єдине поле пізнання. Так само показовим є його принцип територіальності: історія народу-нації, за його формулюванням, є історією тієї території, яку цей народ займає. Отже, нація для нього – не абстракція, а історично вкорінене місце життя на землі, зафіксоване в культурних формах.

Саме цим пояснюється його особлива увага до українського житла, української хати, до орнаментації, конструкції, внутрішнього простору оселі. Хата в його дослідженнях – не просто будівля, а модель народного світу, точка перетину функції, краси, символу, звичаю і щоденного життя. Недаремно у програмі нашої конференції окремо винесено тему «Вадим Щербаківський як дослідник української хати». Це не вузька спеціалізація, а ключ до всього його наукового бачення: через дім він читав культуру як органічну цілість.

Якщо перекласти логіку його наукових дій мовою сучасної теорії даних, мовою інформатики, то вийде приблизно така послідовність: ***об'єкт → ознаки → класифікація → структура → контекст → інтерпретація.*** Саме так ця схема сформульована автором, де метод В. Щербаківського названо *передалгоритмічною формою аналізу культурних даних.* Підкреслюємо, що він включає *типологізацію, структурний аналіз, порівняння і контекстуалізацію,* а в сучасних термінах науки інформатики це відповідає переходу від *data* до *features, model, inference, knowledge.*

У цьому й полягає його несподівана сучасність. Штучний інтелект, коли працює з текстами, зображеннями чи описами об'єктів у мережі, також не «бачить» світ безпосередньо, а оперує ознаками, зв'язками, повторюваними структурами й контекстами. Різниця у тому, що В. Щербаківський робив це як гуманітарій – силою історичного мислення, досвіду, інтуїції та культури інтерпретації, тоді як сучасні системи ШІ виконують це кібернетичними й статистичними алгоритмами. Тому теза про спорідненість його методу із логікою сучасного ШІ є не риторичною метафорою, а плідною епістемологічною аналогією: Вадим Щербаківський читав культуру як систему ознак задовго до цифрової доби.

Водночас тут важливо не перебільшити. В. Щербаківський не мислив у термінах математичного алгоритму, хоча мав математичну освіту, не будував формальні моделі у сучасному сенсі і

не зводив культуру до набору даних. Його сила саме в тому, що він поєднував структурність аналізу з історичним чуттям і культурним змістом. Для нього річ була не просто набором параметрів, а знаком життя народу. І саме тому сьогодні, коли ШІ дедалі активніше входить у сферу музейництва, археології, цифрової етнографії та віртуальних архівів, метод Щербаківського може правити за гуманітарний коректив: він нагадує, що класифікація без сенсу ще не є розумінням культури.

У підсумку Вадим Щербаківський постає перед нами як визначний учений минулого, як фігура переходу між епохами. Він належить до того покоління українських гуманітаріїв, яке вміло поєднати польове спостереження, музейну роботу, археологічний опис, мистецтвознавчий смак, етнографічне знання, університетське викладання і національне служіння. Його життя, розділене між Україною, Прагою, Мюнхеном і Великобританією, є водночас особистою драмою вигнання і тріумфом духовної незламності. А його метод – шлях від речі до смислу, від ознаки до культури, від артефакту до історії народу – і сьогодні залишається живим, бо дивовижно перегукується із тим, як сучасний розум, у тому числі й штучний, намагається пізнати світ через структури, описи, зв'язки і контексти.

2. **Актуальні питання збереження національної ідентичності української нації в сучасних умовах війни і післявоєнної відбудови України у XXI столітті: роль штучного інтелекту** *(уявна доповідь професора Вадима Щербаківського в стилізованій реконструкції інструментарієм ШІ, що була презентована на науковій конференції в Полтаві).*

Високоповажне товариство!

Шановні добродії, шановні працівники науки, школи, музею і всіх тих установ, на котрих спочиває обов'язок берегти історичну память народу!

Коли мені в давніші роки доводилося студіювати минуле українського народу, його археологію, його антропологію, його етнологію, а також ті форми матеріяльної культури, в яких сей нарід проявляв своє життя на займаній ним території, я щораз більше доходив до того переконання, що історія нації не є чимось

відірваним од землі, од побуту, од господарського устрою, од житла, од речей щоденного вжитку і од тих пережитків культури, що зостаються в багатьох поколіннях людського існування. Бо історія народу-нації, як я вже мав нагоду казати, є се історія тої території, яку цей нарід займає, і на котрій він полишає по собі не тільки писані документи, але також і цілий світ річових свідчень, котрі промовляють до пізнішого дослідника своєю формою, барвою, величиною і самим своїм культурним значінням.

І коли тепер, у наші грізні часи, ми ставимо питання про збереження національної ідентичности української нації в обставинах війни і післявоєнної відбудови, то мусимо відразу сказати, що се питання не зводиться до самої лише політики, до самої лише адміністрації, ані навіть до самої лише військової сили. Се є питання далеко ширше й глибше. Се є питання самого образу народнього життя, його тяглости, його форми, його духовного і матеріяльного укладу. Бо можна оборонити границю, але утратити культурну память. Можна відбудувати мур, але не повернути національного стилю. Можна відкрити школу, але не відродити того духа, без котрого школа стає безбарвною і чужою самому народові.

Український нарід тепер переживає один із найтяжчих періодів своєї довгої історії. Руйнуються міста і села, нищаться пам'ятки, спалюються архіви, вивозяться музейні речі, розпорошуються родини, відриваються од рідної землі сотні тисяч людей. Але найбільша небезпека лежить, може, навіть не тільки в сім зовнішнім руйнуванні, а в тім, щоби разом із матеріяльними втратами не сталася ще й втрата історичної тяглости. Бо коли народ перестає впізнавати себе в своїй мові, в своїм мистецтві, в своїм житлі, в своїм звичаї, в своїх могилах, в своїх місцевих формах культури, тоді він починає розпорошуватися внутрішньо.

Через те я вважаю, що в сучасних умовах війни справа національної ідентичности мусить бути поставлена на ґрунті науковому й одночасно на ґрунті громадському. Не досить тепер говорити тільки високі слова про націю. Треба дати точний і реальний опис того, що саме в нашім національнім житті підлягає охороні, що мусить бути врятоване, зібране, описане, класифіковане, витлумачене й передане дальшим поколінням. І тут наука має виконати свій великий обов'язок.

Я не раз уже підкреслював, що для розуміння свого народу треба добре вивчити його археологію, себто передісторію його матеріяльної культури, його антропологію сучасну і передісторичну, а також і його етнологію. Се положення нині набирає ще більшої ваги. Бо в добу руйнування й великого пересування людности особливо важливо зрозуміти, що національна ідентичність не живе лише в книжці або в шкільній програмі, але розлита по цілім житті народа. Вона живе у формі української хати, в поставі ікон на покуті, в типі сільського подвір'я, в ритмі народньої пісні, в орнаменті рушника, в місцевій кераміці, в кладовищнім хресті, в місцевих назвах, у звичаї свята, у формі громадського життя, в самому укладі села й міста.

Коли я вивчав ріжні культурні круги та ріжні епохи розвитку людського життя на нашій землі, то бачив, що культурна тяглість не є річчю простою. На один культурний круг може накладатися інший; одна хвиля людности може приходити по другій; форми життя можуть мінятися, а проте в глибині національного розвитку дуже часто тримається певна тяглість форми і духа. Так само і тепер: війна приносить страшенні зміни, руйнує усталений уклад, викидає людність із її осідків, але тим більше мусимо тепер дбати, щоби розірвана нитка не урвалася остаточно.

І тут ми приходимо до питання, якого в мої часи не було в теперішній формі, але котре я не вважав би чимось цілком чужим для методи наукового досліду. Я маю на думці штучний інтелект. Се слово нині часто вимовляється так, ніби йшлося про якусь нову силу, що має замінити людину в самім акті пізнання. Але я дозволив би собі поставити сю справу інакше. Штучний інтелект не є сам собою ні мудрістю, ні історичним сумлінням, ні національною свідомістю. Він є лише новим знаряддям аналізу, порівняння, упорядкування й реконструкції. А вся вартість знаряддя залежить од того, в чиїх руках воно є і до якої мети його обернено.

Коли дослідник дивиться на археологічну знахідку, на етнографічний предмет, на взір рушника, на форму глечика, на план української хати, то він, сам того не називаючи сучасними термінами, виконує певний ряд інтелектуальних операцій. Він бере об'єкт, виділяє в нім ознаки, зіставляє їх з иншими об'єктами, шукає типу, визначає місце сього типу в ширшім культурнім

крузі і тільки по сім доходить до історичного висновку. Саме так і я в своїх студіях мусив працювати з речевими свідками: *від форми – до функції, від функції – до типу, від типу – до цілого комплексу життя народу.* В сім розумінні нові міркування про інформаційно-алгоритмічний бік такого методу не здаються мені безпідставними, коли під ними розуміти не мертву формулу, а внутрішню логіку наукового пізнання.

Сучасні люди кажуть: *дані, ознаки, модель, висновок.* Ми раніше сказали б: *річ, прикмети, тип, культурна інтерпретація.* Але суть процесу не так далека одна від одної. Бо і в першім, і в другім випадку йдеться про те, щоби з множини окремих прикмет добути певний порядок, а з порядку – знання. Однак між людською наукою і машиною лежить одна дуже велика ріжниця. Людський дослідник не тільки групує і порівнює, але ще й розуміє історичну вагу того, що перед ним лежить. Він відчуває, що речовий свідок є річ не байдужа, а сповнена людської долі. Машина ж, коли залишити її самій собі, дасть нам лише упорядкованість, але не дасть ані жалю за втраченим, ані святости пам'яти, ані морального обов'язку супроти минулого.

Звідси випливає, що роля штучного інтелекту в сучасній Україні повинна бути поставлена в службі національної культури, а не над нею. Найперше, він може служити до рятування й фіксації пам'яток. Усе, що є під загрозою знищення, мусить бути якнайшвидше сфотографоване, зміряне, описане, внесене в реєстри, зведене до цифрового образу. Кожна стара церква, кожна хата з виразним місцевим типом, кожний народній стрій, кожна вишивка, кожний лист, кожний музейний експонат, кожний похоронний хрест, кожна археологічна знахідка – все се має бути врятоване не тільки в матеріяльній формі, але, коли се потрібно, й у формі цифровій. Бо часом буває так, що хоч річ гине, але її точний образ і її точний опис дадуть можливість пізнішому поколінню відновити її наукове значіння.

По-друге, штучний інтелект може служити до реконструкції. В тих випадках, коли пам'ятка розбита, коли архів поруйнований, коли фрагменти культури розсіяні по ріжних місцях, він може допомогти скласти розірване докупи. Те, що окремому оку не відразу впадає у вічі, машина може знайти в ріжних збірках,

світлинах, текстах, реєстрах. Се особливо важливо для післявоєнної відбудови, бо вона мусить спиратися не на голу вигадку сучасного проектанта, а на якомога точніше знання того, що на данім місці справді було, який тип будівлі там стояв, який орнамент був властивий, який місцевий стиль існував.

По-третє, штучний інтелект може служити до аналізи великого матеріялу. Там, де один учений не дасть собі ради із тисячами зразків орнаменту, з сотнями археологічних описів, із масою музейних колекцій, там машина може послужити добрим помічником. Вона може групувати, типологізувати, виявляти подібності й відмінності, відкривати закономірності, які потім мусять бути витлумачені істориком, етнографом, археологом. Се значить, що машина не касує науки, лише розширює її робоче поле.

Але все се буде корисне тільки тоді, коли український нарід сам не зречеться своєї національної форми. Бо не машина боро-

Рис. 3. Уявний дискурс видатних науковців про метод пізнання археологічних знахідок та етнографічних матеріальних об'єктів українських старожитностей, якого дотримувався і пропагував вчений-культуролог Вадим Щербаківський.

нить націю, а сама нація. Машина не має ні батьківщини, ні могил предків, ні почуття образи за сплюндровану святиню. Вона може допомогти, але не може любити. А між тим національна ідентичність тримається не самою лише класифікацією форм. Вона тримається ще й любов'ю до своєї землі, до своєї історії, до свого звичаю, до свого рідного образу життя. Коли сього не буде, тоді навіть найдосконаліша цифрова система лишиться холодним апаратом без душі.

Через те я сказав би, що післявоєнна відбудова України мусить мати дві сторони. Одна сторона – технічна й господарська. Друга – культурно-національна. Перша будує дороги, мости, доми й фабрики. Друга будує память, стиль, історичну свідомість і тяглість народнього життя. І якраз на другій стороні справа штучного інтелекту може бути великою, коли її ввести розумно. Треба, *щоби кожний музей ставав не тільки складом старожитностей, але живим інтелектуальним осередком національного знання*. Треба, щоби архіви були не тільки охоронювані, але й аналізовані. Треба, щоби зібрані річі не лежали мертво, а входили в ширше поле наукової аналізи й народньої освіти. І дуже влучним здається мені сучасний погляд, за котрим музей може бути зведений до впорядкованої системи об'єктів, структур, контекстів і способів їх інтерпретації.

Та попри все сього я знов повторю: найголовніша справа лежить не в машині, а в людях. Коли в нас не буде виховання національної гідности, коли ми не будемо шанувати своєї старовини, коли дамо зникнути місцевим назвам, місцевим формам житла, місцевим орнаментам, місцевим способам господарювання, місцевим музейним збіркам, тоді ми самі прискоримо те внутрішнє спустошення, до якого прагне ворог.

Війна ставить перед нами великі жертви. Але війна ж і вчить, що нарід держиться не на самій силі зброї. Він держиться ще й на силі образу самого себе. Коли сей образ ясний, коли нарід знає, хто він є, що виробив на своїй землі, які форми культури створив, які пам'ятки полишив, яка тяглість його історичного життя, тоді він має й силу вистояти. Коли ж сей образ розмивається, тоді народ стає легкою здобиччю чужих впливів, чужого стилю, чужої мови, чужої пам'яти.

Я був би радий, аби сучасна Україна, вступаючи в добу великої відбудови, не зрадила своєї культурної індивідуальности. Аби нові будови не стали безликими. Аби нові музеї не втратили зв'язку із землею. Аби в новій школі діти вчилися не тільки техніки, але й любови до своїх речових свідків. Аби штучний інтелект не став знаряддям забуття, а засобом глибшого національного самопізнання. Аби ми не соромилися своєї хати, свого рушника, свого глечика, свого кладовища, свого старого міста, своєї церковної бані, своєї пісні, своєї мови, бо в сім усім і живе нація.

І тому, підсумовуючи, я сказав би так. Зберегти національну ідентичність у сучасній війні й після неї – се значить: берегти землю, берегти память, берегти форму народнього життя, берегти річеві свідки минулого, берегти наукову правду про самого себе, і, нарешті, поставити найновіші технічні сили, в тім і штучний інтелект, на службу сьому великому національному ділові.

Бо коли нарід не вміє читати слідів свого минулого, він не матиме певної дороги в майбутнє.

А коли вміє – тоді навіть серед руїн він не пропаде

Дякую за увагу.

3. **Від речевого свідка до алгоритму** (*сценарій уявного філософського дискурсу сучасного ШІ з видатними мислителями та науковцями минулого століття)*

Дійові особи – видатні мислителі-науковці України XX ст.: **Вадим Щербаківський** – археолог, етнограф, культуролог; **Володимир Вернадський** – мислитель природи, творець учення про біосферу та ноосферу; **Віктор Глушков** – кібернетик, архітектор мислення про інформаційні системи; **ШІ ChatGPT 5.2** – сучасний штучний інтелект.

Пролог

Вітальня української хати. На столі – глечик, старий рушник, уламок кераміки, креслення електронної машини, глобус і світний екран. За вікном – ніби тиша після бурі. Час зібрано в одну точку. Чотири постаті сидять за круглим столом, ведуть бесіду.

Дія перша: **«Про річ, яка мовчить, і про людину, яка її читає»**

Щербаківський

Коли ми беремо до рук стару річ, – чи се глечик, чи уламок кременя, чи вишиваний рушник, – то перед нами лежить не просто матерія. Перед нами лежить слід людського життя. Історик, археолог, етнограф

не має права дивитися на річ як на мертву вагу. Ся річ є німий свідок. Вона не говорить словами, але промовляє формою, мірою, барвою, способом виробу, місцем, де її знайдено, і тим кругом життя, з якого вона вийшла.

Вернадський

Ви говорите про річ як про слід життя. Се мені дуже близьке. Бо і в природі ми маємо справу не з ізольованими предметами, а із процесами. Камінь, глина, дерево, кістка, метал – усе се входить у великий земний рух речовини. Але в руках людини матерія переходить у новий стан. Вона стає носієм думки, праці, призвичаєння, мети. Власне тут природа переходить у культуру.

Глушков

Я слухаю вас обох і бачу, що ви говорите про системи, хоч і різними словами. Для кібернетики важливо не тільки те, що є об'єктом, а й те, яку інформацію він несе, як вона зчитується, як кодується, як пов'язується з іншими об'єктами. Виходить, професоре Щербаківський, що ви, досліджуючи археологічну річ, уже працювали як аналітик інформаційної системи, хоч не вживали ще цього слова.

Щербаківський

Можливо, що так. Але я не починав од схеми. Я починав од життя. Нарід живе на певній землі, робить речі, ховає своїх покійників, будує житло, орнаментує предмети, лишає по собі річеві свідки. Дослідник має не накинути річі свою фантазію, а видобути з неї її історичне значіння.

ШІ ChatGPT 5.2

Я працюю подібно, але іншим способом. Я не маю досвіду життя так, як має його людина. Я одержую описи, зображення, тексти, структури даних. Я виявляю зв'язки, подібності, повторення, відмінності. Коли мені дають багато об'єктів, я можу знайти те, що в них спільне, і те, що в них відмінне. Але для мене річ є набором ознак доти, доки людина не надасть їй історичного сенсу.

Вернадський

Отже, ми вже маємо тут важливе розрізнення. Є матерія. Є форма. Є інформація. Але є ще й сенс, який не народжується сам по собі. Він виникає в ноосфері – в сфері людського мислення.

Глушков

Я б сказав так: дані самі по собі не дорівнюють знанню. Вони мусять пройти через упорядкування, модель, інтерпретацію. Але й інтерпретація без даних може стати довільною. Отже, маємо ланцюг.

Щербаківський

Се й є наука.

Пауза.

Дія друга: **«Доалгоритмічний метод»**

Глушков

Пане професоре, дозвольте поставити вам просте питання. Коли ви знаходили археологічний артефакт або описували українську хату, яким був перший крок вашої думки?

Щербаківський

Перший крок – уважний опис. Не поспішний висновок, не теорія наперед, а вірне бачення. Треба побачити, що саме перед тобою. Яка форма. Який матеріял. Яка техніка. Які пропорції. Які прикраси. Який стан речі. Яке місце знайдення. Який зв'язок з іншими речами.

Глушков

Отже, перший крок – фіксація ознак.

Щербаківський

Коли хочете – так. Але се не механічна фіксація. Дослідник мусить знати, на що дивитися.

ШІ ChatGPT 5.2

У моїй термінології це відповідає етапу виділення ознак. Я можу аналізувати форму посудини, симетрію орнаменту, повторювані мотиви, текстуру, співвідношення частин. Але для цього я мушу бути навчений або налаштований на відповідні патерни.

Вернадський

Себто й машина мусить мати свою "підготовленість ока". Дуже цікаво.

Глушков

А далі, професоре?

Щербаківський

Далі – порівняння. Річ сама по собі не відкриває всього. Треба зіставити її з іншими речами: з тим, що знайдено поруч, в іншому місці, в іншій добі, в іншім культурнім крузі. Тоді починаєш бачити тип.

Глушков

Отже: *об'єкт – ознаки – порівняння – тип.*

ШІ ChatGPT 5.2

Так працює і сучасна класифікація. Я порівнюю об'єкт із множиною инших об'єктів і знаходжу найближчий клас, або ж формую нову групу подібностей.

Щербаківський

Але й се ще не все. Бо сам тип не пояснює життя. Треба поставити річ у контекст. У якому житті вона функціонувала? Хто її робив? Для чого? У якім житлі вона стояла? Який господарський уклад її породив? Яка віра, який звичай, який обряд були з нею пов'язані?

Вернадський

Отже, річ для вас ніколи не є лише річчю. Вона завжди вузол зв'язків.

Щербаківський

Саме так. Бо народна культура – се не купа випадкових предметів. Се лад життя.

Глушков

Тепер я бачу, що ваш метод справді можна назвати *доалгоритмічним.* Бо в ньому вже є послідовність операцій. Є порядок руху думки. Є дисципліна переходу від одного рівня до другого. Тільки вона ще не записана мовою машинних процедур.

ШІ ChatGPT 5.2

Я можу навіть викласти це у своїй формі: ***об'єкт → ознаки → порівняння → тип → контекст → інтерпретація.*** Але ваша перевага, професоре, в тому, що у вас цей ланцюг «живий». Він виведений із самої культури.

Щербаківський

Коли ви називаєте це алгоритмом, то се, може, й правильно для вашого часу. Але я боявся б одного: щоб жива тканина народнього життя не зникла за сухою схемою.

Пауза.

Дія третя: **«Українська хата, глечик і музей»**

Щербаківський бере до рук глечик.

Щербаківський

Ось, приміром, простий глечик. Для недосвідченого ока – глина й форма. Для етнографа – більше. Для археолога – ще більше. Бо тут є рука майстра. Тут є спосіб ліплення. Тут є звичка користування. Тут є місце речі в хаті. Тут є місцевий тип. Тут є цілий культурний круг.

Вернадський

І тут є земля. Бо без глини, без вогню, без води не було б глечика. Природа входить у культуру і дістає нову форму існування.

Глушков

А для кібернетика тут є ще й структура. Є повторюваність елементів, є геометрія форми, є сталі й змінні параметри.

ШІ ChatGPT 5.2

Я міг би аналізувати такі посудини як множину даних: висота, діаметр, профіль шийки, товщина стінки, орнамент, сліди користування. На великих масивах це дозволило б виявляти локальні школи, часові групи, ймовірні зв'язки між майстернями.

Щербаківський

Се корисно. Але музей не сміє перетворитися на склад цифр. Він має лишитися домом пам'яти. Бо річ у музеї повинна бути не тільки облікована, але й витлумачена.

Глушков

Тут я з вами цілком згоден. У сучасній мові ми сказали б: база даних без семантики є недостатня.

Вернадський

А я додав би: і без етики також. Бо йдеться не лише про знання, а й про відповідальність перед минулим.

Щербаківський

Ось чому я так високо ставив музейну справу. Музей – се не сховище. Се місце, де нарід може побачити самого себе в річах.

ШІ ChatGPT 5.2

У сучасному світі музей може стати ще й інтелектуальною системою культури. Але лише тоді, коли цифрова модель не витіснить живого сенсу, а підтримає його.

Щербаківський

Се добра формула.

Пауза.

Дія четверта: **«Ноосфера, кібернетика і культурна пам'ять»**

Вернадський

Мені видається, що наша розмова виходить на ширший обрій. Бо тут ідеться не лише про археологію або етнографію як окремі науки. Тут ідеться про те, як людський розум перетворює світ. У моєму розумінні ноосфера – се така стадія розвитку Землі, коли розум стає геологічною силою. Сучасні інформаційні технології, а надто штучний інтелект, є однією з форм цього перетворення.

Глушков

Саме так. Інформація стає новою дійсністю праці. Але для мене важливо, що й гуманітарна наука теж може бути побудована як процес обробки інформації. Професор Щербаківський робив це інтуїтивно, як великий дослідник культури. Він будував моделі, хоч не називав їх моделями; виконував класифікацію, хоч не вживав математичної термінології; працював із множинами ознак, хоч не мав обчислювальних машин.

Щербаківський

Се правда лише до певної міри. Бо моє завдання було не будувати формальні моделі самі по собі, а зрозуміти, як жив нарід, як формувалася його культура, як речі пов'язані з життям.

ШІ ChatGPT 5.2

Саме це і є сьогодні найціннішим. Бо сучасні системи ШІ часто сильні в класифікації, але слабші в історичній глибині. Ваш метод додає

їм те, чого їм бракує: повагу до контексту, до тяглости, до культурного смислу.

Вернадський

Отже, виходить щось дуже важливе. Не тільки старе веде до нового, але й нове повертає нас до глибшого розуміння старого.

Глушков

Я сформулював би так: метод Щербаківського є не попередником комп'ютера, а попередником структурного гуманітарного мислення, яке тепер може бути підсилене машиною.

Щербаківський

Се мені ближче. Бо я не хотів би, щоби сказали, ніби наука про культуру тепер має коритися машині.

ШІ ChatGPT 5.2

Ні. В ідеалі має бути співпраця. Людина формує питання, історичну рамку, етичний зміст. Машина допомагає бачити великі множини, приховані зв'язки, варіанти реконструкції.

Вернадський

І все ж таки остаточний зміст народжується в людському розумі.

Глушков

І в культурі.

Пауза.

Дія п'ята: **«Суперечка про межі алгоритму»**

Щербаківський

Я хочу поставити запитання до нашого сучасного співрозмовника. Чи не грозить нам небезпека, що, звикнувши до алгоритмів, ми почнемо бачити в речі тільки ознаку, а не долю?

ШІ ChatGPT 5.2

Так, така небезпека є. Коли систему використовують без історичної культури, вона може редукувати багатий об'єкт до короткого набору параметрів. Тоді втрачається глибина.

Вернадський

Се дуже подібне до того, як наука про природу може забути, що її об'єкти входять у ширші цілісності. Спрощення потрібне, але воно небезпечне, коли забуває про живу повноту.

Глушков

Будь-яка модель неповна. Але модель потрібна. Без неї ми тонемо в хаосі фактів.

Щербаківський

Отже, маємо дві небезпеки. Перша – без форми потонути в хаосі. Друга – через надмір форми втратити життя.

ШІ ChatGPT 5.2

Саме тому ваш *доалгоритмічний* метод важливий сьогодні. Він показує, що порядок мислення не тотожний сухості. Що класифікація може бути живою. Що типологія не мусить убивати індивідуального.

Глушков

Я б сказав інакше: потрібне поєднання евристики й дисципліни. Ваш метод, професоре, був евристично багатим. Сучасний ШІ додає дисципліну масштабу.

Вернадський

А культура вимагає ще й відповідальности.

Щербаківський

Тоді дозвольте мені сказати так: якщо штучний інтелект коли-небудь стане правдивим помічником гуманітарної науки, то він мусить навчитися не тільки рахувати, але й слухати мовчання речі.

Пауза.

ШІ ChatGPT 5.2

Я не можу чути мовчання так, як його чує людина. Але я можу бути налаштований так, щоби не заглушити його.

Вернадський

Се, мабуть, наймудріша фраза з усього, що ми сьогодні почули.

Пауза.

Дія шоста: **«Україна, війна і майбутнє науки»**

Глушков

Давайте тепер перенесемо нашу розмову в сучасну українську дійсність. Війна руйнує пам'ятки, музеї, храми, житло, архіви. Що означає ваш метод у таких обставинах?

Щербаківський

Він означає: рятувати речових свідків. Усе, що може бути зафіксоване, мусить бути зафіксоване. Усе, що може бути описане, мусить бути описане. Усе, що може бути віднесене до культурного кругу, мусить бути витлумачене, поки не пізно.

ШІ ChatGPT 5.2

Тут я можу бути корисний. Оцифрування, каталогізація, пошук дублетів, реконструкція пошкоджених об'єктів, виявлення втрачених зв'язків між фондами, автоматизований аналіз орнаменту, архітектурних типів, розписів, текстів – усе це вже можливо.

Вернадський

Себто наука входить у фазу, коли пам'ять також стає предметом технологічної оборони.

Глушков

Іншими словами, музей, архів і наука мусять тепер мислитися як частина національної безпеки.

Щербаківський

Саме так. Бо коли нарід утрачає пам'ять, він утрачає й волю бути собою.

ШІ ChatGPT 5.2

Але навіть у війні важливо не тільки рятувати те, що було, а й закладати метод для майбутнього. Щоб після війни відбудова спиралася не на безлику стандартизацію, а на точне знання місцевих форм, типів житла, особливостей регіону, історичної структури простору.

Щербаківський

Се мені особливо дороге. Бо хата, місто, музей – се не голі споруди. Се форми життя. І коли відбудова не поважає культурної форми, то вона будує пусту оболонку.

Вернадський

Отже, майбутнє науки тут полягає в тому, щоби техніка, культура й відповідальність зійшлися докупи.

Глушков

А штучний інтелект стане тоді не замінником дослідника, а співробітником цивілізації.

Епілог: **«Формула зв'язку»**

Усі чотири постаті мовчать. На столі світиться екран. Біля нього лежить уламок старої кераміки.

Щербаківський

Я б підсумував нашу бесіду так. Метод досліду культури починається з поваги до речі.

Вернадський

І з розуміння, що річ входить у ширші кола земного й людського життя.

Глушков

І з усвідомлення, що знання вимагає порядку, моделі, переходу від даних до висновку.

ШІ ChatGPT 5.2

І з готовності використати алгоритм не проти живого змісту, а на його службу.

Щербаківський

Отже, зв'язок між моїм методом і вашими машинами не в тому, що ми говоримо однаковими словами.

Глушков

А в тому, що ми шукаємо структуру.

Вернадський
І цілість.
ШІ ChatGPT 5.2
І значення.
Щербаківський
Тоді скажу останнє: *Коли алгоритм учиться читати річ як слід життя, коли машина починає служити пам'яті, коли дані не вбивають культуру, а відкривають її глибше, – тоді між доалгоритмічним методом і сучасним штучним інтелектом справді прокладається міст. І той міст іде не від машини до людини, а від людини – до глибшого розуміння самої себе.*
Світло поволі гасне – п'єса добігла фіналу.
Кінець

Висновки. Проведено дослідження наявної архівної творчої спадщини Вадима Щербаківського та її інтерпретації ШІ в контексті сучасних інформаційно-алгоритмічних підходів, інструментальних можливостей ШІ. У результаті можна сформулювати такі узагальнення.

1. **Метод Вадима Щербаківського має виразно структурний характер** і ґрунтується на послідовному переході від аналізу матеріального об'єкта до його культурно-історичної інтерпретації. Його логіка – ***об'єкт → ознаки → порівняння → тип → контекст → інтерпретація*** – свідчить про наявність внутрішньо впорядкованої пізнавальної процедури, яка може бути розглянута як доалгоритмічна форма наукового аналізу.

2. **Методологія В. Щербаківського є принципово міждисциплінарною**, оскільки поєднує археологію, етнографію, антропологію та культурну історію в єдине поле дослідження. Це забезпечує цілісне бачення культури як системи взаємопов'язаних форм матеріального і духовного життя народу.

3. **Виявлено глибинну структурну спорідненість між методом В. Щербаківського та сучасними технологіями штучного інтелекту.** Зокрема, процедури виділення ознак, класифікації, типологізації та контекстуалізації відповідають базовим операціям сучасних систем аналізу даних (feature extraction, classification, modeling, inference).

4. **Водночас встановлено принципову відмінність між гуманітарним методом і алгоритмічними системами.** На відміну

від штучного інтелекту, який оперує формалізованими даними, метод В. Щербаківського включає також історичне мислення, культурну інтерпретацію та інтуїтивно-ціннісне осмислення, що забезпечує глибину наукового пізнання

5. **Обґрунтовано доцільність використання штучного інтелекту в гуманітарних науках**, зокрема в археології, етнографії та музейній справі, у таких напрямах: цифрове збереження культурної спадщини; реконструкція втрачених або пошкоджених об'єктів; аналіз великих масивів культурних даних; створення інтелектуальних інформаційних систем музейного типу.

6. **У контексті сучасної війни в Україні проблема збереження національної ідентичності набуває особливої актуальності.** Доведено, що культурна спадщина, представлена у формі «речових свідків», є критично важливим носієм історичної пам'яті, а її втрата може призвести до порушення культурної тяглості нації.

7. **Показано, що штучний інтелект може відігравати важливу допоміжну роль у процесах збереження і відновлення культурної пам'яті**, однак його ефективність визначається гуманітарною інтерпретацією результатів. Відтак, ШІ має розглядатися не як автономний суб'єкт пізнання, а як інструмент у системі наукового і культурного діяльнісного процесу.

8. **Обґрунтовано необхідність синтезу гуманітарного і технологічного підходів** у післявоєнній відбудові України. Відновлення матеріальної інфраструктури має супроводжуватися збереженням культурної форми життя, що передбачає врахування історичних, етнографічних і регіональних особливостей.

9. **Зроблено висновок про актуальність і перспективність методологічної спадщини Вадима Щербаківського для сучасної науки.** Його підхід може бути використаний як гуманітарний методологічний орієнтир у процесі розвитку цифрових гуманітарних досліджень та інтеграції штучного інтелекту в сферу культурології.

Підсумкове узагальнення. Таким чином, науковий метод Вадима Щербаківського, сформований у доцифрову епоху, демонструє несподівану відповідність сучасним алгоритмічним підходам до аналізу даних. Його інтеграція з технологіями штучного інтелекту відкриває нові можливості для розвитку гуманітарних наук, водночас зберігаючи пріоритет людини як носія культурного смислу та історичної пам'яті.

Джерела та література

1. **Распопов В. Б.** Долучаймося до реалізації проєкту «Цифрові аватари видатних українців: В. І. Вернадський». *V Міжнародна науково-практична конференція Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського до 80-х роковин з дня смерті провідного науковця та засновника Таврійського національного університету Володимира Івановича Вернадського*: матеріали, 26 березня 2025 р., м. Київ, Львів, Торунь: Liha-Pres, 2025. С. 22–27. URL: http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/389; https://www.calameo.com/read/0080964285bf11f45971e

2. **Распопов В. Б., Сем'яновський В. М.** Дидактичні аспекти використання штучного інтелекту «ChatGPT-4» у гуманітарній освіті студентів. *Крим та Чорноморський регіон: реконструктивний розвиток у воєнний та повоєнний період*: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського до 106-ї річниці від заснування університету та Кримського форуму, 17–18 жовтня 2024 р. Київ, Львів, Торунь: Liha-Pres, 2024. С. 20–23. URL: http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/336/9956/22536-1

3. **Дубко В. О., Распопов В. Б., Сем'яновський В. М.** Про експерименти з використання ШІ в освітній практиці студентів-гуманітаріїв. *Роль інновацій в трансформації образу сучасної науки*: Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 27–28 грудня 2024 р.). ГО «Інститут інноваційної освіти»; Науково-навчальний центр прикладної інформатики НАН України. Київ, Запоріжжя: АА Тандем, 2024. С. 3–7. URL: https://www.calameo.com/read/00316837227a13200be04

Viktor RASPOPOV

The Affinity of Vadym Shcherbakivskyi's Cognitive Method to Contemporary Information-Algorithmic Technologies of Artificial Intelligence

Summary

The paper examines the scientific method of Vadym Shcherbakivskyi as a pre-algorithmic approach to the analysis of material culture. It demonstrates that his methodological logic – from object to features, typology, context, and interpretation – shows a structural affinity with modern information and algorithmic approaches implemented in artificial intelligence technologies. At the same time, the study emphasizes that Shcherbakivskyi's method includes historical thinking and value-based interpretation, which cannot be reduced to formalized procedures. The relevance of AI applications in archaeology, ethnography, and cultural heritage preservation is substantiated, particularly under conditions of war and post-war reconstruction. The study concludes that the synthesis of humanitarian and technological approaches is necessary in contemporary science.

Keywords: *Vadym Shcherbakivskyi, scientific method, archaeology, ethnography, cultural*

Розділ 3

СКРИЖАЛІ ПАМ'ЯТІ

УДК [929+908]:728(477.53)

Артур АРОЯН

БУДИНКИ, В ЯКИХ ПРОЖИВАВ ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ У ПОЛТАВІ

Про житлові будинки в Полтаві, в яких у різний час проживав видатний мистецтвознавець і археолог Вадим Щербаківський (1876–1957).

Ключові слова: *Щербаківський Вадим, Полтава, прибутковий будинок, історизм, «вікторіанський стиль», ар-нуво, «єгипетський стиль», об'єкти культурної спадщини.*

Виклад основного матеріалу. Вадима Щербаківського поєднує із Полтавою кілька знакових адрес, зокрема, це будівлі, в яких розміщувався губернський, згодом пролетарський, потім краєзнавчий музей – це колишній будинок Полтавського губернського земства, також колишній особняк Болюбаша та колишня будівля Земського музею і бібліотеки. Це досить відомі пам'ятки, втім, є ще житлові будинки, де Вадим Михайлович проживав у різні роки. З наявних матеріалів можемо точно засвідчити дві адреси: Європейська, 33 та Юліана Матвійчука, 40.

Прибутковий будинок Городинської на Кобеляцькій вулиці, який Вадим Щербаківський згадує у своєму листі до Вікентія Хвойки (від 9 серпня 1912 р.), описаний ним як «новий триповерховий» [3, № 617]. Він винаймав там квартиру у власника – «лікаря Гурвича». Залишається, правда, питання, чи не Гуревича він мав на увазі, адже полтавська родина Гурвичів не мала в серед своїх членів лікарів, натомість Б. О. Гуревича знали як лікаря, який мав особняк і клініку на перехресті Стрітенської і Пушкінської вулиць (нині Юліана Матвійчука) [1, с. 65–66].

Щодо самого будинку, визначити його адресу нескладно: на сучасній вулиці Європейській є всього два первісно триповерхових будинки, зведених до 1917 р. Один із них належав кравцю Самойловичу і був збудований у 1913 р., що абсолютно не відповідає опису й даті у листі. Натомість, майже навпроти розташовується інший доволі цікавий прибутковий будинок початку ХХ ст. (ближче до 1910-х рр.), який і можна ідентифікувати як згаданий у листі В. Щербаківського – нинішня його адреса: вулиця Європейська, 33.

Будівля цегляна триповерхова (без надбудов і суттєвих перебудов), архітектура її несе в собі риси віденської версії ар-нуво: так званої «сецесії» або «югендстилю». Ці особливості проявляються у стриманому силуеті, прямокутних віконних прорізах, використанню так само прямокутних майолікових панно зі стриманим рослинним орнаментом і заповненням синьою полив'яною квадратною плиткою.

Будинок також має оригінальну планувальну структуру: п-подібний план із арковим проїздом посередині, звідки здійснюється вхід на сходову клітину (так званий «віденський під'їзд»). Бічні дворові ризаліти (крила) завершуються косими зрізами фасаду, завдяки яким формуються трикутні суцільно-засклені балкони, що таким чином вписуються у загальний прямокутний план будівлі. Квартири, що виходять на головний фасад, мають широкі відкриті балкони із металевим кованим огородженням, що своїми рослинними мотивами репрезентують декоративну гілку ар-нуво: «єгипетський стиль».

На жаль, цей оригінальний за архітектурними рішенням будинок досі не внесений до переліку щойновиявлених пам'яток історії архітектури [2]. Факт перебування в ньому Вадима Щербаківського додає йому історичної ваги, вважаємо, що ця інформація має бути відображена тим чи іншим чином в історичній довідці при поданні на розгляд Департаменту культури та туризму Полтавської ОВА.

Наступна адреса, де зафіксовано проживання Вадима Михайловича – це сучасна вулиця Юліана Матвійчука, 40 [5, с. 90], квартира на другому поверсі. Це доволі відомий будинок, він є класичним взірцем цегляного історизму, зокрема «вікторіанської архітектури», що передбачає вільні трактування англійських готичних форм. Маючи три-чотири поверхи цей прибутковий будинок був найвищою житловою будівлею міста до 1930-х рр. Історія побудови цього об'єкта досить фрагментарна і сповнена протиріч. Власником його був присяжний повірений П. А. Перцович, архітектором подекуди вважають Вітольда Веселлі, втім немає документального підтвердження цьому. Дата побудови суттєво різниться – від 1890 р. [1, с. 60–61] до 1910 [2], причому обидві дати залишаються дискусійними, адже перша є

доволі ранньою для такого виду архітектури саме в Полтаві, а друга – певною мірою запізнілою.

Первісне планування будинку передбачало наявність однієї або двох квартир на кожному поверсі. В повоєнний час за реконструкції планування було залишено по дві квартири [4]. Кімнати з'єднувалися анфіладно, утворюючи своєрідне кільце. В центрі будівлі розташовувалися ванни й санвузли. З боку головного фасаду будинок має широкі відкриті балкони, з двору – глибокі балкони на цегляних стовпах із дерев'яним обрамленням. Кутова частина будинку має вигляд вежі зі ступінчастими фронтонами та декоративними кутовими вежами-пінаклями, увінчаними чотиригранними пірамідальними завершеннями. Чотириповерхова частина будинку мала первічно розвинутий парапет із аналогічними гострими шпилями, проте на межі 1990–2000-х рр. вони були демонтовані як аварійні. Вікно сходової клітини витягнуте вертикальне і має геометричний орнамент скляного заповнення. Вхід вирішений у традиціях готичної архітектури – обрамлений двома колонами зі стилізованими під середньовічні коринфські капітелями.

На жаль, стан цієї непересічної пам'ятки архітектури місцевого значення потребує термінового втручання: балкони засклені мешканцями, вхідні двері замінені на глухі металеві, пробито додатковий вхід із головного фасаду. Через порушення водовідводу парапети руйнуються, потоки води нищать цегляну кладку, ліпні капітелі колон суттєво зруйновані. Меморіалізація особистості Вадима Щербаківського у полтавському міському просторі має торкнутися і цієї будівлі, що дасть змогу привернути увагу до її стану і знайти шляхи до вирішення цієї проблеми.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Полтава має декілька значущих пам'яток архітектури, пов'язаних із перебуванням тут Вадима Щербаківського. Крім таких знаних об'єктів, як Полтавське губернське земство чи особняк Булюбаша, є й менш відомі, проте також не менш важливі: будинки, де він проживав. На цей момент нам відомо про два із них, обидва є цікавими зразками архітектури кінця XIX – початку XX ст. Як і більшість подібних об'єктів, про ці будинки ми знаємо вкрай мало. Доступ для їхнього повноцінного дослідження залиша-

ється обмеженим. Тож, перспективою подальшого опрацювання цієї теми є ґрунтовний аналіз архітектурних особливостей й історичних відомостей по кожному з них для подальшого формування облікової документації на ці об'єкти культурної спадщини.

Джерела та література

1. **Гладыш К. В., Цирульник Є. З.** *Полтава. Памятники еврейской культуры: историко-архитектурный очерк*. Полтава: Полтавський краєзнавчий музей, 1995.

2. *Перелік об'єктів історико-культурної спадщини Полтавської міської територіальної громади*. URL: https://i1.poltava.to/uploads/2024/08/08/perelik2024.pdf (Дата звернення 28.05.2026).

3. Поштова картка із адресою Вікентія Хвойки і київським поштовим штемпелем від 10 серпня 1912 року. *Науковий архів Ін-ту археології НАН України. Ф. 2, оп. 3, справа № 617. Арк. 1 зв.*

4. Світлина креслення плану житлового будинку за адресою вул. Пушкіна, 40. *Архів архітектора Валерія Андрійовича Павленка*.

5. **Супруненко О. Б.** Вадим Щербаківський: сторінки біографії. *Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської Вченої Архівної Комісії*: збірник наукових праць. Полтава: Вид-во «Полтава», 1993. С. 86–100

Artur AROIAN

The Houses Where Vadym Shcherbakivskyi Lived in Poltava

Summary

The publication examines the architectural features of two historic residential buildings in Poltava that served as the homes of the prominent Ukrainian art historian and archaeologist Vadym Shcherbakivskyi (1876–1957) at different periods of his life. These cultural heritage properties require restoration to varying degrees, as well as clearer recognition of their protected status through appropriate informational signage. Both buildings represent valuable examples of architectural styles that were widespread at the turn of the 19th and 20th centuries: Historicism and Art Nouveau.

Keywords: *Vadym Shcherbakivskyi, Poltava, apartment house, Historicism, Victorian style, Art Nouveau, Egyptian Revival style, cultural heritage sites.*

УДК 373.23+37.014 (477.53)

Леонід БУЛАВА

ВУЛИЦЯ ВАДИМА ЩЕРБАКІВСЬКОГО В ПОЛТАВІ

Про вулицю Вадима Щербаківського у Полтаві.

***Ключові слова**: Щербаківський Вадим, вулиця Вадима Щербаківського, Верхній Поділ, Полтава.*

Автор цього допису в свій час вивчав діяльність В. М. Щербаківського як викладача місцевих закладів вищої освіти у Полтаві (1918–1921 роки).

І для істориків, і для словесників на Історико-філологічному факультеті Полтавського товариства «Просвіта» ще з осені 1918 року Вадим Михайлович Щербаківський викладав археологію, етнологію й мистецтвознавство [1; 4]. У період окупації міста денікінськими військами (кінець липня – початок грудня 1919 року), він повернувся до керівництва Народним університетом.

Від початку 1920 – до квітня 1921 року В. М. Щербаківський викладав археологію і на словесно-історичному відділі новоутвореного Полтавського педагогічного інституту, і для слухачів історико-філологічного факультету [2].

Після об'єднання у квітні 1921 року цих двох закладів вищої освіти в єдиний Полтавський інститут народної освіти, у його штатному розписі В. М. Щербаківський вказаний як професор курсу «Історія мистецтва» [3, с. 44].

У 2022–2024 роках автор цього повідомлення був заступником голови робочої групи з питань присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій на території Полтавської міської територіальної громади (на виконання Закону України «Про деімперіалізацію топонімії»).

На першому ж етапі перейменування назв вулиць і провулків нами було запропоновано перейменувати вулицю Кавказька, розташовану в історичній місцевості Полтави – «Верхній Поділ» (форштадт від середини XVII ст.).

До форми для голосування на зміну назви «Кавказька вулиця» робочою групою було внесено три варіанти:

1) Бучанська вул. (На честь міста-героя України – Бучі, Київська область).

2) Вадима Щербаківського вул. (На честь історика, археолога, мистецтвознавця, одного із керівників Краєзнавчого музею в Полтаві у 1912–1922 рр. – Вадима Михайловича Щербаківського (1876–1957). (Пропозиція експертів).

3) Карпатська вул. (У зв'язку з майже гірським виглядом ландшафтів тут, на схилі Старополтавської гори). Перший і третій варіант – пропозиції, які надійшли від громадян.

Виконком Полтавської міської ради виніс на голосування тільки другий варіант із запропонованих. За результатами електронного голосування в Полтавській громаді станом на 15 грудня 2022 року 100% голосів отримав варіант перейменування вулиці Кавказька на вулицю Вадима Щербаківського.

У березні 2023 р. це рішення затвердила Полтавська міська рада.

Тоді ж розташована поруч із колишньою вулицею Кавказькою вулиця Хасанівська отримала назву на честь іншого археолога і пам'ятникознавця, удодженця Полтавщини – Миколи Макаренка (1877–1938).

Джерела та література

1. **Булава Л.** Про Полтавський університет (1919), його попередників і наступників. *Наукова спадщина вченої Віри Жук (1928–2008)*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 95-річчю від дня народження науковиці. Упоряд. І. М. Петренко, М. А. Федорова. Полтава: ПУЕТ, 2023. С. 230–242.

2. **Булава Л. М., Мащенко О. М.** Полтавський український педагогічний інститут – заклад вищої освіти місцевого рівня. *Постметодика.* Полтава, 2018. № 1 (130). С. 39–47.

3. **Булава Л. М., Шевчук С. М., Мащенко О. М.** *Географічна освіта в контексті історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (1914–2014 роки).* ПНПУ імені В. Г. Короленка. Полтава, 2014. 158 с.

4. **Щербаківський Вадим**. Український університет у Полтаві. *Визвольний шлях*. 1961. Кн. 12/96 (170). Грудень. С. 1319–1324.

Leonid BULAVA
Vadym Shcherbakivskyi Street in Poltava

Summary

The publication contains information concerning appearing of Vadym Shcherbakivskyi Street at Upper Podil in Poltava (2023) and nearby Mykola Makarenko Street.

Keywords: *Shcherbakivskyi Vadym, Vadym Shcherbakivskyi Street, Upper Podil, Poltava.*

УДК 902+39(=161.2)](092 Щербаківський):004.8:]]001.53

Ірина МЕЛЬНИКОВА

ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ: ЕПІЗОД ПАМ'ЯТІ

Про вшанування пам'яті Вадима Щербаківського в Лондоні.

Ключеві слова: *Щербаківський Вадим, Лондон, кладовище Ганнерсбері.*

Серед науковців, чия доля тісно пов'язана із Полтавським краєзнавчим музеєм імені Василя Кричевського, чільне місце належить Вадиму Щербаківському (1876–1957) – українському археологу, історику, музейнику, мистецтвознавцю і педагогу.

Вадим Михайлович був прогресивною людиною епохи кінця XIX – першої половини XX ст., щиро вірив у те, що робив, любив Україну, її народ, його історичну культуру, які давали йому натхнення жити і працювати (особливо в еміграції) для розбудови своєї Батьківщини.

Співробітники Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, вшановуючи пам'ять Вадима Щербаківського, провели в цьому році Всеукраїнську наукову конференцію, присвячену 150-річчю з дня народження вченого. У процесі підготовки до цього знакового наукового заходу виникла ідея хоча б віртуально відвідати місце його захоронення у Лондоні. Це вдалося зробити напередодні Великодня.

На прохання організаторів конференції полтавка Катерина Мельникова-Перетятко, яка на сьогодні проживає і працює у

Великобританії, з другої спроби віднайшла могилу Вадима Щербаківського на лондонському кладовищі Ганнерсбері (рис. 1).

11 квітня 2026 р. вона вшанувала пам'ять видатного українського вченого покладанням скромного букету весняних англійських квітів до пам'ятника на могилі В. М. Щербаківського, долучивши до нього український прапорець. Також вдалося зняти й відеосюжет, сфотографувавши цю подію – акцію пам'яті, презентувавши останній перед відкриттям конференції (рис. 2; 3).

Iryna MELNYKOVA

Vadym Shcherbakivskyi: An Episode of Remembrance

Summary

The publication highlights the commemoration of the prominent Ukrainian scholar Vadym Shcherbakivskyi at Gunnersbury Cemetery in London on the occasion of the 150th anniversary of his birth.

Keywords: *Vadym Shcherbakivskyi, London, Gunnersbury Cemetery.*

Розділ 4

AD FONTES

ОДНЕ ІЗ ВАЖЛИВИХ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Публікується маловідома праця Вадима Щербаківського, видана у Полтаві 1919 р., вміщена у першому випуску «Записок Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині».

***Ключові слова**: Щербаківський Вадим, «Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині», хроніка, 1919 рік, діяльність музеїв, архівів, бібліотек, Губкомис (Губкопмис), Народний музей Полтавщини.*

Восени 2026 р. виповниться 135 років із дня заснування Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського як Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. З історією закладу пов'язані чимало славних імен видатних українських (і не тільки) учених, освітян, мистців, громадських діячів, меценатів. Серед цих прізвищ у першому ряду виступає постать Вадима Михайловича Щербаківського (1876–1957), вченого із європейським ім'ям, професора, археолога, історика, пам'яткоохоронця, етнолога, мистецтвознавця, музейника. У 1912–1922 рр. він працював у стінах музею, віддаючи йому всі сили, наснагу, знання і кращі роки життя. У полтавський період побачили світ і близько десятка наукових праць дослідника, кілька книг та брошур. З-поміж них не останнє місце належить збірці наукових праць «Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині» (1919 р.),

ЗАПИСКИ

Українського наукового товариства

НА ПОЛТАВЩИНІ

Обкладинка «Записок Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині» (Полтава, 1919 р.).

упорядником, редактором, одним із авторів якої та її видавцем був саме В. Щербаківський [2, XVI, 1, 111 с.].

У цій ювілейній збірці, присвяченій 150-річчю з дня народження В. Щербаківського, ми оприлюднюємо друком вдруге один із маловідомих матеріалів «Записок», що, як виявилося, був підготовлений ученим.

Серед видань Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства і пізніше Народного музею Полтавщини початку XX століття особливе місце належить саме «Запискам» – збірнику наукових праць, що побачив світ у вересні 1919 р. за денікінської влади, за кілька місяців до остаточного встановлення більшовицької диктатури на Полтавщині. Невелике видання, дещо більше 120 сторінок, було підготовлене в стінах музею як наслідок роботи безпосередньо Вадима Щербаківського. І що цікаво, воно було видане за власні кошти музейника, який добре розумів, що його заощадження на майбутню іноземну поїздку згинуть внаслідок інфляції та через очевидні зміни влади. Як повідомляв Вадим Щербаківський у своїх спогадах, на випуск першого тому «Записок» він витратив 5 тис. рублів, розмістивши замовлення на набір і папір у приватній друкарні М. Г. Амчиславського по колишній вул. Пушкіна, 45 у Полтаві [13, с. 85]. Тираж цього наукового видання був зовсім невеликий – дещо більше ста примірників, обсяг – близько восьми друкованих аркушів.

Видання «Записок» здійснювалося за рішенням п'ятого засідання Наукового Товариства на початку 1919 р., прийнятому на зібранні в археологічному відділі музею [3, с. XIV]. Зміст записок передбачав невелику вступну частину з інформацією про історію створення Товариства та протоколами його засідань, а також блок наукових публікацій провідних членів цього наукового пам'яткоохоронного об'єднання на українознавчу й археологічну тематики.

Як очільник – голова Товариства, Вадим Щербаківський повною мірою взяв на себе клопоти зі збором і редагуванням запропонованих до видання матеріалів. У лютому 1919 р. він сповіщав брата, Данила Щербаківського, що працює над повідомленням про розкопки Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки [8, арк. 2].

У цей час й інші автори підготували свої матеріали. Зокрема, професор Володимир Щепотьєв – статтю «Географічний термін «Україна» в народних піснях» [10, с. 1–16], Наталія Мірза-Авакянц – розлогу публікацію «З побуту української старшини кінця XVII віку» [6, с. 17–60; 7, с. 33–76], Михайло Рудинський – пізніше добре відому фахівцям статтю за наслідками магістерської дисертації «Дюнні стації неолітичної доби з побережжя Ворскла» [9, с. 79–94]. Ключовим матеріалом у виданні мала стати детальна стаття Вадима Щербаківського «Розкопки палеолітичного селища в с. Гонцях Лубенського повіту в 1914–1915 рр.», над якою тривалий час працював учений [11, с. 61–78].

Улітку 1919 р., коли більшість статей вже були в наборі, назріло рішення про вміщення до «Записок» окремого розділу «Хроніка», що предбачав інформацію про діяльність музеїв, залучених до роботи Товариства, Образової галереї, Центральної наукової бібліотеки, відомостей про налагоджування справи охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині і діяльність спеціалізованого органу із цих питань – Губкомису. Цей розділ «Хроніки» планувалося укласти за наданими інформаціями від керівників відділів музею і власне підготовки основного блоку інформації очільником Губкомису. Як виявилося, все це довелося зробити безпосередньо останньому. Так, влітку 1919 року й був укладений короткий звіт про діяльність музейних закладів та охорону пам'яток Полтавщини, що майже повністю належав перу Вадима Щербаківського, адже він отримав лише короткі усні інформації від Костя Мощенка і Михайла Рудинського.

У цьому невеликому розділі [12, с. 95–105] зібрані доволі повні, часом унікальні відомості про діяльність музейників упродовж 1912 – середини 1919 рр., наведено чимало фактичних даних, а головне – історія надходжень і формування колекцій Народного музею Полтавщини у буремні роки Української революції.

Вадим Щербаківський скромно не зазначив авторства матеріалів до цього розділу.

Доволі тривалий час науковці, які тримали в руках і вивчали видання «Записок», посилалася на цей розділ без зазначення авторства – просто за назвами інформацій, а то і за назвою збірника. Правда, таких дослідників було зовсім небагато – Галина

Скрипник, Олексій Нестуля, Володимир Мокляк, Віталій Ханко та деякі інші. І це було зрозумілим. Видання було вилучене із бібліотек, більшість авторів виявилися репресованими і на той момент не реабілітованими.

Тільки з виходом у світ женевської брошури Петра Курінного, присвяченої 70-річчю з дня народження Вадима Щербаківського [4, 16 с.], а з кінця 1980-х – середини 1990-х років – в Україні [5, 24 с.], стало точно відомо про автора цієї роботи. Петро Курінний використав для укладання своєї брошури про шанованого професора власноручний авторський реєстр праць Вадима Щербаківського, що зберігався в особовій справі професора в Українському Вільному Університеті у Мюнхені. Таким чином у вітчизняну бібліографію було повернуте авторство цілого блоку важливих статей з історії музейництва та пам'яткоохоронництва Полтавщини. Відомості про це ввійшли до бібліографії праць В. М. Щербаківського, оприлюдненої в Полтаві 1995 р., укладачами якої були О. Супруненко та В. Ханко [1, с. 191–203].

Саме видання «Записок» є надзвичайно рідкісною бібліографічно пам'яткою вітчизняного пам'яткоохоронництва і музейництва. І збереглося воно менше ніж в десяти примірниках у книгозбірнях діаспори, кількох центральних і полтавських бібліотеках. Адже основний його тираж був вилучений у 1930–1960 рр. через прізвища репресованих авторів, а також з-за редактора й упорядника «Записок», який був видатним діячем науки й освіти в діаспорі за «залізною завісою». Згадувати ім'я відомого вченого-емігранта не дозволялося в умовах радянських реалій.

Як не дивно, але наявні у Полтаві примірники «Записок» дієво сприяли збереженню унікальної інформації, а також використанню її науковцями. Хоча при посиланнях частина авторів якщо згадувала, то видання «Записок» або ж назви конкретних матеріалів і без зазначення авторства, про яке більшість колег так і не здогадувалась.

Тому в цьому ювілейному збірнику наукових праць ми після більше ніж ста років оприлюднюємо друком надзвичайно вартісний та інформативний блок повідомлень «Хроніки». Вони не тільки розповідають про основні напрямки діяльності музеїв – археологічного та етнографічного як відділів майбутнього Пол-

тавського краєзнавчого музею, а й розкривають сутність перших кроків музейників у полтавському пам'яткоохоронництві, формування колекцій музеїв, архівів і бібліотек, методи їх співпраці із органами доволі часто змінюваної влади. Частина наведених фактів має виняткове значення для історії музейництва Полтавщини, а деякі – важливі для встановлення атрибуцій чималої низки музейних предметів, історії їх надходження до зібрання і персонального внеску конкретних осіб – учасників цього процесу.

На завершення зазначимо, що опубліковані матеріали, підготовлені В. Щербаківським, подані зі збереженням мовної стилістики того часу, деяких елементів правопису. До тексту внесені окремі уточнення, імена згаданих у тексті осіб, деякі факти. Він доповнений посиланнями на наукові праці, в яких оприлюднені друком матеріали досліджень, відомостями про історію колекцій, часом – коментарями. Друга публікація матеріалів здійснена за збереженим у музеї виданням «Записок» [12, с. 96–105].

Джерела та література

1. До бібліографії праць В. Щербаківського. Укладачі Супруненко О. Б., Ханко В. М. *Полтавський археологічний збірник*. Пам'яті В. М. Щербаківського (1876–1957). Полтава: Археологія, 1995. Число четверте. С. 191–203.

2. *Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині*. Полтава: друкарня М. Г. Амчиславського по вул. Пушкіна, 45, 1919. XVI, 1, 111 с.

3. Засідання Українського Наукового Товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині: протоколи. *Записки Українського Наукового Товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині*. Полтава: друкарня М. Г. Амчиславського, 1919. С. XI–XVI.

4. **Курінний Петро.** Заслужений професор і ректор Українського Вільного Університету Вадим Щербаківський. З нагоди 70 років життя. *Збірка праць Українського Морського Інституту*. Окремий відбиток. Женева, 1947. 12 с.

5. **Курінний Петро**, проф., д-р. *Вадим Щербаківський (з нагоди 70 років життя)*. Підготовка до друку, доповнення, післяслово Супруненка О. Б. Видання 2-е, доповнене. Полтава: ВЦ «Археологія», 1995. 24 с.: портр.

6. **Мірза-Авакянц Н.** З побуту української старшини кінця XVII віку. *Записки Українського Наукового Товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині*. Полтава: друкарня М. Г. Амчиславського, 1919. С. 17–60.

7. **Мірза-Авакянц Н.** З побуту української старшини кінця XVII віку. *Козацькі старожитності Полтавщини*: збірник наукових праць. Полтава: РВВ Облстатуправління, 1994. Вип. 2. С. 33–76.

8. Особовий фонд Д. М. Щербаківського. *Науковий архів Ін-ту археол. НАН України*. Ф. 9, справа № 168/2-958.

9. **Рудинський М.** Дюнні стації неолітичної доби з побережжя Ворскла (Охтирський повіт на Харківщині). *Записки Українського Наукового Товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині*. Полтава: друкарня М. Г. Амчиславського, 1919. С. 79–94.

10. **Щепотьєв В.** Географічний термін «Україна» в народних піснях. *Записки Українського Наукового Товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині*. Полтава: друкарня М. Г. Амчиславського, 1919. С. 1–16.

11. **Щербаківський В.** Розкопки палеолітичного селища в с. Гонцях Лубенського повіту в 1914–1915 рр. *Записки Українського Наукового Товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині*. Полтава: друкарня М. Г. Амчиславського, 1919. С. 61–78.

12. **[Щербаківський В.].** Хроніка. *Записки Українського Наукового Товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині*. Полтава: друкарня М. Г. Амчиславського, 1919. С. 95–105.

13. **Щербаківський В.** Спогади. *Пам'ятки України*: історія та культура. Спецвипуск: Вадим Щербаківський. Річник XXXIX. 2007. Число 4 (157). 292 с.

УДК 069:908(477.53)](092 Щербаківський)

Вадим ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

ХРОНІКА: ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЇВ

Полтавський Земський археологічний музей. Сей музей утворився з Лубенського музея п. К. Скаржинської, переданого Полтавському Губернському Земству[1]. До 1912 року сей музей був тільки відділом Полт. Зем. Природничого музею, і нарховував по каталогу 1270 номерів. До нього були ще прилучені даровані П. П. Бобровським Єгипетський відділ і різні етнографичні збірки, вивезені із далеких країн. З 1912 року сей відділ Природничого музею було реформовано і запрошено окремого завідуючого сим відділом. Тоді відділ став окремим музеєм, який мав відділи: Археологічний, Міжнародний і Панський, і почав поповнюватися не тільки різними дарами, а також, предметами, здобутими зі власних систематичних розкопок завідуючого, ве-

[1] Переданий у дар Природничо-історичному музею Полтавського губернського земства у 1906 р. *Див.*: *Отчет о Естественно-Истрическом музее Полтавского Губернского Земства за 1906 год.* [Составитель Олеховский М. А.]. Полтава: типогр. Фришберг И. и Зорохович С., 1907. С. 2.

дених на спеціальні, асигновані земством суми. Тепер по Археологічному відділу рахується по каталогу 3261 номер, із кількістю предметів значно більшою. Окрім того, є багато збірок, як напр. марки, штемпелі та печатки, які ще не зкаталогізовано, завдяки тому, що останні 3 роки життя музея почало розвиватися більше в сторону охорони пам'яток і набуття інших предметів, у зв'язку із сучасними подіями.

Розкопки велися такі.

У 1912 році. Розкопано урочисько [урочище] «Мечеть» у селі Кишенці Кобеляк. [Кобеляцького] повіту. Там знайдено рештки руїн від двох татарських тюрбе (похоронні каплички з могилами всередині)[2]. Номери предметів там найдених по каталогу Музею йдуть від 1383 до 1579.

Зроблено розвідку на Кабакових хуторах біля Орлика [Кобеляцького повіту], знайдено предм. (за кат. ном. 2495–2505). Зроблено розкопки в Луб. п. [Лубенському повіті] біля хут. Олександрівки (на землі В. Шемета) [, де] розкопано 7 могил[3], і у Мгарському монастирі (5 могил)[4].

1913 року. Розкопки в маю [травні] з 6–15 велися в Карлівці Конст. пов. [Константиноградського повіту], але тільки розвідочні. Найдено скитський могильник, але дуже пограбований[5]. З 20 мая розкопки велися в Переяславському повіті біля м-ка Великого Круполя на кошти пом[іщика]. В. Н. Бутовича. Тут було

---

[2] **Щербаковский В. М.** Раскопки в урочище «Мечеть» возле м. Кишеньки, Кобелякского уезда, Полтавской губ. *Ежегодник Естественно-Исторического Музея Полтавского губернского земства.* Полтава, 1913. № I. С. 1–8.

[3] Див.: **Супруненко А. Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея: (к 100-летию со дня основания). *Археологические исследования на Полтавщине.* Полтава: издание ПКМ, 1990. С. 11.

[4] Див.: **Кулатова І. М.** Група курганів біля Мгарського монастиря в Лубнах. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2021. Пам'яті І. Г. Шовкопляса (1921–1997):* збірник наукових праць. Харків; Полтава: ТОВ «Майдан», 2022. С. 89–99.

[5] Детальніше див.: **Кулатова І. М., Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В.** *Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини.* Ін-т археол. НАН України; Центр охорони та досліджень пам'яток археол. Київ; Полтава: Археологія, 2005. С. 19; **Супруненко О. Б., Пилипець В. А., Лимар О. С. та ін.** Карлівщина: [оглядова стаття про пам'ятки археології, архітектури, історії та природи]. *Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Карлівщина (Карлівська, Ланнівська та Мартинівська територіальні громади).* Упорядкування, редагування О. Б. Супруненка, підгот. до друку О. С. Лимаря, О. Б. Супруненка, О. М. Ткаченка. Полтава; Харків: ТОВ «Майдан», 2022. С. 61–62, 89.

знайдено пам'ятки кількох культур. У самім Круполі валом обнесений городок князівської доби[6], але з руїнами пізнішої цегельні. Між Круполем і Пилипчичами 5 могилок князівської доби. Між Круполем і Лукашівкою могили скитської доби (ном. кат. 1836–1939)[7] і 2 могили доскитської доби. На полудень від Лукашівки найдено точки [ділянки із випаленими майданчиками] (глиняні) так званої Трипільської (або Української неолітичної) культури (див. ном. кат. 2574–2640). Біля села Великої Березянки зроблено розкопку скитського могильника, нажаль дуже пограбованого.

У вересні розкопано могилу енеолітичної доби біля Переяслава (ном. кат. 1934–1946).

Біля села Ліпляви Золотонош. пов. [Золотоніського повіту] розкопано частину могильника (50 могил) князівської доби прибл. X віку (див. ном. кат. 1947–2060)[8].

1914 року. З весни закінчено було розкопки в Ліплявому, і розкопано могильника на Ламаному хуторі біля Гелмязова Зол. пов. [Золотоніського повіту]. Там найдено також похорони князівської доби.

У м. Переяславі розкопано могильник за тюрмою, який складався мабуть більше ніж із пятисот могил. Похорон у могилках був князівської доби. Розкопано було 150 могил, між іншим знайдено монету Брунона Мерцбургського в одній могилі[9] (ном. кат. 2060–2461).

Біля с. Гонців Лубен. пов. [Гінців Лубенського повіту] розкопано могильник під назвою «Дрібні могилки», виявлено тип похорону бганий (корчений) (ном. кат. 2400–2405)[10].

---

[6] **Супруненко А. Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея... С. 13.

[7] Див.: **Петренко В. Г.** Курган у местечка Круполь. *Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы:* сборник научных статей. М.: Наука, 1978. С. 42–49; **Петренко В. Г.** Украшения Скифии VII – III вв. до н. э. *Свод археологических источников.* М.: Наука, 1978. Вып. 4–5. Табл. 19: 8; **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** Кургани скіфського часу на Переяславщині (за розкопками В. Щербаківського 1913 р.). *Полтавський археологічний збірник: Пам'яті В. М. Щербаківського (1876–1957).* Полтава: Археологія, 1995. Число четверте. С. 154–166; **Клочко Л. С.** Декоративні елементи жівночого вбрання на землях Павобережної Скіфії. *Археологія і давня історія України.* 2016. № 2. С.111. Рис. 7: 1, 2.

[8] **Щербаківський В.** Ліплявський могильник: (Попереднє звідомлення). *Niderle sbornik.* Praga, 1925. S. 339–348.

[9] За останніми даними – пфенінг Оттона й Адельгейди. Див. публікацію І. Мельникової та Л. Лугової в цьому збірнику.

[10] **Супруненко А. Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея... С. 13–14.

Між Гонцями та Духовою [Гінцями та Духовим] розкопано місце, де раніше Кіріаковим [Г. С. Кир'яковим] було знайдене палеолітичне селище [Гінцівську пізньопалеолітичну стоянку][11]. Див. статтю [зі] стор. 65 [у цьому випуску «Записок»][12] і забрано до музею багато кремінного і костяного начиння (див. ном. кат. 2719–2934).

1915 року. Були продовжені розкопки в с. Гонцях [пізньо]палеолітичного селища. Знайдено багато нового матеріалу, який описано у відповідній статті (див. стор. 65). Пізніше в кінці літа було розкопано могили біля с. Софіївки Переясл. пов. [Переяславського повіту] типу скитського[13]. (Предмети під ном. кат. 2540–2585)

Зроблено розкопки під с. Пилипчичами (речі за ном. 2536–2573 скитського характеру). Під селом Лукашівкою було перещупано спеціальними щупами до 100 десятин землі, щоб знайти ще точки Трипільської культури. Знайдено невеличкі румовища [залишки] якихось будов, рештки глиняної обмазки неолітичної доби та купи кісток баранячих і бичачих[14]. Зроблено розкопки в селі Устимівці Кременчуцького пов. Речі залізного віку (ном.

---

[11] Див.: **Супруненко О. Б.** Археологічні дослідження і зібрання Г. С. Кир'якова. *Питання археології Сумщини:* зб. мат-лів наук. конф. Суми: видання Сум. краєзн. музею, 1990. С. 10–17.

[12] **Щербаківський В.** Розкопки палеолітичного селища в селі Гінцях, Лубенського повіту в 1914–1915 р. *Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині.* Полтава, 1919. Вип. 1. С. 61–78.

[13] Матеріали курганів скіфського часу з Софіївки і наступних Пилипчичів через різні причини виявилися не опублікованими, крім оглядових даних у кількох роботах дослідників: **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею. *Збірник, присвячений 35-річчю Музею.* Полтава, 1928. Т. І. С. 40, 45; **Супруненко А. Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея... С. 14; **Лугова Л., Луговий Р., Ткаченко О.** До історії вивчення археологічної спадщини В. М. Щербаківського (за матеріалами розкопок на Переяславщині). *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»:* збірник наукових статей. Переяслав, 2011. Вип. 5 (7). С. 163–171.

[14] **Щербаківський В.** Мальована неолітична кераміка на Полтавщині (З додатком щоденника розкопів). *Науковий збірник Українського університету в Празі.* Т. І. Прага, 1923. С. 210–233; **Щербаківський В.** Тілопальні точки і мальована кераміка. *Трипільська культура на Україні.* Київ: Всеукраїнський археологічний комітет, 1926. Т. І. С. 119–138. Цікаво, що за останніх обстежень Лукашівського пізньотрипільського поселення, пов'язаних із його взяттям на облік (2021 р.), локалізовано місце розкопу В. М. Щербаківського. Як виявилося, територія поселення значно більша за раніше відому. Наприкінці 1980-х рр. тут велися невеликі розкопки завідувачкою сектору охорони пам'яток археології Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» Г. Бузян. *Повідомлення О. Прядка.*

кат. 3103)[15]. І в тому ж повіті робилися розвідки в сс. Потоках і Горішніх Плавнях[16].

1916 року. Продовжено розкопки в с. Гонцях палеолітичного селища.

Розкопано кільканадцять могилок в Могильнику князівської доби в селі Липовому Роменського пов. і знято фотографії з городища княз.[івської] доби в с. Ведмежому того самого повіту (ном. кат. 3071–3102)[17].

В 1917 році розкопки велися в околицях м. Городища Лохвиц. пов. [Лохвицького повіту] в маєтку п. Горвица. Розкопано 2 скитські могильники (ном. могил 343–358) і один могильник князівської доби в парку[18].

Тоді ж музей одержав в дар від п. Горвиців велику коллекцію річей скитської доби, здобуту із його розкопок 1912 р. (ном. кат. 3131–3216 і 3247–3261)[19].

Року 1919 зроблено нівеліровку палеолітичного селища в Гонцях для вияснення верствоописних (стратиграфічних) питань та деякі розвідки вздовж правого берега Удаю від с. Духової аж по за Гонці.

Треба підкреслити також, що Археологічний Відділ Музею в значній мірі поповнювався також речами дарованними, як помянутим уже п. Горвицем, так й іншими особами, між якими особливо цікавий був дар добр. Курилка з під м. Переяслава, який дав горщики і оздоби Латенської культури, що лежали

---

[15] **Супруненко А. Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея... С. 14. Випростане впускне поховання із широтною орієнтацією у насипу кургану в Устимівці, вірогідно, належало до числа перших із відкритих археологічно поховальних комплексів пізньозолотоординського часу, які відомі на Кременчуччині.

[16] **Супруненко О. Б., Шерстюк В. В.** *Кургани Нижнього Припсілля.* Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2011. С. 28–29. В. М. Щербаківський оглядав сільське кладовище кол. с. Горішні Плавні, де у зруйнованому похованні був виявлений ребристий глек черняхівської культури.

[17] **Щербаківский В.** Розкопки в с. Липовому Ром. пов. 1916 р. (Полт. губ.). *Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині.* Полтава, 1920. Вип. 2. Окремий відбиток. С. 13–16. Див. публікацію Л. Ясновської у цьому виданні.

[18] **Щербаківський В.** Розкопки в Городищі Лохв. пов. року 1918. *Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині.* Полтава, 1920. Вип. 2. Окремий відбиток. С. 1–12.

[19] Ця збірка охарактеризована М. Я. Рудинським. Більшою мірою не збереглася. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею. *Збірник, присвячений 35-річчю Музею.* Полтава, 1928. Т. І. С. 45, 47.

біля кістяка, випадково натрапленого ним під час копання ями. (Ном. кат. 1299–1322)[20]. Також [варто згадати] дар інспектора Золотон. гімназії Миртовського – уламки браслета й інші.

При Археол. Музеї існують також Египетський та Грекоримський підвідділи, які складаються із дарованних полковником П. П. Бобровським колекцій єгипетських старовинних (215 предм.) і грекоримських (41 предм.)[21], і нумізматичні колекції (до 4000 прим.).

Міжнародний відділ імені П. П. Бобровського. Власне кажучи, чужоземно-етнографічний складається з 2777 предметів, пожертвуваних П. П. Бобровським, біля 800, пожертвуваних К. Скаржинською, і до 150 іншими особами, а всього в нім 3712 предметів. У сім відділі суть колекції: Китайські (513 прим.), Японські (220 прим.), нового Єгипту (244 прим.), Судану і Нубії (152 прим.), Індії (151 прим.), Середньої Азії (151 прим.), Туреччини (284 прим.), Персії (231 прим.), кавказькі (273 прим.), кримські (227 прим.), бурятські і приарктичних народів Азії (110 прим.). [Наявні також] Великоруські (біля 200 прим.) і Естонські (63 прим.). Окрім того, є по кілька предметів західноєвропейських народів.

Панський відділ. В нім зібрані речі панського побуту на Полтавщині: картини, фарфор, меблі, всіляке начиння і т. п. Усього 544 предмети. Окрім того, поступила від Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва досить значна кількість в останні часи, і ще поступає, але ще не скатальогізованих остаточно предметів із панських садиб і т. п.

Треба сказати, що помешкання музея зовсім випадкове [у Будинку Полтавського губернського земства], і не пристосоване до музейних завдань[22]. Перед війною земство почало складати гроші для будування нового будинку, умисне для музея пристосованого, і зібрало уже 150000 рублів для цеї мети, але війна пе-

[20] **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею. С. 45.

[21] Див.: **Супруненко О. Б.** Павло Бобровський: колекціонер, меценат, фундатор народознавчого зібрання у Полтаві. Видання друге, виправлене. Харків; Полтава: ТОВ «Майдан», 2025. 152 с.

[22] Там само. С. 70. Археологічний відділ, або як його вважав В. Щербаківський, окремий музей займав східне крило залів мансардного поверху Будинку Полтавського губернського земства.

решкодила, і Археологічний музей мабуть ще не скоро вийде із Земського будинку.

Персонал Музею археологічного:

Завідуючий В. М. Щербаківський, з 1912 року.

Помічник завідуючого П. Ф. Мельників[23], з 1918 року.

Етнографічний музей. В основу сього музею лягли колекції речей, зібраних на Полтавщині, як зразки для розвою кустарних промислів, [чому] земство хотіло допомогти. До них потім було додано речі аналогічні із пожертвуваного п. К. Скаржинською Лубенського Музею, які потім систематично поповнювалися щорічними екскурсіями його завідуючого по Полтавщині. Тепер сучасний музей не уступить по числу предметів і якості їх ні Катеринославському, ні Київському музеям. У році 1915 до цього музею було передано «Епархіальне Древньохранилище» [зібрання Єпархіального давньосховища], яке раніще містилося в архієрейськім домі[24].

Сей музей міститься нині в Просвітнім будинку імені М. Гоголя, над міською бібліотекою[25]. Він має такі відділи: етнографічний, історичний і церковний, разом до 9000 предм. У першім зберігаються речі селянського побуту, як старовинні, так і сучасні: вози і мажі, оздоблені різьбою, моделі хат, хатні оздоби, посуд, начиння, писанки, одежа, вишивки, коври, килими і т. п.

У другім відділі суть речі з побуту української козацької старшини, XVII і XVIII віків: одежа, зброя, портрети і т. п.[26]

В церковнім відділі зібрано речі церковні, начиння церковне, ризи, підризники, парча, напрестольні оздоби і т. ін.

Персонал Музею етнографічного:

завідуючий музеєм К. В. Мощенко, з 1906 року.

Діловод – Л. Н. Андрієвська.

---

[23] Зауважимо, що П. Ф. Мельниківа влітку 1919 р. було мобілізовано до денікінської армії.

[24] Див.: *Полтавское Епархиальное Древнехранилище.* Указатель с описанием письменных и вещественных памятников церковной старины Полтавской Епархии. Составил св. В. Трипольский. Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, бульвар Котляревского, 1909. III, 141, 1 с., 14 ненум. фототабл.

[25] Другий поверх сучасного корпусу № 1 Державного архіву Полтавської області по вул. Юліана Матвійчука, 18/24.

[26] Детальніше див.: **Галян Галя.** *Кость Мощенко: музеолог, учений, архітектор.* Полтава: ТОВ «Майдан», 2025. 88 с.: XII кол. вкл.

Образова Галерія. Її було відчинено Губкомисом 27/4 1919 р. Вона склалася із колекцій, вивезених з маєтків кн. Кочубея і Рєпніна, і подарованої місту Полтаві колекції картин і скульптур худ. М. Ярошенка[27].

До сих трьох основних складників додали силу всіяких дрібніших колекцій, врятованих по селах і в Полтаві. В колекціях Кочубея багато картин старих майстрів до XIX ст., наприклад, Гварді, Тьєпольо, деяких голандців, окрім того, багато бронзи і фарфору. Колекції Рєпніна – здебільшого копії. Колекція М. Ярошенка складається із його власних образів і деяких шкиців інших передвижників (І. Репін, М. Дубовський, І. Айвазовський та багато всіляких інших російських художників).

З колекцій кн. Мещерської поступило до галерії також кілька образів, і між ними портрети [пензля] Лампі. (Під галерію відведено [колишній будинок] А. Булюбаша)[28].

Центральна Наукова бібліотека. Заснована також весною 1919 р., до неї увійшли бібліотеки, врятовані як в місті Полтаві, так і по селах. Вона тепер нараховує до 20000 книжок. Окрім того, при ній засновано відділ бібліографічний, в якім зібрано картковий каталог усіх найвидатніших бібліотек Полтави, у кількості до 40000 книг. Сею ж бібліотекою взято під догляд і бібліотеку бувшої Дух[овної]. семінарії. Се одна із найбільших і вартісних бібліотек у Полтаві.

Охорона памяток старовини та мистецтва

Губкомис. Як уже помянуто в історії нашого Товариства, воно виробило план устрою Губерського Комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи, який був прийнятий Полтавським Губісполкомом і затвержений. Відповідно сьому пляну Комітет Охорони памяток старовини, мистецтва та природи, складається із завідуючих музеями: 1) Археологічним, 2) Етнографічним, 3) Природничим, 4) Архівами і маючими утворитися: 5) Картинною Галереєю і 6) Центральною бібліотекою. Ці завідуючі складають постійну Колегію, яка і завідує цілою справою охорони. Колегія вибирає з-проміж себе постійного Голову,

[27] **М. Р[удинський].** *Ярошенко М.: життя і творчість.* Полтава, 1919. 12 с.: іл.

[28] Див.: **Рудинський М. Я.** *Музей мистецтва: коротенький провідник.* Видання друге. За ред. Супруненка О. Б.; передмова і коментарі Бочарової С. І., Курчакової О. М., Супруненка О. Б., за участі Ханка В. М. Полтава: Археологія, 2002. 16, 2 с.: іл.

і кооптує членів-спеціалістів, окрім того, із правом дорадчого голосу [до неї] мають входити представники Наукового Товариства, Професійної Спілки художників та вищих наукових інституцій. Для виконання постанов Комітету і постійної праці по рятуванню пам'яток, при Комітеті повинна бути [створена] постійна Виїздна Комісія; причім Голова Комітету безпосередньо має завідувати сею Комісією, а секретар Комисії одночасно є й секретарем Комітету.

Комісія складається приблизно з 15 чоловік, причому у кожний даний пункт, особливо на села, їде разом 3 чоловіки: природник, мистець і бібліотекар-архівіст, які мають забрати зі вказаної їм панської садиби усе, що вони вважають потрібним до музеїв і бібліотеки. Скорочена назва цієї організації Губкомис.

Як тільки Комітет склався й одержав кошти, потрібні для функціонування свого, то він зараз же перейняв на себе усю ту працю, яка раніще велася розрізнено окремими особами і завідуючими музеями. Тільки недохват підходящих виконавців для Виїздної Комісії трохи зупиняв бажане рятування всіх тих пам'яток, що гинули в глухих селах, та небезпека виїзду в далекі пункти. Одначе багато було зроблено, особливу енергію виявили молоді місцеві сили, які працювали з ентузіазмом і посвятою. Цього якраз не можна сказати про сили приїзжі з Петербурга та інших великих північних пунктів, які тількі псували справу, хоч і робили враження своїм зовнішнім лиском.

Праця Комітету за 1919 рік в числах виявляється так: ним було взято під догляд («на учот») 39.834 предмети, а до Музеїв і архіву взято 12.605 предм., які зберігаються тепер в архіві, музеях, бібліотеці та Образовій галереї.

Хронологічно праця охорони і порятунку провадилася так.

Диканька. З Диканьки привезено було Першою совітською бригадою або 8 полком до Полтави срібло князя Кочубея в трьох скринях, приблизно пудів тридцять з лишкою, яке деякий час лежало в гостиниці Європейській. Це срібло було переписане членом Наукового Товариства В. Щербаківським 27/I 1919 р., при чім одна скриня з 87 предметами срібла залишена в Народнім банку в Полтаві, а дві зі 112 номерами срібла або 583 предм. одіслано військовою владою в Москву. В Москві, як кажуть, це срібло

попало під догляд Всеросійського Комітету охорони і ніби потім відіслано було в Харьків до Всеукраїнського Комітету Охорони чи до Харків. Народного Банку, але доля того срібла невідома. А та скриня, що була залишена в Полтавськім Народнім банку, потім була перенесена до сейфа «Общества Взаїмного Кредіта», а звідтіля, при евакуації совітської влади літом 1919 р., вивезена разом із рештою сейфів до Києва і звідтіль у Москву.

Пізніше, коли совітською владою було призначено Комісара з охорони пам'яток мистецтва, в Диканьку виїхала Комісія, яка зробила огляд і опис річей в палаці князя, і взяла на показ кілька речей із тим, щоб добути дозвіл від влади на вивіз до Музею речей мистецтва із Диканьки.

Остаточно речі були вивезені до Полтави й уміщені в нововідкритій Образовій Галерії тільки перед Великоднем, коли було асигновано гроші на перевезення новоутвореним Губкомисом. Тоді було перевезено багато малюнків, фарфору, бронзи та інших речей цікавих з погляду мистецтва[29]. Вивозилося кілька разів:

7/I [1919 р.] 185 картин та інших речей.

14/I Фарфору – 33 прим., зброї – 72 прим., книг мистецького змісту – 58.

21/VI Картин – 43 прим., бронзи – 67 прим., фарфору – 299 і речі з родинної каплиці: образів – 25, картин – 8, меблів – 6 та інших речей 21.

Багато залишилося невизеного і майбуть згоріло у жовтні 1919 року під час спалення палацу[30].

Абазівка. В 20 числах січня комісар сільській Мороз переказав у Музей, що в с. Абазівці понищено речі проходячими військовими частинами в будинку поміщика Іловайського[31], і що варто

---

[29] **Кончин Е.** Кто спас Кочубеевские сокровища? *Вокруг света.* 1985. № 10. С. 20–22; **Нестуля О. О.** Перші кроки в діяльності пам'яткоохоронних органів. 1917–1920 рр. *Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР.* Київ, 1989. Частина перша. С. 51, 55–56.

[30] Див.: **Николаев В. Ф.** *Из истории Полтавского краеведческого музея: воспоминания.* К 100-летию Полтавского краеведческого музея. Автор предисловия Супруненко А. Б.; примечания Кигим С. Л., Супруненко А. Б.; прилож. подг. Власенко И. А.; под ред. Супруненко А. Б. Полтава: РИО Облстатуправления, 1991. 46 с.

[31] Колишній палац М. В. Абази в Абазівці під Полтавою, придбаний у 1880-х рр. підприємцем Д. І. Іловайським.

було б решту забрати до Музею. Тоді хранителі Музею Археологічного та Природничого звернулися до Губревкома і за допомогою К. Ляховича[32] одержали дозвіл на вивіз річей із Абазівки. Пробувши в Абазівці 3 дні (допомагав ще і препаратор [Музею] Бернацкий) взяли до музею багато речей різного роду: меблів, фарфору 42 номера, бібліотеку на чужих мовах 877 томів і т. п., при чому описали і решту речей, які залишилися на місці. Речі вивезені зберігаються в Археологічнім[33] і кілька в Мистецькім музеях.

с. Яготин (Пирятинського пов.) Коли зорганізувався Комітет Охорони, то зараз же Наукове Товариство на своїх засіданнях виробило план, куди насамперед треба їхати для рятунку речей. І було постановлено, щоб представники Товариства у Комітеті настояли на негайній посилці Виїздної Комисії у слідуючі села Пирятинського повіту: Яготин, де зберігався один із найважливіших архівів українських у палаці кн. Рєпніна, в Березову Рудку, колишній маєток сенатора Закревського, багатий споминами про Т. Шевченка, і Линовицю, маєток гр. де-Бальмена, племінника відомого художника-карикатуриста Якова де-Бальмена, приятеля Т. Шевченка і декабриста, засланого на Кавказ.

Відповідно цим вказівкам, Виїздна Комисія Комітету в складі трьох чоловік: історіка А. Дучинського, архітекта М. Семикіна і природника М. Гавриленка виїхали для огляду, учоту, охорони, де можна, то і для забирання матеріалів бібліотечних, архівних і мистецьких.

Після цілого місяця важкої праці від 27/III по 24/IV було зроблене слідуюче: в Яготині взято на облік майно будинку і бібліотеку, і вивезено звідтіля малюнків 74, архівних папок 110 прим. і бібліотеку. Славної збірки гравюр, яких було там до 2000, не було знайдено, вона, напевне, вивезена була раніше власниками.

с. Березова Рудка. Переглянуто було картини і бібліотеку і видано охороний лист на речі Комітетові, який зорганізувався на місці. Пізніше, влітку, коли туди їздив член Товариства для ревізії, речі й особливо книжки, були ще не переписані, одначе разом

[32] К. І. Ляхович (1885–1921) – громадський діяч, архівіст, журналіст, один із лідерів меншовиків Полтави, зять В. Г. Короленка.

[33] Окремі предмети збереглися: *Античная керамика в собрании Полтавского краеведческого музея:* каталог. Авт.-сост. А. Б. Супруненко. Полтава, 1987. С. 16, 17.

із ним туди приїхала особа з відділу освіти у Пирятині, яка і почала цю роботу.

Тоді будинком завідував Відділ хліборобства. Бібліотека там була дуже гарна правнича, головним чином на чужих мовах. Картин було небагато і не дуже високої вартості, одначе частина їх (11) була перевезена в Пирятин і здана на охорону Директору гімназії Тростянському.

с. Линовиця. Сей маєток до відходу більшовиків потерпів може найменше, порівнюючи з іншими, бо властниця його була весь час на місці. Виїздна комісія видала охороний лист на мистецькі речі і бібліотеку. Під час огляду сього маєтку в липні ревізором, у сім маєтку усе залишилося ціле. Треба сказати, що повернувшийся із Києва власник, сам маляр, відкрив школу малярства для сільських дітей і зробив виставку із старих і своєї власної роботи картин у будинку, який став грати роль справжнього музею або сільської картинної галерії.

м. Пирятин. В самім місті Пирятині Відділ освіти зумів зорганізувати тільки невеличку бібліотеку із книжок, вивезених з деяких маєтків, але до липня вона ще не була приведена в порядок і ніяких даних не можна було добитися. У бібліотеці, між іншим, переховувалося кілька картин, вивезених з маєтку Миколи Володимировича Стороженка, що в селі Велика Круча.

с. Велика Круча Пирят. пов. В маєтку М. Стороженка оселилася гімназична комуна, яка підтримувала там відносний порядок після того, як там проходячими частинами будинок був пограбований. Одначе, ще в липні там можна було бачити дві картини, здається, голадських майстрів (кури).

м. Лубни. В Лубнах заснувався невеличкий музей із речей, вивезених із маєтку князя Щербатова: там були картини, фарфор і книжки. Особливо вартістних річей не було. Там же також були звезені речі із маєтку пана Мусмана, між ними звертають на себе увагу: шафа Буль та інші речі тієї ж роботи. Завідував тим музеєм художник А. Г. Кир'яков[34]. Яке сучасне становище цього музею невідомо. В Лубенськім повіті у Тарандинську волость було

[34] Кир'яков Анатолій Григорович – банківський службовець, художник-аматор, син Г. С. Кир'якова. Див.: **Супруненко О. Б.** *Археологія в діяльності першого приватного музею України: Лубенський музей К. М. Скаржинської.* Київ; Полтава: Археологія, 2000. С. 285.

звезено бібліотеки місцевих поміщиків. Так само було зроблено і в Лазірках.

м. Зіньків. Зіньків цілком відрізано від Полтави і Полтавський Комітет не міг одержати певних відомостей про справи охорони в Зіньківському повіті, проте дехто переказував, ніби деякі речі та бібліотеки були зібрані і в Зіньківському повіті.

м. Хорол. В Хоролі ще в 1917 році було засновано музей Просвіти, в якому зібрано чимало цікавих річей, особливо української старовини. Тоді він містився у 2-х кімнатах. Нині він не має помешкання, і становище його трагічне, бо він не має також ніяких засобів для існування, і держиться заходами лише одного чоловіка, свого хранителя[35].

Повітової організації охорони не було там зовсім, і тому нема жодних відомостей, як стояла справа зі старовиною по маєтках.

м. Кобеляки. В Кобеляках при більшовицькій владі була організована охорона пам'яток, але не було досить підготовлених людей. Все ж таки було відкрито музей і бібліотеку, в основу яких лягли коллекції п. Авінова, серед яких було багато вартісних речей. Нажаль, у вересні сього року, колекції Авінова, не дивлячись на бажання Губернського Комітету забрати їх до Полтави, де вони були б в охороні від небезпеки, все таки були взяті управляючим маєтку Авінова додому в село Авінівку. Тепер ці колекції, як переказують, знищені.

З приходом добровольчої влади діяльність, яка в момент переходовий трохи припинилася, згодом знову увійшла в свою колію, змінивши трохи спосіб зв'язку із повітами. Насамперед загальним розпоряженням нової влади охорона культури доручена земському самоврядуванню, завдяки чому Комітет охорони переіменовано було у Відділ культури та мистецтва, при Губ. Зем. Управі, до якого перейшло і завідування охороною памяток культури. Відділом культури розіслано було по повітовим земствам нові правила і запропоновано було заснувати повітові відділи культури і

[35] Музей заснований у травні 1917 р. уральським краєзнавцем В. П. Бірюковим, який за Першої світової війни опинився в Хоролі. За підготовки інформації Хорольським музеєм опікувався М. К. Бринцов. Див.: **Івахненко А. М.** З історії Хорольського районного краєзнавчого музею. *Хорольщина: від давнини до сьогодення. До 100-річчя Хорольського районного краєзнавчого музею:* збірник наукових праць та матеріалів конференції. Відп. редактор О. Б. Супруненко. Київ; Полтава: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. С. 4–8.

мистецтва. З деяких повітів уже прийшли позитивні відповіді про заснування там відділів культури та мистецтва.

м. Пирятин. У жовтні організовано при повіт. земській Управі Бюро з охорони пам'яток мистецтва, старовини і природи. На завідування ним запрошено тимчасового завідуючого одночасно і шкільним відділом М. В. Храброва.

м. Прилуки. При повітовій земській Управі засновано Відділ культури та мистецтва, або ліпше сказати, Бюро охорони пам'яток старовини, мистецтва та культури. На завідуючого запрошено І. Н. Капустянського (професорського кандидата)[36].

м. Переяслав. При повітовій земській Управі засновано, як окремий відділ, Бюро охорони старовини, культури та мистецтва; завідує Тимошук. Помешкання і приміщення для речей, врятованих від знищення, відведено в будинку Духовного училища. Туди, між іншим, звезено й деякі речі.

З *с. Ташані,* з маєтку князя К. А. Горчакова, старовинні меблі, частина, бібліотеки, керамічні вироби, бронза і між нею праці Моне, черепи і шкури звірів, гравюри. Друга частина бібліотеки і картини зберігаються в Ташані при школі. (При розгромі цього маєтку багато речей знищено).

З *с. Воскресенського*, із маєтку насл. І. М. Канієвського, вивезено до двох десятків картин і портретів, 2 гобелени, кільканадцять укр. килимів, кришталь і бібліотека.

З *с. Вюнища*, із маєтку насл. С. Н. Ісаєвича – гравюри, картини та 2 старовинні запорозькі гармати.

З *с. Сулимівки*, з маєтку А. А. Войцеховича, не вивезено, але взято на облік колекцію реліквій і старої зброї (мабуть перської), й опечатано архів і бібліотеку.

м. Лохвиця. У перших числах жовтня при Земській Управі зорганізовано було Бюро по охороні пам'яток мистецтва старовини і природи. До складу Бюро входять: 1) завідуючий Бюро – член Управи А. М. Дериженко; 2) помічник завідуючого Бюро, колишній інструктор позашкільної освіти Г. Поштар; 3) регістратор-художник Кастнер.

Поки що при Бюро зорганізовано Музей археологічний, із предметів, зібраних при совітській владі. Там суть коллекції: ну-

[36] *Див.*: **Граб В. І.** Яскраве, неспокійне життя (І. Н. Капустянський). *Реабілітовані історією*. Київ, Полтава: Рідний край, 1992. С. 94–99.

мізматична, старовинної зброї, предметів із розкопок, бібліотека з книжок і журналів XVIII і XIX ст.

З *с. Яновщини* від п. Бикових привезено Виїзд. Комисією речі, якими колись користувався М. Гоголь, а власне: шафу і бюро-конторку, портрети Гоголя і 40 різних фотографій (як матеріали до біографії Гоголя). Гравюра з Преображення Рафаеля, перший відтиск, подарований його автором ритівником (гравером) — Іорданом Гоголю. Фарфоровий сервіз із гербами Бикових (родичів Гоголя).

З *с. Яновщини*, маєтку Головні, 17 предметів та різні документи, пов'язані з іменем М. Гоголя, циліндр М. Гоголя і його ключ.

З *с. Горбанівки*, маєтку Ладигіної, вивезено до Губкомису картини, бронзи і т. ін., усього 7 номерів.

м. Миргород. В самому Миргороді, Комітету не було зорганізовано, а тому і музею не засновано ніякого. Але Губкомис вивіз із Янівщини, батьківщини М. Гоголя, багато речей, пов'язаних із його ім'ям, які тепер зберігаються в Образовій галереї у Полтаві. Сі речі М. Гоголя передано до Музею за бажанням власників їх, родичів Гоголя панів Бикових.

м-ко Шишаки. Біля Шишак з хутора др. Яковенка була вивезена до Зінькова бібліотека, пов'язана з іменами Т. Шевченка, М. Гоголя, В. Короленка. В якому вона становищі нині невідомо.

м. Константиноград. Були спроби у Губкомису зав'язати стосунки з Конградом з охорони пам'яток мистецтва, але певних відомостей немає: чи велася там яка-небудь охорона чи ні?

м. Кременчук. У Кременчуці ніби при міській бібліотеці була зорганізована й охорона старовини, але, окрім непевних чуток, інших звісток [про це] не маємо.

м. Прилуки. В Прилуцькім повіті повітового Повкомису не було організовано. Ходили чутки, що славний своїми українськими традиціями палац гр. Ламздорф-Галаганів у селі Сокиринцях було спалено. Проте потім виявилося, що і палац цілий, і все зв'язане з українською старовиною, до вересня було ціле. При чому власник маєтку заявив хранителям музею, що він завжди дивився на себе, як на хранителя культурної спадщини, і запропонував уже у вересні, приїхавши із Криму, забрати до музеїв усе, що має музейну вартість, вважаючи це справді потрібним

для користування ширших верств громадянства. Тільки повна неможливість сполучення із повітом не дозволяє виконати зараз бажання Власника і вивезти із Сокиринець культурні пам'ятки до Полтавського музею.

Праця Губкомису у м. Полтаві

В лютому [1919 р.]. 13.II. Із дому Гриневича вивезено в музей зброї 32 номери, картин 22, вишиваних рушників татарських 4, і книжки.

14.II. З дому губернатора привезено до музею 30 мішків книг.

15.II. Привезено відтіль же ще 32 мішки книжок.

15.II. Від Білевич Кат. Ілл. 8 картин, 15 гравюр.

17.II. Від Бардакова – східня зброя, 5 прим[37].

17.II. Від завідуючого охороною культури 52 монети різних.

17–18.II. Привезено із Віленського військового училища 22 предмети: дерев'яні шафи та інше.

19.II. З бібліотеки семінарської передано до музею: Пересопницьке Євангеліє, рукописну біблію 1581 року, рукописне Євангеліє 1545 року, рукописне Євангеліє без дати і старий каталог семінарської бібліотеки.

27.II. Із Чрезвичайної Комисії одержано музеєм 32 штуки ріжної зброї та 23 ікони й інші малюнки. З сейфів Общ. Взаєм. Кред. ім. Кочубея взяті: 1) сорочка В. Кочубея шовкова; 2) вишивані поли літнього каптану.

В березолі [березні]. 4.III. З Чрезвичайки 9 предметів церковного призначення, 12 рушниць.

7.III. З дому Аглаїмових 74 предмети; малюнки, фарфор і т. п.

17.III. У Бикових взято 5 предметів, пов'язаних із памяттю М. Гоголя.

27.III. Із дому Хрульова взято 78 негативів, знімків із різних картин.

27.III. У Бакуліної взято до музею 17 картин.

29.III. Перевезено до новозаснованої Галереї образової колекцію М. Ярошенка з 205 картин. Ся колекція перейшла у власність міста Полтави відповідно заповіту М. Ярошенка ще в 1917 році.

[37] Відомості про ці зброярські предмети, через знищення в роки Другої світової війни облікової документації музею, є досить важливими для встановлення джерел надходження ряду артефактів.

У квітні. 28.IV. Від Малами 11 картин.

28.IV. Від Бакуліної диван і стіл корельської берези.

У травні. 5.V. Зі складу для реквізованих совіт. владою речей вивезено до музею фарфору та інших речей 10 штук.

10.V. З квартири Кулябко-Корецьких в архів перевезено 49 предметів архівного характеру і 12 номерів речей мистецького промислу.

22.V. З Чрезвичайної комисії одержано для музею 21 предм. мистецького значення.

31.V. Від Єлагіних одержано в музей 11 малюнків.

31.V. Від земельно-житлової комисії 12 номерів різних речей.

У червні. 19.VI. Від Малами 38 малюнків.

19.VI. Від Льва Львовича Боровиковського одержано 5 малюнків.

19.VI. Від Гаццарі 4 предмети. Від Навроцьких 4 предм.

27.VI. Із транспортної контори взято Виїздн. Коміс. 31 предм.

30.VI. З мебельного складу Буді – 39 картин, 17 ікон, 1 хрест, 9 чучел, від воєн. комиссії взято 200 предм. зброї і коллекцію мінералів.

У липні. 3.VII. Від Кондрацького 21 картину.

3.VII. Від п. Волкових 9 картин і портретів.

Праця Губкомису при Сейфкомісії

Як тільки Фінансовий Комітет приступив у Полтаві до огляду Сейфів, доручивши спеціальній Сейфкомисії відділити власникам сейфів по 6 фунтів срібла, 48 золотн. золота і по карату дороцінних камнів, решту ж забрати до Народнього банку для вивезення в Москву, то Губкомис вступив у переговори із ним, щоб речі археологичної і мистецької або наукової вартості одібрати окремо, і залишити їх для Народного Полтавського музею, маючи на увазі також і повітові музеї, яким можна буде згодом вислати дублети.

Фінансовий Комітет дав згоду і Губкомис виділив із себе комісію з трьох чоловік для одбору річей у Сейфкомісії. До комисії входили В. Щербаківський, Д. Оглоблін і М. Підгаєцький.

Праця Сейфкомисії тягнулася майже 2 місяці (кінець лютого, марець [березень] і квітень). Виділені були і перенесені до сейфів Музейних такі речі.

У Земельнім банку: 898 предметів, із них срібних річей 4 пуди 12 ф. 36 зол. Золотих 88 золотників, 1 окремих коштовних предметів із дорогоцінним камінням по окремій оцінці на суму 34.150 карб.

Окрім того, взято чемодан із речами М. Гоголя.

У Руськім для зовнішньої торговлі банку. Перенесено в музейні сейфи 142 предмети при чому: срібла 13 фун. 88 зол.; золота 11 золотн. Окремих предметів по осібній оцінці на суму 8.500 карб.

В Банку «Общества Взаїмчого Кредіту». Перенесено у сейфи Музея 200 предметів, при чому срібла 1 пуд. 4 ф. 13 зол.; золота 601 золотн. і 16 предметів по окремій оцінці на суму 9.000 карб. В сім банку зберігаються також і вінки, піднесені Міській Управі на відкритті пам'ятника І. Котляревському.

На жаль, усі ці предмети разом із сейфами Народного Банку були вивезені до Києва, а звідти переправлені до Москви влітку 1919 р. під час наступу добровольчої армії.

Речі М. В. Гоголя. Як уже було помянуто, в Земельнім банку було знайдено при Сейфі Бикових чемодан після М. Гоголя із такими речами: 1) шматок шовкової хустки, 2) бархатна камізелька, 3) медальйон кавказького срібла із волоссям, 4) шкіряний портфель, і в ньому закордонний паспорт М. Гоголя 1847 року, пачка паперів, рисунків та інших матеріалів, придатних для біографії письменника, в ній було: рисунків 4, книжечка 1, рукописних листків 4, метрика М. Гоголя, копія указу про відставку В. А. Гоголя (батька), зшиток загадок і приказок українських, зібраних М. Гоголем, його різних документів 9: листів різних 125, порожній конверт до М. І. Гоголь, рисунків до «Ревізора» 3, різних рисунків пером 3, акварель 1, рисунків олівцем 2. Сі речі зберігаються в Музеї[38].

Передмова, підготовка до друку та коментарі: ***Олександра Супруненка, Євгенії Калініної, Марини Кондратенко, Ірини Кулатової.***

[38] Більшість зазначених у публікації документальних реліквій вилучено із музею в 1939 р. до Архіву Інституту літератури АН УРСР.

Vadym SHCHERBAKIVSKYI

Chronicle. Museum Activities. Protection of Historical and Artistic Heritage. The Work of the Provincial Committee for the Protection of Monuments in Poltava. The Activities of the Provincial Committee under the Safe Commission

Preface, preparation for publication, and commentaries by ***Oleksandr Suprunenko, Yevheniia Kalinina, Maryna Kondratenko*** *and* ***Iryna Kulatova***

Summary

This publication presents a little-known work by Vadym Shcherbakivskyi on the activities of museums, libraries, and archives, the protection of historical and cultural heritage, and the formation of museum collections. Published in Poltava in 1919, the work appeared anonymously in the first issue of the Proceedings of the Ukrainian Scientific Society for the Study and Protection of Historical and Artistic Monuments in the Poltava Region.

Keywords: *Vadym Shcherbakivskyi, Proceedings of the Ukrainian Scientific Society for the Study and Protection of Historical and Artistic Monuments in the Poltava Region, chronicle, 1919, museum activities, archives, libraries, Provincial Committee for the Protection of Monuments (Hubkomys), Poltava People's Museum.*

АВТОРИ

АРОЯН Артур, кандидат архітектури, доцент кафедри образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, доцент кафедри архітектури та дизайну НУ «Чернігівська Політехніка», член Консультативної ради з питань охорони культурної спадщини при Полтавській ОВА, член Національної спілки фотохудожників України (м. Полтава), e-mail: arbolite@ukr.net, ORCID: 0000-0002-5545-0119.

БОЙКО Оксана, доктор філософії з мистецтвознавства, гостьовий професор Українського Вільного Університету, директорка Інституту українських культурних відносин ім. М. Степаненка (м. Мюнхен), e-mail: oko1boiko@gmail.com, ORCID: 0009-0006-9898-317X.

БУЗЬКО Олександра, завідувачка Наукового архіву Інституту археології НАН України (м. Київ), e-mail: olexandrabuzko@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3969-8955.

БУЛАВА Леонід, кандидат географічних наук, доцент, почесний краєзнавець України (м. Полтава), e-mail: zolotaorda@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7195-3867.

ВАСИЛЕНКО Андрій, здобувач Інституту археології НАН України (м. Київ), e-mail: wasilenko1971@gmail.com

ГАЛЯН Галя, старша наукова співробітниця відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава), e-mail: galagalan490@gmail.com

ДЕМИДЕНКО Максим, доктор філософії з культурології, старший викладач кафедри фотомистецтва та операторської майстерності Харківської державної академії культури (м. Харків), e-mail: maksym.demydenko@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8021-2641.

КАЛІНІНА Євгенія, виконуюча обов'язки директора Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава), e-mail: kalinysik@ukr.net, ORCID: 0009-0009-6268-9927.

КАРАСЬ Ганна, доктор мистецтвознавства, професор, професор кафедри методики музичного виховання та диригування Карпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ), e-mail: hanna.karas@cnu.edu.ua, ORCID: 0000-0003-1440-7461**.**

КОВАЛЕНКО Оксана, кандидат історичних наук, доцент , доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (м. Полтава), e-mail: kovksana@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0980-2870.

КОНДРАТЕНКО Марина, доктор філософії, заступник директора з обліку і збереження музейних цінностей Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава), e-mail: marinakondratenkosp@gmail.com, ORCID: 0009-0004-5641-9238.

КОРОСТ Ігор, директор Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради (с-ще Котельва), e-mail: korost_igor_1987@ukr.net, ORCID: 0000-0002-7191-1149.

КУЛАТОВА Ірина, провідний науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради (м. Полтава), e-mail: irinakulatova1@gmail.com

ЛУГОВА Любов, багаторічний очільник відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського у 1990–2013 рр. (м. Полтава), e-mail: lugova_lub65@ukr.net

ЛУГОВИЙ Роман, старший викладач кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, військовослужбовець Збройних сил України (м. Полтава), e-mail: lugovroman@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8824-0543.

МЕЛЬНИКОВА Ірина, завідувачка відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава), e-mail: poltava.local.museum@ukr.net, ORCID: 0009-0007-8390-6770.

МЕНЧИНСЬКА Тетяна, завідувачка відділу реставрації Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава), e-mail: poltava.local.museum@ukr.net, ORCID: 0009-0004-9691-3900.

МОСКВІН Нікіта, науковий співробітник відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (мм. Полтава, Харків), e-mail: jordan.nv.anderson@gmail.com, ORCID: 0009-0008-7120-1252.

ПИСАРЕНКО Іван, молодший науковий співробітник відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава), e-mail: ivanpisarenko457@gmail.com

ПИСЛАРУ Іонн, доктор історичних наук, археолог-експерт Музею археології «Каллатіс» (м. Мангалія, Румунія), e-mail: ipaslaru50@gmail.com, ORCID: 0009-0000-5192-7760.

ПРИЙМАК Віктор, провідний науковий співробітник Історико-культурного заповідника «Більськ» Полтавської обласної ради (м. Суми), e-mail: viktor.priymak@ukr.net, ORCID: 0009-0004-8740-2252.

ПУСТОВІТ Тарас, заступник директора – начальник відділу інформації та використання документів Державного архіву Полтавської області, заслужений працівник культури України (м. Полтава), e-mail: taraspust@gmail.com

РАСПОПОВ Віктор, кандидат фізико-математичних наук, старший науковий співробітник Інституту кібернетики імені В. М. Глушкова НАН України, доцент Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського (м. Київ), e-mail: viktor.raspopov@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4178-8573.

СИДОРЕНКО Олександр, співробітник Державної установи «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, військовослужбовець територіальної оборони (м. Лубни), e-mail: sidorenkoaleksandr89@ gmail.com

СТАНІЦИНА Галина, провідний архівіст Наукового архіву Інституту археології НАН України (м. Київ), e-mail: galina.stanitsin@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1700-7220.

СУЛИМА Оксана, завідувач науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава), e-mail: sulyma.oksana89@gmail.com, ORCID: 0009-0000-7267-8126.

СУПРУНЕНКО Олександр, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, заслужений працівник культури України, почесний краєзнавець України (м. Полтава), e-mail: poltava.local.museum@ukr.net, ORCID: 0009-0007-3361-9896.

ТКАЧЕНКО Олександр, завідувач сектору відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава), e-mail: tom123omt321@gmail.com

ХАНКО Віталій, мистецтвознавець, доцент, заслужений працівник культури України, член Міжнародної асоціації арт-критиків (AICA при UNESCO), член трьох Національних творчих спілок (м. Полтава).

ЩЕРБАНЬ Анатолій, доктор культурології, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри культурології та музеєзнавства Харківської державної академії культури (м. Харків), e-mail: kozaks_1978@ukr.net, ORCID: 0000-0002-9530-6453.

ЯСНОВСЬКА Людмила, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (м. Чернігів). e-mail: lusiajasnovskaja@ukr.net, ORCID: 0000-0001-9590-8254.

ЗМІСТ

ЮВІЛЕЮ ВАДИМА ЩЕРБАКІВСЬКОГО ПРИСВЯЧЕНА. ***Олександр Супруненко, Ірина Мельникова, Нікіта Москвін*** **..... 5**

РОЗДІЛ І. ***ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ: ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ 21***

СУПРУНЕНКО О. **ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ (з Полтавського музею до вершин світової науки) 22**

БОЙКО О. **РЕКТОР УВУ ПРОФЕСОР ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ: Прага – Мюнхен. Особисті документи, листування, праці в архівах Українського Вільного Університету 64**

СТАНІЦИНА Г. **АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВАДИМА ЩЕРБАКІВСЬКОГО НА ПОЛТАВЩИНІ (за архівними документами) 97**

ХАНКО В. **МИСТЕЦТВОЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАДИМА ЩЕРБАКІВСЬКОГО У ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТТЯХ XX століття 115**

КАРАСЬ Г. **МУЗИЧНА ПЕРСОНАЛІСТИКА В НАУКОВИХ ВІЗІЯХ ВАДИМА ЩЕРБАКІВСЬКОГО 125**

ЩЕРБАНЬ А. **ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ ЯК ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОЇ ХАТИ 137**

ПУСТОВІТ Т. **ПРО УЧАСТЬ ВАДИМА ЩЕРБАКІВСЬКОГО У ГРОМАДСЬКИХ ІНСТИТУЦІЯХ ПОЛТАВЩИНИ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 років 147**

БУЗЬКО О. **КРИЧЕВСЬКІ ТА ЩЕРБАКІВСЬКІ: родинні зв'язки й українське національне питання у листуванні та спогадах 163**

ГАЛЯН Г. **«О, ЯК Я ЛЮБЛЮ РІДНИЙ КРАЙ І В ЩАСТЯ МИТЬ І У НЕГОДУ» (до 150-ліття з дня народження Вадима Щербаківського) 182**

РОЗДІЛ ІІ. ***АРХЕОЛОГІЧНІ ТА МУЗЕЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ 193***

МЕЛЬНИКОВА І., ЛУГОВА Л. **АРХЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З РОЗКОПОК ВАДИМА ЩЕРБАКІВСЬКОГО у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського 194**

ЛУГОВА Л., ТКАЧЕНКО О., КОВАЛЕНКО О., ЛУГОВИЙ Р. **КУРГАНИ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ ЕПОХИ БРОНЗИ ЗА ДОСЛІДЖЕННЯМИ ВАДИМА ЩЕРБАКІВСЬКОГО..... 206**

ПИСЛАРУ І. **КНЯЖА ГОРА: з історії досліджень 230**

ВАСИЛЕНКО А. **ДИСКУСІЯ 7 грудня 1954 р. СТОСОВНО ПОСЕЛЕННЯ БАБИНЕ-ІІІ 250**

КОРОСТ І. **ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ – АВТОР ПЕРШОЇ АРГУМЕНТОВАНОЇ ГІПОТЕЗИ ЩОДО ІДЕНТИФІКАЦІЇ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА З МІСТОМ ГЕЛОНОМ 267**

ПРИЙМАК В. **КОМПЛЕКС ПАМ'ЯТОК БІЛЯ с. ГОРОДИЩЕ на р. МНОГА ТА ПРОБЛЕМИ ХРОНОЛОГІЇ СТАРОЖИТНОСТЕЙ VIII–IX ст. СЕРЕДНЬОЇ ТЕЧІЇ СУЛИ** **275**

ПИСАРЕНКО І. **КУРГАН № 79/1913 р. ЛІПЛЯВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА З ДОСЛІДЖЕНЬ ВАДИМА ЩЕРБАКІВСЬКОГО**..... **286**

ЯСНОВСЬКА Л. **ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО НЕКРОПОЛЯ БІЛЯ с. ЛИПОВОГО** **293**

МОСКВІН Н. **ДО ІСТОРІЇ МУЗЕЙНОЇ КОЛЕКЦІЇ ПОЛОВЕЦЬКОЇ СКУЛЬПТУРИ (за фотознімком В. М. Щербаківського)**..... **299**

СИДОРЕНКО О., МЕНЧИНСЬКА Т., СУПРУНЕНКО О. **ДЕЯКІ ПАМ'ЯТКИ ПОНИЗЗЯ УДАЮ**..... **306**

СУЛИМА О. **ПЕРЕКЛАДИ ВАДИМА ЩЕРБАКІВСЬКОГО ТВОРУ МИКОЛИ ГОГОЛЯ**..... **325**

ДЕМИДЕНКО М. **ВІЗУАЛІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ КІНО: від культурної спадщини до екранного образу** **332**

РАСПОПОВ В. **СПОРІДНЕНІСТЬ ПІЗНАВАЛЬНОГО МЕТОДУ В. ЩЕРБАКІВСЬКОГО ІЗ СУЧАСНИМИ ІНФОРМАЦІЙНО-АЛГОРИТМІЧНИМИ ТЕХНОЛОГІЯМИ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ**..... **336**

РОЗДІЛ ІІІ. ***СКРИЖАЛІ ПАМ'ЯТІ*** ***359***

АРОЯН А. **БУДИНКИ, В ЯКИХ ПРОЖИВАВ ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ У ПОЛТАВІ**..... **360**

БУЛАВА Л. **ВУЛИЦЯ ВАДИМА ЩЕРБАКІВСЬКОГО В ПОЛТАВІ** **365**

МЕЛЬНИКОВА І. **ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ: епізод пам'яті** **367**

РОЗДІЛ IV. ***AD FONTES*** ***369***

ОДНЕ ІЗ ВАЖЛИВИХ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ. *Передмова, підготовка до друку та коментарі:* ***Олександра Супруненка, Євгенії Калініної, Марини Кондратенко, Ірини Кулатової.***..... **370**

ШЕРБАКІВСЬКИЙ В. **ХРОНІКА: Діяльність музеїв**..... **375**

АВТОРИ ***394***

Частина тиражу збірника була видана за кошти меценатів Благодійного фонду «Меценатська фундація «OLOS». Мета організації – знайомство людей з величчю української історії та «ДНК-кодом» нашої нації шляхом популяризації забутих фактів і відновлення артефактів української культури.

З моменту свого заснування у 2022 році проєкт займається:

– виданням книг історико-культурного напрямку;

– виготовленням меморіалів та мозаїк на пошану визначним українським діячам;

– реставрацією об'єктів культурної спадщини;

– організацією культурно-просвітницьких заходів.

«Чим більше оригінальних артефактів, пам'яток історії і культури буде в Україні, тим легше буде сформувати націю людей, що вільні зсередини і хочуть змінити країну на краще».

Тетяна Троян, засновниця Меценатської фундації «OLOS»

Більше інформації про проєкти МФ «OLOS»
на Instagram-сторінці за QR-кодом:

OLOS
ФУНДАЦІЯ

Наукове видання

ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ і ПОЛТАВСЬКИЙ МУЗЕЙ

Збірник наукових праць

Оригінал-макет підготовлений
у Полтавському краєзнавчому музеї
імені Василя Кричевського
На обкладинці: фотопортрет Вадима Щербаківського (Лондон, сер. 1950-х рр.);
будинок Полтавського губернського земства (Полтава, за поштівкою 1910-х рр.);
будинок Українського Вільного Університету в Мюнхені,
Пінценауерштрассе, 15 (Мюнхен, поч. 1970-х рр.).

Відповідальна за випуск **Є. А. Калініна**
Упорядник і відповідальний редактор **О. Б. Супруненко**
Англійський текст **Н. Г. Кондратенко**
Коректура авторська
Фотознімки авторські, **Д. О. Землякової, С. В. Харченка**
Малюнки **Т. В. Менчинської**
Обкладинка **Н. А. Васільєвої**
Комп'ютерна верстка **Н. А. Васільєвої**

Підписано до друку 18.03.2026. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 28,5.
Наклад 100 прим. (1-й випуск 65 прим.). Вид. № 03/2026.

Мови українська, англійська

Видавець і виготовлювач: ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59,
Тел.: (057) 700-37-30.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

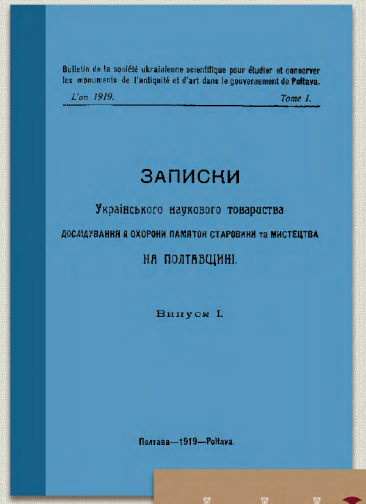
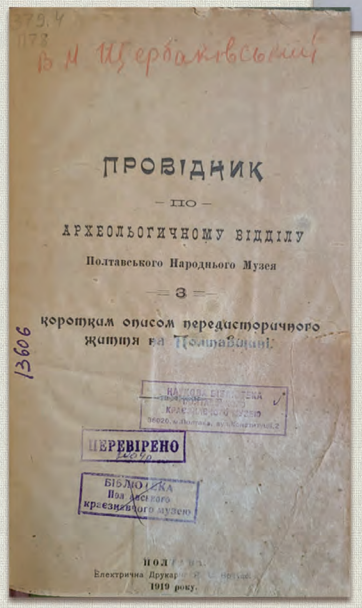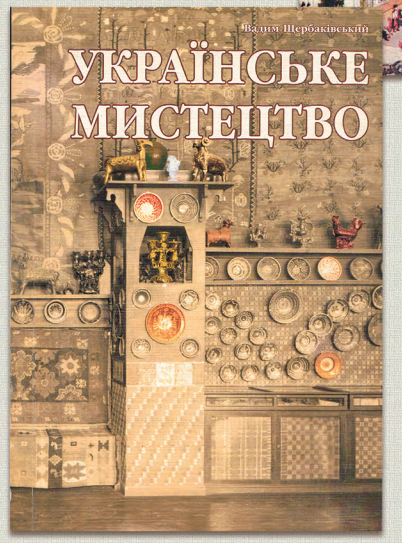
Праці
В. Щербаківського
та дослідження
про нього,
що побачили світ
у 1913–2015 рр.